अभिज्ञान शाकुन्तलम्
with Commentary
of Krishnanath Sharma

Ol-Ps107

Supplied By,
Bharatiya Pustaka Kendra
328, Shaniwar Peth,
Poona 2. (India).

PK
3796
S3
19--

LIBRARY
JUL 26 1972
UNIVERSITY OF TORONTO

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।

नमो गणेशाय ।

ईशोऽनीशोऽपि नेत्रत्रितयपरिलसन्नत्रिनेत्रोद्भवश्री-
र्भोगासक्तैर्दुरापोऽप्यलमतिसुलभो दृश्यते भोगिभिर्यः ।
पुष्पेषुप्रीतिकाष्ठां दधदपि नितरां यश्च पुष्पेषुरोषी
मालासन्नः स्वयम्भूरपि हरतु हरः सोऽशुभं सञ्चितं नः ॥
यस्याध्यापनमहिमा विबुधेतरञ्च सञ्चारयति धियम् ।
सोऽखिलशास्त्रविचाराच्छान्तभ्रान्तिर्गुरुर्जयति ॥
सम्यग्दर्शनधर्मशास्त्रनिपुणो व्युत्पत्तिसम्पत्तिमा-
न्नानागोलविचारणैकचतुरः सिद्धान्तसिद्धे पथि ।
काव्यालङ्कृतिनाटकेषु च मतिं लीलाययन्नग्रजो
भ्रातासीत् शिवनाथशर्म्मसुकवी रत्नावलीद्योतकः ॥
यद्बुद्धिर्लयतालरागनिचयेष्वव्याहता गीतिषु
मध्यस्थो नृपपूरुषप्रतिनिधिर्वादेषु यश्चाभवत् ।
यः सत्यं प्रियमप्युवाच सततं कालैरनेकैर्वृतो
येनादौ च विमुच्य लोकमनुजस्नेहेन रामो जितः ॥

यामाहुः सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥(१)

तस्यानुजः केशवचन्द्रसूनुर्विदेहजन्मार्ज्जुनमिश्रवंश्यः ।
टीकामभिज्ञानशकुन्तलस्य श्रीकृष्णनाथः कुरुतेऽग्रजन्मा ॥
येषामेतद्विद्वच्छूणां न प्रवेशोऽस्ति नाटकम् ।
अपि प्रवेशयेदेतानेषा टीका प्रवेशिका ॥
व्याख्यायते प्रमाणेन सर्व्वमाशेषमादितः ।
पूर्व्वव्याख्याविसंवादः चन्तव्यस्तत् प्रपश्यता ॥
याचे साञ्जलिबन्धोऽहं यो यो दोषोऽत्र वर्त्तते ।
तत्संस्कारश्रमभिया सर्व्वं नोपेच्यतां बुधैः ॥

(१) यद्यपि नटाभिनीतमेव कर्म नटकर्मत्वेन नाटकशब्देनाभिधीयते तथापि तदाख्यानसम्बन्धात् ग्रन्थोऽपि नाटकपदेन लक्षणीयः । तदिदानीं ग्रन्थात्मकं किमपि नाटकं प्रणेष्यन् कवीश्वरो ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नक्षयहेतुभूत-मङ्गलं प्रसङ्गादनुतिष्ठासन्नभिनेतृप्रथमक्रियां नान्दीमेव निर्द्दिशति या सृष्टि-रिति । या मूर्त्तिः स्रष्टुः परमात्मनः आद्या सृष्टिः आदौ सृष्टा । तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् । जलमयीति यावत् । तथा च मनुः । सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामह इति । या मूर्त्तिर्विधिहुतं विधानेन हुतं हविर्हव्यं वहति उद्दिष्टदेवताः प्रापयति अग्निमयीत्यर्थः । जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहत्विति श्रुतेः । या मूर्त्तिर्होत्री यजमानरूपा यजमानस्यैव होमसम्बन्धौचित्यात् । तथा च दक्षः । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते इति । अतएव कविनापि धूमोवहणुदिट्ठिणो वि जजमाणस्स मावअस्स व्वेय मुहे आहुदी णिवडिदेति वदता यजमानस्यैव होतृत्वं स्पष्टमङ्गीकृतम् । यत्तु आदेष्टा त्वध्वरे व्रती यष्टा च यजमानेत्यमरोक्तं तत् बहुवित्तव्ययायाससाध्यकर्म्मणि व्यापृततया

नान्द्यन्ते सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । (२)

स्वयं शोभासामर्थ्यात् लोके प्रतिनिधेरेव प्रायेणादरदर्शनात् । ये द्वे मूर्त्ती अहोरात्रस्य तिथेश्च प्रवर्त्तनात् सौरं चान्द्रञ्च कालं मासर्त्तुसंवत्सरयुगकल्पादिरूपं विधत्तो जनयतः सूर्य्येन्दुरूपे इति यावत् । केचित्तु अहोरात्र एव सूर्य्याधीन इति कालमहोरात्रमित्याहुस्तन्न प्रत्यक्षविरोधात् अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके इति मनुविरोधाच्च । श्रुतेर्विषयः शब्दः तथाचोक्तं घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेरिति । स एव गुणो यस्याः सा तथाभूता या मूर्त्तिराकाशमयीति यावत् । आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुरिति मनूक्तेः । विश्वं निखिलं व्याप्य स्थिता तिष्ठति वर्त्तमाने क्तः । यथाहुर्वेदान्तिनः । खमिव घटादिष्वन्तर्बहिःस्थितं ब्रह्म सर्व्वपिण्डेष्विति । यां मूर्त्तिं सर्व्वबीजानां सर्व्वशस्यानां प्रकृतिर्योनिरित्याहुः । प्रकृतिर्योनिलिङ्गे चेत्यमरः । क्षितिमयीमित्यर्थः । तथाच गुणानुवृत्तौ महाभारते भूमेः स्थैर्य्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थतेति । प्रसवार्थता धान्याद्युत्पत्तिः तदर्थतेति तट्टीका । यया च मूर्त्त्या प्राणिनो जन्तवः प्राणवन्तः वायुमय्येत्यर्थः प्राणानां पञ्चानां वायुरूपत्वात् । ताभिरुक्ताभिः प्रत्यक्षाभिः स्पष्टमनुभूयमानाभिरष्टाभिस्तनुभिर्मूर्त्तिभिः प्रपन्नः प्रकटितप्रसाद ईशः शिवो वो युष्मान् विक्रमादित्यादिनृपान् पण्डितमण्डलीञ्च अवतु रक्षतु । तथाच विष्णुपुराणे सूर्य्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः स्मृता इति । इदं स्रग्धरा नाम वृत्तम् । तदुक्तं चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि द्वौ तद्वत षोडशाद्यौ मृगमदमुदिते षोडशान्त्यौ तथान्त्यौ । रम्भास्तम्भोरुकान्ते मुनिमुनिमुनिभि र्भ्रश्यते चेत् विरामो याते हृद्यैः कवीन्द्रैः सुतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा इति ॥

(२) नान्द्यन्ते इति । नाटकीयविघ्नविघातायादौ क्रियमाणाशीर्नान्दी सा चाद्य या सृष्टिरित्यादिश्लोकमयी यदाह भरतः । यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये । देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दीति कीर्त्तितेति ।

नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ॥ आर्य्ये यदि नेपथ्यविधानमवसितं तदिहागम्यताम् । (३)

नटी प्रविश्य ॥ अज्ज इअह्मि आणवेदु अज्जो को णिओओ अनुचिट्ठीअदुत्ति । (४)

सूत्र ॥ आर्य्ये इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषत् अस्याञ्च कालिदासग्रथितवस्तुना नवेनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिस्तत् प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः । (५)

तदन्ते तत् पाठान्ते तां पठित्वेत्यर्थः । तदुक्तं मालतीमाधवटीकायाम् । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमस्वरमाश्रित इति । सूत्रधारो नाटकीयकथासूत्रसूचको नटप्रधानभूतः पुमान् आहेति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । सर्वत्र कर्त्तृपदमाहेति क्रियया अध्याहर्त्तव्यया योजनीयम् । उक्तं हि नाटकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते इति । तद्वचनमाह अलमिति । अतिविस्तरेण वाग्विस्तरातिशयेन अलं सवारणीय इत्यर्थः । वारणार्थेन तृतीया । विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर इति । अलं भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति चामरः ॥

(३) नेपथ्येति । नेपथ्यं वेशरचना । आकल्पवेशौ नेपथ्यमित्यमरः । अत्र तु तदर्थव्यवधानवत् स्थानं लक्ष्यते तदभिमुखं यथा स्यात्तथावलोक्य इष्टा स एव पुनराह आर्य्ये इति । आर्य्ये श्रेष्ठे सा चात्र नटी बोध्या उत्तरत्र नटीप्रवेशात् । नेपथ्यविधानं वेशरचनं अवसितं अवसानं गतं समाप्तमिति यावत् तत् तदा ॥

(४) नटीति । प्रविश्य रङ्गभूमिमिति शेषः । अज्जेत्यादि । आर्य्य इयमस्मि आज्ञापयत्वार्य्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । इयमस्मि अहमिति शेषः । को नियोगो निदेशो अनुष्ठीयतां मयेति शेषः । इति आज्ञापयतु आर्य्यः ॥

(५) सूत्रेति । रसाः शृङ्गारादयः । भावयन्ति रसान् जनयन्तीति भावा रत्यादयो धर्म्माः । यदाह भरतः । नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाटकोक्तिष्विति । तथा पुराणे नाट्य-

नटी ॥ सुविहिदप्पओओ अदाए अज्जस्स ण किम्पि परिहाइस्सदि । (६)

सूत्र ॥ सस्मितम् ॥ आर्य्ये कथयामि ते भूतार्थम् । (७)

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ (८)

शास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः । समासार्थतया चात्र द्वयमैक्येन लक्ष्यत इति । तद्विशेषस्य तत्प्रभेदस्य दीक्षागुरोरुपदेष्टुर्विक्रमादित्यस्य उज्जयिनीनाथस्य हि यस्मादियं अभिरूपभूयिष्ठा पण्डितबहुला । प्राप्तरूपासुरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोरित्यमरः । परिषत् सभा तथा अस्यां परिषदि कालिदासेन ग्रथितं प्रबद्धं वस्तु पदार्थो यत्र तत् तेन । भावः पदार्थो धर्म्मः स्यात् सत्यं तत्त्वञ्च वस्तु चेति त्रिकाण्डशेषः । नवेनाचिरभूतेन अभिज्ञानं शकुन्तलाया यत्र तदभिज्ञानशकुन्तलम् तन्नामधेयेन तदाख्येन नाटकेनास्माभिरुपस्थातव्यमुपासितव्यञ्च तत्तस्मात् प्रतिपात्रं प्रतिव्यक्ति यत्न आधीयतां सत्माद्यताम् । अत्र शकुन्तलालालितत्वव्युत्पत्त्या शकुन्तलापदं तालव्यादि न तु कुन्तलप्रशस्तिमतीति व्युत्पत्त्या दन्त्यादि । तदाह महाभारते । निर्ज्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिरक्षिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मयेति ॥

(६) नटीति । सुविहिदेत्यादि । सुविहितप्रयोगतया आर्य्यस्य न किमपि परिहास्यते । आर्य्यस्य भवतः सुविहितप्रयोगतया सुशिक्षितप्रयोगतया किमपि नृत्यादिकं न परिहास्यते शेयं स्यात् ॥

(७) सूत्रेति । सस्मितं मन्दहाससहितं । ते इति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । भूतार्थमुचितार्थं । भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते इति मेदिनी ॥

(८) तमेवार्थमाह आपरितोषादिति । विदुषां धीमतामापरितोषात् सन्तोषपर्य्यन्तं प्रयोगविज्ञानं अभिनयनैपुण्यं आत्मन इति शेषः । साधु उत्कृष्टं न मन्ये । शिक्षितानां विज्ञानां । प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता इत्यमरः । बलवत् शिक्षाभ्यसेनेति प्रौढ्या कृतनिश्चयमपि चेतश्चित्तं आत्मनि

नटी ॥ सविनयम् ॥ एवसेदं । अनन्तरकरणीज्जं दाणीं अज्जो आणवेदु । (९)

सूत्र ॥ आर्य्ये किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रमोदहेतोर्गीतात् करणीयमस्ति । (१०)

नटी ॥ अध कदमं उण उदुं अधिकरिअ गाइस्सं । (११)

सूत्र ॥ आर्य्ये नन्विममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् । सम्प्रति हि ॥ (१२)

स्वसमीपे अप्रत्ययं अविश्वसनीयम् यद्वा बलवत् शिक्षितानामतीव शिक्षितानामपि चेत आत्मनि अप्रत्ययं न विश्वासवत् । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वेति । इयमार्य्या नाम जातिः । यदुक्तं । यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीये स्युः । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या इति । अन्यच्च । पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति ॥

(९) नटीति । सविनयं विनीतभावमवलम्ब्येति भावः । एवमेदमित्यादि । एवमिदं । अनन्तरकरणीयमिदानीमार्य्य आज्ञापयतु । एवमिदमिति सूत्रधारोक्तिस्वीकारः । अनन्तरकरणीयमुत्तरकालकर्त्तव्यम् ॥

(१०) सूत्रेति । अस्याः परिषदः श्रुतिप्रमोदहेतोः श्रवणानन्दहेतोर्गीतादन्यत् किं करणीयमस्ति तदेव कर्त्तव्यमिति भावः ॥

(११) नटीति । अधेत्यादि । अथ कतमं पुनरृतुमधिकृत्य गास्यामि । अथ शब्दः प्रश्नद्योतकः । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ इत्यमरः । कतमं कं निर्द्धारणे डतमः ॥

(१२) सूत्रेति । ननुरनुज्ञार्थः । प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः । अचिरप्रवृत्तं सम्प्रत्यापतितम् । उपभोगक्षमसुपभोगार्हमिमं ग्रीष्मसमयमेव तावदधिकृत्य गीयताम् । ग्रीष्मप्रवृत्तिं दर्शयति सम्प्रति हीति । हि यस्मात् सम्प्रतीदानीं दिवसा एवमेवमिति श्लोकीयेनान्वयः ॥

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥(१३)

नटी ॥ तह त्ति गायति । (१४)

खणचुम्बिआइं भमरेहिं उह सुउमारकेसरसिहाइं ।
ओदंसअन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥(१५)

सूत्र ॥ आर्य्ये साधु गीतम् । अहो रागापहृतचित्तवृत्ति-रालिखित इव विभाति सर्व्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोग माश्रित्यैनमाराधयामः । (१६)

---

(१३) सुभगेति । सुभगोऽतिप्रियः सलिलेषु जलेष्ववगाहो मज्जनं येषु ते तथा पाटलस्य तत्कुसुमस्य संसर्गेण सुरभिः सुगन्धिर्वनवातो येषु ते तथोक्ताः तथा प्रकृष्टा छाया यत्र तत् प्रच्छायं तत्र सुलभा अयत्नागमा निद्रा येषु ते तथाभूताः । तथा परिणामे परिपाके शेषदशायामिति यावत् रमणीया मनोरमा दिवसाः वर्त्तन्त इति शेषः । इयमार्य्याजातिः ॥

(१४) नटीति । तह तथा । स्वीकारार्थः ॥

(१५) गानमाह क्षणेति । क्षणचुम्बितानि भ्रमरैः पश्य सुकुमारकेशर-शिखानि । अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि । क्षणं क्षणे क्षणे अथवा क्षणेन निर्व्यापारस्थित्या भ्रमरैश्चुम्बितानि अवलीढानि । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्यमरः । तथा सुकुमाराः कोमलाः केशराणां किञ्जल्कानां शिखा येषां तानि । सुकुमारन्तु कोमलमित्यमरः । शिरीषकुसुमानि प्रमदा युवतयो दयमानाः सदयाः सत्यः । सौकुमार्य्यादनतिपीडयोगेनेत्यर्थः । अवतंसयन्ति कर्णपूरीकुर्व्वन्ति पश्य । पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेखर इत्यमरः । इयमुद्गीथा नाम गीतिः । उक्ता सा पिङ्गले । पुव्वद्धे उत्तद्धे मत्ता तीसंपि सुभगसंभणिआ । सो उग्गाहो वुत्तो पिङ्गलकइदिट्ठछट्ठिमत्तङ्गो । पूर्व्वार्द्धे उत्तरार्द्धे मात्रा त्रिंशदिति सुभगसंभाषिताः । सा उक्तापि उक्ता पिङ्गलकविदृष्टषष्टिमात्राङ्गा इत्यर्थः ॥

(१६) आर्य्येति । अहो विस्मये रङ्गो नाट्यसभा रागेण स्वरविशेषेणापहृता

नटी ॥ णं पढ़मं ज्जेव्व अज्जेण आणत्तं अहिणाणसउन्तलं णाम अउव्वं णाड़ग्रं अहिणीअदु त्ति (१७)।

सूत्र ॥ आर्य्ये सम्यगनुबोधितोऽस्मि। अस्मिन् क्षणे खलु विस्मृतं मयैतत् कुतः (१८)

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्मन्तः शारङ्गेणातिरंहसा ॥(१९)

इति निष्क्रान्तौ।

प्रस्तावना। (२०)

चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः सन् आलिखितश्चित्रित इव सर्व्वतः सर्व्वत्र विभाति प्रकाशते। तत् तावत् कतमं कं प्रयोगं नाटकाभिनयमाश्रित्य एनं रङ्गं आराधयामः अनुरञ्जयामः वयमिति शेषः॥

(१७) नटीति। णमित्यादि। ननु प्रथममेवार्य्येणाज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्व्वं नाटकमभिनीयतामिति। ननुरनुप्रश्ने। ननु शब्दो विनिश्चये॥ अनु प्रश्ने इति मेदिनी। अपूर्व्वं नवं। इति आज्ञप्तमित्यन्वयः॥

(१८) सूत्रेति। सम्यगनुबोधितः सम्यक् स्मारितः। त्वयेति शेषः। अस्मिन् क्षणे खलु अस्मिन् क्षणएव। हेतुमाह कुत इति।

(१९) तवेति। अतिरंहसा वेगातिशयिना शारङ्गेण मृगेण। चातके हरिणे पुंसि शारङ्गः शवले त्रिष्वित्यमरः। एष राजा दुष्मन्त इव हारिणा मनोहारिणा तव गीतरागेण गीतस्वरेणाहं प्रसभं बलात् हृतोऽपहृतचित्तवृत्तिरस्मि। राजपक्षे हृतः सुदूरं प्रापितइत्यर्थः। इदमानुष्टुभं नाम वृत्तम्। तदुक्तं पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः। षष्ठं गुरु विजानीयादित्यानुष्टुभलक्षणमिति।

(२०) इतीति। निष्क्रान्तौ रङ्गभूमेरपगतौ नटीनटाविति शेषः। प्रस्तावना प्रस्तुतोद्भावनम्। तल्लक्षणं यथा। नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्व्वते। चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्र विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सेति। सा चात्मावलोगिताख्या। यदुक्तं यत्रैकत्र समावेशात् कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलोगितं बुधैरिति। समावेशात् सादृश्योद्भावनात्।

ततः प्रविशति रथारूढः शरचापहस्तो मृगमनुसरन् राजा सूतश्च ॥ (२१)

सूतः ॥ राजानं मृगञ्चावलोक्य ॥ आयुष्मन्! (२२)

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्म्मुके।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ (२३)

राजा ॥ सूत दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः। सोऽयमिदानीमपि (२४)

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्व्वकायम्।
शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥(२५)

---

(२१) तत इति। अनुसरन् अनुगच्छन्। सूतः सारथिः। सूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः ॥

(२२) सूत इति। कृतविद्यस्यैव सारथ्यौचित्यात् तदुक्तिं संस्कृतेनाह आयुष्मन्निति। आयुः प्रशस्तिरस्यास्तीति आयुष्मान्। अत्र मत्स्यपुराणम्। निमित्तशकुनज्ञानी हयशिक्षाविशारदः। स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्व्वेषाञ्च प्रियंवदः। सूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तित इति ॥

(२३) कृष्णसार इति। कृष्णसारे मृगविशेषे तथा ज्यां गुणमधिकृत्य वर्त्तमानं कार्म्मुकं धनुर्यस्य स तथाभूते। मौर्व्वी ज्या शिञ्जिनी गुण इत्यमरः। त्वयि च चक्षुर्ददत् पातयन्नहं मृगानुसारिणं मृगमनुगच्छन्तं साक्षात् प्रत्यक्षं पिनाकिनं हरमिव पश्यामि। साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः।

(२४) राजेति। अमुना सारङ्गेण मृगेण वयं दूरमाकृष्टा आनीताः। सोऽयं मृगः इदानीमपि दूरमाकृष्यापि एवं प्रयातीति श्लोकीयेनान्वयः ॥

(२५) ग्रीवेति। अनुपतति पश्चात् पतति स्यन्दने रथे। शताङ्गः स्यन्दनो रथ इत्यमरः। ग्रीवायाः कन्धरायाः भङ्गेन परिवृत्त्या अभिरामं रमणीयं

॥ सविस्मयम् ॥ कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तोऽयं मृगः। (२६)

सूतः ॥ उद्घातिनी भूमिरिति रश्मिसंयमनात् रथस्य मन्दीभूतो वेगः तेनैष मृगो विप्रकृष्टः संवृत्तः। सम्प्रति हि समदेशवर्त्ती न ते दुरासदो भविष्यति। (२७)

राजा ॥ तेन हि मुच्यन्तामभीषवः। (२८)

यथा स्यात् तथा मुहुः पुनः पुन र्दत्ता निक्षिप्ता दृष्टि र्येन सः। तथा शरस्य बाणस्य पतनभयात् भूयसा बहुलेन पश्चार्द्धेन देहस्य पश्चाद्भागेन करणेन मणीषादित्वात् तालोप निपातः। पूर्व्वकायं देहपूर्व्वभागं प्रविष्टः। सम्मुखीनचरणद्वयावकाशे प्रवेशितत्वात्कुलान्तावयव इति भावः। अर्द्धावलीढैरर्द्धकवलितैस्तथा श्रमेण विवृतात् व्यात्तान्मुखात् भ्रंशिभिः पतद्भिः शष्पैर्बालतृणैः। शष्पं बालतृणमित्यमरः। कीर्णं आकीर्णं वर्त्म पन्था यस्य स तथोक्तः सन् उदग्रं उच्चं प्लुतं झम्फगति र्यस्य स तथाभूतत्वात्। उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे इत्यमरः। वियति आकाशे बहुतरं उर्व्यां भुवि स्तोक मल्पं प्रयाति गच्छति मृग्य। इदं स्रग्धरा नाम वृत्तम्। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तं दण्डिना। नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षात् विवृण्वती। स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिरिति॥

(२६) सविस्मयमिति। विस्मयसहितमाहेत्यर्थः। प्रयत्नप्रेक्षणीयः सयत्नाभिरीक्षणीयः। संवृत्तः सम्भूतः॥

(२७) सूत इति। उद्घातयन्ति पादस्खलनं जनयतीत्युद्घातिनी निम्नोन्नता। उद्घातः कथ्यते पादस्खलन इति विश्वः। इति हेतोः। रश्मिसंयमनात् प्रग्रहाकर्षणात्। किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः। मन्दीभूतोऽल्पीभूतः। मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा इत्यमरः। विप्रकृष्टो दूरवर्त्ती। सम्प्रति इदानीम्। समदेशवर्त्ती समतलभूमिवर्त्ती रथ इति शेषः। दुरासदो दुष्प्रापः॥

(२८) राजेति। अभीषवः प्रग्रहाः अभीषुः प्रग्रहे रश्मावित्यमरः॥

सूतः॥ यथाज्ञापयत्यायुष्मान्॥ इति भूयो रथवेगं रूपयित्वा॥ आयुष्मन् पश्य पश्य। एते हि (२९)

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्व्वकायाः
स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः।
निष्कम्पचामरशिखा श्च्युतकर्णभङ्गा
धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते॥ (३०)

राजा॥ सहर्षम्॥ नूनमतीत्य हरिणं हरयो वर्त्तन्ते। यतः (३१)

---

(२९) सूत इति। यथेत्यादि तत् क्रियते इति शेषः। इति उक्तोऽर्थः। भूयो रथवेगमतिशयेन रथवेगम्। सूचयित्वा रूपयित्वा। एते इति श्लोकोक्तवाजिन इति विशेषणम्॥

(३०) मुक्तेष्विति। रश्मिषु प्रग्रहेषु मुक्तेषु शिथिलीकृतेषु सत्सु निरायतो अतिदीर्घः पूर्व्वकायो देहपूर्व्वभागो येषां ते तथोक्ताः। तथा प्रसरतां शीघ्रगमनयोत्पतद्विषमवाताहितोत्तराभिमुखवेगवतां। तेषां स्वखुरोत्थानां रजसां पांशूनामपि अलङ्घ्या अनतिक्रमणीयाः अश्वानामुत्तराभिमुखगमनादेतेन विशेषणेन वाताधिको वेगो दर्शितः। तथा निष्कम्पा वेगातिशयात् स्थिरीभूता चामराणां शिरोगतानां शिखा अग्रा येषां ते। तथा च्युता अपगताः कर्णानां भङ्गा अवनतयो येषां ते ऊर्द्ध्वीकृतकर्णा इति यावत्। ते तव एते वाजिन अश्वाः स्वरगा वर्त्मनि मार्गे धावन्ति नु किं तरन्ति प्लवन्ते इति पश्य पश्येति पूर्व्वेणान्वयः। अत्र निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्द्ध्वकर्णा धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्या इत्यन्यत्र पाठान्तरं तत्र अमी इति एतं इत्यनयो रथाङ्गस्वादनादरः। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। इदं वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्। तदुक्तम्। आद्यं द्वितीयमपि चेत् गुरु चेत् चतुर्थं यत्राष्टमं दशमकान्त्यमुपान्त्यमन्त्यम्। कामाङ्कुशाङ्कुशितकाममतङ्गजेन्द्रे कान्ते वसन्ततिलकं कवयो वदन्तीति॥

(३१) राजेति। नूनं निश्चये। नूनं तर्केऽथ निश्चये इत्यमरः। तथाहि नून-

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद् विपुलतां
यदर्द्धा, विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ (३२)

सूतः ॥ पश्यैनं व्यापाद्यम् ॥ (३३)

मवश्यं हरयो वाजिनः। यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहि कपिभेकेषु हरिर्नेत्यमरः। हरिणं लक्षितमृगं अतीत्य अतिक्रम्य वर्त्तन्ते पतन्ति। तत्र हेतुमाह यदिति ॥

(३२) यदालोक इति। यद्वस्तु आलोके दर्शने सूक्ष्ममतिदूरतया अल्पं दृश्यमानं सहसा तत्क्षणएव तद्वस्तु विपुलतां स्थूलतां व्रजति सामीप्यादिति भावः। तथा यद्वस्तु अद्धा तत्त्वतो यथार्थत इति यावत् विच्छिन्नं विच्छेदवत्। तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयमित्यमरः। तत्कृतसन्धानं कृतसन्धीव भवति। वस्तुतो विच्छेदेऽपि वेगवशात् लग्नमिव प्रतिभातीति भावः। अत्र यदर्द्ध इति पाठः क्वचित् दृश्यते तत्र अर्द्धे मध्यभागे किंवा यत्र कुत्राप्यंशे इत्यर्थद्वयकल्पनयापि सङ्गतमप्रेक्षमाणा वयं न समीचीनं विद्मः। आद्ये अन्यस्मिन्नप्यंशे विच्छेदवत्यपि तादृग्बोधसम्भवादर्द्धपदप्रयोगान्याय्यत्वात्। द्वितीये एकदेशं विना विच्छेदासम्भवात् तत्पदप्रयोगस्याव्यावर्त्तकत्वाच्च। यदपि प्रकृत्या स्वभावेन वक्रं तदपि समरेखं रेखासदृशं भवति रेखायाः सममिति राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः अन्यार्थत्वादन्यपदस्य गवावादेरिति सुखः। तथा किञ्चिद्वस्तु क्षणमपि स्वल्पकालमपि व्याप्य मे मम नयनयोर्नेत्रयो र्न दूरे न पार्श्वे वर्त्तत इति शेषः। रथजवादिति सर्व्वत्र सम्बध्यते। अत्र प्रथमपादार्थः पुरोवर्त्तिविषयः द्वितीयतृतीयपादार्थौ पश्चाद्वर्त्तिविषयाविति कश्चित् वस्तुतो द्वितीयतृतीयपादाभ्यां पार्श्वस्थं वर्ण्यते। इदं शिखरिणी नाम वृत्तम्। तदुक्तम्। यदा सुखः पूर्व्वः कलितकमले पञ्चगुरव स्ततो वर्णाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्गि लघवः। तयोरन्त्यो चोपान्त्याः सुतनु लघवो भोगसुभगे रसैरुद्रैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणीति।

(३३) सूत इति। व्यापाद्यं वध्यम् मृगमिति यावत्।

राजा ॥ शरसन्धानं नाटयति ॥ (२४)

॥ नेपथ्ये ॥ भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः । (२५)

सूतः ॥ आकर्ण्य अवलोक्य च ॥ आयुष्मन् अस्य खलु ते बाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ । (२६)

राजा ॥ ससम्भ्रमम् ॥ प्रगृह्यन्तामभीषवः । (२७)

सूतः ॥ यथाज्ञापयत्यायुष्मान् ॥ इति तथा करोति ॥ (२८)

॥ ततः प्रविशति सशिष्यो वैखानसः ॥ (२९)

वैखा ॥ हस्तमुद्यम्य ॥ भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः । (४०)

---

(२४) राजेति शरसन्धानं धनुषि शरनिवेशम् ।

(२५) नेपथ्य इति । भोभो इत्यादिवाक्यं नेपथ्यगत मित्यर्थः ।

(२६) सूत इति । आकर्ण्य पूर्व्वोक्तवाक्य मिति शेषः । अवलोक्य यद्वा-नुसारेण नेत्रं पातयित्वा चाह आयुष्मन्निति । ते तव बाणपातस्य शरपतनस्य पन्था बाणपातपथः । पथ्यम्पुरः सेद्दति पथः । तत्र वर्त्तत इति बाणपातपथ-वर्त्ती तथाभूतस्य अस्य कृष्णसारस्य मृगस्य सम्बन्धे तपस्विनौ खलु अन्तरायौ विघ्नभूतौ बाणपातनिवारकाविति यावत् संवृत्तौ भूतौ । विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह इत्यमरः ।

(२७) राजेति । ससम्भ्रमं सत्वरं सम्भ्रमस्त्वरेत्यमरः । प्रगृह्यन्तामाक-र्ष्यन्ताम् । अभीषवः प्रग्रहाः । रथं स्थापयेति भावः ।

(२८) सूतइति । यथेत्यादौ तथा क्रियत इति शेषः । तथा करोति अश्वरश्मीनाकृष्य रथं स्थापयति ।

(२९) ततइति । सशिष्यो निजाध्यायेन सहितः । वैखानसस्तापसः । वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस इति वैजयन्ती ।

(४०) वैखेति । उद्यम्य उन्नमय्य ।

न खलु खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः।
क्व बत हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं
क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥ (४१)

तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्।
आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥ (४२)

---

(४१) न खल्विति। तूलराशावग्निरिव मृदुनि सुकुमारे अस्मिन् मृगशरीरे अयं बाणो न खलु न खलु सन्निपात्यो निक्षेपणीयः। खलुरनुनये। निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खल्वित्यमरः। सम्भ्रमादत्र द्विरुक्तिः। तदुक्तम्। विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्यावधारणे। प्रसादने सम्भ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तिर्न दुष्यतीति। तयोर्महद्वैषम्यं दर्शयति क्वेति। अल्पा हरिणा हरिणका अल्पार्थे कण्। बत खेदे क्व च हरिणकानामतिलोलमतिचञ्चलं लघुकारणापायीति यावत्। जीवितं जीवनं क्व च निपतन्ति ये ते निपाता अग्रभागाः कुनीभूज्वलादीति ज्वलादित्वाणः। निशिता तीक्ष्णीकृता निपाता येषां ते तथा वज्रवत् सारो बलं येषां ते तथोक्ताः। सारोबले स्थिरांशे चेत्यमरः। ते तव शरा बाणाः। कदाचिदप्येते न तत्रोपयुक्ता इति भावः। अत्रातिलोलजीवितवज्रसारशरयो र्विसदृशयोः संघटनाद्विषमाख्योऽलङ्कारः। तदुक्तं चन्द्रालोके। विषमं वर्ण्यते यत्र घटना ननु रूपयोरिति। इदं मालिनी नाम वृत्तम्। तदुक्तम्। प्रथममगुरुषट्कं विद्यते यत्र कान्ते तदनु च दशमञ्चेदक्षरं द्वादशान्त्यम्। धरणिधरलरङ्गै र्यत्र वृत्तौ विरामः सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धेति ॥

(४२) तदिति। तत् तस्मात् कृतसन्धानं धनुष्याहितं सायकं शरं। शरे खड्गे च सायक इत्यमरः। आशु शीघ्रं प्रतिसंहर उन्मोचय। युष्माकं शस्त्रमस्त्र मार्त्तानां विपन्नानां त्राणाय अनागसि निरपराधे प्राणिनि। पापापराधयो राग इत्यमरः। न प्रहर्त्तुं प्रहरणाय न भवति।

राजा ॥ सप्रणामम् ॥ एष प्रतिसंहृत एव ॥ इति यथोक्तं करोति ॥ (४३)

वैखा ॥ सहर्षम् ॥ सदृशमेवैतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः । (४४)

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥ (४५)

इतरौऽपि हस्तमुद्यम्य ॥ सर्व्वथा चक्रवर्त्तिनं पुत्रमाप्नुहि । (४६)

राजा ॥ सप्रणामम् ॥ प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचः । (४७)

वैखा ॥ राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष चास्मद्गुरोः कण्वस्य कुलपतेः साधिदैवतएव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्य्यातिपातस्तदत्र प्रविश्य प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः । अपि च । (४८)

---

(४३) राजेति । एष बाणः । प्रतिसंहृत उन्मोचितः । इति एवमुक्त्वा । यथोक्तं प्रतिसंहारं ॥

(४४) वैखेति । एतत् निषेधमात्रेणैव संहितशरप्रतिसंहरणम् । पुरुवंशप्रभवस्य ययातेः कनीयसः पुत्रस्य पुरुनाम्नो राजर्षेर्वंशोद्भवस्य । नरेन्द्रदीपस्य राजकुलोज्ज्वलस्य ॥

(४५) जन्मेति । यस्य पुरोर्वंशे तव इदं जन्म युक्तरूपं अनुरूपं सुसदृशमिति यावत् । एवं गुणोपेतं तादृशगुणसम्पन्नं चक्रवर्त्तिनं सार्व्वभौमं पुत्रमाप्नुहि लभस्व । छन्दोभङ्गभयात् पुरुशब्दोऽत्र ह्रस्वादिः । तथाच विश्वः । प्राच्यपरान्तयोः । पुरः स्वर्लोकस्पर्शयोरिति । अन्यत्र दीर्घादिरपि दृश्यते तथाच मत्स्यपुराणम् । तस्मादेव च राजर्षेः शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी । द्रुह्युञ्चानुञ्च पूरुञ्च त्रीन् कुमारानजीजनदिति । अतएव वक्ष्यति देवपूरुमवाप्नोतीति ॥

(४६) इतर इति । इतरौ वैखानसशिष्यौ । सर्व्वथा यादृशमित्यर्थः । सर्व्वथा हेतुवादयोरिति मेदिनी ॥

(४७) राजेति । प्रतिगृहीतं स्वीकृतम् ॥

(४८) वैखेति । समिधां यज्ञियकाष्ठानामाहरणाय वयं प्रस्थिताः

धर्म्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य।
ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्व्वीकिणाङ्क इति॥ (४९)

राजा॥ अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः। (५०)

वैखा॥ इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्कारायादिश्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः। (५१)

गच्छामः। वर्त्तमाने क्तः। अविशेषणस्यास्मद इति बहुवचनम्। अनुमालिनीतीरं मालिन्या नद्यास्तीरस्य समीपे। सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः। शकुन्तलयैव साधिदेवतः साधिष्ठातृजनः। धान्येन धनवानितिवत् शकुन्तलयेत्यभेदे तृतीया। एषोऽस्माकं गुरोरुपाध्यायस्य कण्वस्य तदाख्यस्य कुलपतेर्बहुच्छात्राध्यापकस्य आश्रमो मठश्च दृश्यते। ब्रह्मचर्य्यादिचतुष्के मठादौ चाश्रमोऽस्त्रियामिति रुद्रः। चेद् यदि अन्यकार्य्यस्य कर्म्मान्तरस्यातिपातोऽतिक्रमो न स्यात् तत् तदा अत्र आश्रमे प्रविश्य अतिथिसत्कारोऽतिथिसपर्य्या प्रतिगृह्यताम्। उत्साहयितुमाह अपि चेति॥

(४९) धर्म्या इति। तप एव धनं येषां ते तपोधनास्तपस्विनस्तेषां प्रतिहता अपगता विघ्ना यासां तास्तथोक्ताः धर्म्या धर्म्मादनपेताः क्रियाविहितकर्म्माणि समवलोक्य सम्यक् दृष्ट्वा मौर्व्व्या गुणस्य यः किणः सदाघातजनितशुष्कव्रणः। घांटा इति यस्य प्रसिद्धिः। सोऽङ्कश्चिह्नं यत्र स तथाभूतो मे भुजो बाहुः कियद्रक्षति इति ज्ञास्यसि अनुभविष्यसि। किणः शुष्कव्रणेऽपि चेति त्रिकाण्डशेषः। इयमार्य्या। अत्र द्वितीयचतुर्थपादान्तगयोर्लघ्वोरपि वर्णयो र्गुरुत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। तदाह। सानुस्वारश्च दीर्घो च विसर्गी च गुरुर्भवेत्। वर्णः संयोगपूर्व्वश्च लघुः पादान्तगोऽपिवेति॥

(५०) राजेति। अपि प्रश्ने। गर्हा समुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपीत्यमरः। कुलपतिः कण्वः। सन्निहितोऽवस्थितः॥ कुलपतिलक्षणं यथा। मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिः सन्वै कुलपतिः स्मृत इति॥

(५१) वैखेति। दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय अतिथिसपर्य्यायै आदिश्य अस्या दुहितुः प्रतिकूलमनिष्टकृत् दैवं पौर्व्वदैहिककर्म्मदोषं।

राजा ॥ भवतु तामेव द्रक्ष्यामि, सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षये निवेदयिष्यति । (५२)

वैखा ॥ साधयामस्तावत् ॥ इति सशिष्यो निष्क्रान्तः । (५३)

राजा ॥ सूत चोदयाश्वान् पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनीमहे । (५४)

सूत ॥ यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ॥ इति भूयो रथवेगं रूपयति । (५५)

राजा ॥ समन्तादवलोक्य ॥ सूत अकथितोऽपि ज्ञायत एवायमाभोग स्तपोवनस्य । (५६)

सूतः ॥ कथमिव । (५७)

राजा ॥ किं न पश्यति भवान् । इह हि । (५८)

तथाचोक्तम् । तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्व्वदेहिकमिति । शमयितुं स्वस्त्ययनादिभिर्विहन्तुं इदानीमेव सोमतीर्थं गतः । मत्स्यपुराणम् । प्रतिकूलं यदा दैवं पौरुषेण विहन्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनामिति ॥

(५२) राजेति । भवतु तदिति शेषः । तां शकुन्तलां । सैव शकुन्तलैव । विदितभक्तिरवगतभक्तिं मामिति शेषः । महर्षये कण्वाय ॥

(५३) वैखेति । साधयामो गच्छामः । प्रायेण वचनकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यत इति दर्शनात् ॥

(५४) राजेति । चोदय प्रेरय । पुनीमहे पवित्रीकुर्म्मः ॥

(५५) सूत इति । भूयः पुनः । भूयांस्तु बहुतरे पुनरर्थे त्वदोव्ययमिति मेदिनी ॥

(५६) राजेति । समन्तात् सर्व्वतः । अकथितोऽपि केनापि तपोवनमिदमित्यनुपदिष्टोऽपि । ज्ञायतेऽनुमीयते । आभोगः परिपूर्णता । आभोगः परिपूर्णतेत्यमरः । तपसे मुनिराश्रितं वनं तपोवनं तस्य ॥

(५७) सूत इति । कथमिव किंरूपमिति प्रश्नः ॥

(५८) राजेति । न पश्यति तपोवनधर्म्मानिति शेषः । हि यस्मात् इह वने एते एवमेव मिति श्लोकेनान्वयः ॥

नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टा स्तरूणामधः
प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।
विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखा निष्यन्दरेखाङ्किताः ॥ (५६)

अपि च । (६०)

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला
भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।
एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां
नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ (६१)

---

(५६) नीवारा इति । तरूणां वृक्षाणामधो अधरस्मिन् नीवारा स्तृण-धान्यानि शुकानां पक्षिविशेषाणां ये कोटरार्भकाः कोटरस्थशावका स्तेषां मुखेभ्यो भ्रष्टा विगलिता दृश्यन्त इति शेषः । तपस्विभिरेषानायासिकतया नीवारा भक्ष्यन्ते । क्वचिदुपलाः प्रस्तरा इङ्गुद्या स्तापसतरोः फलानि भिदन्तीति इङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्ते अनुमीयन्ते यतः प्रस्निग्धा स्तैलवन्तः । इङ्गुदीतापस-तरुरित्युक्ते स्तपोवनानुमानम् । विश्वासोपगमा दाजन्मविश्वासलाभात् मृगा अभिन्ना विशेष नप्राप्ता यथापूर्व्वं विद्यमाना इति यावत् गतयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः शब्दं रथध्वनिं सहन्ते असम्भ्रमं शृण्वन्ति । विश्रब्धमृगसञ्चारा दहिंसानु-मानात्तपोवनानुमानम् । तथा तोयाधाराणां जलाशयानां पन्थानश्च वल्कलानां परिहिततरुत्वचां शिखानाञ्च निष्यन्देन जलधारया रेखाङ्किताः सरेखा दृश्यन्त इति शेषः । एतेन स्नातोत्तीर्णतापसगति र्दर्शिता । इदं शार्दूल-विक्रीड़ितं नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । आद्याश्चेद्गुरव स्त्रयः प्रियतमे षष्ठ स्तथा-प्यष्टमः सन्त्येकादशत स्त्रय स्तदनुचेदष्टादशाद्यौततः । मार्त्तण्डै र्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुबिम्बानने तद्वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीड़ित मिति ॥

(६०) मन्तव्यस्योपपत्तिभि रित्यभिधाना दन्यदपि दर्शयितुमाह अपि-चेति अन्यच्चेत्यर्थः ॥

(६१) कुल्याम्भोभिरिति । पवनचपलै र्वायुनातरङ्गितैः कुल्यानां कृत्रि-

सूतः । सर्व्वमुपपन्नम् । (६२)

राजा । स्तोकमन्तरं गत्वा । आश्रमोपरोधो माभूत्, तदिहैव रथं स्थापय यावदवतरामि । (६३)

सूतः । धृताः प्रग्रहाः, अवतरत्वायुष्मान् । (६४)

राजा । अवतीर्य्य आत्मानमवलोक्य च । सूत! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि तदिमानि तावद्गृहाण त्वमाभरणानि धनुश्च ॥ इति सूतस्यार्पयति । (६५)

मारुतचलिता अम्भोभिः सलिलैः याज्ञिकतीरभूमीरुहा धौतमूलाः प्रक्षालितपदो भवन्तीति शेषः । कुल्याल्पा कृत्रिमा सरिदित्यमरः । तथाविधजलप्रवाहस्य तपोवन एव जलनिर्गमाय कल्पनं इति भावः । तथा आज्यस्य हुतहविषो धूमोद्गमेन किसलयरुचां पल्लवप्रभानां रागो रक्तिमा भिन्नो भेदं गतः । रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिष्विति शाश्वतः । तथा एते हरिणशिशवो मृगशावकाश्च नष्टाशङ्का आजन्माप्राप्तपीडनतया निर्भीकाः सन्तः छिन्नो मुनिभिः कृत्तो दर्भाङ्कुरः कुशाङ्कुरो यस्यां सा तथोक्तायामुपवनभुवि [illegible] अस्माकं समीपे मन्दमन्दं स्वैरं स्वैरं चरन्ति । पूर्व्वत्र मृगाणामत्र मृगशिशूनां यथापूर्व्वमतिदर्शितेत्यपौनरुक्त्यम् । इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ चेल्लघ्वौ वर्णौ तदनु कुसुमामोदिनि द्वादशान्त्यौ । तद्वदन्त्यौ गुरू स्मरहृदये यत्र कान्ते विरामो मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि तां संगिरन्ते ॥

(६२) सूत इति । उपपन्नं युक्तम् ॥

(६३) राजेति । स्तोकमल्पम् । स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्ममित्यमरः । अन्तरं तपोवनाभ्यन्तरम् । आश्रमोपरोध आश्रमपीडा । यावदवतरामि अवतरणपर्य्यन्तमित्यर्थः ॥

(६४) सूत इति । प्रग्रहा अश्वरज्जवः । वागडोर इति प्रसिद्धाः । तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि चेत्यमरः ॥

(६५) राजेति । विनीतवेशेन नम्रवेशेन अनुद्धतवेशेनेति यावत् । प्रवेष्ट

सूतः ॥ रथं स्थापयति । (६६)

राजा ॥ यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य निवर्त्तिष्ये तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः । (६७)

सूतः ॥ यथाज्ञापयत्यायुष्मान् ॥ इति निष्क्रान्तः । (६८)

राजा ॥ परिक्रम्यावलोक्य च ॥ इदमाश्रमपदं तावत् प्रविशामि ॥ (६९) प्रविश्य प्रवेष्टकेन निमित्तं सूचयित्वा ॥ अये (७०)

शान्त मिद माश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र (७१)

व्यानि गम्यानि । आभरणानि किरीटकुण्डलादीनि । सूतस्येति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥

(६६) सूत इति । स्थापयति आभरणादीनीति शेषः ॥

(६७) राजेति । यावत् यावताकालेन । प्रत्यवेक्ष्य तत्त्वावधारणेनावलोक्य । निवर्त्तिष्ये प्रत्यागमिष्यामि । तावत् तं कालं व्याप्य । आर्द्रपृष्ठाः आर्द्राणि पृष्ठस्थवस्त्रापसारणे नोष्मापगमात् शीतलानि पृष्ठानि येषां ते तथोक्ताः ॥

(६८) सूत इति । सुगमम् ॥

(६९) राजेति । परिक्रम्य इतस्ततः सञ्चर्य्य । आश्रमपदं आश्रमस्थानम् । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः । तावत् तदा ॥

(७०) प्रविश्येति । प्रवेष्टकेन बाहुना । भुजबाहुप्रवेष्टदोरित्यमरः । निमित्तं शुभलक्षणम् । स्पन्दनमिति यावत् । निमित्तं हेतुलक्षणोरित्यमरः । सूचयित्वा रूपयित्वा । अये इति सम्भ्रमे । अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेपि चेति मेदिनी ॥

(७१) शान्तमिति । इद माश्रमपद माश्रमस्थानं शान्तं शान्तिरसाश्रयं नत्वादिरसाश्रयमिति भावः । बाहुर्दक्षिणोभुजश्च स्फुरति स्पन्दते इह आश्रमे कुतो हेतो रस्य दक्षिणबाहुस्फुरनस्य फलं स्त्रीलाभरूपं स्यात । यथाचोक्तं मङ्गलसागरे । वामेतरभुजस्पन्दो वरस्त्रीलाभसूचक इति । सम्भावनामपि दर्शयति अथवेति । भवितव्यानां मवश्यम्भाविनां मर्थानां सर्व्वत्र द्वाराणि आपतनोपाया भवन्ति सन्ति । भवतिरस्तीर्थार्थः समानार्थो न लाक्षणिकः । इव मार्थ्या जाति ।

नेपथ्ये। इदो इदो पिअसहीओ (७२)

राजा। कर्णं दत्त्वा। अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते यावदत्र गच्छामि (७३)

परिक्रम्यावलोक्य च। अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटै र्बालपादपेभ्यः पयो दातु मित एवाभिवर्त्तन्ते (७४)

निरूप्य। अहो मधुरमासां दर्शनम् (७५)

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपु राश्रमवासिनो यदि जनस्य।
दूरीकृताः खलु गुणै रुद्यानलता वनलताभिः॥ (७६)

---

(७२) नेपथ्य इति। इद इत्यादि। इतइतः प्रियसख्यौ। इतइतः अस्मिन्नस्यां दिशि वीप्सायां द्विवचनम्। आगच्छतमिति शेषः॥

(७३) राजेति। कर्णं दत्त्वा श्रोतुं कर्णं नियोज्य। अये इति सम्भ्रमे। दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणेन। एनोपीति दक्षिणशब्दात् सप्तम्या एनः। वृक्षवाटिकामुपवनम्। धिक्समयेत्येन प्रत्ययान्तेन द्वितीया। अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका इत्यमरोक्तमुपलक्षणम्। आलाप आभाषणम्। स्यादाभाषणमालाप इत्यमरः। यावदवधारणे। यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः। अत्र वृक्षवाटिकां दक्षिणेन॥

(७४) परिक्रम्येति। परिक्रम्य सञ्चर्य। दर्शनोपजातसम्भ्रमादये इति। स्वप्रमाणस्य स्वाकृतेर्नात्यल्पभावस्य अनुरूपै र्योग्यै रल्पाल्पै रिति यावत् सेचनघटै र्जलसेकार्थकलसैः। बालपादपेभ्यः अनुन्नततरुभ्यः। इतोऽत्र। अभिवर्त्तन्ते आयान्ति॥

(७५) निरूप्येति। निरूप्य सविशेषावलोकनाद्विचार्य्य। अहो विस्मये। अहो ही च विस्मये इत्यमरः। आसां कन्यकानां दर्शनं मधुरं प्रियं। रसवत् स्वादु प्रियेषु मधुरोऽन्यवदिति विश्वः॥

(७६) शुद्धान्तेति। आश्रमवासिनो वनवासिनो जनस्य इदं वपुः शरीरं यदि शुद्धान्तेषु नृपाणामन्तःपुरेषु दुर्लभं दुर्लभोपमम्। अदृष्टपूर्वत्वादीदृग्

यावदेता छ्छाया मिमा माश्रित्य प्रतिपालयामि॥ इति विलोकयन् स्थितः॥ (७७)

॥ ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला। (७८)

एका॥ हला सउन्तले तत्तोवि तादकस्सम्म अस्समरुक्खआ पिअदरा त्ति तक्केमि, जेण णोमालिआ-कुसुम-परिपेलवावि तुमं एदाणं आलवालपरिऊरणे निउत्ता। (७९)

शकु॥ हला अणसूए ण केवलं तादस्स णिओओ ममावि एदेसु सहोअरसिणेहो। इतिवृक्षसेचनं नाटयति। (८०)

रूपस्येति भावः। स्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम्। शुद्धान्तश्चावरोधश्चेत्यमरः। तदा खल्ववश्यमेव उद्यानस्य रूपोपवनस्य लता बलतो दर्शिता इति भावः। पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनमित्यमरः। वनलताभि रसम्भृताभिर्गुणैः सौन्दर्यादिभि र्दूरीकृताः पराजिताः। अत्र निदर्शनालङ्कारः। लक्षणन्तु वक्ष्यते। इयमार्या॥

(७७) यावदिति। एतास्तपस्विकन्यकाः। प्रतिपालयामि प्रतीक्षे॥

(७८) तत इति। ततस्तस्मात् परम्। यथोक्तव्यापारा सेचनघटं वहन्ती॥

(७९) एकेति। एका शकुन्तलासख्योरिति शेषः। हलेत्यादि। अयि शकुन्तले त्वत्तोऽपि तातकण्वस्य आश्रमवृक्षाः प्रियतरा इति तर्कयामि येन नवमालिकाकुसुमपरिपेलवापि त्वम् एतेषा मालवालपरिपूरणे नियुक्ता। त्वत्त इति सुप्सुपेत्यादात् पञ्चम्यास्तस् एकत्वार्थग्रहणात् त्वदादेशः। त्वामपेक्ष्येत्यर्थः। येन तातकण्वेन। नवेति। नवमालिकाया नवमल्लिकायाः कुसुमवत् परिपेलवापि सुकुमारापि। पेलवं कोमल मिति त्रिकाण्डशेषः। एतेषां पादपानाम्। आलवालानां मूलगतपरिखानाम्। परिपूरणे तोयैरिति शेषः। हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचं चेटीं सखीम्प्रतीति नाट्योक्तामरः॥

(८०) शकु इति। हलेत्यादि अयि अनसूये न केवलं तातस्य नियोगो ममाप्येतेषु सहोदरस्नेहः। नियोग आदेशः सेकप्रवर्त्तक इति शेषः। एतेषु

द्वितीया॥ सहि सउन्तले उदअं लम्भिदा एदे गिम्हआलकुसुमदाइणो अस्समरुक्खआ। दाणिं अदिक्कन्तकुसुमसमए वि रुक्खके सिञ्चह्म, तेण अणहिसन्धिगुरुओ धम्मो भविस्सदि। (८१)

शकु॥ हला पिअम्वदे रमणिज्जं मन्तेसि॥ इति भूयो वृक्षसेचनं नाटयति॥ (८२)

राजा॥ निर्वर्ण्य आत्मगतम्॥ कथमियं सा कण्वदुहिता शकुन्तला। (८३)

सविस्मयं॥ अहो असाधुदर्शी खलु भगवान् कण्वः। य इमामाश्रमधर्म्मे नियुङ्क्ते। (८४)

पादपेषु मम एकतपोवनगर्भसम्भूततया सहोदरवत् स्नेहोऽपि सेकप्रवर्त्तकः। नाटयति नाट्येन दर्शयति॥

(८१) द्वितीयेति। द्वितीया सखीत्यर्थः। सहीत्यादि। सखि शकुन्तले उदकं लम्भिता एते ग्रीष्मकालकुसुमदायिन आश्रमवृक्षा इदानीमतिक्रान्तकुसुमसमयानपि वृक्षान् सिञ्चाम तेन अनभिसन्धिगुरुको धर्म्मो भविष्यति। लम्भिताः प्रापिताः। अतीति अतिक्रान्तोऽतिवाहितः कुसुमानां पुष्पाणां समयो यैस्तान्। तेन सेकेन। अनभिसन्धिगुरुकः अनभिसन्धिना प्रयोजनोद्देशाभावेन गुरु र्महान् गुरुर्महति वाच्यवदिति विश्वः। धर्मः श्रेयः। यदाह हारीतः। यच्च सोपधं ददाति यच्च श्रावित मल्पफलमिति। सोपधं प्रतिलाभेच्छयाकृतम्। तथा च नारदः। पात्रेभ्यो दीयते नित्य मनपेक्ष्य प्रयोजनं। केवलं धर्म्मबुद्ध्यात्तु धर्म्मदानं तदुच्यत इति॥

(८२) शकु इति। हलेत्यादि। सखि प्रियंवदे रमणीयं मन्त्रयसे। रमणीयमिति क्रियाविशेषणं। मन्त्रयसे कार्य्यमवधारयसि। भूयः पुनः॥

(८३) राजेति। निर्वर्ण्य निरीक्ष्य। निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः। आत्मगत मनतिस्पष्टम्। सा तापसाभ्या मभिहिता।

(८४) सविस्मयमिति। भगवान् माहात्म्यवान्। भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिष्वित्यमरः। कण्वो मुनि रसाधुदर्शी चारुताद्वेषी अथवा

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥ (८५)

भवतु । पादपान्तरित एव विश्वस्तां तावदेनां पश्यामि ॥

इति तथा करोति । (८६)

शकु ॥ हला अनसूए अदिपिणद्धेण वक्कलेण पिअम्वदाए दढं पीड़िदाम्हि ता सिढिलेहि दाव णं । (८७)

वार्द्धक्यात् साधु सुष्ठु न पश्यतीति असाधुदर्शी । यः कख इमां रमणीयाकृतिं बालां आश्रमधर्म्मे तापसव्रते नियुङ्क्ते प्रेरयति ।

(८५) इदमिति । अव्याजेन छद्मना विना अच्छलेनेति यावत् मनोहरतीति अव्याजमनोहरं सकलिमशोभासम्पन्नमिति यावत् । कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः । इदं वपुः शरीरं कर्म्म, तपःक्षमं तपःक्लेशं साधयितुं निष्पादयितुं ऋषि रिच्छति वाञ्छति । स ध्रुवं निश्चितम् । ध्रुवोऽभेदे क्लीवन्तु निश्चिते शाश्वते त्रिष्वित्यमरः । नीलोत्पलपत्रस्य इन्दीवरदलस्य धारया निशितमुखेन । खड्गादीनाञ्च निशितमुखे धारा प्रकीर्त्तित इति विश्वः । शमीलतां लताकारां शमीं छेत्तुं व्यवस्यति निश्चिनोति । अत्र तादृशवपुषा तपःक्षमसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावपर्य्यवसानात् निदर्शनालङ्कारः । साचात्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धना । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । इदं वंशस्थविलं नाम वृत्तं । तदुक्तम् । उपेन्द्रवज्राचरणेषु सन्तिचे इत्पान्त्यवर्णौ लघवः कृता यदि । मदोल्लसद्भ्रूजितकामकार्म्मुके वदन्ति वंशस्थविलं बुधास्तदेति । उपेन्द्रवज्रा प्रदर्शनीया ।

(८६) भवत्विति । पादपान्तरित स्तरुव्यवहितावयवः । विश्वस्तां मद्दर्शनाभावेन निर्भीकत्वेन प्रत्ययवतीं । येन निरवशेषं विश्रम्भकथालापं श्रोष्यामीति भावः ।

(८७) शकु इति । हलेत्यादि । अयि अनसूये अतिपिनद्धेन वल्कलेन

अन॰ शिथिलयति । (८८)

प्रियं॰ सहासं॰ एत्थ दाव पओहरवित्थारहेतुअं अत्तणो जोव्वणारम्भं उवालहस्स । (८९)

राजा॰ सम्यग् इयम् आह । (९०)

इदम् उपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे
स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन ।
वपु रभिनव मस्याः पुष्यति स्वां न शोभां
कुसुम मिव पिनद्धं पाण्डुपत्त्रोदरेण ॥ (९१)

प्रियंवदया दृढं पीड़िताम्मि तत् शिथिलय ताव देनम् । प्रियंवदया अतिपिनद्धेन अतिबद्धेन वल्कलेन दृढं बलवत् पीड़िताम्मि पीड़ां लम्भिताम्मि । तत् तस्मात् एनं वल्कलं शिथिलय शिथिलं कुरु । वेःश्लथाख्याने णिरिति णिः ।

(८८) अनेति । सुगमम् ।

(८९) प्रियमिति । एत्थेति । अत्र तावत् पयोधरविस्तारहेतुक मात्मनो यौवनारम्भ मुपालभस्व । अत्र मस्तनस्य हठीभावे । पयोधरयो स्तनयो र्विस्तारहेतुं हद्धिहेतु मात्मनो यौवनारम्भं यौवनोपक्रमं उपालभस्व दुर्वचनीयतां प्रापय । दुर्वादः स्यादुपालम्भ इति जटाधरः ॥

(९०) राजेति । सम्यक् सत्यम् । सत्यं तथ्य मृतं सम्यग् इत्यमरः । इयं प्रियंवदा । अभिनवयौवनेनेव मिति भावः ॥

(९१) ननु प्रियंवदावचना दिदानी मेवास्या यौवनानुभवो जायते कथं च मत एव शाकुन्तलो दिव्यत आह इदमिति । स्कन्धदेशे उपहितो दत्तः सूक्ष्मग्रन्थि र्यस्य स तेन । तथा स्तनयुगस्य यः परिणाहो विशालता । परिणाहो विशालतेत्यमरः । तदाच्छादिना वल्कलेन तरुविशेषत्वचा हेतुना अस्याः शकुन्तलाया इद मभिनवं नवीनं वपुः शरीरं पाण्डुपत्त्राणां परिणतदलाना मुदरेण गर्भेण पिनद्धं बद्धम् असम्यग् हृदमिति यावत् । कुसुमं पुष्प मिव स्वा मात्मीयाम् । स्वं निजात्मीय इत्यमरः । शोभां कान्तिं न पुष्यति न बिभर्त्ति । तथाच वल्कलाच्छादितदेहतया न हठिमात्रेणैव तादृशानुभवः

अथवा काम मननुरूप मप्यस्या वपुषो वल्कलं नपुन रलङ्कारश्रियं न पुष्यति । कुतः । (९२)

सरसिज मनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिन मपि हिमांशो र्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इय मधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिवहि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ (९३)

प्रागासीत् प्रियंवदोक्ते स्तु विशेषाभिनिवेशात् सम्यगवगम्यत इति भावः। अत्रोपमालङ्कारः। यदुक्तं चन्द्रालोके। उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मी रुल्लसति द्वयोरिति। इदं मालिनीवृत्तम् ॥

(९२) यौवनाकृष्टमानसतया जनितानुरागः पुनर्वल्कलेनैवास्याः शोभां समर्थयते अथवेति। अस्याः शकुन्तलाया वपुषः शरीरस्य। अननुरूप मयोग्य मपि वल्कलं पुन रलङ्कारश्रिय माभरणशोभाम्। श्रीर्वेशरचना शोभेति विश्वः। कामं पर्य्याप्तं न पुष्यति न बिभर्त्ति न एवं न। द्वौ नञौ प्रकृत मर्थं गमयत इति न्यायात् पुष्यत्येवेत्यर्थः। कामं प्रकामं पर्य्याप्त मित्यमरः।

(९३) सरसीति। शैवलेन शैवालेनापि अनुविद्धं सम्पृक्तं सरसिजं कमलं रम्यं मनोज्ञम्। एवं हिमांशो श्चन्द्रस्य मलिन मपि लक्ष्म चिह्नम्। चिह्नं लक्ष्म च लक्ष्मण मित्यमरः। लक्ष्मीं शोभां तनोति विस्तारयति। शोभा सम्पत्ति-पद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यत इति शाश्वतः। तद्ध दियं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला वल्कलेनापि अधिकमनोज्ञा अतिमनोरमा भवतीति शेषः। हि यस्मात् मधुराणां सर्व्वजनप्रियाणा माकृतीना मवयवानां सम्बन्धे किं वस्तु मण्डनं विभूषण मिव न अपितु सर्व्वमेव स्यादित्यर्थः। परिष्कारो विभूषणम्। मण्डन-ञ्चेत्यमरः। अत्र पूर्व्वार्द्धे उभयत्रै वोपमानोपमेययो रेकस्यापि सौन्दर्य्यरूप-साधारणधर्म्मस्य वाक्यभेदेन पृथक् निर्द्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः। यदुक्तम् दर्पणे। प्रतिवस्तूपमा सा स्या द्वाक्ययो र्गम्यसाम्ययोः। एकोपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति। चान्त्यचरणे त्वर्थान्तरन्यास इत्यर्थालङ्कार द्वयनिर-पेक्षसम्बन्धात् संसृष्टिः। यदुक्तं प्रकाशे। सेष्टा संसृष्टि रेतेषां भेदेनैकत्र या स्थिति रिति।

अपिच । (९४)

कठिन मपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्प मप्यादधाति ।
विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्म्मुक्तकण्ठम्
निजमिव कमलिन्याः कर्कशं वृन्तजालं ॥ (९५)

शकु॥ अग्रतोवलोक्य॥ सहीओ एस वादेरिदपल्लवाङ्गुलीहिं किम्पि वाहरेदि विअ मं चूअरुक्खओ ता जाव णं सम्भावेमि॥ इति तथा करोति। (९६)

प्रियं॥ हला सउन्तले इधज्जेव्व मुहुत्तअं चिट्ठ। (९७)

---

(९४) अपिचेति। अन्यच्चेत्यर्थः।

(९५) कठिनमिति। मृगस्येवाक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी। सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गे इति षः। षित्वाद्ङीप्। तस्याः शकुन्तलायाः कठिनमपि कान्तरूपं रुचिराकृतत्वेन रुचिराकारं वल्कलं विकचं प्रस्फुटितं सरसिजं पद्मं यस्याः सा तथोक्तायाः कमलिन्याः पद्मलतायाः स्तोक मल्पं निर्मुक्त त्यक्तसंयोग स्तोयस्येति शेषः। कण्ठः स्वाधोभागो यस्य तत् तथोक्तम्। निर्मुक्त स्त्यक्तसंयोग त्यक्तकञ्चुकभोगिनोरिति मेदिनी। निजं स्वीयम्। स्वके नित्ये निजं त्रिष्वित्यमरः। कर्कशं कठिनं वृन्तजालं वृन्तसमूह इव। जालं समूह आनाय इत्यमरः। मनसि स्वल्पं किञ्चिदपि रुचिभङ्ग मनुरागच्युतिं नादधाति न जनयति। अत्रोपमालङ्कारः।

(९६) शकु इति। अग्रतः पुरतः। स्यात् पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः। सहीओ इत्यादि। सख्यौ एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः किमपि व्याहरतीव मां चूतवृक्षः। तद्यावदेनं सम्भावयामि। वातेति। वातेन वायुना ईरिताः कम्पिताः पल्लवा एवाङ्गुल्य स्ताभिः। ईर् कम्पगतयो रिति कविकल्पद्रुमः। व्याहरतीव वक्तीव। व्याहार उक्तिरित्यमरः। तत् तस्मात्। याव दवधारणार्थः। सम्भावयामि बहुमन्ये। तथा करोति बहुमानं करोति।

(९७) प्रियमिति। हलेत्यादि। अयि शकुन्तले इहैव मुहूर्त्तं तिष्ठ। मुहूर्त्तं कञ्चित्कालम्।

शकु॥ किं णिमित्तं ॥ (९८)

प्रियं॥ तए समीवट्ठिदाए लदासनाधो विअ अअं चूअरुक्खओ पडिहादि (९९)

शकु॥ अदो ज्जेव्व तुमं पिअम्बदत्ति भणीअसि । (१००)

राजा॥ अवितथ माह प्रियंवदा । तथाह्यस्याः । (१०१)

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुम मिव लोभनीयं यौवन मङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ (१०२)

अन॥ हला सउन्तले इअं सअम्बरवहू सहआरस्स तुए

---

(९८) शकु इति। किं णिमित्तं। किं निमित्तं। किमर्थं तिष्ठामीत्यर्थः।

(९९) प्रियमिति। तए इत्यादि। त्वया समीपस्थितया लतासनाथ इव अयं चूतवृक्षः प्रतिभाति। लतासनाथो लतायुक्तः। सनाथशब्दो युक्तार्थेऽन्यत्रापि श्रूयते यथा वासवदत्तायाम्। उत्फुल्लकमलसनाथमिव गगनतलं कुर्व्वता इति तथा नरवाहनदत्त इव प्रियङ्गुश्यामासनाथ इत्यादि। प्रतिभाति प्रकाशते।

(१००) शकु इति। अदो इत्यादि। अतएव प्रियंवदेति भण्यसे। भण्यसे लोकैरभिधीयसे।

(१०१) राजेति। अवितथं सत्यम्। वितथं त्वनृतं वच इत्यमरः। तदेवोपपादयितु माह तथाहीति। हि यस्मात् अस्याः शकुन्तलाया लता लतायाइव। अनन्तरं श्लोकीयवाक्यान्वयः।

(१०२) अधर इति। अधरो दन्तच्छदः किसलयवत् पल्लववत् रागो लौहित्यं यस्य स तथोक्तः। पल्लवोऽस्त्री किसलय मित्यमरः। तथा बाहू कोमलविटपयोः सुकुमारशाखयो रनुकारिणौ सदृशौ। विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लव इति मेदिनी। तथा लोभनीयं यौवनं कुसुम मिवाङ्गेषु सन्नद्धं सम्बद्धम्। अत्रोपमालङ्कारः। तदुक्तं दण्डिना। यथाकथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते। उपमा नाम सेति। आर्य्याजाति रियम् ॥

किदणामहेआ वणदोसिणी त्ति णोमालिआ णं विसुमरिदासि । (१०३)

शकु॰ । तदो अत्ताणम्पि विसुमरिस्सं । (१०४)

लतामुपेत्य अवलोक्य च ॥ हला रमणीओ क्खु कालो इमस्स पादवमिहुणस्स रदिअरो सम्वुत्तो जेण णवकुसुमजोव्वणा णोमालिआ अअं पि बद्धफलदाए उअभोअक्खमो सहआरो ॥ इति पश्यन्ती तिष्ठति । (१०५)

---

(१०३) अनेति । हलेत्यादि । अयि शकुन्तले इयं स्वयम्बरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वनतोषिणीति नवमालिका एनां विस्मृतासि । सहकारस्यातिसौरभरसालस्य । रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः । स्वयम्बरवधूः स्वयंकृताश्लेषेण पत्नीव । वधूः स्नुषानवोढस्त्रीभार्य्यास्पृक्काङ्गनासु चेति विश्वः । त्वया वनतोषिणीति कृतं नामधेयं नाम यस्याः सा इयं नवमालिका नवमल्लिका । एनां नवमालिकाम् । विस्मृतेति ज्ञानार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः । अलं दृष्टोऽहेव इतिवत् क्वचिदन्यतोपि कर्त्तरि क्तो वक्तव्यः । यद्वा विसुमरिदेति प्राकृतत्वाद्व्याख्यापभ्रंशो न दोषाय संस्कृतेन तु विस्मरसीति व्याख्यातव्यम् ॥

(१०४) शकु इति । तदो इत्यादि । तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । तदा यदि वनतोषिणीं विस्मरिष्यामीत्यर्थः ॥

(१०५) लतामिति । लतां वनतोषिणीम् । उपेत्य उपगम्य । हलेत्यादि । अयि अनसूये रमणीयः खलु कालोऽस्य पादपमिथुनस्य रतिकरः संवृत्तः । येन इयं नवकुसुमयौवना नवमालिका अयमपि बद्धफलतया उपभोगक्षमः सहकारः । अत्र पादपशब्दः पादेन मूलेन पिबति रसमाकर्षतीति व्युत्पत्त्या तृणलतासाधारण्यात् यौगिको नतु योगरूढ़ इत्यपरः । अस्य पादपमिथुनस्य पादपयुगलस्य पादपदम्पत्योरित्यपि अन्वीयते । मिथुनं दम्पती युगे इति विश्वः । रमणीयो मनोरमो रतिकरो लोकानामनुरागकरः पक्षे सुरतकरः कालः संवृत्तः सम्भूतः । रतिः स्त्रीस्मरदारेषु रागे सुरतगुह्ययोरिति मेदिनी । येन हेतुना इयं नवमालिका नवं कुसुमं पुष्पं पक्षे रजो यत्र तत् नवकुसुमम् । कुसुमं पुष्पफलयोः स्त्रीरजोनेत्ररोगयो रिति विश्वः । तथाभूतं यौवनं वयः स्वभावो

प्रियं ॥ सस्मितं ॥ अणसूए जाणासि किं णिमित्तं सउन्तला वणदोसिणीं अतिमेत्तं पेक्खदि त्ति । (१०६)

अन ॥ ण क्खु विभावेमि ता कधेहि मे । (१०७)

प्रियं ॥ जह वणदोसिणी अणुरूवेण पादवेण सङ्गदा तह अहम्पि अत्तणो अणुरूवं वरं लभेअं त्ति । (१०८)

शकु ॥ एस दे अत्तणो चित्तगदो मनोरहो । इति कलस मावर्ज्जयति ॥ (१०९)

यस्याः सा तथोक्ता। तथा अयं सहकारोपि बहुफलतया फलपूर्णतया यौवने तस्य फलवत्त्वसम्भवात्। पक्षे बहुलाभतया। फलं जातीफले शस्ये हेतूत्थे व्युष्टिलाभयोरिति मेदिनी। उपभोगक्षमो लोकोपभोगयोग्यः। पक्षे योषिद्ग्रहणशक्तः। भोगः सुखे स्त्र्यादिभृता वहेश्च फणकाययोरित्यमरः। अत्र प्रस्तुते पादपयुग्मे श्लिष्टविशेषणादिभिरप्रस्तुतस्य दम्पतिभावस्य व्यवहारारोपणात् समासोक्तिरलङ्कारः। यदुक्तं दर्पणे। समासोक्तिः समै र्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेन्यस्य वस्तुन इति॥

(१०६) प्रियमिति। सस्मितं स्मितं कृत्वेत्यर्थः। अणेत्यादि। अनसूये जानासि किं निमित्तं शकुन्तला वनतोषिणी मतिमात्रं प्रेक्षत इति। अतिमात्र मत्यर्थम्। प्रेक्षते पश्यति॥

(१०७) अनेति। णेत्यादि। न खलु विभावयामि तत् कथय मे। विभावयामि अनुभवामि। मे इति सम्बन्धमात्र विवक्षायां षष्ठी॥

(१०८) प्रियमिति। जहेत्यादि। यथा वनतोषिणी अनुरूपेण पादपेन सङ्गता तथाहमपि आत्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति। सङ्गता कृतसङ्गमा। अनुरूपं रूपस्य योग्यं। वरं वरणीयं जनं। इति निमित्तमिति पूर्व्ववाक्यीयेनान्वयः॥

(१०९) शकु इति। एस इत्यादि। एष ते आत्मन श्चित्तगतो मनोरथः। चित्तगतो मनोगतः। मनोरथोभिलाषः। मनोरथः। कामोऽभिलाष इत्यमरः। त्वमेव तथा लब्धुमिच्छसीति भावः। आवर्ज्जयति न्युब्जयति॥

अन॥ हला सउन्तले इत्र्यं तादकास्वेण तुमं विअ सहत्थेण सम्वड्ढिदा माहवीलदा ता कधं इमं विसुमरिदासि । (११०)

शकु॥ तदो अत्ताणम्मि विसुमरिस्सं । (१११)

लतामुपेत्यावलोक्य च सहर्षम्॥ अच्चरीअं अच्चरीअं पिअम्वदे पिअं दे णिवेदेमि । (११२)

प्रियं॥ सहि किं मे पिअं । (११३)

शकु॥ असमए क्खु एसा आमूलादो मुउलिदा माहवीलता । (११४)

उभे॥ सत्वरमुपगम्य॥ सहि सच्चं सच्चं । (११५)

शकु॥ सच्चं किं ण पेक्खध । (११६)

---

(११०) अनेति । हलेत्यादि । अयि शकुन्तले इयं तातकण्वेन त्वमिव स्वहस्तेन सम्वर्द्धिता माधवीलता तत् कथ मिमां विस्मृतासि । त्वमिव यथा त्वं स्वहस्तेन संवर्द्धिता तथेयं माधवीलतेत्यर्थः । तदित्यादि प्रश्नः ।

(१११) शकु इति । तदो इत्यादि । तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । आत्मव स्वकायमपीयं विस्मरणीयेत्युत्तराभिप्रायः ॥

(११२) लतामिति । अच्चरीअमित्यादि आश्चर्यमाश्चर्यम् । प्रियंवदे प्रियं ते निवेदयामि । प्रियमाह्लादकरम् । निवेदयामि विज्ञापयामि ।

(११३) प्रियमिति । सहीत्यादि । सखि किं मे प्रियम् । सुगमम् ॥

(११४) शकु इति । असमए इत्यादि । असमये खलु आमूलात् मुकुलिता माधवीलता । असमये वसन्तविगमे ग्रीष्म इति यावत् । वासन्ती माधवीलतेत्यमरः । आमूला मूलमवधीकृत्य । आङ्‌मर्यादाभिविध्योरिति नियमात्सद्योगादन्यारम्भोत्थनेन पञ्चमी । मुकुलो जातोऽस्या इति मुकुलिता । इतोऽस्य जाते इति इतः । इदमेव प्रिय मित्युत्तराभिप्रायः ॥

(११५) उभे इति । उपगम्य लतामिति शेषः । सहीत्यादि । सखि सत्यं सत्यं । एतत् किं सत्यमिति भावः ।

(११६) शकु इति । सच्चमित्यादि । सत्यं किं न प्रेक्षेथ । पश्यन्त्यपि कथं सत्यतां पृच्छथ इतिभावः ॥

प्रियं। सकर्षं निरूप्य॥ सहि तेण हि पडिप्पिअं दे णिवेदेमि। (११७)

शकु॥ किं मे पडिप्पिअं। (११८)

प्रियं॥ आसस्रपाणिग्गहणासि तुमं। (११९)

शकु॥ सासूयमिव॥ एस दे अत्तणो चित्तगदो मनोरहो ता ण दे वअणं सुणिस्सं। (१२०)

प्रियं॥ सहि ण क्खु परिहासेण भणामि सुदं मए तादकसस्स मुहादो तुह कल्लाणसूअअं एदं णिमित्तं त्ति। (१२१)

अन॥ हला पिअम्वदे अदोज्जेव्व ससिणेहा सउन्तला माहवीलदां सच्चदि। (१२२)

---

(११७) प्रियमिति। निरूप्य विचार्य्य। सहीत्यादि। सखि तेन हि प्रतिप्रियं ते निवेदयामि। तेन हि तेनैव आकालिकपुष्पोद्गमेन हेतुना। हि हेता ववधारणे इत्यमरः। प्रतिप्रियमेतत् प्रतिरूपं प्रियम्॥

(११८) शकु इति। किमित्यादि। किं मे प्रतिप्रियम्। सुगमम्॥

(११९) प्रियमिति। आसन्नेत्यादि। आसन्नपाणिग्रहणासि त्वम्। आसन्नं निकट मचिरभावीति यावत्। पाणिग्रहणं विवाहो यस्याः सासि त्वम्॥

(१२०) शकु इति। सासूय मिव प्रियंवदायां दोषारोपणेन सद्वेव। एष इत्यादि। एष ते आत्मनश्चित्तगतो मनोरथः तस्मते वचनं श्रोष्यामि। सुगमम्॥

(१२१) प्रियमिति। सहीत्यादि। सखि न खलु परिहासेन भणामि श्रुतं मया तातकण्वस्य मुखात् तव कल्यानसूचक मिदं निमित्त मिति। परिहासेन नर्म्मवाक्येन। मुखादिति निःसृत मिति शेषः। घनाद्विद्योतते विद्युदितिवत्। कल्याणसूचकं कल्याणस्य मङ्गलस्य परिणयस्येतियावत् सूचक मनुमापकं। इदं निमित्तं माधव्या अकालकुसुमम्। इति श्रुतमित्यनेनान्वितम्॥

(१२२) अनेति। हलेत्यादि। अयि प्रियंवदे अतएव सस्नेहा शकुन्तला माधवीलतां सिञ्चति। अतएवस्या मङ्गलसूचकत्वादेव। सस्नेहा ममतया सतीत्यर्थ॥

शकु॥ जदो बहिणी मे भोदि तदो किं त्ति ण सिञ्चेमि॥

इति कलसं मावर्ज्जयति॥ (१२३)

राजा॥ अपि नाम कुलपते रियं मसवर्णक्षेत्रसम्भवा भवेत्। अथवा कृतं सन्देहेन। (१२४)

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्य्य मस्या मभिलाषि मे मनः।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाण मन्तःकरणप्रवृत्तयः॥ (१२५)

---

(१२३) शकु इति। जदोइत्यादि। यतो भगिनी मे भवति ततः किमिति न सिञ्चामि। भगिनी एकतातसम्वर्द्धितत्वादितिभावः। किमिति कथम्॥

(१२४) राजेति। अपि प्रश्ने। नाम सम्भावनायां। नाम प्राकाश्य सम्भाव्य क्रोधोपगमकुत्सने इत्यमरः। कुलपतेः कण्वस्य। इयं शकुन्तला। असवर्णं विप्रजातीतरत् यत् क्षेत्रं पत्नी तत् सम्भवा तद्गर्भसमुद्भवा। क्षेत्रं पत्नी शरीरयोरित्यमरः। अत्राय माशयः। तदानी मासीद्विप्राणां चातुर्व्वर्ण्य परिणयाधिकारः। राजन्यानान्तु शूद्रान्तवर्णत्रितयोपयमे। यदाह मनुः। शूद्रैवभार्य्या शूद्रस्य सा च स्वाच विशःस्मृते। ते च स्वाचैव राज्ञश्च ताश्च स्वाचाग्रजन्मनइति। तथाचास्याः सवर्णासम्भवत्वे जात्या ब्राह्मणीत्वेन परिणयपरीहारः स्यात् क्षत्रियादिसम्भवत्वेतु पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनां। ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षत इति मनुवचनान्तरात् जात्या क्षत्रियादित्वेन निष्प्रत्यूहः स्यादस्याः परिणय इति। अथवान्तरेव निश्चिनोति अथवेति। कृतमलम्। कृतं युगेऽलमर्थेचेति मेदिनी॥

(१२५) असंशयमिति। असंशयं निश्चितं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य परिग्रहक्षमा स्वीकारयोग्या पूर्ववाक्यस्थेन इय मित्यनेनान्वयः। द्विजलिङ्गी नृपः क्षत्रः क्षत्रियइतित्रिकाण्डशेषः। हेतुमाह यत् यस्मात् आर्य्यं समागमविषयविचलित-मार्गत्वेनातिमहत् मे मनः अस्यां कन्यकाया मभिलाषि सस्पृहम् अतएवार्थः। मनः प्रवृत्ते र्निश्चायकत्वं समर्थयति सतामित्यादि। हि यस्मात् सन्देहपदेषु संशयास्पदेषु वस्तुषु पदार्थेषु सतां सततमेवाचारिणां अन्तःकरणस्य मनसः

तथापि तत्त्वत एवैना मुपलप्स्ये। (१२६)

शकु॥ ससम्भ्रमम्॥ अम्मा सलिलसेअसम्भमुग्गदो णोमा-लिअं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिवट्टदि॥ इति भ्रमरबाधां नाटयति। (१२७)

राजा॥ सस्पृहं विलोक्य॥ साधु बाधनमपि रमणीय मस्याः। (१२८)

यतोयतः षट्चरणोऽभिवर्त्तते
ततस्ततः प्रेरितवामलोचना।
विवर्त्तितभ्रूरिय मद्य शिक्षते
भया दकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्॥ (१२९)

प्रवृत्तयो गतयः प्रमाणं निश्चायिकाः। उक्तं मनोबुद्धिरहङ्कारः चित्तं करण मान्तरमिति। प्रमाणं नित्यमर्यादा शास्त्रेषु सत्यवादिनि। इयत्तावाश्च हेतौच लौकिकत्वे प्रमातरीति मेदिनी। अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनादर्था-न्तरन्यासोलङ्कारः। इदं वंशस्थविलं नाम वृत्तम्॥

(१२६) तथेति। तथापि अनुमानसिद्धत्वेपि। तत्त्वतो यथार्थतः। उप-लप्स्ये ज्ञास्यामि॥

(१२७) शकु इति। ससम्भ्रममाप्तव्यस्तभावम्। अम्मेत्यादि। अम्म सलिल-सेकसम्भ्रमोद्गतो नवमालिका मुज्झित्वा वदनं मे मधुकरोभिवर्त्तते। अम्मेति विस्मये। विस्मये दुःखहे अम्म नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यत इति भरतः। सलिल-सेकेन जलसेकेन यः सम्भ्रमस्त्वरा। सम्भ्रमस्त्वरेत्यमरः। तेनोद्गतो भ्रमरो नव-मालिका मुज्झित्वा त्यक्त्वा मे मम वदनं अभिलक्ष्यीकृत्यवर्त्तते। धिक्समये-त्यादिना चिह्नार्थेनाभिना द्वितीया। यथोक्तं वीप्सेत्थम्भाव चिह्नेभिस्तेषु भागे परिप्रती। अनुस्तेषु सहार्थेच हीनेनूपौ मतावितेति। भ्रमरबाधां भ्रमर-जनितदुःखम्। पीड़ाबाधाव्यथा दुःखमित्यमरः॥

(१२८) राजेति। सस्पृहं साकाङ्क्षम्। साधु प्रकृष्टम्। अस्याः शकुन्तलाया बाधनं भ्रमरपीड़नमपि रमणीयं मनोज्ञम्॥

(१२९) पूर्व्वोक्तमुपपादयितुं श्लोकेन हेतुमाह यत इति। हि यस्मात्

अपिच सासूयमिव ॥ (१३०)

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं,
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं,
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ (१३१)

यतोयतो यस्यां यस्यां दिशि षट्चरणः षट्पदो अभिवर्त्तते गच्छति ततस्तत-स्तस्यां तस्यां दिशि प्रेरिते भ्रमिते वामे मञ्जुले नयने यया सा तथोक्ता। वामोवल्गुप्रतीपयो रित्यमरः। तथा विवर्त्तिते साचीकृते भ्रुवौ यया सा तथोक्ता एवं शकुन्तला अकामा शिक्षितमनीहमानापि भयात् दृष्टिविभ्रमम् दृष्टेर्विकारं यद्वा दृष्टौ चित्तस्यानवस्थानं शिक्षते अभ्यस्यतीव। चित्तस्यानवस्थानं शृङ्गारात् विभ्रमोभवेदिति। अत्रोत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवादिशब्दविरहात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। यदुक्तं दर्पणे। भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्ये वादिप्रयोगे स्या दप्रयोगे-परा पुनरिति। इदं वंशस्थविलं नाम वृत्तम् ॥

(१३०) अपिचेति। अपरञ्चेत्यर्थः। सासूयं असूयया सहितमिव ॥

(१३१) चलेति। हे मधुकर करं पाणिं व्याधुन्वत्या चालयन्त्याः शकुन्तलाया वेपथुमतीं कम्पवतीं तथा चलौ लोलौ अपाङ्गौ नेत्रान्तभागौ यस्याः सा ताम्। अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तावित्यमरः। दृष्टिं दृशं बहुशो वारंवारं स्पृशसि। तथा रहसि भवं रहस्यं गोप्य मालाप इति रहस्याख्यायी स इव कर्णान्तिकचरः कर्णाभ्यर्णगतः सन् मृदु अनुच्चैर्यथास्यात् तथा स्वनसि शब्दायसे। तथा रतेः सुरतस्य प्रीतेः सर्व्वस्वं समग्रसम्पत्तिमिव तदेकमात्रत्वेनातिवाञ्छनीय मिति यावत्। अधरं पिबसि। तत्त्वस्य इयमस्माभिः परिणेया नवेत्येतद्याथार्थ्यस्य अन्वेषात् मार्गणात् वयं हता मनोहता विफलप्रयत्ना जाता इति यावत्। मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च इत्यमरः इति केचिट्टीकाकृतः। त्वं खलु त्वमेव कृती निपुणः। अविशेषणसामान्ये इतिवक्तव्यात् एकत्वेपि बहुवचनम्। इदं शिखरिणीनाम वृत्तम्।

अपिच। (१३२)

लोलां दृष्टि मितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमा
माभुग्नेन विवर्त्तिता बलिमता मध्येन कम्रस्तनी।
हस्ताग्रं विधुनोति पल्लवनिभं शीत्कारभिन्नाधरा
जातेयं भ्रमराभिलङ्घनभिया वाद्यैर्विना नर्त्तकी॥ (१३३)

शकु॥ हला परित्ताअध परित्ताअध मं दूमिणा दुट्ठमहुअरेण अहिहूअमाणं। (१३४)

उभे॥ सस्मितम्। का अह्मो परित्ताणे एत्थ दाव दुस्सन्तं अक्कन्द जदो राअरक्खिदाइं तवोवणाइं। (१३५)

---

(१३२) अपीति। अपिच अन्यच्चाहेत्यर्थः॥

(१३३) लोलामिति। कम्रौ कान्तौ स्तनौ यस्याः सा कम्रस्तनी शकुन्तला। हिंसदीपेति कमेः कर्त्तरि रः। भ्रूलताया विभ्रमेण कौटिल्येन सहितां लोलां चञ्चलां दृष्टि मितस्तत ऊर्द्धाधः पार्श्वेषु वितनुते विस्तारयति। आ ईषद्भुग्नेन मोटितेन वलिमता बलिस्वकृतरङ्ग स्तदता मध्येन मध्यावयवेन विवर्त्तिता वक्रीकृता तथा शीत्कारेण शीदितिशब्देन भिन्नो विशिष्टो अधरो यस्या सा तथोक्ताच सती पल्लवनिभं पल्लवोपमम्। सुरुत्तरपदेत्वमी। निभ सङ्काश-नीकाश प्रतिकाशोपमादय इत्यमरः। हस्ताग्रं पाणिं विधुनोति कम्पयति। अतइयं भ्रमरेणाभिलङ्घना दभिभया द्भिया भयेन वाद्यैर्विना नर्त्तकी लास्यकारी जाता संवृत्ता यतो निखिला एव लास्यधर्म्मा दृश्यन्ते न सन्ति परं वाद्यानीति-भावः। अत्र नर्त्तकीधर्म्माणामुपादानात्तुल्ययोगितालङ्कारः। यदुक्तं चन्द्रा लोके। वर्ण्यानामितरेषाम्बा धर्म्मैक्यं तुल्ययोगितेति। इदं शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम्॥

(१३४) शकु इति। हलेत्यादि। अयि परित्रायध्वं परित्रायध्वं मां अनेन दुष्टमधुकरेणाभिभूयमानाम्। परित्रायध्वं सुखीकुरुध्वम्। अभिभूयमाना माकुलीक्रियमाणाम्।

(१३५) उभे इति। केत्यादि। का वयं परित्राणे अत्र तावत् दुष्मन्-

राजा। अवसरः खल्वयं मम्मात्मानं दर्शयितुम्। न भेतव्यम् न भेतव्यम्॥ इत्यर्द्धोक्ते स्वगतम्। एवं हि राजाहमस्मीति परिज्ञानं भविष्यति भवतु अतिथिसमाचारमेवावलम्बिष्ये। (१३६)

शकु। ण एसो दुव्विणीदो विरमदि ता अण्णदो गमिस्सम्। (१३७)

पदान्तरे सदृष्टिक्षेपम्। हद्धी हद्धी कधं इदो वि मं अणुसरदि ता परित्ताअध मं। (१३८)

राजा। सत्वरमुपगम्य। आः। (१३९)

आक्रन्द यतो राजरक्षितानि तपोवनानि। परित्राये विषमे वयं का न का अपीत्यर्थः। अत्र भ्रमरात् परित्राये। आक्रन्द आहूय। आक्रन्दः क्रन्दनाह्वाने मित्रदारुणयुद्धयो रिति मेदिनी॥

(१३६) राजेति। अवसरोऽवकाशः। अर्द्धोक्ते अर्द्धस्योक्तौ सत्याम्। अयमहमागतोऽस्मीत्यन्तवाक्यस्येति शेषः। स्वगत मनतिस्पष्टम्। एवं न भेतव्यं न भेतव्य मय मह मागतोऽस्मीत्युक्तौ। परिज्ञानं परिचयः। अतिथिसमाचारमतिथेराचारम्। अवलम्बिष्ये धारयिष्यामि॥

(१३७)। शकु इति। णेस्यादि। नएष दुर्विनीतो विरमति तदन्यतो गमिष्यामि। दुर्विनीतो दुर्वृत्तः। विरमति निवर्त्तते। शेषंपदान्वितिपरस्मैपदम् अन्यतोऽन्यं प्रदेशम्॥

(१३८) पदेति। पदान्तरे पदविन्यासावसरे। सदृष्टिक्षेपं कृतनेत्रपातं यथा स्यात् तथा। आहेति क्रियाविशेषणं। हद्धीत्यादि। हाधिक् हाधिक् कथमितोऽपि मा मनुसरति। तत् परित्रायध्वं माम्। हा शब्देन पीड़ा, धिक् शब्देनात्मनिर्भर्त्सनं द्योत्यते। हा विषादशुगर्त्तिष्विति धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरिति चामरः। इतोऽपि अत्रापि। अनुसरति अनुगच्छति। भ्रमर इति शेषः। तत् तस्मात्॥

(१३९) राजेति। उपगम्य तपस्विकन्यका इति शेषः। आः कारेण कोपो द्योत्यते आ स्तु स्यात् कोपपीड़योरित्यमरः॥

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्व्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यकासु ॥ (१४०)

सख्यौ राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः । (१४१)

सख्यौ ॥ अज्ज ण किम्पि अच्चाहिदं किणु क्खु इअं पिअसही दुट्ठमहुअरेण आउलीकिअमाणा कादरीभूदा ॥ इति शकुन्तलां दर्शयतः । (१४२)

राजा ॥ शकुन्तला समेत्य ॥ अयि तपो वर्द्धते । (१४३)

शकु ॥ ससाध्वसावनतमुखी तिष्ठति । (१४४)

अन ॥ दाणिं अदिधिविसेसलाहेण । (१४५)

---

(१४०) क इति । दुर्विनीतानां दुर्वृत्तानां शासितरि दमयितरि पौरवे पुरुवंशप्रभवे राजनि वसुमतीं पृथ्वीं शासति पालयति सति मुग्धासु अङ्कुरितयौवनासु किम्वा सुन्दरीषु तपस्विकन्यकासु तपस्विनीसु कुमारीषु कोव मविनयं दौर्ज्जन्य माचरति । इव मार्य्या नाम जातिः । अत्र चतुर्थपादान्तगस्य लघोर्गुरुत्वं नाङ्गीकर्त्तव्यम् वैकल्पिकत्वात् तदाह । विन्तेवमचरं गुरुपादान्तस्थं विकल्पेनेति ॥

(१४१) सख्यौ इति । सम्भ्रान्ता आप्तव्यस्तभावाः ॥

(१४२) सख्यावित्ति । सख्यौ प्रियंवदानसूये । अज्जेत्यादि । आर्य न किमपि अत्याहितं किन्तु खलु इयं प्रियसखी दुष्टमधुकरेणाकुलीक्रियमाना कातरीभूता । अत्याहितं महद्भयम् । अत्याहितं महाभीतिः कर्म्मजीवानपेक्षि चेत्यमरः । कातरीभूता अधीरीभूता । अधीरे कातरइत्यमरः ॥

(१४३) राजेति । अयि सम्बोधने । अयि प्रश्नानुनयो सधासम्बोधनेपि चेति मेदिनी । तपोधर्म्मः । धर्म्मव्रते तप इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(१४४) शकु इति । ससाध्वसा सभया । भीतिर्भीः साध्वसं भय मित्यमरः । अवनतमुखी अधोमुखी ॥

(१४५) अनेति । भीत्या शकुन्तलायांस्तुष्णींशीलाया मनसूयया प्रत्युच्यते दानीमित्यादि । इदानीमतिथिविशेषलाभेन । अतिथिविशेषस्य प्रतिलाभेन तपोवर्द्धत इत्यन्वयः ॥

प्रियं। साअदं अज्जस्स हला सउन्तले गच्छ उडआदो फलमिस्सं अग्घभाअणं उवहर इदम्पि पादोदअं भविस्सदि ॥
इति घटं दर्शयति। (१४६)

राजा। भवतीनां सूनृतयैव वाचा कृतमातिथ्यम्। (१४७)

अन। इमस्सिं दाव पच्छाअसीदलाए सत्तवसवेदिआए उववि‍सिअ अज्जो परिस्समं अवणेदु। (१४८)

---

(१४६) प्रियमिति। साअदमित्यादि। स्वागतमार्यस्य। अयि शकुन्तले गच्छ उटजात् फलमिश्र मर्घभाजन मुपहर इदमपि पादोदकं भविष्यति। स्वागतमितिभावे क्तः। स्वागतं सुखेनागतम्। आर्यस्येति भावक्तान्तप्रयोगात् स्वभावक्तेति कर्त्तरि षष्ठी। एष राजानम्प्रति प्रश्नः। अनन्तरं शकुन्तलामुत्याह अयीत्यादि। उटजात् पर्णशालातः। पर्णशालोटजोऽस्त्रिया मित्यमरः। फलमिश्रं फलसम्पृक्तम्। करम्बः कर्बो मिश्रः सम्पृक्तः खचितः समा इति हेमचन्द्रः। अर्घभाजन मर्घ्यपात्रम्। पात्रमेवास्य भाजन मित्यमरः। उपहर उपनय। अर्घ्ये फलयोगः श्रीरामचन्द्रपूजनेऽगस्त्यसंहितायां निर्दिश्यते। यथा मत्स्यैवं पाद्ये दाद्यात्त्वर्घ्यं दद्याच्चगत्पतेः। फलपुष्पाम्बुसम्पूर्णं गृहीत्वा शङ्खमुत्तममिति। ननु पाद्यमेव प्रथममुपयुज्यते नत्वर्घ्य मित्यत आह इदमिति। अपि सम्भावनायाम्। तथाच सम्भावयामीदं घटगतं जलं पादोदकं पाद-प्रक्षालनोचित मुदकं भविष्यतीत्यर्थः। दुहितैव गुरुवातिथिसत्कारादावादिष्टेति शकुन्तलाया एव मादेशः प्रियंवदायाः सङ्गतः ॥

(१४७) राजेति। सूनृतया प्रियया। सूनृतं प्रियेऽत्यमरः। आतिथ्य मतिथ्यर्थं कर्म। क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनीत्यमरः। कृतं निष्पादितम् ॥

(१४८) अनेति। इमस्सिमित्यादि। अस्मिन्तावत् प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां उपविश्य आर्यः परिश्रममपनयतु। तावत् तदा। प्रकृष्टा छाया यस्यां सा प्रच्छाया। इयं प्रच्छाया च शीतला चेति प्रच्छायशीतला तस्याम्। नीलकौहितवत् विशेषणयोः कर्मधारयः। सप्तपर्णवेदिकायां सप्तच्छदवृक्षस्य मूलगतचत्वरस्यविश्रामभूमौ। अपनयतु शमयतु ॥

राजा ॥ नूनं यूयमप्यनेन धर्म्मकर्म्मणा परिश्रान्ताः तन्मुहूर्त्त मुपविशत । (१४९)

प्रियं ॥ जनान्तिकम् ॥ हला सउन्तले उइदं णो अदिधिपज्जुवासणं ता एहि उवविसह्म ॥ इति सर्व्वा उपविशन्ति । (१५०)

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ कधं इमं जणं पेक्खिअ तवोवनविरोहिणो विआरस्स गमणीयाह्मि संवुत्ता । (१५१)

राजा ॥ सर्व्वा अवलोक्य ॥ अहो समानवयोरूपरमणीयं सौहार्द्द मत्रभवतीनाम् । (१५२)

---

(१४९) । राजेति । नूनमवश्यम् । धर्म्मकर्म्मणा तरुसेचनात्मकेन । मुहूर्त्तं कञ्चित् कालम् । देशाध्वकालभावमिति कर्म्मत्वम् ॥

(१५०) प्रियमिति । जनान्तिकमप्रकाशम् । जनान्तिक मप्रकाश इति त्रिकाण्डशेषः । तत् प्रकारस्तु कथान्तरमध्ये नामितानामिकोर्द्धसर्व्वाङ्गुलिरूपत्रिपताकाकृतिकरं कृत्वा अन्योन्यामन्त्रणम् । त्रिपताककरेणान्यामपवार्य्यान्तराकथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्या ज्जनान्ते त ज्जनान्तिकमित्युक्तेः । हलेत्यादि । अयि शकुन्तले उचितं नोऽतिथिपर्य्युपासनं तदेहि उपविशामः । उचितं न्याय्यं । अतिथिपर्य्युपासन मतिथेः परिसेवनं सर्व्वतः समीपोपवेशनञ्च ध्वन्यते । तत् तस्मात् । एहि आगच्छ । उपविशाम उपास्महे ॥

(१५१) शकु इति । आत्मगत मनतिस्पष्टं । कथ मित्यादि । कथ मिमं जनं प्रेक्ष्य तपोविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता । इमं जनं राजानं प्रेक्ष्य विलोक्य तपोब्रह्मचर्य्यं विरुणद्धि निराकरोतीति तपोविरोधी तथाभूतस्य विकारस्य प्रकृते रन्यथाभावस्य कामस्येति यावत् कथं गमनीया गमनार्हा । तेत्याःशक्यार्हेति अर्हार्थे नीयः । संवृत्ता सम्भूतास्मि ॥

(१५२) राजेति । सर्व्वा शकुन्तलाप्रियंवदानसूयाः । अहो विस्मये । अत्रभवतीनां श्लाघ्यानाम् । अत्रभवान् श्लाघ्यपूज्ययोरिति शब्दाब्धिः । सौहार्द्दं सख्यं वयांसिरूपाणिच तानि वयोरूपाणि समानानि अन्यूनातिरिक्तानि च तानि वयोरूपाणि चेति तैः रमणीयं शोभनं ॥

प्रियं॥ जनान्तिकम्॥ हला अणसूए को णु क्खु एसो दुरवगाहगम्भीराकिदी महुरं आलवन्तो पहुत्तदाक्खिणं वित्थारेदि। (१५३)

अन॥ हला ममावि अत्थि कोदूहलं ता पुच्छिस्सं दाव णं। (१५४)

प्रकाशम्॥ अज्जस्स महुरालावजणिदो वीसम्भो मं आलावेदि कदमो राएसिवंसो अलंकरीअदि अज्जेण कदमो वा देसो विरहपज्जुस्सुओ करीअदि किंणिमित्तं वा अज्जेण सुउमारेण तवोवणगमणपरिस्समे अप्पा उवणीदो त्ति। (१५५)

---

(१५३) प्रियमिति। जनान्तिकं वक्तव्यजनेतरमपवार्येत्यर्थः। हलेत्यादि अयि अनसूये को नु खलु एष दुरवगाहगम्भीराकृतिर्मधुरमालपन् प्रभुत्वदाक्षिण्यं विस्तारयति। नु वितर्के। खलु जिज्ञासायाम्। तथाचायं वितर्कगर्भः प्रश्नः। दुःखेनावगाह्यत इति दुरवगाहः। दुरवगाहगम्भीरा अगाधगम्भीरा अत्यद्भुतेति यावत्। आकृती रूपं यस्य स तथोक्तः। आकृतिस्तु स्त्रियां रूपे सामान्यवपुषोरपीति मेदिनी। एष कः पुमान् मधुरं प्रियमालपन्नाभाषमाणः। स्वादुप्रियौ तु मधुरावित्यमरः। प्रभुत्वदाक्षिण्यं प्रभुत्वस्य ऐश्वर्यस्य दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य च यौगपद्यम्। दक्षिणे सरलोदारावित्यमरः। विस्तारयति प्रकटयति॥

(१५४) अनेति। हलेत्यादि। अयि ममाप्यस्ति कौतूहलं तत् पृच्छामि तावदेनं। कौतूहलं कौतुकं ज्ञातुमिच्छेति यावत्। एनं जनं॥

(१५५) प्रकाशमिति। न जनान्तिकमित्यर्थः। अनसूयैवाह अज्जस्सेत्यादि। आर्यस्य मधुरालापजनितो विस्रम्भो मामालापयति। कतरः पुनः राजर्षिवंशोऽलङ्क्रियते आर्येण, कतमो वा देशो विरहपर्युत्सुकः क्रियते, किंनिमित्तं वा आर्येण सुकुमारेण तपोवनगमनपरिश्रमे आत्मा उपनीत इति। आर्यस्य महाभागस्य मधुरालापेन प्रियभाषणेन जनित उत्पादितो यो विस्रम्भोऽस्माकं विश्वासः। समौ विस्रम्भविश्वासावित्यमरः। स एव मां आलापयति आला-

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ हिअअ मा उत्तम्म जं तुए चिन्तिदं तं अणसूआ मन्तदि । (१५६)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ कथ मिदानी मात्मानं निवेदयामि कथं वात्मनः परिहारं करोमि भवत्वेवं तावत् । (१५७)

प्रकाशम् ॥ भवति वेदविदस्मि राज्ञः पौरवस्य नगर-धर्म्माधिकारे नियुक्तः पुण्याश्रमदर्शनप्रसङ्गेन धर्म्मारण्यमिद-मायातः । (१५८)

पाय मेरति किमित्यत आह इत्यन्तम् । कतरो राजर्षिवंश चन्द्रार्कसम्भवयो र्द्वयो राजर्षिवंशयो र्मध्ये को राजर्षिवंशः पुनरार्य्येणालङ्क्रियते जन्मना सुशो-भनीक्रियते । कतमो देशेषु मध्ये को वा देशो विरहपर्य्युत्सुकः तमुज्झित्वा साम्प्रतमिहोपेततया विरहेणोत्कण्ठितः क्रियते । एवं सुकुमारेण मृदुला-ङ्गतिना आर्य्येण किं निमित्तं किमर्थं वा तपोवनगमनपरिश्रमे आत्मा उपनीतः प्रयुक्तः । इति आलापयतीत्यन्वयः । अत्र कतरकतमौ किंयत्तदेकान्याद्-द्विवहूना मेकनिर्द्धारणे डतरडतमा वित्यनेन डतरडतमप्रत्ययाभ्यां किमो-निष्पन्नौ ॥

(१५६) शकु इति । आत्मगत मनतिस्पष्टं । हिअअइत्यादि । हृदय मा उत्ताम्य यत्त्वया चिन्तितं तदनसूया मन्त्रयते । मा उत्ताम्य उत्कण्ठितं मा भव । त्वया यच्चिन्तितं कोयं महाभाग इतीत्यर्थः । मन्त्रयते कथयति ॥

(१५७) । राजेति । आत्मानं कथं निवेदयामि नृपत्वेन कथं विज्ञापयामि । वन्दिकार्य्यतया स्वयं विज्ञापनानौचित्या दिति भावः । आत्मनः परिहारं गोप-नम् वा कथं करोमि मिथ्यावादस्पर्शादितिभावः । तदानीमेव विचार्य्याह भवत्विति । एवं तावत् वक्तव्यमितिशेषः ॥

(१५८) । प्रकाशमिति । विस्पष्टमित्यर्थः । वेदविदस्मीत्यनेन विप्रत्वमनु-भावितं राजन्यानामपि वेदाधिकारा न्मिथ्यात्व न व्याहृतम् । तथा पौरवस्य पुरुवंशप्रभवस्य राज्ञो नगरधर्म्माधिकारे राजधानीगतधर्म्माधिकरणे विचारालय इति यावत् । तदाह कात्यायनः । धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थ-शास्त्रनिरूपणम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तदिति । नियुक्तो

वन॥ अज्ज सणाधा धम्मचारिणो। (१५८)

शकु। श्टङ्गारलज्जां नाटयति॥ (१६०)

सख्यौ॥ उभयोराकारं विदित्वा॥ हला सउन्तले जइ अज्ज तादो इध सन्निहिदो भवे। (१६१)

शकु॥ तदो किं भवे। (१६२)

सख्यौ॥ तदो जीविदसव्वस्सेणावि इमं अदिधिविसेसं कदत्थं करेदि। (१६३)

रक्षितः। एतेन धर्म्माधिकरणसंज्ञराजपुरुषत्वं बोध्यते। तथाच मत्स्यपुराणम्। समः शत्रौ च मित्रे च सर्व्वशास्त्रविशारदः। विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणोभवेदिति। वस्तुतः पौरवस्य पुरोरपत्यस्य राज्ञो मत्पूर्व्वस्येत्यर्थः। यानि नगराणि येच धर्म्मा स्तेषा मधीकारे नियुक्त स्तदधिकारीऽहमिति ... इत्यर्थ मभिसन्धाय कथाच नाभिधीयते। तथा पुण्यस्य पवित्रस्य आश्रमस्य मठस्य दर्शनप्रसङ्गेन दर्शनप्रसक्ततया इदं धर्म्मारण्यमायातः। एतदुभयत्रैव समानम्। अत्र श्लेषाख्योलङ्कारः। यदाह भोजराजः। एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भेदन मर्थयो र्व्वत्तेण यत् सशब्दैः श्लेष इत्याभिर्ध्वान्त इति॥

(१५८) वनेति। अज्जेत्यादि। अद्य सनाथा धर्म्मचारिणः। सनाथा नाथेन सह वर्त्तमानाः॥

(१६०)। शकु इति। श्टङ्गारलज्जां श्टङ्गाररसोद्भूतलज्जाम्। सनाथपदप्रयोगादिति भावः। नाटयति क्रियया दर्शयति॥

(१६१) सख्याविति उभयो राज्ञः शकुन्तलायाश्च। आकार माकृतभावम्। विदित्वा अन्योन्यानुरागकृतत्वेनावगम्य। हलेत्यादि। सखि शकुन्तले यद्यद्य तात इह सन्निहितोभवेत्। तातः कण्वः। सन्निहित उपस्थितः॥

(१६२) शकु इति। तदोइत्यादि। तदा किं भवेत् तदा तातसन्निधाने॥

(१६३) सख्याविति। तदोइत्यादि। तदा जीवितसर्व्वस्वेनापि इम मतिथिविशेषं कृतार्थं कुर्य्यात्। सर्व्वस्वं सम्पत्तिः। तत्राजीवितं भूहिरण्यादि जीवितस्य सर्व्वस्वं दारापत्यादि कल्प्यते यस्मिंश्चैव तस्मादेवत्वादस्य जीवितसर्व्वस्वेनापीत्युक्तं। यथाह कात्यायनः। विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः।

शकु॥ सकृतककोपम्॥ अवेध तुम्हे किम्पि हिअए कदुए मन्तेध ण वो वअणं सुणिस्सम्। (१६४)

राजा॥ वयमपि भवत्योः सखीगतं किञ्चित् पृच्छामः। (१६५)

सख्यौ॥ अज्ज अणुग्गहेवि अब्भत्थणा। (१६६)

राजा॥ तत्रभवान् कण्वः शाश्वते ब्रह्मणि वर्त्तते इयञ्च वः सखी तस्यात्मजा कथमेतत्। (१६७)

दाराः पुत्त्राश्च सर्व्वस्व मात्मन्येव नियोजयेत्। आपत् कालेतु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एवच। अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चय इति। अतएव सर्व्वस्व-दक्षिणाया मुक्त संकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुताहते इति। प्रकृतेतु नैष्ठिक-ब्रह्मचारिणः पुत्त्रदाराणा मसम्भवात् जीवितसर्व्वस्वपदेन शकुन्तलैवाभिप्रेता अतएव शकुन्तलायाः कोपः सङ्गच्छते। अतिथिविशेषं विशिष्ट मतिथिं। कृतार्थं कृतप्रयोजनम्॥

(१६४) शकु इति। कृतककोपेन कृत्रिमरोषेण सहितं सकृतककोपं। जीवितसर्व्वस्वपदेन शकुन्तलाया एवाभिप्रेतत्वादिति भावः। कृतकः स्यात् पुमान् कृष्णखर्परे चायसन्मावे। पुत्रभेदे कृत्रिमे चत्रिष्विति शब्दाब्धिः। अवेध्ये-त्यादि। अपसरत यूयं किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयध्वे न वो वचनं श्रोष्यामि। अपसरत अपगच्छत। किमपि मत्परिणयसम्बन्ध मितिभावः। हृदये कृत्वा अभिसन्धाय। मन्त्रयध्वे कथयथ॥

(१६५) राजेति। सखीगतं शकुन्तलासम्बद्धम्।

(१६६) सख्याविति। अज्जेत्यादि। आर्य्य अनुग्रहेपि अभ्यर्थना। अनुग्रहेपि विषये अभ्यर्थना प्रार्थना क्रियत इति शेषः। काकूक्त्या प्रश्नोयम्। तथाच यतः प्रश्नएव भवता मस्माकमनुग्रहोऽनुग्रहीतश्च कश्चिन्नाभ्यर्थयते अतो न युज्यतएव प्राग्विज्ञापन मितिभावः॥

(१६७ राजेति। तत्रभवान् गौरवितः। गौरविता स्वार्थमिश्राः श्लाघ्या-स्तत्रभवन्मुखा इतित्रिकाण्डशेषः। कण्वो महर्षिः शाश्वते नित्ये। शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातना इत्यमरः। ब्रह्मणि ब्रह्मचर्य्ये वर्त्तते नैष्ठिकब्रह्म-चारीति यावत्। तदाह कूर्म्मपुराणम्। ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्म-

अन॥ सुणादु अज्जो अत्थि कोसिओ त्ति गोत्तणामहेओ महाप्पहावो राएसी। (१६८)

राजा॥ स खलु भगवान् कौशिकः। (१६९)

अन॥ तं सहीए पहवं अवगच्छ उज्झिदाए सरीरसम्वड्ढणादिहिं उण तादकस्सो वि एदाए पिदा। (१७०)

राजा॥ उज्झितशब्देन जनितं नः कुतूहलं तदामूलाच्छ्रोतुमिच्छामः। (१७१)

तत्परः। योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत्। उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिक इति। इयं वो युष्माकं सखी शकुन्तला च तस्य महर्षेः आत्मजा औरसी एतत् कथं केन प्रकारेण सम्भवतीत्यर्थः। यां क्रियामन्तरेण न कदाचिदप्यौरसापत्यसम्भवस्तस्याः अवकीर्णीभवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्। गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यतीति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचारिणः प्रतिषेधादिति भावः॥

(१६८) अनेति। सुणादित्यादि। शृणोत्वार्य्यः अस्ति कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः। कौशिक इति, गोत्रनामधेयं कुशिकस्यापत्यमिति वंशानुभावकनाम यस्य सः। महाप्रभावो महातेजाः। प्रभावः शक्तितेजसो-रिति विश्वः। राजर्षिः क्षत्रियतपस्वी विश्वामित्र इतियावत्॥

(१६९) राजेति। अनसूयावचनाज्ज्ञातानुभव आह स खल्वित्यादि यः क्षत्रियोऽपि विप्रता मगमदिति भावः॥

(१७०) अनेति। तमित्यादि। तं सख्याः प्रभवमवगच्छ उज्झितायाः शरीर-सम्वर्द्धनादिभिः पुन स्तात कण्वोऽप्येतस्याः पिता। तं कौशिकं सख्याः शकु-न्तलायाः प्रभवं जन्महेतु मवगच्छ जानीहि। स्याज्जन्महेतुः प्रभव इत्यमरः। उज्झितायाः त्यक्तायाः अस्याः इति शेषः। शरीरस्य सम्वर्द्धनादिभि र्न तूत्पाद-नयेति भावः॥

(१७१) राजेति। उज्झितशब्देन उज्झितायाः शरीरसम्वर्द्धनादिभिरित्यत्र प्रयुक्तेनेत्यर्थः। कुतूहलं कौतुकं सविशेषशुश्रूषेति यावत्। तत् तस्मात्। आमूलात् आद्यमारभ्य। मूलमाद्येऽशिफाभयोरित्यमरः॥

अन॥ सुणादु अज्जो पुरा किल तस्स राएसिणो उग्गे तवसि वत्तमाणस्स कधम्पि जादसङ्केहिं देवेहिं मेणआ णाम अच्छरा णिअमविग्घआरिणी पेसिदा। (१७२)

राजा॥ अस्त्येवान्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम्। ततस्ततः।(१७३)

अन॥ तदो वसन्तावदाररमणीए समए उम्मादहेतुअं ताए रूवं पेक्खिअ। इत्यर्द्धोक्तेन लज्जां नाटयति। (१७४)

राजा॥ पुरस्तादवगम्यत एव सर्व्वथा अप्सरःसम्भवैषा। (१७५)

---

(१७२) अनेति। सुणादित्यादि। अनोक्तार्थः पुराकिल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि वर्त्तमानस्य कथमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनकानामाप्सराः नियमविघ्नकारिणी प्रेषिता। पुराऽतीतकाले। पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविष्विति मेदिनी। किलेति परम्परागतवार्त्तायाम्। वार्त्ता सम्भाव्ययोः किलेत्यमरः। उग्रे उत्कटे। उग्रः शूद्रासुते चवात् श्रीकण्ठे चोत्कटेपि चेति विश्वः। तपसि कृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमे वर्त्तमानस्य तदाचरत इति यावत्। तस्य राजर्षेर्विश्वामित्रस्य नियमस्य तपसो विघ्नकारिणी विघातनशीला मेनकानामाप्सराः जातशङ्कैस्तपोमहिम्ना स्वस्वाधिकाराच्छेदनविषये जातभयै र्देवैः कथमपि अनन्यावगतं यथा स्यात्तथा प्रेषिता प्रेरिता तत् समीपमितिशेषः॥

(१७३)। राजेति। देवाना मिन्द्रादीनां मन्येषां यः समाधि र्नियम स्तस्माद्भीरुत्वं भयशीलत्व मस्त्येव प्रागप्येवं बहुशः श्रुतमितिभावः। समाधिर्नियमेध्याने नीवाकेच समर्थन इति विश्वः। प्रकृत मनुसारयति ततस्तत इति॥

(१७४) अनेति। तदोइत्यादि। ततो वसन्तावताररमणीये समये उन्मादहेतुकं तस्याररूपं प्रेक्ष्य। वसन्तस्य अवतारेण प्रवृत्त्या रमणीये मनोहरे समये उन्मादस्य चित्तविभ्रमस्य हेतुकं हेतुभूतं तस्याः मेनकायाः रूपं सौन्दर्यं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा। अर्द्धोक्तेन अपास्तनियमेन राजर्षिणा तेनास्या माहितो गर्भ इत्यल्पपूर्णवाक्यस्येति शेषः।

(१७५) राजेति। पुरस्तादग्रतः वाक्यशेष मितियावत्। अवगम्यते ज्ञायते

अन॰। अध इं। (१७६)

राजा। उपपद्यते। (१७७)

मानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥ (१७८)

शकु॰। सव्रीडाधोमुखी तिष्ठति। (१७९)

राजा। आत्मगतम्। हन्त लब्धावकाशो मे मनोरथः। (१८०)

एव। सर्व्वथा अङ्गीकारे। सर्व्वथा सर्व्वप्रकारे प्रतिज्ञाभ्युपगमेष्विति शब्दार्णवः। प्रतिज्ञा अङ्गीकारः। अप्सरः सम्भवा अप्सरोगर्भसम्भूता॥

(१७६) अनेति। अधइं अथकिम्। अन्यत् किं एतदेवेत्यर्थः। अङ्गीकारेऽपि चाथ किमिति हारावली॥

(१७७) राजेति। उपपद्यते युज्यते॥

(१७८) मानुषीति। मानुषीभ्यो मानवजातिभ्यः कथमस्य शकुन्तलासम्बन्धिनो रूपस्य सौन्दर्य्यस्य सम्भवः समुद्भवः स्यात्। नुः पृच्छायां। नु पृच्छायां वितर्के चेत्यमरः। कथमपि नेत्यर्थः। तदेव दर्शयति नेति। प्रभातरलं प्रभया त्विषा तरलं भास्वरम्। तरलश्चञ्चले पिङ्गे हारमध्यमणावपि। भास्वरे चेति विश्वः। ज्योतिः सविता वसुधातलात् भूतलाद् उदेति। उदयं व्रजति। ज्योतिर्दिनेशानलयोरपि स्या दिति विश्वः। अत्र एकाप्युत्पत्तिक्रिया पौनरुक्त्यनिरासाय सम्भवोदयपदाभ्यां पृथक् निर्दिष्टेति प्रतिवस्तूपमालङ्कार इति केचित् वस्तुतस्तु भिन्न एवात्र सम्भवादुदयपदार्थः तथा चात्र उपमान क्रियाया अपि प्रतिबिम्बनाद्दृष्टान्तो नामालङ्कारः। तदुक्तं प्रकाशे। दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्व्वेषां प्रतिबिम्बनादिति। प्रतिवस्तूपमा दृष्टान्तयो रयमेव भेदः यदेकस्याः क्रियायाः पृथक् निर्द्देशे प्रतिवस्तूपमा दृष्टान्तः पुनः क्रियाया अपि साम्यावगमे इति॥

(१७९) शकु इति। सव्रीडा सलज्जा पित्रोराचारकथाप्रस्तावादिति भावः॥

(१८०) राजेति। आत्मगत मनसिस्पष्टम्। हन्तकारो हर्षद्योतकः। हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोरित्यमरः। लब्धावकाशो विषयप्रहर्षास्पदं प्राप्तः शकुन्तलाया अप्सरः सम्भवत्वादिति भावः। मनोरथोऽभिलाषः। अभिलाषः शकुन्तलां यातुमर्हतीति स्पष्टम्॥

प्रियं ॥ सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य ॥ पुणोवि वत्तुकामो विअ अज्जो लक्खोअदि । (१८१)

शकु ॥ सखी मङ्गुल्या तर्ज्जयति । (१८२)

राजा ॥ सम्यगुपलचितं भवत्या अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभा दन्यदपि प्रष्टव्यम् । (१८३)

प्रियं ॥ तेण हि अलं विआरिदेण अणिज्जन्तणाणुजोओ क्खु तवस्सिजणो । (१८४)

राजा ॥ एतत् पृच्छामि । (१८५)

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदाना-
द्व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

---

(१८१) प्रियमिति । पुणोवीत्यादि । पुनरपि वक्तुकामो इवार्य्यो लक्ष्यते । पुनरन्यदपि वक्तुं कामोभिलाषो यस्य सः समतमनः काम इति तमोन्तलोपः। आर्य्योराजा । लक्ष्यते अनुभूयते । शकुन्तलाम्प्रति वाक्यमिदम् ॥

(१८२) शकु इति । सखीं प्रियंवदाम् । अङ्गुल्या तर्ज्जन्या । तर्ज्जयति भर्त्सयति वचनप्रतिषेधाभिप्रायेणेति भावः ॥

(१८३) राजेति । सम्यक् सत्यं । उपलचित मनुभूतम् । सच्चरितस्य सतामाचारस्य श्रवणलोभात् श्रवणकौतूहलात् । नोस्माकमन्यदप्यपरञ्च प्रष्टव्यमस्ति ॥

(१८४) प्रियमिति । तेणेत्यादि । तेनहि अलं विचारितेन अनियन्त्रणानुयोगः खलु तपस्विजनः । तेन हेतुना विचारितेन प्रष्टव्यं नवेति निरूपणेन । अलं झटित्येव पृच्छ अलं विलम्बेनेत्यर्थः । खलु जिज्ञासायाम् । तथाच तपस्विजनः किमनिर्यन्त्रणानुयोगः अनिर्यन्त्रणो अनर्गलो अनुयोगः प्रश्नो यत्र स तथाभूतः अपितु न अनर्गलप्रश्नः एव तपस्विजन इति भावः । तथाचात्र प्रश्ने न किमपि प्रतिबन्धकमितितात्पर्य्यम् । अत्राध नियमे निर्यन्त्रणः स्वच्छन्दके लिख्यति शब्दाब्धिः । प्रश्नोनुयोगः पृच्छाचेत्यमरः ॥

(१८५) राजेति । एतत्वच्यमाणम् ॥

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवल्लभाभि-
राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः॥ (१८६)

प्रियं॥ अज्ज धम्माअरणपरवसो एस जणो गुरुणो उण से अनुरूअवरप्पदाणे संकप्पो। (१८७)

राजा। सहर्षमात्मगतम्। (१८८)

---

(१८६) वैखानसमिति। मदनस्य कामस्य व्यापार मष्टाङ्गमैथुनं रुणद्धि निवर्त्तयतीति तत् तथाभूतं वैखानसं व्रतं तापसानां नियमं ब्रह्मचर्य्यमिति यावत। अष्टाङ्गमैथुननिवृत्तेरेव ब्रह्मचर्य्यपदार्थत्वात् तथाच दक्षः। एतन्मैथुन-मष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। अनुरागात कृतञ्चैतत् ब्रह्मचर्य्यविरोधकमिति। वैखानसं वानप्रस्थसम्बन्धीति केचित् तन्न तस्य मदनव्यापाररोधित्वाभावात् रागानिवृत्तौ पत्नीसहितवनप्रस्थाने तस्य श्रुतेः। अनया शकुन्तलया किमा-प्रदानात् परिणयपर्य्यन्तं निषेवितव्यं पालयितव्यं आहो किम्। आहो उताहो किमुतविकल्पे किं किमूतचेत्यमरः। अत्यन्तं देहावसानपर्य्यन्तमेव। सदृशे-क्षणेन ईक्षणसादृश्येन वल्लभाभि प्रियाभिः। दयितं वल्लभं प्रियमित्यमरः। हरिणाङ्गनाभि र्मृगीभिः समं सह साकं सार्द्धं समं सहेत्यमरः। निवत्स्यति आश्रमवासं करिष्यतीत्यर्थः। तथाचास्या उपकुर्व्वाणत्वं नैष्ठिकत्वं वेति प्रश्नार्थः। स्त्रीणाञ्चैतद्ब्रह्मचर्य्यद्वैविध्यं मन्वभिमतं यथा ब्रह्मप्रस्तावएव यदि-स्यो वद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् तत्सर्व्वमाचरेत् युक्तो यत्रवास्य रमे-न्मन इत्यभिधायानतिदूरे आहस्म यदित्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले युक्तः परिचरेदेन माशरीरविमोक्षणादिति। इदं वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्॥

(१८७) प्रियमिति। अज्जेत्यादि। आर्य्य धर्म्माचरणपरवश एष जनः गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्पः। धर्म्माचरणस्य धर्म्मानुष्ठानस्य परवशोऽधीनः धर्म्मभिया स्वातन्त्र्यात्मक मधर्म्म मुपयातुं नार्हतीति भावः। एतेन स्वयम्वराधर्म्मविमुखता दर्शिता। एष जन शकुन्तलाजनः। गुरोः कण्वस्य। अनुरूपेति। अनुरूपो रूपस्य योग्यो यो वरो जामाता। भाविनि-भूतवदुपचारः। वरो जामातरि वृते इति मेदिनी। तस्मै प्रदाने सङ्कल्पो मनोभिलाषः उभयथा दुर्घटघटनमेवं संकल्पेति भावः॥

(१८८) राजेति। सुगमम्॥

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।
आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ (१८९)

शकु ॥ सरोषमिव ॥ अणसूए अहं गमिस्सं । (१९०)

अन ॥ किं णिमित्तं । (१९१)

शकु ॥ इमं असम्बद्धप्पलाविणीं पिअंवदं अज्जाए गोदमीए गदुअ णिवेदइस्सं । इत्युत्तिष्ठति । (१९२)

---

(१८९) भवेति। हे हृदय त्वं साभिलाषं गृहीताभिलाषं भव सम्प्रतीदानीं सन्देहस्य राजन्याना मियं जात्या परिणेया नवा तथा उपकुर्व्वाणा नैष्ठिकीवेय-मित्येवं संशयस्य निर्णयो निश्चयो जातः। ननु निश्चयो द्विविधएव सम्भवति तत्र राजन्याना मपरिणेयत्वेन नैष्ठिकत्वेन वा निश्चये कथं साभिलाषतेत्यतो विशेषाभिधानायाह आशङ्कस इत्यादि। यद्वस्तु अग्नि माशङ्कसे अग्नित्वेन संशय मारोपयसि सप्रकाशतयेति भावः। तदिदं वस्तु स्पर्शक्षमं स्पर्शशक्यं रत्नं मणिः नत्वग्निरित्यर्थः। अत्राग्नित्वेन शङ्कितस्योज्ज्वलवस्तुनः स्पर्शयोग्य-रत्नत्वनिश्चयेन प्रस्तुतस्य सदृशेन मुनिकन्यात्वेन नैष्ठिकत्वेन वा शङ्कितायाः शकु-न्तलायाः क्षत्रियपरिग्राह्योपकुर्व्वाणक्षत्रियकन्यात्वनिश्चयरूपस्य सदृशार्थस्य गम्य-त्वात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। क्वचित् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः। कार्य्यान्निमित्तं कार्य्यञ्च हेतोरथ समात् समम्। अप्रस्तुतात्प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते पञ्चधा ततः। अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति। इयमार्य्या॥

(१९०) शकु इति। सरोषमिव क्रोधवदिव। अणेत्यादि। अनसूये अहं गमिष्यामि। सुगमम्॥

(१९१) अनेति। किं णिमित्तम्। किं निमित्तं किमर्थमित्यर्थः॥

(१९२) शकु इति। इममित्यादि। इमा मसम्बद्धप्रलापिनीं प्रियंवदा-मार्य्यायै गोतम्यै गत्वा निवेदयिष्यामि। गत्वा आर्य्यायै गोतम्यै माननीयां गोतमी मुद्दिश्य इमां प्रियंवदां असम्बद्ध मप्रस्तुतं प्रलपति भाषत इति अस-म्बद्धप्रलापिनीं निवेदयिष्यामि विज्ञापयिष्यामि प्रियंवदाया असम्बद्धप्रलापं निवे-दयिष्यामीत्यर्थः। सति विशेष्ये बाधे विशेषण मुपसंक्रामतीति न्यायात्॥

यन। सहि ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिद सक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्ददो गमणं। (१८३)

शकु॥ उत्तरमदत्त्वैव प्रस्थिता। (१८४)

राजा॥ स्वगतम्॥ कथ मियं गच्छति (१८५)

जिघृक्षुरिव पुनरिच्छां निगृह्य॥ अहो चेष्टानुरूपिणी कामिजनचित्तवृत्तिः। अहं हि। (१८६)

अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः।
स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः॥ (१८७)

प्रियं॥ शकुन्तलामुपेत्य॥ हला चण्डि णारिहसि गन्तुम्। (१८८)

---

(१८३) अनेति। सहीत्यादि। सखि न युक्त माश्रमवासिनो जनस्याकृत-सत्कार मतिथिविशेष मुज्झित्वा स्वच्छन्दतो गमनम्। सखि शकुन्तले अकृतः सत्कारः सपर्य्या यस्य स तं अतिथिविशेष मुज्झित्वा त्यक्त्वा स्वच्छन्दतः स्वाभिप्रायात्। अभिप्राय श्छन्द आशय इत्यमरः। गमनमाश्रमवासिन स्तपोवनगतस्य जनस्य न युक्तम्॥

(१८४) शकु इति। उत्तरं प्रतिवचनम्॥

(१८५) राजेति। इयं शकुन्तला कथं गच्छति। न गच्छत्विति भावः॥

(१८६) जिघृक्षुरिति। जिघृक्षु र्ग्रहीतुमिच्छुः शकुन्तलामितिशेषः। इच्छां जिघृक्षाम्। निगृह्य दमयित्वा। अहो विस्मये। कामिजनस्य कामवतो मानवस्य चित्तवृत्ति रिच्छा चेष्टा कायकृतव्यापार स्तदनुरूपिणी तत्सदृशरूपा हि यस्मा दहं स्वस्थाना दचलन्नपि गत्वेव प्रति निवृत्त इति श्लोकोयेनान्वयः॥

(१८७) अनुयास्यन्निति। सहसा अतर्कितं यथास्यात्तथा। स्वाविनय-व्यक्ति मनागप्यहेति यावत्। अतर्कितन्तु सहसेत्यमरः। मुनितनयां शकुन्तला मनुयास्यन् सन् विनयेन धीरतया वारितो निवर्त्तितः प्रसरो वेगः अनुगमन-स्येति शेषः। यस्य स तादृशोहम्। प्रसरः प्रणये वेगे इति विश्वः। स्वस्थाना-दध्यासितभूमे रचलन् पदमप्यगच्छन्नपि गत्वा पुनः प्रति निवृत्तः पराङ्मुखी-भूत इव अस्मीतिशेषः। इव मार्य्यां॥

(१८८) प्रियमिति। उपेत्य उपगम्य। हलेत्यादि। अयि चण्डि नार्हसि

शकु ॥ परिहृत्य सभ्रूभङ्गम् ॥ किं त्ति । (१९९)

प्रियं ॥ दुवे मे रुक्खसेअणके धारेसि तेहिं दाव अत्ताणं मोआवेहि तदो गमिस्ससि ॥ इति बलान्निवर्त्तयति । (२००)

राजा ॥ भद्रे वृक्षसेचनादेवात्रभवतीं परिश्रान्तां तर्कयामि। तथाह्यस्याः । (२०१)

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-
दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।
बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसा जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला मूर्द्धजाः ॥ (२०२)

गन्तम् । चण्डि अतिकोपने । चण्ड स्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः । शोणादित्वा- दीप् । गन्त मितोन्यत्रगन्तुम् । नार्हसि नोपयुक्तासि ॥

(१९९) शकु इति । परिहृत्य अभिमुखीभूय । सभ्रूभङ्गं भ्रूकौटिल्येन सहितम् । किं त्ति किमिति । किं हेतुक मित्यर्थः । इति हेतुप्रकरण- प्रकाशादिसमाप्तिष्वित्यमरः ॥

(२००) प्रियमिति । दुवेइत्यादि । द्वे मे वृक्षसेचनके धारयसि ताभ्यां तावदात्मनं मोचय ततो गमिष्यसि । मे मह्यम् । धारेर्ण योगे चतुर्थी । वृक्षः सिच्यते अनेनेति वृक्षसेचन मुदककुम्भः । ततोऽल्पार्थेकण् । ते । धारयसि अन्ये द्वे समानीय मह्यं दातुं मङ्गीकृत्य मत्तो गृहीतवत्यसि । ताभ्यां ऋणबन्ध- भूताभ्याम् । आत्मानं मोचय आत्मानं त्याजय ताभ्यामित्यत्राजन्तकर्त्तरि- तृतीया । निवर्त्तयति स्वस्थानं स्थापयति ।

(२०१) राजेति । भद्रे प्रियंवदे । अत्रभवतीं शकुन्तलाम् । परिश्रान्तां जातपरिश्रमाम् । तर्कयामि अनुभवामि । तदेव दर्शयति तथाहीति । अस्याः शकुन्तलायाः बाहू अतिमात्रलोहिततलावित्यादिभिः श्लोकीयेनान्वयः ॥

(२०२) स्रस्तेति । बाहू स्रस्तौ दुर्बलतयावनतौ अंसौ स्कन्धौ ययो स्तौ । स्कन्धो भुजशिरोंसोऽस्त्रीत्यमरः । तथा अतिमात्रलोहिते अतिशयेन रक्ते तले पाणितले ययो स्तथाभूतौ च दृश्येते इति शेषः । एवं घटाना मुदककुम्भाना- मुत्क्षेपणा दुन्नमनाद्धेतोः प्रमाणात् स्वाभाविका दधिको दीर्घ इति यावत् ।

तदहमेनामनृणां करोमि । इत्यङ्गुरीयकं ददाति (२०३) ॥

सख्यौ ॥ प्रतिगृह्य नामाक्षराणि वाचयित्वा च परस्परमवलोकयतः । (२०४)

राजा ॥ अलमन्यथासम्भावनया राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् । (२०५)

प्रियं ॥ तेण हि णारिहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुलीविओअं अज्जस्स वअणादो ज्जेव अणिणा एसा भोदु । (२०६)

श्वासो निश्वासोऽद्यापि अधुनापि स्तनयो र्वेपथुं कम्पं जनयति । टुवेपृ कम्पने इति कविकल्पद्रुमः । ट्वितोऽथुर्भावे इति अथुः । तथा वदने घर्म्माम्भसा स्वेदवारिणा कर्णशिरीषं कर्णाभरणभूतं शिरीषपुष्पं रुणद्धि कोमलतया स्वेदसलिललग्नतयाच स्पन्दनान्निवर्त्तयतीति कर्णशिरीषरोधि जालकं अस्फुटकोरकरूपं यत्र तद्भावितम् । घर्म्माम्भसा बिन्द्वाकारत्वं प्राप्तमित्यर्थः । जालकं कोरके दम्भे इति मेदिनी । तथा बन्धे बन्धने स्रंसिनि अपगते सति पर्य्याकुलाः प्राप्तविकीर्णभावा मूर्द्धजाः केशाश्च एकहस्तेन अपरेण घटोद्वहना दिति भावः । यमिता बद्धा इत्यन्ते इतिशेषः । अत्र स्वभावोक्ति रलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना । नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृति रिति । इदं शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम् ॥

(२०३) तदिति । तत् तस्मादहमेनां शकुन्तलामनृणां ऋणशून्यां करोमि इत्युक्त्वा अङ्गुरीयकं ददाति अर्पयति । राजेति पूर्वेणान्वयः ॥

(२०४) सख्याविति । प्रतिगृह्य गृहीत्वा अङ्गुरीयकमिति शेषः । नामाक्षराणि अङ्गुरीयकगतनामवर्णान् । वाचयित्वा पठित्वा वचक सन्देशे इति कविकल्पद्रुमः सन्देशः पाठः अतएव वाचयत्यखिलां लिपि मिति हलायुध उदाजहार ॥

(२०५) राजेति । नामाक्षराणि वाचयित्वा मा भवत्यौ दुष्मन्तं निरनैषी दिवमिति निश्चिन्वन्नाह । अलमिति अन्यथा सम्भावनया मम अपत्यसम्भावनया । राज्ञः सकाशा दयं प्रतिग्रहः तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् इदं प्रतिगृहीतमित्यर्थः । ममेतिशेषः । अत्र अन्यथासम्भावनया राजस्वग्रहणदोषसम्भावनया अलं राज्ञः सकाशात् अयं प्रतिग्रहः शकुन्तलाया इति शेषः इत्यर्थस्यान्तरवादभिप्रायाभिप्रेतः ॥

(२०६) प्रियमिति । तेणेत्यादि । तेन हि नार्हति इदमङ्गुरीयकमङ्गुली-

अन॥ हला सउन्तले मोआविदासि अणुकम्पिणा अज्जेण अहवा राएसिणा, ता कहिं दाणिं गमिस्ससि। (२०७)

शकु॥ आत्मगतम्॥ ण एदं जणं परिहरिस्सं जइ अत्तणो पहविस्सं। (२०८)

प्रियं॥ किं दाणिं ण गच्छीअदि। (२०९)

शकु॥ दाणिं किं तुह आअत्तह्मि, जदो मे रोअदि तदो-गमिस्सं। (२१०)

राजा॥ शकुन्तलां विलोकयन्नात्मगतम्॥ किं खलु यथा वयमस्यामियमपि अस्मान् प्रति तथा स्यात्, अथवा लब्धावकाशा मे मनोवृत्तिः। कुतः। (२११)

वियोगं आर्य्यस्य वचनादेव अन्यथा एषा भवतु। तेन राजप्रतिग्रहीतत्वेन अङ्गुलीवियोगमङ्गुलित्यागम्। नार्हति न कर्त्तुं युक्तम्भवति। आर्य्यस्य भवतः। अन्यथा मयोपेक्षितयाः। एषा शकुन्तला॥

(२०७) अनेति। हलेत्यादि। अयि शकुन्तले मोचितासि अनुकम्पिना आर्य्येण अथवा राजर्षिणा तत् कुत्रेदानीं गमिष्यसि। मोचितासि अन्यणीकृतासि। अनुकम्पिना सदयेन। कृपादयानुकम्पा स्यादित्यमरः। नामाक्षराणि वाचयित्वा जातन्रृपत्वसंशयादाह अथवेति। राजर्षिणा महाराजेन॥

(२०८) शकु इति। णेत्यादि। नैतं जनं पर्य्यहरिष्यं यद्यात्मनः प्राभविष्यम्। एतं जनं राजानम्। पर्य्यहरिष्यं पर्य्यत्यक्ष्यम्। आत्मन इति कर्म्मणि षष्ठी। प्राभविष्यं प्रभुरभविष्यम्॥

(२०९) प्रियमिति। किमित्यादि। किमिदानीं न गम्यते। किं कथम्॥

(२१०) शकु इति। दाणिमित्यादि। इदानीं किं तवायत्तास्मि। यदा मे रोचते तदा गमिष्यामि। आयत्ता अधीना अधीने निघ्न आयत्त इत्यमरः। अत्र नाहं तवायत्ता। स्वाधीनाहमित्यभिप्रायो वहिस्फुटः। आन्तरिकस्तु महाभागस्येदानी मायत्तास्मीति। यदा यत् कालः। मे मह्यम्। रोचते प्रीतिकरो भवति। क्रोधेर्ष्यार्थानामित्युपादानात् मे इति चतुर्थी॥

(२११) राजेति। किंखलुश्यां वितर्कगर्भप्रश्नो द्योत्यते। वयमस्याम् यथा

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः
कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे ।
कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखीयं
भूयिष्ट मन्यविषया न तु दृष्टि रस्याः ॥ (२१२)

नेपथ्ये । भो भो तपस्विनः तपोवनसन्निहितसत्त्वरक्षणाय सज्जीभवन्तु भवन्तः प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी राजा दुष्मन्तः । (२१३)

अनुरक्ता इति शेषः । तथा तद्वदनुरागवती । अनन्तरं तस्या अनुरागम् निश्चित्याह वाचमिति । तच्चावकाशो तत्त्वविषयद्वारा मनोवृत्ति र्निश्चयात्मिका । मदीयो निश्चयः शकुन्तलागतानुरागरूपविषयस्तस्य द्वार माकलादेत्यर्थः । निश्चयः येन द्वारेण शकुन्तलानुरागं विषयीकरोतीत्याह कुत इति ॥

(२१२) तद्दर्शयति । वाचमिति । यद्यपि मद्वचोभि र्मदुक्तिभिः सह वाचं निजोक्तिं न मिश्रयति न संवलयति तथापि । अध्याहार्य्य मेतत् । मयि भाषमाणे व्याहरति सति अवहिता सावधाना सती कर्णम् ददाति पातयति मदुक्ताविति शेषः । एवं कामं प्रकामेन । कामस्त्वनुमतौ स्मृतम् । प्रकामेऽव-स्थायां तथानुगमनेऽपि चेत्यव्ययानेकार्थवर्गे मेदिनी । मदाननस्य सम्मुखस्य सम्मुखी अभिमुखी सती भूयिष्ठं बहुकालं व्याप्य न तिष्ठति वर्त्तते किन्तु अस्या बालाया दृष्टि र्न अन्यो मदितरो विषयो यस्याः सा तथोक्ता न अधोमुखीत्यर्थः । वसन्ततिलकं नाम वृत्तमिदम् ॥

(२१३) नेपथ्य इति । तपसोवनं तपोवनं तत्र सन्निहितानां अवस्थितानां सत्त्वानां जन्तूनां रक्षणाय त्राणाय । सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः । सज्जीभवन्तु उद्युक्ताभवन्तु । प्रत्यासन्नः किल निकटवर्त्ती सम्भाव्यते । वार्त्ता सम्भाव्ययोः किलेत्यमरः । अभ्यन्ते अभिव्यन्ते अन्तयोस्तां क्रियायामिति मृगया तया विहरति परिक्राम्यतीति मृगयाविहारी । विहारस्तु परिक्रम इत्यमरः । राजा प्रत्यासन्न इत्यनेन इति भीतिर्दर्शिता । यथाह अतिवृष्टि रनावृष्टिः शलभा मूषकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृता इति ॥

(२१४) राजप्रत्यासत्तिं प्रमापयति तुरगेति । हि यस्मात् तथा तथा राज-

तुरगखुरहत स्तथाहि रेणु र्विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु।
पतति परिणतारुणप्रकाशः शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु॥ (२१४)

राजा॥ स्वगतम्॥ अहो धिक् ममान्वेषिणः सैनिकास्तपोवन मभिरुन्धन्ति। (२१५)

पुनर्नेपथ्ये॥ भो भो स्तपस्विनः पर्य्याकुलयन् वृद्धस्त्रीकुमारानेष गजः प्राप्तः। (२१६)

तीव्राघाता दभिमुखतरुस्कन्धभग्नैकदन्तः
प्रौढाकृष्टव्रततिवलयासञ्जना ज्जातपाशः।

प्रत्यासन्त्या तुरगाणा मश्वानां खुरै र्हत स्खलितो रेणुर्धूलिः। रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिरित्यमरः। परिणतः परिणामम् गतः सायन्तन इति यावत्। योऽरुणः सविता स इव प्रकाशत इति तथाभूतः पाटलवर्ण इति यावत्। शलभानां पतङ्गानां समूह इव। समौ पतङ्गशलभा वित्यमरः। विटपेषु शाखासु विषक्तानि अवसक्तानि जलार्द्राणि मुनीनामवगाहनजलस्तिमितानि वल्कलानि तरुत्वचो येषां ते तथोक्तेषु आश्रमद्रुमेषु आश्रमवृक्षेषु पतन्ति। उपद्रवाय समुत्थितानां पतङ्गसङ्घानां पाटलवर्णत्वं प्रत्यक्षीकृतमनेकशोऽस्माभिः। शलभसमूहसाम्यख्यापनेन रेणूना मितिविशेषवदाश्रमोपद्रावकत्वं सूचितम्। विटपेत्यादि विशेषणेन धूलिसम्पर्काद्वल्कलानां मलिनत्व ममेध्यत्वञ्च दर्शितम्। अतोपमालङ्कारः। इदं पुष्पिताग्रा नाम वृत्तम्। तदुक्तम्। अयुजि न युगरेकतो यकारो युजितु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति। अयुजि विषमे। युजिसमे। सङ्केतन्तु। मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः। जोगुरुमध्यगतोरलघुर्मध्यः सोन्तगुरुः कथितोन्तलघुस्तः। गुरुरेकोगकारस्तु लकारो लघुरेकक इत्युक्तः। एवमन्यत्राप्युह्येयम्॥

(२१५) राजेति। धिक् मामितिशेषः। मिलितहस्त्यश्वरथपादातं सेना तत एकदेशभूताः सैनिकाः। सेनायां समवेता ये सैन्या स्ते सैनिकाश्च ते इत्यमरः। अभिरुन्धन्ति पीडयन्ति॥

(२१६) पुनरिति। पर्य्याकुलयन् व्याकुलीकुर्वन्॥

मूर्त्तो विघ्न स्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो
धर्म्मारण्यं विरुजति गजः स्यन्दनालोकभीतः॥ (२१७)

सर्व्वाः श्रुत्वा ससम्भ्रम मुत्तिष्ठन्ति। (२१८)

राजा॥ स्वगतम्॥ अहो धिक् कथ मपराद्ध स्तपस्विना-मस्मि भवतु प्रतिगच्छामि तावत्। (२१९)

सख्यौ॥ महाभाअ इमिणा हत्थिसम्भमेण पज्जाउला म्ह ता अणुजाणीहि णो उडअगमणे। (२२०)

---

(२१७) तीव्रेति। तीव्रादेकान्ता दाघातात् अभिमुखस्य सम्मुखीनस्य तरोर्वृक्षस्य स्कन्धे प्रकाण्डे भग्न एको दन्तो यस्य स तथोक्तः। एकेनैव दन्तेनाघात-सम्भवादिति भावः। तथा प्रौढं प्रवृद्धं सातिशय मिति यावत् प्रवृद्धं प्रौढमेधित-मित्यमरः। यथास्यात्तथा आकृष्टो यो प्रततिवलयो लतावलय स्तस्यासङ्गनात् सम्बन्धात् जातः पाशो बन्धनं यस्य स तथोक्तः। पाशः पक्षादिबन्धने इति विश्वः। तथा भिन्नः पृथक्कृतः सारङ्गाणां मृगाणां यूथः समूहो येन स तथा स्यन्दनस्य रथस्य आलोकेन दर्शनेन भीतः। शताङ्गः स्यन्दनो रथ इत्यमरः। नो अस्माकं तपसो धर्म्माचरणस्य मूर्त्तो मूर्त्तिमान् विघ्न इव गजो वनहस्ती धर्म्मारण्यं विरुजति पीड़यति। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। यदुक्तं प्रकाशे। सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यदिति। इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम्॥

(२१८) सर्व्वा इति। ससम्भ्रमं सत्वरम्॥

(२१९) राजेति। धिक् मामिति शेषः। तपस्विनामिति सम्बन्धे षष्ठी। अपराद्धः कृतापराधः। भवतु तदिति शेषः। प्रतिगच्छामि स्वस्थानं गच्छामि॥

(२२०) सख्याविति। महेत्यादि। महाभाग अनेन हस्तिसम्भ्रमेण पर्य्याकुलाः स्म तदनुजानीहि न उटजगमने। हस्तिसम्भ्रमेण हस्तिसंवेगेन। समौ संवेगसम्भ्रमावित्यमरः। पर्य्याकुला व्यस्ताः। अनुजानीहि अनुमन्यस्व नो अस्मान्॥

अन॥ शकुन्तलां प्रति॥ हला सउन्तले पज्जाउला अज्जा गोदमी भविस्सदि ता एहि सीग्घं एकत्था होह्म। (२२१)

शकु॥ गतिरोधं रूपयित्वा॥ हद्दी हद्दी ऊरुत्थम्भविह्वलह्मि सम्वुत्ता। (२२२)

राजा॥ स्वैरं स्वैरं गच्छन्तु भवन्तः। आश्रमबाधा यथा न भवति तथाहमपि यतिष्ये। (२२३)

सख्यौ॥ महाभाअ विदिदभूइट्ठोसि सम्पदं उवआरमज्झत्थदाए अवरद्धह्म तं मरिसेहि असम्भाविदसक्कारं भूओवि पच्चवेक्खणणिमित्तं अज्ज विसवेह्म। (२२४)

---

(२२१) अनेति। शकुन्तलां प्रति शकुन्तलामुखमवलोक्येत्यर्थः। हलेत्यादि। अयि शकुन्तले पर्य्याकुला आर्य्या गौतमी भविष्यति तदेहि शीघ्र मेकस्था भवामः। पर्य्याकुला अस्मददर्शना द्व्याकुला। गौतमी कण्वस्य धर्म्मकनीयसी। एकस्था मिलिताः॥

(२२२) शकु इति। गतिरोधं गतेः प्रतिबन्धं रूपयित्वा नाटयित्वा। हद्दीत्यादि। हा धिक् हा धिक् ऊरुस्तम्भविह्वलास्मि संवृत्ता हाधिक्शब्दाभ्यां सत्वरगतेः प्रतिबन्धा द्विषादात्मनिर्भर्त्सने द्योत्येते। ऊरुस्तम्भविह्वला ऊर्व्वोः स्तम्भेन स्थैर्य्येण विह्वला विकृतचेताः॥

(२२३) राजेति। स्वैरं स्वैरं मन्दं मन्दं अलमतित्वरयेति भावः। मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरमित्यमरः। आश्रमबाधा आश्रमपीड़ा। पीड़ाबाधाव्यथादुःखमित्यमरः। यतिष्ये यत्नं करिष्ये॥

(२२४) सख्याविति। महेत्यादि। महाभाग विदितभूयिष्ठोसि साम्प्रतमुपचारमध्यस्थतया अपराद्धाः स्मः तन्मर्षय असम्भावितसत्कारं भूयोऽपि प्रत्यवेक्षणनिमित्त मार्य्यं विज्ञापयामः। विदितं भूयिष्ठं बहुतरं येन स विदितभूयिष्ठः विदिताशेषाकारेङ्गितादिः। साम्प्रतमिदानी मुपचारेषु सत्कारेषु मध्यस्थतया औदासीन्येन हेतुना वयमपराद्धाः कृतापराधाः स्मः तन्मर्षय क्षमस्व। असम्भावितोऽकृतः सत्कारः सपर्य्या यस्य स तथोक्त मार्य्यं भूयोपि पुनरपि प्रत्यवेक्षणनिमित्तं दर्शनार्थं विज्ञापयामो निवेदयामः॥

राजा ॥ मामेवं दर्शनेनैव भवतीनां सम्भूतसत्कारोऽस्मि । (२२५)

शकु ॥ हला अणसूए अहिणवकुससूइपरिक्खदं मे चलणं, कुरुवअसाहापरिलग्गञ्च वक्कलं दाव पडिपालेध मं जाव णं मोआवेमि । इति राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता ॥ (२२६)

राजा ॥ निश्वस्य ॥ गताः सर्व्वाः भवत्वहमपि गच्छामि । शकुन्तलादर्शनादेव मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति यावदनुयात्रिकानतिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि न खलु शक्तोऽस्मि शकुन्तलादर्शनव्यापारादात्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि । (२२७)

---

(२२५) राजेति । एवं मा मा नहि नहि वदतेति शेषः । सम्भूतसत्कारो- जातसत्कारः ॥

(२२६) शकु इति । हलेत्यादि । अयि अनसूये अभिनवकुशसूचि- परिक्षतं मे चरणं कुरुवकशाखापरिलग्नञ्च वल्कलं तावत् प्रतिपालयत मां यावदेनं मोचयामि । अभिनवस्य कुशस्य सूच्या शिखया परिक्षतं विद्धम् । सूचि र्नृत्यप्रभेदे च व्याधनीशिखयोरपीति रत्नकोषः । कुरुवक सरुविशेषः तस्य शाखायां परिलग्न मतिशयेन लग्नम् । प्रतिपालयत प्रतीक्षध्वम् । एनं वल्कलम् । मोचयामि अपसारयामि । सव्याजं सकपटम् । कपटोऽस्त्रीव्याज- दम्भोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः ॥

(२२७) राजेति । निश्वस्य दीर्घमिति शेषः । मन्दौत्सुक्यः अल्पोद्योगः । मूढाल्पापटुनिर्भाग्यामन्दा इति इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इति चामरः । नगर- गमनं राजधानीप्रतिगमनम् । अनुयात्रिका अनुगामिनः सैनिकान् । आराद्दूरे- र्त्तिति विकल्पात् तपोवनस्यातिदूर इति न पञ्चमी । निवेशयामि संस्थापयामि । न खलु नहु । शक्तः समर्थः । शकुन्तलादर्शनव्यापारादिति वतोवारणमित्यपा- दाने पञ्चमी । आत्मानं हृदयम् । आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिष्विति विश्वः । निवर्त्तयितु' तस्य प्रवृत्तिं विघातयितुम् । तत एव माह ममहीति ॥

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चा दसंस्थितं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ (२२८)

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे ।

प्रथमोऽङ्कः । (२२९)

---

(२२८) गच्छतीति । मम शरीरं पुरो अग्रतो गच्छति । स्यात् पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः । असंस्थितं चञ्चलम् । संस्था न्याय्यपथस्थिति रित्यमरः । चेतो मनः पश्चात् धावति शकुन्तलालोलुपत्वा दिति भावः । मनः किमिवेत्युपमामाह चीनेत्यादि । प्रतिवातं वायोः प्रतिकूलं नीयमानस्य केतो र्ध्वजस्य चीनांशुकं चीनदेशोद्भवं सूक्ष्ममिति यावत् वस्त्रमिव । तद्यथा असंस्थितं पश्चाद्धावति तथेत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः । यदुक्तं चन्द्रालोके । उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोरिति । इय मार्य्या जातिः ॥

(२२९) इतीति । इति एवं रूपैः । सर्व्वे नटाः । अङ्कः परिच्छेदः । अङ्कः स्थानेन्तिके मन्तौरूपकोत्सङ्गपक्ष्मसु । नाटकादिपरिच्छेदे चिह्नयुते च भूषण इति विश्वः ॥

इति श्री कृष्णनाथशर्म्मकृताया मभिज्ञानशकुन्तलटीकायां
प्रवेशिकाख्यायां प्रथमाङ्कविवरणम् ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्।

द्वितीयोऽङ्कः।

ततः प्रविशति विदूषकः। (१)

विदू॥ निश्वस्य॥ भो हदोह्मि एदस्स मिअआसीलस्स रस्सो वअस्सभावेण णिव्विसो अअं मिओ अअं वराहो अअं सद्दूलो त्ति मज्झन्दिणेवि गिह्मे विरलपादवच्छाआसु वणराईसु आहिण्डिअ पत्तसङ्करकसाअविरसाइं उण्हकडुआइं पिज्जन्ति गिरिणईसलिलाइं अणिअदवेलस्स उण्हेसमंसभूइट्ठं भुञ्जीअदि तुरअगआणाह्य सद्देण रत्तिं पि मे णत्थि पकामसुइदव्वं महन्ते ज्जेव पच्चुसे दासीए पुत्तेहिं साउणिअलुद्धेहिं कण्णोव-घादिणा वणगमणकोलाहलेण पडिबोधिदोह्मि एत्तिकेणवि मे पीडा ण संवुत्ता जदो अअं गण्डस्स उवरि विप्फोडओ संवुत्तो तेण हि किल अह्मेसु अवहीणेसु तत्थभअदा मिआणु-सारिणा अस्समपदं पविट्ठेण मम अधण्णदाए सउन्तला

---

(१) तत इति। विदूषकः शृङ्गारसहायविशेषः। तथाच शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः। भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमान-भञ्जनाः शुद्धा इति। तल्लक्षणं माह कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः। हास्यकरः कलहरति विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञ इति॥

णाम कावि तवस्सिकस्सआ दिट्ठा तं पेक्खिअ सम्पदं णअर-गमणस्स कथम्पि ण करेदि एवं ज्जेव चिन्तअन्तस्स मे पहादा अच्छिसु रअणी का गदी जाव णं किदआरपरिग्गहं पिअव-अस्सं पेक्खामि। (२)

---

(२) विदू इति। निश्वस्य दीर्घमितिशेषः। भोइत्यादि। भो हतोस्मि एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विस्सः अयं मृगो अयं वराहो अयं शार्दूल इति मध्यन्दिनेपि ग्रीष्मे विरलपादपच्छायासु वनराजिषु आहिण्डत्र पत्रसङ्करकषायविरसानि उष्णकटुकानि पीयन्ते गिरिनदीसलिलानि अनियत-वेलञ्च उष्णोष्णमांसभूयिष्ठं भुज्यते, तुरगगजानाञ्च शब्देन रात्रावपि मे नास्ति प्रकामशयितव्यं महत्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शाकुनिकलुब्धैः कर्णोपघातिना वनगमनकोलाहलेन प्रतिबोधितोस्मि एतावतापि मे पीड़ा न संवृत्ता यतोयं गण्डस्योपरि विस्फोटकः संवृत्तः तेन हि किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवता मृगानुसारिणा आश्रमपदं प्रविष्टेन ममाधन्यतया शकुन्तला नाम कापि तपस्वि-कन्यका दृष्टा तां प्रेक्ष्य साम्प्रतं नगरगमनस्य कथामपि न करोति एवमेव चिन्तयतो मे प्रभाता अक्षिषु रजनी का गति र्यावदेनं कृतदारपरिग्रहं प्रिय-वयस्यं प्रेक्षे। भो इति अनधिकारामन्त्रणम्। वयस्यभावेन सवयस्कतया। वयस्यः स्निग्धः सवया इत्यमरः। निर्व्विस्सो दुःखितः। अयं मृगोयं वराह इत्यादि दर्शयन्नितिशेषः। मध्यन्दिने मध्याह्ने। समासेपि अभिधानाद्विभक्ते-रलुक्। ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये। विरलाः सान्तराः पादपानां छाया यासु तासु वनराजिषु वनश्रेणीषु। वीथ्यालिरावलिःपङ्क्तिश्रेणीलेखास्तु राजय इत्य-मरः। आहिण्डत्र सञ्चर्य्य। आङ्पूर्व्वस्य हिण्डिङ्गतावित्यस्य रूपं। पत्राणां सङ्करेण विविधजातीनां पत्राणा मेकत्र समवायेन। सङ्करोऽग्निचटत्कारे क्षिप्तधूल्यादिकेपि च। सम्मार्ज्जन्यां विरुद्धानामेकाधिकरणस्थिता विति शब्दार्णवः। कषायाणि लोहितानि। निर्यासेपि कषायोस्त्र सुरभौ लोहिते-न्यवदिति विश्वः। तथा उष्णानि च तानि कटुका न्यत्यकटूनि चेति उष्णकटु-कानि गिरेः पर्व्वतस्य नद्या निर्झरस्य सलिलानि तोयानि पीयन्ते। अनियता नियमरहिता वेला समयो यत्र तत् यथास्यात्तथा। क्वचित् पूर्व्वाह्ने क्वचिन्मध्याह्ने

परिक्रम्यावलोक्य च। एसो वाणासणहत्थो हिअअणिहिद-पिअअणो वणपुप्फमालाहारी इदो ज्जेव आअच्छदि पिअ-वअस्सो भोदु अङ्गभङ्गविअलो भविअ चिट्ठिस्सं एवम्पि णाम विस्सामं लहेअं। इति दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः। (२)

कदाचिदपराह्णे इतियावत्। उष्णोष्णमत्युष्णं मांसमेव भूयिष्ठमन्यस्माद्भोजनीयाद्धिकतरं यत्र तत् भुज्यते च। प्रकामशयितव्यं यथेप्सितशयितव्यम्। कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सित मित्यमरः। महत्येव प्रत्यूषे अत्युषस्येव। दास्याः पुत्रैर्नीचैः। शकुनान् पक्षिणो हिंसन्ति ये ते शाकुनिकाः। शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा इत्यमरः। लुब्धा मृगवधाजीवाः। व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपि स इत्यमरः। ते च ते च तैः शाकुनिकलुब्धैः। कर्णोपघातिना श्रुतिकटुना। प्रतिबोधितोस्मि जागरितोस्मि। एतावता हेतुना। पीड़ा दुःखम्। संवृत्ता समतीता। वृत्तं पद्ये चरित्रेऽतिवृत्तेऽतीते दृढनिस्तले इत्यमरः। यदि दुःखं न समतीतं तदा किमवशिष्ट मित्यत आह तत इति। अयं वक्ष्यमाणोऽर्थः। गण्डस्य व्रणस्य एतेन दुःखधाराकरत्वं दर्शितम्। तमर्थं प्रकाशयति तेनहीति। किल श्रुतवार्त्तायाम्। अवहीनेषु पश्चात् पतितेषु। अधन्यतया अपुण्यवत्तया। सुकृती पुण्यवान् धन्य इत्यमरः। कथा जल्पनम्। पक्षिषु पक्षिव्यापारेषु सत्स्विति शेषः। आपदवस्थाया मित्यर्थः। का गतिः क उपायः। गतिः स्त्रीमार्गदशयो र्ज्ञाने यात्राभ्युपाययोरिति मेदिनी। कृतदारपरिग्रहं कृतविवाहम्॥

(२) परीति। परिक्रम्य इतस्ततः सञ्चर्य। एसो इत्यादि। एष बाणासन-हस्तो हृदयनिहितप्रियजनो वनपुष्पमालाधारी इतएवागच्छति प्रियवयस्यः। भवतु अङ्गभङ्गविकलो भूत्वा स्थास्यामि। एवमपि नाम विश्रामं लभेय। बाणा-सनहस्तो धनुर्हस्तः। हृदयेति। हृदये मनसि निहितो न्यस्तः प्रियजनः प्रणयिजनो येन स तथोक्तः। प्रियोत्कण्ठित इत्यर्थः। वनेति। एतस्य मारण-दारुनिवारणहेतुत्वात् विरहावस्था प्रकाशते अतो हेतुगर्भविशेषण मेतत्। अङ्गेति। अङ्गानां भङ्गेन वक्रतया विकलश्चलितेन्द्रियः। एवमपि इत्यत्र प्रकारे-

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा । (४)

राजा ॥ आत्मगतम् । (५)

कामं प्रिया न सुलभा, मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे, रति मुभयप्रार्थना कुरुते ॥ (६)

स्मितं कृत्वा ॥ एव मात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विप्रलभ्यते । कुतः । (७)

यापि । नाम सम्भाव्ये यदीत्यर्थः । विश्रामं मृगयाव्यापारा दिति शेषः । लभेय प्राप्नुयाम् । दण्डकाष्ठं दारुमययष्टिम् । अवलम्ब्य धृत्वा ॥

(४) तत इति । यथानिर्दिष्टो वनपुष्पमालाधारी वैमनस्यप्रकाशी चेत्यर्थः ॥

(५) राजेति । स्निग्धं वीक्षितमिति श्लोकान्तवाक्यानां कर्तृपद मेतत् ॥

(६) काममिति । प्रिया शकुन्तला कामं पर्य्याप्तं न सुलभा नतु सुलभेत्यर्थः । मनो हृदयन्तु तस्याः प्रियायाः भावस्याभिप्रायस्य दर्शन माश्वसितीति भावदर्शनाश्वासि । भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्वित्यमरः तथा मनसिजे कामे अकृतार्थे अकृतप्रयोजनेऽपि उभयोः प्रियाया मम च प्रार्थना रतिं कुरुते जनयति । अत्र कामाचरितार्थतायां रत्युत्पादन मित्यापाततो विरुद्धतया भासमानत्वाद्विरोधालङ्कारः । यदुक्तं प्रकाशे । विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच इति । सुरतार्थतया विरोधः अनुरागार्थतया परीहारः । रतिः स्त्रीस्मरदारेषु रागे सुरतगुह्ययोरिति मेदिनी । इय मार्य्या ॥

(७) स्मितमिति । स्मितं कृत्वा भावविशेषलेशदृष्ट्या शकुन्तलाकृतप्रार्थनानुमान मेवाकिञ्चित्करं तदपि पुनः परमार्थं मन्यमानो व्याहरामीति विचिन्त्य मन्दं हसित्वा । राज्ञेति पूर्व्वेण सम्बन्धः । मनोगतमिदानीं प्रकाशयति एवमिति । आत्मनोऽभिप्रायेणाशयेन सम्भाविता निश्चिता इष्टजनस्य अभिलषितजनस्य चित्तवृत्तिर्मनोरथो येन स तथाभूतः प्रार्थयिता कामयिता जन एवं मादृशो भूत्वा विप्रलभ्यते वञ्चितो भवति । तदभिलाषस्य स्वमनःकल्पितत्वेन वस्तुतस्तदभिलाषाभावात् सुतरामलब्धसमागमो भवतीति भावः । तस्या श्चित्तवृत्तिं निजाभिप्रायमात्रसम्भावितां दर्शयितुमाह कुत इति ॥

स्निग्धं वीक्षित मन्यतोपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया
यातं यच्च नितम्बयो र्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।
मागा इत्युपरुद्धया यदपि तत् सासूय मुक्ता सखी
सर्वं तत् किल मत्परायण महो कामः स्वतां पश्यति । (८)

विदू ॥ तथा स्थित एव ॥ भो महाराअ ण मे हत्थो पसरदि ता वाआ मेत्तेण जआवीअसि जअदु जअदु भवं । (९)

राजा ॥ विलोक्य सस्मितम् ॥ कुतोऽयं गात्रोपघातः । (१०)

विदू ॥ कधं कुदो त्ति सअं ज्जेव अक्खिं भञ्जिअ अस्सुकारणं पुच्छसि । (११)

---

(८) स्निग्धमिति । अन्यतः अन्यस्यामपि दिशि नयने अक्षिणी प्रेरयन्त्या पातयन्त्या तया शकुन्तलया यत् स्निग्धं सप्रणयं वीक्षितं दृष्टम् । तथा नितम्बयोः कट्याः पुरोभागयो र्गुरुतया भारवत्तया । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्या इत्यमरः । विलासात् वल्लभालोकनकृतभावविशेषादिव । तदुक्तम् । तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिष्विति । तात्कालिको दयितालोकनादिभवः । मन्दं मृदु यथास्यात्तथा यच्च यातं गतम् । तथा मागाः न गच्छ इति एवमुक्त्वा उपरुद्धया प्रियंवदानिवारितया तया सखी प्रियंवदा सासूयं दोषाविष्कारसहितं तत् किमिति न गमिष्यामीति सभ्रूभङ्गवाक्यं यदपि उक्ता अभिहिता तत्सर्वं मत्परायणं मदाश्रयं किल मदाश्रयमेव सम्भावयामि इत्यर्थः । परायणमभीष्टे स्यात् तत्पराश्रययोरपीति मेदिनी । अहो कामोऽभिलाषः स्वतामन्योद्देशानामपि क्रियाणा मात्मीयतां पश्यति । उक्तं हि । लेखप्रस्थापनैः स्निग्धै र्वीक्षितै र्मृदुभाषितैः । दूतीसम्प्रेषणै र्नार्या भावाभिव्यक्ति रिष्यत इति ॥

(९) विदू इति । तथास्थितो दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः । भो इत्यादि । भो महाराज न मे हस्तः प्रसरति तद्वाचामात्रेण जाप्यसे । जयति जयति भवान् । प्रसरति प्रचलति । वाचामात्रेण न हस्तोद्यमेनेत्यर्थः । जाप्यसे जयाय प्रेर्यसे ॥

(१०) राजेति । गात्रोपघातो गात्रपीडा ॥

(११) विदू इति । कथमित्यादि । कथं कृत इति स्वयमेवाक्षि भङ्क्त्वा अश्रु-

राजा॥ न खल्ववगच्छामि भिन्नार्थ मभिधीयताम्। (१२)

विदू॥ जं वेदसो खुज्जस्स लीलं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण अधवा णईवेअस्स। (१३)

राजा॥ नदीवेग स्तत्र कारणम्। (१४)

विदू॥ ममावि भवं। (१५)

राजा॥ कथमिव। (१६)

विदू॥ जुत्तं णाम एव्वं जं तुए रज्जकज्जाइं उज्झिअ तादिसं अक्खलिदपदं पदेसं च वणचलवित्तिणा होदव्वं त्ति, किं एत्थ मन्तीअदु, अहं उण बह्मणो पच्चहं सापदाणुसरणेहिं संक्खोहिदसन्धिबन्धणाणं अत्तणो अङ्गाणं अणीसोह्मि ता पसीद मे एक्काहम्पि दाव विसमीअदु। (१७)

कारणं पृच्छसि। कथमिति पृच्छसीति शेषः। भङ्क्त्वा पीडयित्वा। तथा च भवतैव जनित मेतत्कारणं तत् कथं पृच्छसीति भावः॥

(१२) राजेति। भिन्न उक्तादितरः अर्थ स्तात्पर्यं यस्य तत् तथोक्तं वाक्य-मभिधीयता मुच्यताम्॥

(१३) विदू इति। जमित्यादि। यद्वेतसः कुब्जस्य लीलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण अथवा नदीवेगस्य। वेतसो वानीरः। सरिदभ्यन्तरस्थ इति शेषः। कुब्जस्य पुरुषस्य लीलां क्रियाम्। लीला विलासक्रिययो रित्यमरः। यद्विडम्बयति नदीवेगवशात् तिरश्चीनतया यदनुकरोति। तत् वक्रीभावेन कुब्जलीलाविडम्बनम्। प्रभावेण शक्त्या। नदीवेगस्य प्रभावेणेति सम्बन्धः। प्रभावः शक्तितेजसो रिति विश्वः॥

(१४) राजेति। तत्र वेतसस्य कुब्जलीलाविडम्बने॥

(१५) विदू इति। ममेत्यादि। ममापि भवान्। भवान् कारणमित्यनुषङ्गः॥

(१६) राजेति। सुगमम्॥

(१७) विदू इति। जुत्तमित्यादि। युक्तं नामैवं यत्त्वया राज्यकार्यान्यु-ज्झित्वा तादृश मस्खलितपदं प्रदेशस्य वनचरवृत्तिना भवितव्यमिति। किमत्र

राजा। (आत्मगतम्) अय मेव माह, ममापि कण्वसुता- मनुस्मृत्य मृगयां प्रति निरुत्सुकं चेतः। तथाहि। (१८)

न नमयितु मधिज्य मुत्सहिष्ये
धनु रिद माहितसायकं मृगेषु ।
सहवसति मुपेत्य यैः प्रियायाः
कृत इव लोचनकान्तिसंविभागः ॥ (१९)

मन्यताम् अहं पुनर्मांस्पृयः प्रत्यहं श्वापदानुसरणैः संक्षोभितसन्धिबन्धनाना- मात्मनोऽङ्गाना मनीशोऽस्मि तत् प्रसीद मे एकाहमपि तावद्विश्रम्यताम्। राज्य- कार्य्याणि प्रजापालनादीनि अस्खलितपदं चिरागतराजत्वं ताद्दशप्रदेशं सुनगरञ्च उज्झित्वा त्वक्ता त्वया वनचरस्य व्याधादेरिव वृत्ति र्मृगयादिरूप आजीवो यस्य स तथोक्तेन भवितव्यम्। विप्रेण शुचिना भवितव्यमिति- वद्भावे तव्यः। इत्येवं तथाभूतत्वं नाम युक्तम्। नाम सम्भाव्ये। अत्र विषये किं मन्यता त्वमादिश्यतां मयेति शेषः। सम्प्रश्ने गी। न किमप्युपदेश्य मिति भावः। अहं पुनरहन्त मांस्पृयः प्रत्यहं प्रतिदिनं श्वापदानां हिंस्रपशूनाम्। श्वापदो वा हिंस्रपशा विति शब्दाब्धिः। अनुसरणैरनुगमनैः कर्त्तृभूतैः संक्षो- भितानि सञ्चालितानि सन्धिबन्धनानि पर्व्वणां बन्धनानि येषां तानि तथो- क्तानां आत्मनोऽङ्गानामनीश स्वाधीनान्यमोऽस्मि। तत् तस्मात्। प्रसीद प्रसन्नो भव। एकाहमिति देशाध्वकालेति कर्म्मत्वम्। विश्रम्यतां त्वयेति शेषः। भावे णोविभक्तिः। विश्रमितुमिति पाठे विश्रमितुं प्रसीदेत्यन्वयः॥

(१८) राजेति। अयं प्रियवयस्यः। आह ब्रवीति। कण्वसुतां शकु- न्तलाम्। निरुत्सुक मनुद्युक्तम्॥

(१९) न नमयितुमिति। इदमधिज्यं ज्यां गुण मधिकृत्य वर्त्तमानं आयुक्त- मित्यर्थः। आहितः संयोजितः सायकः शरो यत्र तत् तथोक्तम्। शरे खड्गे च सायक इत्यमरः। धनु र्मृगेषु विषयेषु नमयितुं गुणाकर्षणेन वक्रीकर्त्तुं न उत्सहिष्ये उत्साहं न करिष्यामि अत्रोद्देश्य विधेयभावेन अन्वयात् चेत्तगर्भं र्विशिनष्टि सहेत्यादि। यैर्मृगैः सहवसतिं सहवासम्। वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतन इति मेदिनी। उपेत्य प्राप्य प्रियायाः शकुन्तलाया

विदू॥ राज्ञो मुखमवलोक्य॥ अत्तभवं किम्पि हिअए कदुअ मन्तेदि अरसे क्खु मए रुदिदं। (२०)

राजा॥ सस्मितम्॥ अनतिक्रमणीयं सुहृद्वाक्य मिति स्थितोस्मि। (२१)

विदू॥ सपरितोषम्॥ तेण हि तुमं चिरं जीव। इत्युत्थातु मिच्छति। (२२)

राजा॥ तिष्ठ शृणु मे सावशेषं वचः। (२३)

विदू॥ आणवेदु भवं। (२४)

राजा॥ विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्ननायासे कर्म्मणि सहायेन भवितव्यम्। (२५)

लोचनयो र्नेत्रयोः कान्तेः शोभायाः संविभागो विभज्य स्वीकारः कृत इव तेषु मृगेष्वित्यर्थः। तथाच प्रियालोचनकान्तिजुषः परं सादरमेव द्रष्टव्या न हन्तव्या इति भावः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। पुष्पिताग्रा नाम वृत्त मिदम्। तल्लक्षणन्तूक्तम्॥

(२०) विदू इति। अत्तेत्यादि। अत्रभवान्। किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयति अरण्ये खलु मया रुदितम्। किमपि अनिर्व्वचनीयम्। हृदये कृत्वा चिन्तयित्वा। मन्त्रयति अस्पष्टं व्याहरति। अरण्य इति। तथाच मद्वचन-मरण्यरोदनवन्न किमपि समाश्वासन माप्नोतीति भावः।

(२१) राजेति। अनतिक्रमणीय मलङ्घनीयम्। इति अतोहेतोः। स्थितोस्मि मृगयार्थे गमनान्निवृत्तोस्मि॥

(२२) विदू इति। सपरितोषं ससन्तोषम्। तेणेत्यादि। तेन हि त्वं चिरं जीव। तेन हेतुना। इति उक्तेति शेषः। इच्छति उपक्रमते॥

(२३) राजेति शृणु मे वच इत्येतावन्मात्रोक्तौ श्रुतं यदुक्त मिति प्रत्युक्तिं सम्भाव्याह सावशेष मिति। सावशेषं शेषपर्य्यन्तम्॥

(२४) विदू इति। आणेत्यादि। आज्ञापयतु भवान्।

(२५) राजेति। विश्रान्तेन मृगयाव्यापारात् कृतविश्रामेण। अन्यस्मिन् मृगयेतरस्मिन्। अनायासे सुकरे।

विदू॥ किं मोदअखज्जिआए। (२६)

राजा॥ यद्वक्ष्यामि। (२७)

विदू॥ गहीदो क्खणो। (२८)

राजा॥ कः कोऽत्र भोः। (२९)

दौवारिकः प्रविश्य॥ आणवेदु भट्टा। (३०)

राजा॥ रैवतक सेनापति स्तावदाहूयताम्। (३१)

दौवा॥ तह। इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह प्रविश्य॥ एदु एदु अज्जो एस आलावदिण्णअण्णो भट्टा इध ज्जेव चिट्ठदि उवसप्पदु णं अज्जो। (३२)

---

(२६) विदू इति। किमित्यादि। किं मोदकखादिकायाम्। खादिका खादनम्। धात्वोःकभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेर्भावे ण्वुलः। इष्टेः कर्तिर्हृतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिकेति ज्ञापकात् सर्वस्त्रियां वक्तव्यः॥

(२७) राजेति। वक्ष्यामि तत्तेति शेषः॥

(२८) विदू इति। गहीत्यादि। गृहीतः क्षणः। क्षणो निर्व्यापारस्थितिः निर्व्यापारस्थितौ कालो विशेषोत्सवयोः क्षण इत्यमरः। गृहीतोऽवलम्बितः नोत्थास्यामि न चान्यदपि किमपि करिष्यामीति भावः। गृहीतः प्रतीक्षितः क्षणः समय इत्यन्ये॥

(२९) राजेति। भोः अत्र कः कः वर्त्तते इति शेषः॥

(३०) दौवारिक इति। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। ठगेकादिति ष्णिकः। द्वारस्वरेति वकारस्य उमागमः। ञ्णित्तेत्रिरिति वृद्धिः। आणवेत्यादि। आज्ञापयतु भर्त्ता॥

(३१) राजेति। रैवतक इति दौवारिकनामधेयम्॥

(३२) दौवेति। तह तथा अनुष्ठीयत इति शेषः। एदीत्यादि। एतु एतु आर्य्य। एष आलापदत्तकर्णो भर्त्ता इहैव तिष्ठति उपसर्पतु एनमार्य्यः। आलापे आवयोरालापके दत्तः पातितः कर्णो येन स तथोक्तः। भर्त्ता स्वामी। एनं भर्त्तारम्॥

सेना ॥ राजान मवलोक्य स्वगतम् ॥ दृष्टदोषापि मृगया स्वामिनि केवलं गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः । (३३)

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरकर्म्मा
रविकिरणसहिष्णुः स्वेदलेशै रभिन्नः ।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वा दलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्त्ति ॥ (३४)

उपगम्य ॥ जयति जयति स्वामी । स्वामिन् गृहीतमृगप्रचारं सूचितश्वापद मरण्यं तत् किमन्य दनुष्ठीयताम् । (३५)

---

(३३) सेनेति। दृष्टः पशुहिंसाफलकतया प्रत्यक्षप्रायो दोषो दुष्यभावो यस्याः सा दृष्टदोषा। स्वामिनि राजनि। गुणान् दर्शयितुमाह तथाहीति। हि यत स्तथा तेन कर्म्मणा देवो राजा एवमेवमिति श्लोकीयेन सम्बन्धः। राजा भट्टारको देव इत्यमरः ॥

(३४) अनवरतेति। अनवरत मजस्रं यद्धनुर्ज्यास्फालनं धनुषो गुणस्य चालनं तेन क्रूरं भयानकं कर्म्म यस्य स तथोक्तः। क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवदिति विश्वः। तथा रविकिरणं सूर्य्यरश्मिं सहिष्णुः सोढा। तथा स्वेदलेशै र्घर्म्माम्बुकणै रभिन्नः अविशिष्टः। भेदोद्बोधे विशेषे स्यादुपतापे विदारणे इति विश्वः। तथा गिरिचरः पार्व्वत्यो नागो गज इव। गजेपि नागमातङ्गा वित्यमरः। अपचितं हेतुविशेषात् क्षीणमपि व्यायतत्वात् व्यायामवत्वात् दृढत्वाद्वा गजपक्षे दीर्घत्वात् अलक्ष्यं क्षीणतया नानुभूयमानम्। व्यायतं व्यापृते दीर्घे दृढे चातिशयेन्यवदिति मेदिनी। तथा प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यस्य तं तथोक्तं गात्रं शरीरं बिभर्त्ति पुष्यति। प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेनिलेबलेइति मेदिनी। सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः। अत्र परार्द्धे पूर्णोपमालङ्कारः लक्षणन्तु वक्ष्यते। वृत्तं मालिनी नाम ॥

(३५) उपेति। जयतीति जेस्तुवन्त्यो स्तिवन्ती इति वक्तव्यात्तुपस्तिप्। अरण्यं वनं गृहीतः प्राप्तो मृगाणां पशूनां प्रचार इतस्ततो गमनं येन तत् अतएव सूचिता अनुमापिताः श्वापदा हिंस्रजन्तवो येन तत् तथोक्तम्।

राजा। भद्रसेन भग्नोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन। (३६)

सेना। जनान्तिकम्। सखे माधव्य स्थिरप्रतिज्ञो भव अहं तावत् स्वामिनश्चित्तमनुवर्त्तिष्ये। (३७)

प्रकाशम्। देव प्रलपत्येष वैधेयः ननु प्रभुरेव निदर्शनम्। पश्यतु देवः। (३८)

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः॥ (३९)

भवतीति शेषः। तत् तस्मात् अन्यत् मृगयाप्रस्थानेतरत् किमनुष्ठीयतां क्रियतां प्रश्ने लोट्। अस्माभि रिति शेषः॥

(३६) राजेति। भद्रसेनेति नाम। मृगयापवादिना मृगयानिन्दकेन। अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्। उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे इत्यमरः। माधव्येन तन्नाम्ना प्रियवयस्येन॥

(३७) सेनेति। जनान्तिकं राज्ञोऽप्रकाशम्। स्थिरप्रतिज्ञो मृगयानिषेधे दृढाध्यवसायः। अनुवर्त्तिष्ये अनुसरिष्यामि। चित्तमस्य कीदृगित्यनुभविष्यामीति भावः॥

(३८) प्रकाशमिति। राज्ञ इति शेषः। प्रलपति अनर्थकं वक्ति। प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः। वैधेयो मूर्खः। अज्ञे मूढ यथाजातमूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः। प्रभुर्भवान्। निदर्शनं दृष्टान्तः॥

(३९) मेद इति। वपुः शरीरं मेदसो देहस्थौल्यकरधातुविशेषस्य छेदेन खण्डनेन अपगमेनेति यावत्। कृशं क्षीणं उदरं यत्र तत्। तदुक्तं भावप्रकाशे। अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः। मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्धयेदिति। अन्यत्र तत्रैव। मेदोहि सर्वजन्तूनामुदरेष्वस्थिषु स्थितम्। अत-

विदू ॥ सरोषम् ॥ अवेहि रे उच्छाअहेतुअ अत्तभवं पइदिं आवस्सो तुमं दाव दासीए पुत्तो अडइदो अडइं आहिण्डन्तो जाव सिआलमिअलोलुअस्स कस्सवि जिस्सरिच्छस्स मुहे णिअड़िदो होहि । (४०)

एवोदरे वृद्धिः प्रायोमेदस्विनो भवेदिति । अतएव लघु विगतभारं सदुत्साह-योग्यं भवति । एतेनाहवेषु निरलसभावसम्भावना दर्शिता । अपि एवं सत्त्वानां जन्तूनां भयक्रोधयो र्भये क्रोधेच विकृतिमत् प्राप्तविकारं चित्तं लक्ष्यते अनुभूयते । एतेन युध्यमानस्य रिपो र्विकारदृष्ट्या भीतिः क्रोधोवेति निश्चय-शक्तता दर्शिता । एवं चले जङ्गमे लक्ष्ये शरव्ये इषवो वाणा यत् सिध्यन्ति सफला भवन्ति धन्विनां धनुष्मताम् । धन्वी धनुष्मान् धानुष्क इत्यमरः । सच उत्कर्षो नैपुण्यम् । एतेन शरविक्षेपकौशलं दर्शितम् । अतो मिथ्याहि वितथमेव मृगयां व्यसनं व्यसनगणान्तर्भूतां वदन्ति मन्वादय इति शेषः । कुतः कस्माद्ग्रामारादीदृक् विनोदः एवमानन्दः न कुतोपीत्यर्थः । हिरव-धारणे । हिहेतावधारणइत्यमरः । व्यसनान्याह मनुः । कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैवतु । मृगयाचो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको-गणः । पैशुन्यं साहसं द्रोहेर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोध-जोपि गणोष्टक इति । वृत्तमिदं शार्दूलविक्रीडितं नाम ॥

(४०) विदू इति । अवेहीत्यादि । अपेहि रे उत्साहहेतुक अत्रभवान् प्रकृति-मापन्नः त्वं तावत् दास्याः पुत्त्रो अटवीतोऽटवी माहिण्डमानो यावत् शृगाल-मृगलोलुपस्य कस्यापि जीर्णऋक्षस्य मुखे निपतितो भव । अपेहि अपगच्छ । प्रकृतिं स्वभावं । प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादि स्वभावयोरिति मेदिनी । दास्याः पुत्त्रो नीचः आहिण्डमानः परिभ्रमन् । यावत् यथा यथानिपतितोभवे-त्वन्वितार्थः । जीर्णऋक्षस्य वृद्धभल्लुकस्य शवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो-जरन्नपीति । अथ भल्लुके । ऋक्षाच्छभल्लभालूका इति चामरः । सिआलेत्यत्र णरणासिआलोलुअस्सेति क्वचित् पाठः । नरनासिकालोलुपस्येत्यर्थः । ऋक्षाहि प्रायेणादौ नरस्य नासिकामेव छिन्दन्तीति प्रसिद्धिः ॥

राजा। सेनापते आश्रमसन्निकर्षे स्थितोऽस्मीति वचनन्ते नाभिनन्दामि। अद्य तावत्। (४१)

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गै र्मुहु स्ताडितम्
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थ मभ्यस्यतु।
विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभि र्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभता मिदञ्च शिथिलज्याबन्ध मस्मद्धनुः॥ (४२)

सेना। यथा प्रभविष्णवे रोचते। (४३)

राजा। तेन हि निवर्त्तय पुरोगतान् धनुर्ग्राहिणः यथा च मे सैनिका स्तपोवनं नाभिरुन्धन्ति दूरात् परिहरन्ति च तथा निषेद्धव्याः। पश्य। (४४)

शमप्रधानेषु तपोवनेषु
गूढं हि दाहात्मक मस्ति तेजः।

---

(४१) राजेति। नाभिनन्दामि न साधु मन्ये॥

(४२) गाहन्तामिति। महिषाः शृङ्गै र्विषाणै स्ताडित माहतं निपानस्य जलाशयस्य सलिलं मुहुः पुनः पुनर्गाहन्तां विलोडयन्तु। मृगकुलं हरिणगण श्छायाया मनातपे बद्धं कृतं कदम्बकं संहतभावो येन तत् तथोक्तं सत्। स्त्रियान्तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकमित्यमरः। रोमन्थ गृहीतचर्वितचर्वण मभ्यस्यतु कुर्व्वत् तिष्ठतु। तथा वराहाणां शूकराणां पतिभिर्यूथनाथै र्विस्रब्धै रस्माकमनालोकना द्विश्वासवद्भिः सद्भिः। समौ विस्रम्भविश्वासावित्यमरः। पल्वले अल्पसरसि। पल्वलञ्चाल्पसर इत्यमरः। मुस्तानां क्षतिः क्षयः क्रियताम्। तथा इदमस्मद्धनुश्च शिथिल एकस्याः कोटेरवतरणतो ज्याबन्धो मौर्वीबन्धो यस्य तत् तथाभूतं सत् विश्रामं लभताम्॥

(४३) सेनेति। यथा यत्प्रकारः। प्रभविष्णवे प्रभवे भवते इति यावत्। रोचते प्रीतिं जनयति। तथैव भवत्विति शेषः॥

(४४) राजेति। नाभिरुन्धन्ति नाक्रामन्ति। परिहरन्ति त्यजन्ति। हेतुमुत्थापयति पश्येति॥

स्पर्शानुकूला अपि सूर्य्यकान्ता-
स्ते ह्यन्यतेजोऽभिभवाद्दहन्ति ॥ (४५)

सेना ॥ यथाज्ञापयति स्वामी । (४६)

विदू ॥ भो उच्छाअहेतुअ णिक्कम णिक्कम । (४७)

सेनापति र्निष्क्रान्तः । (४८)

राजा ॥ परिजनानवलोक्य ॥ मृगयावेश मपनयन्तु भवन्तः । रैवतक त्वमपि स्वनियोग मशून्यं कुरु । (४६)

रैव ॥ जं महाराओ आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । (५०)

विदू ॥ किदं भअदा सम्पदं णिम्मक्खिअं ता दूमस्सिं पादव-

---

(४५) शमेति । शमः शान्तिरेव प्रधानं येषु तेषु तपोवनेषु तपश्चर्य्यारण्येषु गूढमलक्ष्यमाणं दाहो भस्मीकरणं आत्मा स्वभावो यस्य तत् तथोक्तम् । आत्मा यत्नो धृति र्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म चेत्यमरः । तेजोऽस्ति । तथाहि सूर्य्यकान्ताः सूर्य्यरश्मिसम्पर्केणानलोद्गारिणो मणिविशेषाः स्पर्शानुकूला स्पर्शे अनुकूलाः सुखयितारः तेपि अन्येन तेजसा अभिभवादाक्रमणाद्दहन्ति दाहं जनयन्ति । अत्र दृष्टान्तोलङ्कारः । वृत्तमिदमुपजातिर्नाम । यदुक्तम् । यत्र द्वयोरप्यनयोस्तु पादा भवन्ति सीमन्तिनिचन्द्रकान्ते । विद्वद्भिराद्यैः परिकीर्त्तिता सा प्रयुज्यतामित्युपजाति रेषेति । अनयोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । उपेन्द्रवज्रा वक्ष्यते साचाद्युरुपादादिवर्णोपेन्द्रवज्रोच्यते ॥

(४६) सेनेति सुगमम् ॥

(४७) विदू इति । भो इत्यादि । भो उत्साहहेतुक निष्क्राम निष्क्राम । सुगमम् ॥

(४८) सेनेति । सुगमम् ॥

(४६) राजेति । परिजनान् परिवारजनान् । अपनयन्तु मुञ्चन्तु । स्वनियोगं द्वारं द्वारे नियुक्तत्वादस्य । अशून्यं कुरु शून्यं न कुरु आत्मनेतिशेषः । तत्र गच्छेति भावः । अथवा स्वनियोगं स्वमत्वादेशं अशून्यं कुरु पालय ॥

(५०) रैवेति । जमित्यादि । यन्महाराज आज्ञापयति ॥

च्छायाविरइदविदाणसणाहे सिलाअले उबविसदु भवं जाव अहम्पि सुहासीणो होमि। (५१)

राजा॥ गच्छाग्रतः। (५२)

विदू॥ एदु एदु भवं। उभौ परिक्रम्योपविष्टौ। (५३)

राजा॥ सखे माधव्य अनाप्तचक्षुःफलोऽसि येन त्वया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम्। (५४)

विदू॥ णं भवं ज्जेव मे अग्गदो वट्टदि। (५५)

राजा॥ सर्व्वः खलु कान्त मात्मानं पश्यति अहन्तु तामेवाश्रमललामभूतां शकुन्तला मधिकृत्य ब्रवीमि। (५६)

---

(५१) विदू इति। किदमित्यादि। कृतं भवता साम्प्रतं निर्म्मक्षिकं तदस्मिन् पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले उपविशतु भवान् यावदहमपि सुखासीनो भवामि। साम्प्रतमिदानीम्। निर्म्मक्षिकं मक्षिकापर्य्यन्तरहितम्। जनशून्यमित्यर्थः। पादपेति। पादपस्य शाखिनो या छाया तया विरचितं सम्पादितं यत् वितानं चन्द्रातप स्तत्सनाथे तद्युक्ते अस्मिं शिशिरैः सनाथयन्निति यत्। शिलातले शिलास्वरूपे। अधःस्वरूपयो रस्त्रीतलमित्यमरः। यावत् यथा येनेत्यर्थः॥

(५२) राजेति। सुगमम्॥

(५३) विदू इति। एदुइत्यादि। एतु एतु भवान्। उभौ राजा विदूषकश्च॥

(५४) राजेति। चक्षुःफलं रमणीयसन्दर्शनं अनाप्तमलब्धं तत् येन सः। परं श्रेष्ठम्॥

(५५) विदू इति। णमित्यादि। ननु भवानेव मे अग्रतो वर्त्तते। ननु रत्नप्रश्ने। द्रष्टव्यतमस्य भवतो मदग्रवर्त्तित्वात् कथं द्रष्टव्यानां परं न दृष्टं मयेति भावः॥

(५६) राजेति। सर्व्वः खलु सर्व्व एव जन आत्मानं स्वं कान्तं सुन्दरं पश्यति अहन्तु आश्रमललामभूता माश्रमभूषणस्वरूपां। प्रधानध्वजलिङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु। भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम चेति रुद्रः। तां शकुन्तलामेव अधिकृत्य अभिप्रेत्य ब्रवीमि द्रष्टव्यानां परमिति यद्गुणि॥

विदू ॥ स्वगतम् ॥ भोदु ण से प्पसरं वड्ढयिस्सम् । (५७)

प्रकाशम् ॥ भो जइ सा तवस्सिकसणा अणब्भत्थणीआ ता किं ताए दिट्ठाए । (५८)

राजा ॥ धिङ्मूर्ख । (५९)

निवारितनिमेषाभि र्नेत्रपङ्क्तिभि रुन्मुखः ।

नवा मिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥ (६०)

न च परिहार्य्ये वस्तुनि दुष्मन्तस्य मनः प्रवर्त्तते । (६१)

---

(५७) विदू इति । स्वगत मनतिव्यक्तम् । भोदु इत्यादि । भवतु नास्य प्रश्रयं वर्द्धयिष्यामि । प्रश्रयं प्रणयं । प्रश्रयः प्रणयः समावित्यमरः ॥

(५८) प्रकाशमिति । भो इत्यादि । भो यदि सा तपस्विकन्यका अनभ्यर्थणीया तत् किं तया दृष्टया । तपस्विनो मुनेः कन्यका तपस्विकन्यका । अतो अनभ्यर्थनीया भवत इतिशेषः । किं फल मिति शेषः ॥

(५९) राजेति । परिज्ञातामपि वस्तुतोऽभ्यर्थनीयतां पश्चाद्वेदयिष्यन्न-नभ्यर्थनीयाया दृष्टे र्वैफल्य मिति यदुक्तं विदूषकेण तदेव प्रथमं खण्डयितुं निर्भत्सयन्नाह धिगिति । मूर्खेति सम्बोध्य श्लोकेन दृष्टान्तयति ॥

(६०) निवारितेति । लोको जनः सम्पन्नो व्रीहिरितिवज्जात्यपेक्षायामेकत्वम् ॥ उन्मुख ऊर्द्धमुखः सन् निवारितास्त्याजिता निमेषाः स्पन्दनानि याभि स्ताभि र्नेत्रपङ्क्तिभि र्नेत्रश्रेणिभि र्नवां प्रतिपद्युदिता मिन्दुकलां कलामात्र-मिन्दुं केन भावेनाभिप्रायेण पश्यति । बहुलपक्षनिशासु तमःप्रायदर्शनादप्रीततया तदपगमसन्तोषेणैव नतु जिघृक्षयेति भावः । अत्र प्रतिपच्चन्द्रस्य द्रष्टुमशक्यतया नवां द्वितीयोदितामिति केचिद्व्याचख्यु स्तन्न प्रतिपत्क्षणेऽपि चन्द्र-दर्शनसम्भवात् यथाहसूर्य्यसिद्धान्तः । चन्द्रो द्वादशभिः पश्चात् दृश्यः प्राक् यात्यदृश्यतामित्यभिधाय अनभ्यायाञ्च शरदि हेमन्तेऽप्यतुषारिणि । रवेः सार्द्ध-दशांशेऽपि दृश्यतामेति चन्द्रमा इति । सार्द्ध दशांशेऽपि द्वादशानां भागानां सार्द्धांश सत्त्वेऽपि । अतएव प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा न्वपमिति किरातार्ज्जुनीयम् ॥

(६१) अधुना वस्तुतोऽभ्यर्थनीयतां वेदयितु माह नचेति । परिहार्य्ये अपाह्ये वस्तुनि पदार्थे च दुष्मन्तस्य मनो न प्रवर्त्तते प्रवृत्तिवद्भवति ॥

विदू॰ ता कधेहि । (६२)

राजा॰ ललिताप्सरोभवं किल
मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।
अर्कस्योपरि शिथिलं
च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ (६३)

विदू॰ विहस्य॰ भो जधा पिण्डीखज्जूरेहिं उव्वेजिदस्स तिन्तिडीए सद्धा भोदि तधा अन्तेउरइत्थिआरअणपरिभोइणो भअदो इअं पत्थणा । (६४)

---

(६२) विदू इति । अपरिहार्य्यतावीजं शुश्रूषमाण आहतेत्यादि । तत् कथय । तत् तावत् ॥

(६३) राजेति । अपरिहार्य्यतावीजं कथयति ललितेति । ललिताप्सरोभवं ललिताभ्यो रमणीयाभ्यो अप्सरोभ्यो भूतं तत् किल शकुन्तलारूपं वस्तु मुनेः कण्वस्य माता उज्झितं मुक्तं मुनिना अधिगतं लब्ध मित्युज्झिताधिगत मपत्यं न त्वौरस मित्यर्थः । अत्र प्रधानेनापत्येन सम्बन्धान्मुनेरिति षष्ठी नत्वधिगतमित्यस्य कर्त्तृत्वात्तृतीया तस्य गुणीभूतत्वात् । अतोऽत्र उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति र्गरीयसीति न्यायेन तृतीयया षष्ठ्या बाधस्याभावो न दोषाय यत उक्तम् । उत्सर्गस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च । बाधो विधीयते यस्मात्ततोऽनेन न बाधिता इति । उपमया विशिनष्टि अर्कस्येति । शिथिलं स्रस्त अर्कस्य आकन्दीति प्रसिद्धस्य पादपस्य उपरि च्युतं गलितं नवमालिकायाः कुसुमं पुष्प मिव यथा नवमालिकाकुसुमं ललितलताभवमेव उपरिपातादर्कस्य यत कुसुम मिव दृश्यते तदुज्झिताधिगतं नतु प्रसूतं कुसुमं तथेत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः । इय मार्य्या । अत्र प्रथमचरणान्तस्य किलेति लकारस्य लघोर्गुरुत्वं नाशङ्कनीयं वैकल्पिकत्वात् ॥

(६४) विदू इति । विहस्य मध्यमं हसित्वा । मध्यमः स्याद्विहसित मित्यमरः । भो इत्यादि । भो यथा पिण्डीखर्ज्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्तिड्यां श्रद्धा तथा अन्तःपुरस्त्रीरत्नपरिभोगिणो भवत इयं प्रार्थना । पिण्डीखर्ज्जूरैः । पिण्डीसञ्ज्ञैः खर्ज्जूरैः । पिण्डी तु पिण्डीतगरेऽलाबू खर्ज्जूरभेदयो रिति मेदिनी ।

राजा ॥ सखे तावदेनां न जानासि येन त्वमेवमवादीः । (६५)

विदू ॥ तं क्खु रमणीअं णाम जं भअदोवि विम्हअं उप्पादेदि । (६६)

राजा ॥ वयस्य किं बहुना । (६७)

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसर्व्वयोगान्
रूपोच्चयेन विधिना विहिता कृशाङ्गी ।
स्त्रीरत्नसृष्टि रपरा प्रतिभाति सा मे
धातु र्विभुत्व मनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ (६८)

उद्वेजितस्यातिमाधुर्य्याज्जनितास्वजाड्यः । तिन्तिड्यां चिञ्चायां । अम्लत्वादिति भावः ॥

(६५) राजेति । येन हेतुना । अवादीरुक्तवानसि ॥

(६६) विदू इति । तमित्यादि । तत् खलु रमणीयं नाम यद्भवतोपि विस्मय मुत्पादयति । तत् वस्तु । खलु निश्चये । नाम सम्भावनायाम् । रमणीयमेव सम्भावयामीत्यर्थः ।

(६७) राजेति । शकुन्तलाया रूपं वर्णयिष्यन्नामन्त्रयते वयस्येति । बहुना वर्णनेनेतिशेषः ॥

(६८) चित्तेइति । धातु र्विधातु र्विभुत्वं निर्म्माणेषु प्रभुत्वम् विभुः शिवे प्रभौ नित्ये इतिविश्वः । तथा तस्याः शकुन्तलाया वपुः शरीरञ्च अनुचिन्त्य चिन्तयित्वा स्थितस्य मे मम सम्बन्धे । स्थितस्येत्यध्याहार्य्यं क्रिययो रेककर्त्तृकत्वापत्तेः । सा कृशाङ्गी तन्वी शकुन्तला परिकल्पिता अभिनवसृष्टा नतु क्लृप्ता महाभूतमया इति भावः । ये सर्व्वयोगा निर्म्माणस्य निखिलोपाया उपादानकारणानीति यावत् । योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः । तान् चित्ते मनसि निवेश्य निधाय । नतु निर्म्मास्यमानवस्तुनः सौकुमार्य्यभङ्गभिया हस्तयो र्निवेश्येति भावः रूपोच्चयेन सौन्दर्य्यराशिना करणेन । रूपमाकारसौन्दर्य्यमानकेष्वपि दृश्यते इति त्रिकाण्डशेषः । विधिना स्रष्ट्रा विहिता निर्म्मिता अतएव अपरा जगत्सु वर्त्तमानेभ्यः स्त्रीरत्नेभ्यः पृथग्विधा स्त्रीरत्नसृष्टिः सृष्टं स्त्रीरत्नं प्रतिभाति प्रकाशते । अत्र लोकदृष्ट्या सृष्ट्या अभेदेपि

विदू। सव्वधा पच्चादेसो क्खु सा रूववदीणं। (६९)

राजा। इदन्तु मे मनसि वर्त्तते। (७०)

अनाघ्रातं पुष्पं किसलय मलूनं कररुहै-
रनामुक्तं रत्नं मधु नव मनास्वादितरसम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूप मनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि॥ (७१)

तद्भेदनिश्चयस्य सिद्धत्वादतिशयोक्तिरलङ्कारः। यदुक्तं दर्पणे। सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते। भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्य्ययः। पौर्व्वापर्य्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा मता इति। तद्विपर्य्ययः अभेदे भेदः सम्बन्धे असम्बन्धः। दण्डिनापि विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी। असावतिशयोक्तिः स्यादिति। विशेषस्य उत्कर्षस्य। वृत्तमिदं वसन्ततिलकं नाम॥

(६९) विदू इति। सव्वधेत्यादि। सर्व्वथा प्रत्यादेशः खलु सा रूपवती नाम। सर्व्वथा प्रतिज्ञायां उक्तस्याङ्गीकारद्योतन इति यावत्। सर्व्वथा सर्व्वप्रकारे प्रतिज्ञाभङ्गहेतुष्विति शब्दाब्धिः। प्रत्यादेशो निराकरणं तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इतिन्यायात् तत्कर्त्रीति यावत्। प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः। खलु निश्चये। प्रत्यादेश एव इत्यर्थः॥

(७०) राजेति। इदं वक्ष्यमाणम्॥

(७१) अनाघ्रातमिति। अनाघ्रात मगृहीतगन्धपदं पुष्पमिव कररुहै र्नखरैरलूनमच्छिन्नम् अक्षुण्णमिति यावत्। किसलयं पल्लव इव। पुनर्भवः कररुहो-नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रिया मित्यमरः। अनाविद्ध मकृतछिद्रम् अपरिहितमिति यावत् रत्नं मणिरिव। आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धव दित्यमरः। अनास्वादितो रसनया अननुभूतो रसो यस्य तत् तथोक्तं नवं मध्विव एवं पुण्यानां बहूनां धर्म्माणां अखण्डं समग्रं नतु वैगुण्यकृतकिञ्चिदूनमिति-भावः। समग्रे सकलाखण्डपूर्णानीत्यमरः। फलमिव च अनघं मनोज्ञं। अनघं निर्म्मलापापमनोज्ञेष्वभिधेयवदिति मेदिनी तत् रूपमिहभुवि कं भोक्तार उपभोक्तारं समुपस्थास्यति उपगमिष्यति न जाने नानुभवामि। अत्र मालोपमा-

विदू॥ तेण हि लहुं लहुं गच्छदु भवं मा जाव सा कस्सवि तवस्सिणो इङ्गुदीतेल्लचिक्कणसीसस्स हत्थे णिवड़िस्सदि। (७२)

राजा॥ परवती खलु तत्रभवती न च सन्निहितगुरुजना। (७३)

विदू॥ अध तुह उवरि कीदिसो से चित्तराओ। (७४)

राजा॥ वयस्य स्वभावादेवाप्रगल्भा स्तपस्विकन्यकाः तथापि तु। (७५)

अभिमुखे मयि संहृत मीक्षितम्
हसित मन्यनिमित्तकथोदयम्।

लङ्कारः। उक्तं दर्पणे। मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यत इति। इदं शिखरिणी नाम वृत्तम्॥

(७२) विदू इति। तेणेत्यादि। तेन हि लघु लघु गच्छतु भवान् मा यावत् सा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदीतैलचिक्कणशीर्षस्य हस्ते निपतिष्यति। लघु लघु अतिद्रुतम्। मा निपतिष्यतीति सम्बन्धः। माटोवेति विकल्पितत्वान्नटो। इङ्गुदीति। इङ्गुद्या तापसतरो स्तैलेन तत्फलसम्भवस्नेहेन चिक्कणं स्निग्धं शीर्षं शिरो यस्य स तस्य। चिक्कणं मसृणं स्निग्धमित्यमरः। एतेन वैवाहिकवेशो दर्शितः॥

(७३) राजेति। तत्रभवती शकुन्तला परवती परायत्ता न स्वतन्त्रेत्यर्थः। एतेन स्वयं न कस्यापि हस्तगता भविष्यतीति ज्ञापयति। ननु प्रभुरेवैनां पात्रसात् कर्त्तुमधिकरोतीति वचनमाशङ्क्याह नचेति। सन्निहित उपस्थितो गुरुजनो यस्याः सा तथोक्ता च न॥

(७४) अधेत्यादि। अथ तवोपरि कीदृशोऽस्या चित्तरागः। अथ प्रश्ने। मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्र्न्येष्वथो अथेत्यमरः। चित्तराग श्चेतसोऽनुरागः।

(७५) राजेति। अप्रगल्भा अनिःशङ्का। निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैः प्रोक्ता प्रगल्भतेत्युज्ज्वलनीलमणिः। तथापि अप्रगल्भत्वेपि॥

विनयवारितवृत्तिरतस्तया
न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ (७६)

विदू। विहस्य। किं दिट्ठिमेत्तेण ज्जेव भअदो अङ्कं आरोहदु। (७७)

राजा। सखीभ्यां मिथः प्रस्थाने पुनः सलीलया तत्रभवत्या मयि भूयिष्ठमाविष्कृतो भावः। तथाहि। (७८)

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा

---

(७६) अभीति। मयि अभिमुखे संमुखस्थे सति ईक्षितं दर्शनं संहृतं गोपायितं तथच अन्येन निमित्तेन हेतुना कथाया उदयो यत्र तत् यथास्यात्तथा हसितं अन्येन हेतुना कथामुद्भाव्य हसितमित्यर्थः। अतो अस्मात् तया शकुन्तलया विनयेन कष्टपुष्ट्या यद्वा विनयेन सुशिक्षितत्वेन कर्त्रा वारिता संस्तम्भिता वृत्तिराचारो यस्य स तथोक्तो मदनः कामो न विवृतो व्यक्तीकृतो न च संवृतो न च गोपायितः। तथाच सुशिक्षितकन्यात्वेन स्वेदरोमाञ्चादयो न व्यक्तीभूताः कामस्तु ईक्षणसम्वरणाद्व्यक्तीकृतोपि असम्बद्धकथोदयेन हसितत्वादेव व्यक्तीभूत इतिभावः। इदं द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम्। तदुक्तम्। अपि लगोर्टरि यत्र चतुर्थकं गुरुच सप्तमकं दशमन्तथा। विरतिगञ्च तथैव विचक्षणै र्द्रुतविलम्बित मित्युपदिश्यत इति॥

(७७) विदू इति। किमित्यादि। किं दृष्टिमात्रेणैव भवतोऽङ्कमारोहतु। आरोहत्विति सम्बन्धो नी॥

(७८) राजेति। सखीभ्यामिति सहार्थे तृतीया। मिथो रहसि मिथोऽन्योन्यं रहस्यपीत्यमरः। प्रस्थाने गमने। पुनरर्थः। सलीलया सविलासया। लीलाविलासक्रिययो रित्यमरः। भूयिष्ठमिति आविष्कारक्रियाविशेषणम्। आविष्कृतो विवृतः। भावोऽभिप्रायः। भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्म-स्वित्यमरः॥

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कल मसक्त मपि द्रुमाणाम् ॥ (७६)

विदू॥ गहीदपाधेओ किदोसि तए अदो अणुरक्तं तवोवणं त्ति तक्केमि । (८०)

राजा॥ सखे तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि चिन्तय तावत् केनापदेशेन पुन राश्रमपदं गच्छामः । (८१)

विदू॥ को अवरो अवदेसो णं भवं राआ । (८२)

राजा॥ ततः किम् (८३) ।

विदू॥ णीवारच्छट्ठभाअं तावसा मे उवहरन्तु त्ति । (८४)

---

(७६) दर्भेति । तन्वी शकुन्तला कतिचित् कियन्ति पदानि गत्वैव दर्भाङ्कुरेण कुशाङ्कुरेण चरणः क्षतश्छिन्नः अकाण्डे अनवसरे वस्तुतो दर्भाङ्कुराबेधेपी-त्यर्थः । इति एव मुक्त्वा स्थिता । काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्व्ववर्गावसरवारिषि-त्यमरः । तथा द्रुमाणां वृक्षाणां शाखासु असक्तं अलग्नमपि वल्कलं परिहित-तरुत्वचं विमोचयन्ती सती विवृत्तवदना पश्चात् भ्रमितवदनाच आसीत् ॥

(८०) विदू इति । गहीत्यादि । गृहीतपाथेयः कृतोसि तया अतोनुरक्तं तपोवन मिति तर्कयामि । गृहीतं पाथेयं सम्बलं पथिव्ययितव्यधनमिति यावत् । येन स तथोक्तः कृतोसि वदनविवृत्त्यादिनेति शेषः । तदालोकन-याध्वसुखलभ्यादिति भावः । अनुरक्तमनुरागविषयतामापन्नम् ॥

(८१) राजेति । परिज्ञातः परिचितः । अपदेशेन निमित्तेन लक्षेण वा । पदे लक्षे निमित्तेपदेशः स्यादित्यमरः । आश्रमपद माश्रमस्थानम् । प्रथम-गमनं पुण्याश्रमदर्शनार्थमुक्त मतः पुनर्गमनापदेशचिन्तनमुपयुज्यते ॥

(८२) विदू इति । कोइत्यादि । कोपरोपदेशः ननु भवान् राजा । ननु यतः ॥

(८३) राजेति । ततस्तस्माद्राजत्वादित्यर्थः ॥

(८४) विदू इति । णीवारेत्याति । नीवारषष्ठभागं तापसा मे उपहरन्त्विति । नीवाराणां सम्पादिततृणधान्यानां षष्ठभागं तापसा तपस्विनो मे मह्यं उप-

राजा ॥ मूर्ख अन्यमेव भागधेय मेते तपस्विनो मे निर्व्वपन्ति यो रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यते । पश्य । (८५)

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।
तपःषड्भाग मक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ (८६)

नेपथ्ये ॥ हन्त सिद्धार्थौ स्वः । (८७)

हरन्तु ददतु इति व्यपदेश इत्यर्थः । अत्र मनुः । पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् । मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य चेत्यादि ॥

(८५) राजेति । म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करं । न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन्निति तथा यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्र मचिरेणैव सीदति । श्रुतवृत्ते विदित्वास्य धर्म्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसमिति मनूपदेशात् वयस्यवाक्य मनभिनन्द्याह मूर्खेति । अन्यं नीवारातिरिक्तमेव । भागधेयं करं । भागधेयः करो बलि रित्यमरः । निर्व्वपन्ति ददति । यो भागधेयो रत्नराशीन् मणिस्तूपान् विहाय त्यक्त्वा अभिनन्द्यते अस्माभि रादृियते तमन्यं भागधेयमित्यर्थः ॥

(८६) तापसोपह्रियमाणभागधेयं दर्शयति यदिति । हि यस्मात् नृपाणां राज्ञां वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो यद्धनं शस्यादिकरभूतमुत्तिष्ठति आयाति तत् क्षयि क्षयशीलं । क्षयादेरिनिति पक्ष्यादिन् । आरण्यका अरण्यवासिन आश्रमिण इतियावत् । अक्षय्यं क्षयानर्हं तपसो धर्म्मस्य षड्भागं षष्ठभागं नोऽस्मभ्यं ददति । तदुक्तं मनुना । संरक्षमाणो राजा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् । तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव चेति । तथा । यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्च्चति । तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणादिति ॥

(८७) नेपथ्य इति । नृपति वेश्मगारं प्रविश्य आदरतायोतेव आवेद्युत्कण्ठया समागच्छन्तौ तापसकुमारौ राजसभासन्दर्शनेन हर्षादाहतु र्हन्तेति । हन्त

राजा ॥ कर्णं दत्त्वा ॥ अये प्रशान्तस्वरै स्तपस्विभि र्भवितव्यम् । (८८)

प्रविश्य दौवारिकः ॥ जअदु जअदु भट्टा एदे दुवे इसिकुमारआ पड़िहारभूमिं उबत्थिदा । (८९)

राजा ॥ अविलम्बं प्रवेशय तौ । (९०)

दौवा ॥ जं भट्टा आणवेदि । इति निष्क्रम्य ऋषिकुमाराभ्यां सह पुनः प्रविश्य । इदो इदो भवन्ता । (९१)

उभौ । राजानं विलोकयतः । (९२)

एकः ॥ अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्न मेतदस्मिन् ऋषिकल्पे राजनि । कुतः । (९३)

र्षैत्वनुकम्पाया मित्यमरः । सिद्धो निष्पन्नोऽर्थो नरपतिसाक्षात्कारकपो ययोस्तौ तथोक्तौ स्वःआवामित्यादिः ॥

(८८) राजेति । अयेइति सम्भ्रमे । अये क्रोधे विषादेच सम्भ्रमेस्मरणेपि चेति मेदिनी । प्रशान्ता अनुद्धताः स्वरा येषां ते तथोक्तैः प्रशान्तस्वरैः एतएव तपस्विभिः । भवितव्यमिति भावे तव्यः ॥

(८९) प्रविश्येति जयद्वित्यादि । जयति जयति भर्त्ता एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमि मुपस्थितौ । प्रतीहारभूमिं द्वारभूमिं । स्त्रीद्वाद्वारं प्रतीहार इत्यमरः ॥

(९०) राजेति । सुगमम् ॥

(९१) दौवेति । जमित्यादि । यद्भर्त्ता आज्ञापयति । परिक्रम्य सङ्घर्ष्य । इद इत्यादि । इत इतो भवन्तौ । आगच्छता मिति शेषः ।

(९२) उभाविति । ऋषिकुमारा वित्यर्थः ॥

(९३) एक इति । ऋषिकुमारयो रितिशेषः । अहो विस्मये । दीप्तिमतोपि तेजस्विनोपि । विश्वसनीयता आश्वसनीयता । कल्पान्तरेण विस्मय मपाकरोति अथवेति । ऋषिकल्पे ईषदूने ऋषौ । त्यादेश्चोन इति कल्पप्रत्ययः । अस्मिन् राजनि एतत् दीप्तिमतोपि विश्वसनीयत्व मुपपन्नं युक्तम् । ऋषिकल्पत्वे हेतु मुत्थापयति कुत इति ॥

अध्याक्रान्ता वसति रमुनाप्याश्रमे सर्व्वभोग्ये
रक्षायोगा दयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति।
अस्यापि द्यां स्पृशति वशिन श्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्व्वः। (९४)

द्वितीयः। सखे अयं स बलभित्सखो दुष्मन्तः। (९५)

प्रथमः। अथ किम्। (९६)

---

(९४) अध्येति। न केवलं मुनय एवाश्रमवासिनः अमुना राज्ञापि सर्व्वाणि भोग्यानि भोगयोग्यानि यत्र स तथोक्ते आश्रमे वसतिः स्थितिरध्याक्रान्ता अधिकृता। मुनिपक्षे आश्रमो वनं राजपक्षे गार्हस्थ्यम्। आश्रमो ब्रह्मचर्य्यादौ वानप्रस्थे वने मठे इति मेदिनी। तथा मुनय एव न केवलं तपस्विनः अयमपि रक्षायोगात् प्रजापालनसम्बन्धात् प्रत्यहं प्रतिदिनं तपोधर्म्मं सञ्चिनोति संगृह्णाति। तप चान्द्रायणादौ स्याद्धर्म्मे लोकान्तरे क्वचिदिति विश्वः। यथाह मनुः। संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां श्रेयस्करं परमिति। तथा वशिनो जितेन्द्रियस्य अस्यापि राज्ञः केवलं विशेषात् राजपूर्व्वो राजशब्दपूर्व्वो मुनिः इति एतदर्थकः पुण्यः पवित्रः शब्दो राजर्षित्वादिति भावः। चारयति देशान्तरेषु कीर्त्तिं प्रचारयतीति चारणः कुशीलवाख्यनटविशेषः। चारणास्तु कुशीलवा इत्यमरः। तद्द्वन्द्वेन तत्स्त्रीपुंसाभ्यां। गीतः पठितः सन्। स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वमित्यमरः। मुहुः पुनः पुन द्यां मिन्द्रलोकं स्पृशति। अत्र उपपद्य मित्यर्थः सर्व्वभोग्ये इत्यादिभि रौपदूनत्वं ऋषिभ्यो बोधयति। ऋषिधर्म्मप्रदर्शनादत्र तुल्ययोगितालङ्कारः। यदुक्तं दण्डिना। विवक्षितं गुणोत्कर्षं यत् समीकृत्य कस्यचित्। कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगितेति। इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम्॥

(९५) द्वितीय इति। ऋषिकुमारयोरिति शेषः। अयं दृश्यमानः। स कथाप्रसङ्गेन श्रुतः। बलं भिनत्ति सूदयतीति बलभित् बलारातिरिन्द्र इति यावत्। तस्य सखा बलभित्सखः। सखष्टो राज इति षः॥

(९६) प्रथम इति। अथ किं किमन्यत् यदुक्तं तदेवेत्यर्थः। अङ्गीकारेपि वाचकि मिति हारावली।

द्वितीयः॥ तेन हि। (९७)

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-
मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति।
आशंसन्ते समितिषु सुराः सक्तवैरा हि दैत्यै-
रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे॥ (९८)

उभौ उपगम्य॥ विजयस्व राजन्। (९९)

राजा॥ आसनादुत्थाय॥ अभिवादये भवन्तौ। (१००)

उभौ॥ स्वस्ति भवते। इति फलान्युपनयतः। (१०१)

---

(९७) द्वितीय इति। तेन हि तेनैव॥

(९८) नैतदिति। नगरपरिघौ नगरद्वारार्गलाविव प्रांशू दीर्घौ बाहू यस्य स तथोक्तः। परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोरिति मेदिनी। दीर्घं प्रांशु विशालञ्चेति धनञ्जयः। अयं राजा उदधेः समुद्रस्य श्यामः कालिमा नीरभाग इति यावत्। स एव सीमा यस्याः सा तथोक्तां कृत्स्नां अशेषां धरित्रीं भुवं यदेकोऽद्वितीयो भुनक्ति पालयति अशनार्थस्यैव भुजे र्ग्रहणादात्मनेपदम्। एतन्न चित्रं माश्चर्य्यं हि यस्मात् दैत्यै रसुरैः सक्तं सम्भृतं वैरं विद्वेषो येषां ते तथोक्ताः सुरा देवाः। वैरं विरोधो विद्वेष इत्यमरः। समितिषु युद्धेषु। समित्याजि समिद्युध इत्यमरः। अधिज्ये अधिगतगुणे अस्य राज्ञो धनुषि पौरुहूते माहेन्द्रे वज्रे च विजय माशंसन्ते अभ्यर्थयन्ति नतन्यस्मिन् कापी-त्यर्थः। तथाच सागरान्तां मही मय मेको भुनक्तीत्यविचित्रं स्वर्गलोक सहितो-ऽस्याधिकारो न्याय्य इत्याशयः। अत्राप्राकरणिकस्यापि वज्रस्य धनुःसौसा-दृश्याय सुराणां विजयाशंसनविषयत्वरूपैकधर्म्मस्योपादानात् दीपकालङ्कारः। यदुक्तं प्रकाशे। सकृद्वृत्तिस्तु धर्म्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्। सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति। प्राकरणिकाप्राकरणिकानां धर्म्मस्य सकृद्वृत्ति रेकं दीपकं कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरपरं दीपकम्॥

(९९) उभाविति। विजयस्वेति विपराजीत्यात्मनेपदम्॥

(१००) राजेति। अभिवादये प्रणमामि। फलवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्॥

(१०१) उभाविति। स्वस्ति मङ्गलं। स्वस्तिमङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादि-

राजा। सप्रणामं परिग्टह्य। आगमनप्रयोजनं श्रोतुमिच्छामि। (१०२)

उभौ। विदितो भवानिहस्थ स्तपस्विभिः। ते च भवन्त मभ्यर्थयन्ति। (१०३)

राजा। किमाज्ञापयन्ति। (१०४)

उभौ। तत्रभवतः कण्वस्य कुलपते रसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टिविघ्न मुत्पादयन्ति तत् कतिपयदिवसमात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियता माश्रम इति। (१०५)

राजा। अनुग्टहीतोऽस्मि। (१०६)

भ्यमिति भागुरिः। भवत इति शक्तार्थवषडित्यादिना चतुर्थी। फलानीति। यदाह रिक्तपाणि र्न पश्येत्तु राजानं देवतां गुरुम्। नैमित्तिकञ्च वैद्यञ्च फलेन फलमादिशेदिति॥

(१०२) राजेति। परिग्टह्य स्वीकृत्य॥

(१०३) उभाविति। भवान् इहस्थो विदितः अवस्थित इत्येवम्प्रकारेण ज्ञातः। इदानीमज्ञाने अभ्यर्थनासम्भवात् विदित इति वर्त्तमाने क्तः तद्योगात् तपस्विनामिति कर्त्तरि षष्ठी। ते तपस्विनः॥

(१०४) राजेति। सुगमम्॥

(१०५) उभाविति। कुलपते र्मठस्वामिनः। असान्निध्या दनुपस्थानात्। रक्षांसि राक्षसाः। इष्टिविघ्नं यागव्याघातम्। इष्टि र्यागेच्छयो रित्यमरः। कतिपयेति कालाध्वादिष्वाप्राप्ताविति कर्म्मता। सारथि रेव द्वितीयो यस्य स सारथिद्वितीयः तेन। अन्यैर्बहुभि राश्रमोपरोधसम्भव इति तै रलमिति भावः। सनाथीक्रियताम् सस्वामिकीक्रियताम्। आश्रमः कुलपतेरसान्निध्यादस्वामिको मठः। इति अभ्यर्थयन्तीत्यन्वयः॥

(१०६) राजेति। अनुग्टहीत तपस्विभिः कृतानुग्रहः॥

विदू ॥ अपवार्य्य ॥ एस दाणिं भअदो अणुऊलो गलहत्थो । (१०७)

राजा ॥ स्मितं कृत्वा ॥ रैवतक मद्वचनादुच्यतां सारथिः सवाणकार्म्मुकं रथ मुपस्थापयेति । (१०८)

दौवा ॥ जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । (१०९)

उभौ ॥ सहर्षम् । (११०)

अनुकारिणि पूर्व्वेषां युक्तरूप मिदं त्वयि ।
आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ (१११)

राजा ॥ सप्रणामम् ॥ गच्छतां भवन्तौ अहमनुपदमागत एव । (११२)

---

(१०७) विदू इति । अपवार्य्य परावृत्य । तदुक्तम् । तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते इति । एषइत्यादि । एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलहस्तः । इदानीमेष गलहस्तः कर्म्मणि नियोगो भवतोऽनुकूलः सुखावहः ॥

(१०८) राजेति । सवाणकार्म्मुकं वाणेन कार्म्मुकेण धनुषाच सहितं । उपस्थापय आनय । इति उच्यतामित्यन्वयः ॥

(१०९) दौवेति । जमित्यादि । यद्देव आज्ञापयति । देवो राजा ॥

(११०) उभाविति । सुगमम् ॥

(१११) अन्वेति । पूर्व्वेषां पुरुषाणा मनुकारिणि सदृशे त्वयि इदं भवास्मात्-मङ्गीकरणं युक्तरूपं अनुरूपं खलु यस्मात् पौरवाः पुरुवंशप्रभवा राजानः आपन्नाना मापत्प्राप्ताना मभयसत्रेषु अभयदानरूपयागेषु यद्वा सदाभयदानेषु दीक्षिता व्रतिनः । आपन्नः आपत्प्राप्तेस्या दिति सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेपि चेति चामरः ॥

(११२) राजेति । अनुपद मनुगः सन् । अन्वगन्वक्ष मनुगेनुपदं क्लीव-मव्ययमित्यमरः । आगत एव आगतत्वेन निश्चेतव्य इत्यर्थः ।

उभौ। विजयस्व। इति निष्क्रान्तौ। (११३)

राजा। माधव्य अप्यस्ति ते कुतूहलं शकुन्तलादर्शनं प्रति। (११४)

विदू। पढमं अपरिबाधं आसी सम्पदं रक्खसवुत्तन्तेण सपरिबाधं। (११५)

राजा। मा भैषीः ननु मत्समीप एव वर्त्तिष्यसे। (११६)

विदू। एस तुह रधचक्करक्खीभूदोह्मि जइ ण कोवि आअच्छिअ विग्घं करेदि। (११७)

प्रविश्य दौवारिकः। जअदु जअदु भट्टा सज्जो रधो भट्टुणो विजअप्पआणं अवेक्खदि एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरो करभओ आअदो। (११८)

राजा। सादरम्। किमम्बाभिः प्रेषितः। (११९)

---

(११३) उभाविति। सुगमम्॥

(११४) राजेति। अपिः प्रश्ने। कुतूहलं लालसा॥

(११५) विदू इति। पढममित्यादि। प्रथम मपरिबाधमासीत् साम्प्रतं राक्षसवृत्तान्तेन सपरिबाधम्। अपरिबाधं कष्टं विना। सपरिबाधं कष्टेन सह। कुतूहलेति विशेष्यम्॥

(११६) राजेति। भैषीरिति। माटीर्वेतिटी। ननु यतः। वर्त्तिष्यसे स्थास्यसि॥

(११७) विदू इति। एस इत्यादि। एष तव रथचक्ररक्षीभूतोस्मि। यदि न कोप्यागत्य विघ्नं करोति। युध्यमानस्य कश्चिद्रथचक्ररक्षकोऽपेक्ष्यते तथाहं तथाभूतोस्मीत्यर्थः। कोपि राक्षसः। विघ्नं चक्ररक्षाया इति शेषः॥

(११८) प्रविश्येति। जअदु इत्यादि। जयति जयति भर्त्ता सज्जो रथो भर्त्तु-र्विजयप्रयाण मपेक्षते। एष पुन र्नगराद्देवीना माज्ञप्तिहरः करभक आगतः। सज्जो युद्धाय शक्तः। विजयप्रयाणं विजयाय प्रस्थानम्। अपेक्षते आकाङ्क्षति। आज्ञप्तिहरो वार्त्तावहः। करभक नामा॥

(११९) राजेति। सादरं सादरम्। अम्बाभि र्मातृभिः। अम्बामातेति नाट्योक्त्याममरः। प्रेषितः प्रहितः॥

दौवा॥ अध इं । (१२०)

राजा॥ तेन हि प्रवेश्यताम् । (१२१)

दौवा॥ तह । इति निष्क्रम्य पुनः करभकेण सह प्रविश्य॥ करभअ एसो भट्टा उबसप्पदु भवं । (१२२)

करभकः॥ उपसृत्य प्रणम्य च॥ जअदु जअदु भट्टा देवीओ आणवेन्ति । (१२३)

राजा॥ किमाज्ञापयन्ति । (१२४)

कर॥ आआमिणि चउट्ठदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो भविस्सदि तहिं दीहाउणा अवस्सं अह्मे सम्भावइ-दव्व त्ति । (१२५)

राजा॥ इत स्तपस्विनां कार्य्यं मितो गुरुजनाज्ञा उभय-मनतिक्रमणीयं तत् किमत्र प्रतिविधेयम् । (१२६)

---

(१२०) दौवेति । अध इं अथकिम्॥

(१२१) राजेति । सुगमम् ।

(१२२) दौवेति । तह तथा । करभअ इत्यादि । करभक एष भर्त्ता उप-सर्पतु भवान् । उपसर्पतु उपगच्छतु॥

(१२३) करेति । जअदित्यादि । जयति जयति भर्त्ता देव्य आज्ञापयन्ति॥

(१२४) । राजेति । सुगमम्॥

(१२५) करेति । आगामिणीत्यादि । आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्त-पिण्डपालनो नाम उपवासो भविष्यति तत्र दीर्घायुषा अवश्यं वयं सम्भा-वयितव्या इति । पुत्त्रेति पुत्त्रपिण्डानां पुत्त्रेण प्रदास्यमानपिण्डानां पालनं रक्षणं सम्भावनमिति यावत् यस्मात् स तथोक्तः । भविष्यति अनुष्ठित इत्यादिः । सम्भावयितव्या बहुमन्तव्या आगमनेन सम्मानयितव्या इति यावत् । इति आज्ञापयन्तीत्यन्वयः॥

(१२६) राजेति । अनतिक्रमणीय मनवहेलनीयम् । तत् तस्मात् । अत्र अनयो र्विषययोः किं कर्म्म प्रतिविधेय मुपायतयानुष्ठातव्यम्॥

विदू। भो तिसङ्कु विअ अन्तरा चिट्ठ। (१२७)

राजा। सत्य माकुलीभूतोस्मि। (१२८)

कृत्ययो र्भिन्नदेशत्वा द्द्वैधीभवति मे मनः।
पुरः प्रतिहतं शैलैः स्रोतः स्रोतोवहो यथा॥ (१२९)

विचिन्त्य। सखे माधव्य त्वमप्यस्माभिः पुत्र इव गृहीतः स भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्य्यव्यग्रता मस्माक मावेद्य तत्र भवतीनां पुत्त्रकार्य्य मनुष्ठातु मर्हति। (१३०)

विदू। भो मा रक्खसभीरुअं मं अवगच्छ। (१३१)

राजा। स्मितं कृत्वा। भो महाब्राह्मण कथमिदं त्वयि सम्भाव्यते। (१३२)

---

(१२७) विदू इति। भो इत्यादि। भो त्रिशङ्कुरिवान्तरा तिष्ठ। न दिवं नच भूमिमन्तराधितिष्ठति यथा त्रिशङ्कु स्त्वं तथान्तरा तिष्ठेत्यर्थः। श्रूयते हि रामायणादौ कौशिकार्ज्जिततपोवीर्य्येणोद्गमितोपि नाकपथं सशरीर स्त्रिशङ्कुर्नामेक्ष्वाकुकुलक्षितीश्वरो गुरुशापोपजनितप्रातिकूल्येनाखण्डलेनाधःपातितोऽन्तरान्तरीक्षएवावाक्शिरा स्तिष्ठतीति। नोद्धृतन्तु विस्तरभयादत्र॥

(१२८) राजेति। सत्यमित्युपहासप्रतिषेधाय। आकुलीभूतोस्मि व्यस्तीभूतोस्मि

(१२९) कृत्ययोरिति। कृत्ययो राज्यपालनमातृसम्भावनरूपयो र्भिन्नदेशत्वात् भिन्नौ अनेकौ देशौ अधिकरणभूमी ययो स्तौ तयोर्भावस्तस्मात् मम मनः पुरो अग्रे शैलैः शिलासङ्घैः प्रतिहतं दत्तप्रतिघातं स्रोतवहां नदीनां स्रोतो यथा स्रोत इव द्वैधीभवति एकमप्यनेकतो गामि भवति। अत्रोपमालङ्कारः॥

(१३०) विचिन्त्येति विचार्य्येत्यर्थः। प्रतिनिवृत्य प्रतिगत्य। तपेति। तपस्विनां कार्य्ये व्यग्रतां व्यासक्तताम्। व्यग्रो व्यासक्त आकुले इत्यमरः। आवेद्य विज्ञाप्य। अनुष्ठातुं कर्त्तुम्॥

(१३१) विदू इति। भो इत्यादि। भो मा राक्षसभीरुकं मा मवगच्छ। अवगच्छ जानीहि॥

(१३२) राजेति। महाब्राह्मणेत्यनेनासमर्थत्वात्क्षुद्रमस्य सूचितमुपगतत्व

विदू॥ तेण हि राआणुअ विअ गच्छिदुं इच्छेमि। (१३३)

राजा॥ ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्व्वानेवानुयात्रिकां त्वयैव सह प्रेषयिष्यामि। (१३४)

विदू॥ सगर्व्वम्॥ जुअराओह्मि दाणिं सम्बुत्तो। (१३५)

राजा॥ आत्मगतम्॥ चपलोऽयं ब्राह्मणवटुः कदाचिदिमामस्मत्प्रार्थना मन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेत्। भवत्वेवं तावद्वक्ष्यामि। (१३६)

विदूषकस्य हस्तं गृहीत्वा। प्रकाशम्। सखे माधव्य ऋषिगौरवा-

विप्रापकर्षं व्याहरति। महाब्राह्मणशब्दो हि वाराणस्यादावपश्राद्धहारकविप्रेषु प्रयुज्यते। इदं राक्षसभीरुत्वम्। सम्भाव्यते मन्यते॥

(१३३) विदू इति। तेणेत्यादि। तेनहि राजानुज इव गन्तुमिच्छामि॥

(१३४) राजेति। नन्वनुज्ञाने। तपोवनस्य उपरोधः पीड़ा परिहरणीयो निवारणीयः। इति हेतोः। अनुयात्रिकान् अनुगतान् सैनिकान्॥

(१३५) विदू इति। सगर्व्वं साहङ्कारम्। गर्व्वोभिमानोहङ्कार इत्यमरः जुअ इत्यादि। युवराजोस्मि इदानीं संवृत्तः। युवराजः कुमारः। युवराजस्तु कुमारो भर्त्तृदारक इति नाट्योक्तावमरः॥

(१३६) राजेति। आत्मगत मनतिस्पष्टम्। चपल श्चञ्चलः। ब्राह्मणवटु र्ब्राह्मणबालकः। बालको मानवो बालः किशोरो वटु रित्यपीति शब्दरत्नावली। कदाचिच्छब्दः सम्भावनां द्योतयति। इत्थमेव प्रयुक्तं कादम्बर्याम्। यथा पूर्व्वभागे। कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति मां अदूरकोपाहि मुनिजनस्य प्रकृति रित्यवधार्य्येति। उत्तरभागेच। कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापसर्पत्येव तस्मातुर्व्वापि पार्श्वेष्ववस्थिता भवन्तु भवन्त इति। तथा कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि भवत्येव तत् तावत्तावत् पश्यामि इत्यादि। अस्मत्प्रार्थनां शकुन्तलाभिलाषम्। अन्तःपुरिकाभ्यो महिषीभ्यः। विधार्य्याह भवत्विति। एवं वक्ष्यमाणम्॥

दाश्रमपदं प्रविशामि न खलु सत्यमेव तापसकन्यायामभिलाषो मे। पश्य। (१३७)

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सह वर्द्धितो जनः।
परिहासविकल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः॥ (१३८)

विदू। एवमेदं (१३९)।

राजा। माधव्य त्वमपि स्वनियोगमनुतिष्ठ अहमपि तपोवनरक्षार्थं तत्रैव गच्छामि। (१४०)

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे।

द्वितीयोऽङ्कः। (१४१)

---

(१३७) विदूषकस्येति। प्रकामं सुस्पष्टम्। ऋषिगौरवादृषीणां सम्मानात्। तापसकन्यायां शकुन्तलायाम्। तदभिलाषस्यासम्भाव्यतां दर्शयति पश्येति॥

(१३८) क्वेति। क्व वयं सकलकलाभिज्ञनागरपुरुषा इति भावः। क्व परोक्षोऽनाविर्भूतो मन्मथः कामो यस्य स तथोक्तः मृगशावैर्मृगशिशुभिः सह वर्द्धितः परिपालितो जनः शकुन्तलारूपः। न कदाचिदावयोः परस्परप्रणयाभिलाषसम्भव इति भावः। परोक्ष इति अक्षाणामिन्द्रियाणां परः अविषयः परोक्षः। परः शब्दस्य राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः। तस्मात् सखे परिहासेन विकल्पितमनिश्चिताभिहितं वच स्तापसकन्याभिलाषवादः परमार्थेन याथार्थ्येन न गृह्यतां न मन्यताम्। वृत्तमेतत् सुन्दरी नाम। तदुक्तम्। अयुजो र्यदि सौ जगौ समे सभरा लगौ यदि सुन्दरीतदेति॥

(१३९) विदू इति। एवमेदम् एवमिदम्॥

(१४०) राजेति। स्वनियोगमात्मानमत्यादरां अनुतिष्ठ पालय॥

(१४१) इतीति। इति इत्युक्तौ समाप्तौ। अङ्कः परिच्छेदः॥

इति श्रीलक्ष्मणनाथ शर्म्मकृतायाम् अभिज्ञानशकुन्तलटीकायां प्रबोधिकाख्यायां द्वितीयाङ्कविवरणम्॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्।

तृतीयोऽङ्कः।

ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः। (१)

शिष्यः॥ विचिन्त्य सविस्मयम्॥ अहो महाप्रभावो राजा दुष्मन्तः येन प्रविष्टमात्रएवाश्रमं तत्रभवति सारथिद्वितीये राजनि निरुपप्लवानि नः कर्म्माणि संवृत्तानि। (२)

का कथा वाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः।
हुङ्कारेणेव धनुषः स हि विघ्नान् व्यपोहति॥ (३)

---

(१) तत इति। आदाय गृहीत्वा। यजमानशिष्यः यागादेष्टा आरब्धयाग इति यावत् कश्चित् कण्वशिष्यः। आदेष्टात्वृरे व्रती यष्टा च यजमानश्चेत्यमरः॥

(२) शिष्य इति। अहो विस्मये। महान् प्रभावो दण्डजस्तेजो यस्य स महाप्रभावः। सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डज मित्यमरः। येन हेतुना। प्रविष्टमात्रएव अचिरप्रविष्टएव। निरुपप्लवानि निरुपद्रवाणि। कर्म्माणि इष्टिरूपाणि॥

(३) केति। वाणसन्धाने वाणस्य धनुष्यारोपणे का कथा तत्कथापि नास्तीत्यर्थः। स हि राजा हुङ्कारेण हुमिति ध्वनिनेव। वर्णात् स्वरूपे कार-प्रत्ययो वक्तव्यः। दूरतो दूरात् धनुषो ज्याशब्देन मौर्व्वाः शब्देनैव विघ्नान् विघ्नभूतान् राक्षसान् व्यपोहति निवर्त्तयति॥

यावदेतान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्य उपाहरामि । (४)

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ आकाशे ॥ प्रियंवदे कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीदलानि नीयन्ते । (५)

श्रुतिमभिनीय ॥ किं कथयसि आतपलङ्घनाद्बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला तस्याः शरीरनिर्व्वापणायेति । प्रियंवदे यत्नादुपचर्य्यतां सा हि तत्रभवतः कुलपते र्द्वितीयमुच्छ्वसितम् । अहमपि तावद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्या एव गौतमीहस्ते विसर्ज्जयामि । इति निष्क्रान्तः ॥ (६)

---

(४) यावदिति । एतान् दर्भान् कुशान् वेद्यां यागार्थनिर्म्मितपरिष्कृतभूमौ । संस्तरणार्थं आस्तरणार्थम् । वेदिः परिष्कृताभूमिरित्यमरः । ऋत्विग्भ्यः गोवस्त्रालङ्कारादिभिः परितोष्य वृतेभ्यो याजकेभ्यः । अग्निध्राद्या धनैर्वार्य्या ऋत्विजो याजकाश्च ते इत्यमरः । उपहरामि । ददामि ॥

(५) परीति । आकाशे शून्ये अदृष्टप्रियंवदायामपि रङ्गभूमौ प्रियंवदा इहैवास्तीत्यर्थः । कस्येति सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । उशीरानुलेपनं पिष्टवीरणमूलम् । स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियामित्यमरः । नीयन्ते प्राप्यन्ते त्वयेति शेषः ॥

(६) श्रुतिमिति । श्रुतिं श्रवणमभिनीय रूपयित्वा श्रवणावैव वर्णं दर्शयेति यावत् । आतपलङ्घनादूष्मविकाराभिभवात् । बलेति । बलवदत्यर्थं नसुस्थं अप्रकृतिस्थं शरीरं यस्याः सा । अस्वस्थशरीरेत्यर्थः । शरीरनिर्व्वापणाय देहस्य तापोपशमनाय । इति किं कथयसीत्यन्वयः । अत्र चरकः । नलिनीकोमलदलाम्बुलेपनं कुटजम् । कालीयकरसोपेतं दाहेशस्तं प्रलेपनमिति । सेव्यमुशीरं । सुश्रुतश्च । शीतं विधान मत ऊर्द्धमहं प्रवक्ष्ये दाहप्रशान्तिकरमद्भुतमत्तराणाम् । तत्रादितो मलयजेन हिमः प्रदेह चन्द्रांशुहारलवहिमोदकशीतलेन । शीताम्बुशीतलतरैश्च शयानमेनं हारैर्मृणालवलयैश्च रमणाः स्पृशेयुः । स्निग्धोत्पलोत्पलदले शयने शयीत पत्रेषु वा जललवबिन्दुषु पद्मिनीनामिति । तथा दाहाभिभूतमथवा परिषेचयेत्तु शीते हरीरजलपद्मकवारिभि वारिभि

विष्कम्भकः । (७)

ततः प्रविशति समदनावस्थो राजा । (८)

राजा ॥ सचिन्तं निश्वस्य ।(९)

जाने तपसो वीर्य्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।
न च निम्नादिव सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम् ॥ (१०)

च । प्रियंवदायाः प्रवेशवाक्प्रयोगयो रनभिनया दुशीरनलिनीदलाहरणस्य रहस्यरक्षाव्यपतया गुह्यपथेन गमन मनुच्चैरुत्तरदानञ्चाक्षतिमं प्रियंवदायास्तदानीमभवदिति सूचयति। यत्नात् प्रयासात् । उपय्यतां वरिवस्यताम् । हि यतः । सा शकुन्तला । द्वितीय मुच्छ्वसितं वहिश्चरप्राणभूता । वैतानिकं यज्ञियम् । क्रतुविस्तारयो रस्त्री वितान मित्यमरः। शान्त्युदकं शान्तिकुम्भस्थमुदकं । अस्यै शकुन्तलायै। गौतमीहस्ते विसर्ज्जयामि गौतमीहस्ते दापयामि भवतिभ्यि रिति शेषः ॥

(७) विष्कम्भक इति। तदाख्यः अंशविशेषः। वृत्तानां महर्षिपितानामपि शकुन्तलातापतदर्थप्रियंवदाकृतोशीरानुलेपनादिवस्तूनानां वर्त्तिष्यमानानाञ्चोपचर्य्यमाणशकुन्तलाप्रवेशादीनां निदर्शकत्वात्। स मध्यमपात्रेण प्रयोजितत्वेन शुद्धः। तदुक्तम्। वृत्तवर्त्तिष्यमानानां कथांशानां निदर्शकः। संचिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः। मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः। शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम कल्पित इति ॥

(८) तत इति। समदनावस्थः स्मरदशापन्नः ॥

(९) राजेति। सचिन्तं शकुन्तलास्मृतिसहितम्। स्याच्चिन्तास्मृतिराध्यान मित्यमरः ॥

(१०) जानेति। तपसो वीर्य्यं प्रभावमहं जाने अनुभवामि। वीर्य्यं बले प्रभावे चेत्यमरः। एतेन स्वेच्छाकृतोस्याः परिग्रहः खण्डितः। एवं सा बाला शकुन्तला परवती परायत्ता इति मे विदित मनुभूयमानं भवति। एतेन तदिच्छयापि समागम मसम्भावितं दर्शयति। एवं मम मनश्च निम्नात् सलिलं तोयमिव ततः शकुन्तलातो न निवर्त्तते पराङ्मुखं भवति तदत्र किं करणीयमिति भावः अत्रोपमालङ्कारः। इय मार्य्या।

भगवन् मन्मथ कुतस्ते कुसुमायुधस्य सत स्तैक्ष्ण्यमेतत्। (११)

स्मृत्वा। आं ज्ञातम्। (१२)

अद्यापि नूनं हरकोपवह्नि-
स्त्वयि ज्वलत्यौर्व्व इवाम्बुराशौ।
त्वमन्यथा मन्मथ मद्विधानां
भस्मावशेषः कथमेव मुष्णः। (१३)

अपिच। त्वया चन्द्रमसा चातिविश्वसनीयाभ्या मभिसन्धी-यते कामिसार्थः। कुतः। (१४)

---

(११) भगवन्निति। भगवन् माहात्म्यवन्। भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य-यत्नार्ककीर्त्तिष्वित्यमरः। मन्मथ मदन ते तव कुसुमानि पुष्पाण्येवायुधानि प्रहरणानि यस्य स तथोक्तस्य सतः कुतः कस्मादेतत् तैक्ष्ण्यं तीक्ष्णभावः॥

(१२) स्मृत्वेति। स्मृत्वा स्मृतिं रूपयित्वा। चिन्तया तीक्ष्णतावीजनिश्चया-दाह आमिति। आं ज्ञाने निश्चयस्मृत्योरिति मेदिनी। ज्ञातं निश्चितम्॥

(१३) मनसावधारितं तीक्ष्णतावीजं वचसा प्रकाशयति अद्यापीति। हे मन्मथ हरस्य शम्भोः कोपवह्निः क्रोधोद्भूतकपालनेत्रानलः अम्बुराशौ समुद्रे। वारिराशिरपाम्पतिरिति शब्दाब्धिः। और्व्वो वाडवानल इव। और्व्वस्तु वाडवो वडवानल इत्यमरः। नूनं निश्चित मद्यापि त्वयि ज्वलति न निर्व्वाणतां गत इत्यर्थः। अन्यथा तस्य निर्व्वाणे भस्मैवावशेषो यस्य स तथोक्त स्त्वं मम विधा प्रकारो येषां ते तथाभूतानां ईप्सितप्रियासमागमाना मिति यावत् सम्बन्धे कथमेव मित्थ मुष्णः। विधा विधौ प्रकारे चेत्यमरः। अत्रोष्णतया वह्निमत्त्व-साधनान्मन्मथे हरकोपानलज्वलनभस्मावानुभवरूपपर्य्यवसानादनुमानमल-ङ्कारः। यदुक्तं दर्पणे। अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनादिति। विश्लिष्य रसहारालङ्कृतसर्व्वविग्रहम्। इन्द्रमिदमुपजातिर्नाम॥

(१४) अधुना चाभ्युत्कर्षततां दर्शयितुमाह अपिचेति। त्वया मन्मथेन चन्द्रमसा इन्दुना च अतिविश्वसनीयाभ्यां अतिप्रत्ययनीयाभ्यां द्वाभ्यां कामिनां प्रियाभिलाषिणां सार्थः सङ्घः। इन्द्रभेदाः सर्व्वैर्व्वर्णैः सङ्कुसार्थौ तु जन्तुभि-

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्व मिन्दो-
र्द्वयमिद मयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु।
विसृजति हिमगर्भै रग्नि मिन्दु र्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारीकरोषि॥ (१५)

अथवा। (१६)

अनिशमपि मकरकेतु र्मनसो रुज मावहन्नभिमतो मे।
यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति॥ (१७)

रित्यमरः। अभिसन्धीयते प्रतार्य्यते। वञ्चनञ्चाभिसन्धानं व्यलीकञ्च प्रतारणमिति हेमचन्द्रः।

(१५) तवेति। तव मन्मथस्य कुसुमशरत्वं कुसुमशरसंज्ञत्वं तथा इन्दो श्चन्द्रस्य शीतरश्मित्वं शीतरश्मिनामधेयत्वं इदं द्वयं मद्विधेषु कामिजनेषु अयथार्थमर्थमतिक्रान्तं दृश्यते तथाहि इन्दु श्चन्द्रमाः हिमानि तुषारा गर्भे अभ्यन्तरे येषां ते तथोक्तै र्मयूखै रंशुभि रग्निं विसृजति विकिरति। तथाच शीताः शीतला रश्मयः किरणा यस्य स शीतरश्मिरित्यर्थो न सम्भवतीति भावः। तथा त्वं मन्मथोपि कुसुमवाणान् पुष्पतया दृश्यमानान् शरान् वज्राणामिव सारो बलं येषां ते वज्रसाराः। सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः। अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि। च्विः अभूततद्भाव इति च्विः। ईकारश्च पूर्व्वाकारस्य। एवञ्च कुसुमाणि शरा यस्य स तत्त्वमित्यर्थो न युज्यते वज्रशरत्वस्यैव युक्तत्वा दितिभावः। अत्रापह्नुतिरलङ्कारः। यदुक्तं सोदाहरणं दण्डिना। अपह्नुति रपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनं। न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति। चन्द्रिका चन्दनं मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः। सेयमग्निमयीवृष्टिः। शीताकिल परान् प्रति। शैशिर्य्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिनां औष्ण्यप्रदर्शनात्तस्य सैषाविषयनिह्नुतिरिति। इदं मालिनी नाम वृत्तम्॥

(१६) निन्दितामपि स्मरक्रियां कथञ्चिदभिनन्दयन्नाह अथवेति॥

(१७) अनिश मिति। मकरकेतुः कामो मदिरे मत्तखञ्जनाविव आयते दीर्घे नयने यस्याः सा तथोक्ताम्। मदिरा मत्तखञ्जन इति शब्दरत्नावली। तां शकुन्तला मधिकृत्य लक्ष्यीकृत्य यदि प्रहरति इति एवं स्यात् तदा अनिशं

भगवन्नेवमुपालब्धस्य ते न मां प्रत्यनुक्रोशः । (१८)

तवैव सङ्कल्पशतै रजस्र-
मनङ्ग नीतोऽसि मयातिवृद्धिम् ।
आकृष्य चापं श्रवणोपकण्ठे
मय्येव युक्तस्तव बाणमोक्षः ॥ (१९)

सखेदं । परिक्रम्य । क्व नु खलु निरस्तविघ्नैस्तपस्विभि रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि न च प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् यावदेना मन्विष्यामि । (२०)

सततं मनसो रुजं पीडा मावहन् जनयन्नपि मे अभिमतः सम्मतः स्यादिति शेषः। अभिमत इति ज्ञानार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः ॥

(१८) भगवन्निति । उपालब्धस्य दुरुक्तस्य । दुर्व्वादः स्यादुपालम्भ स्तत्र यः स्तुतिपूर्व्वकः । सोल्लुण्ठनं सनिन्दस्तु वक्तव परिभाषण मिति जटाधरः । अनुक्रोशो दया । कृपादयानुकम्पास्यादनुक्रोशोपीत्यमरः ॥

(१९) तवैवेति । हे अनङ्ग सङ्कल्पशतैः प्रियाभिलाष मानसकर्म्मशतैः करणैः। सङ्कल्पः कर्म्ममानस मित्यमरः । अजस्र मनिशं तवैव निरर्थकमेव मया त्व मतिवृद्धि मतिविपुलतां नीतो गमितोऽसि श्रवणोपकण्ठे कर्णान्तिके । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्यय मित्यमरः । चापं धनु राकृष्य मय्येव तव बाणमोक्षः शरविक्षेपो युक्तः उचितः । अत्र राजपरिवर्द्धितस्य तदुपकृतिरेवोचिता क्रिया तत्र बाणमोक्षस्यापकारकत्वेन विसदृशो भवतीति विषमाख्योऽलङ्कारः । यदुक्तं चन्द्रालोके । विरूपकार्य्यस्योत्पत्ति रपरं विषमं मतमिति । वृत्त मुपजातिर्नाम ॥

(२०) सखेदमिति । खेदः तापमित्यर्थः । अतएव खिदखेदौ दैन्यके इति कविकल्पद्रुमव्याख्याने दैन्यक मुपतप्तोभाव इति धातुदीपिका । नु वितर्के खलु जिज्ञासायाम् । निरस्ता निवारिता विघ्ना येषां ते तथोक्तै स्तपस्विभि रनुज्ञातोऽनुमतोऽहं क्व कस्मिन् प्रदेशे खिन्न मुपतप्त मात्मानं विनोदयामि आनन्दयामि । प्रियादर्शनादृते शकुन्तलादर्शनमन्तरेण । पृथक् विनान्तरेणर्त्ते हिरुङ्नाना इत्यमरः । अन्यारभ्येति ऋते योगे पञ्चमी । अन्यत् शरणं रक्षित न नास्तीत्यर्थः ॥

ऊर्द्ध्वमवलोक्य ॥ इमा मुग्रतपां वेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना तत्रभवती शकुन्तला गमयति भवतु तत्रैव तावद्गच्छामि । (२१)

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ अनया बालपादपवीथ्या सुतनु रचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः । (२२)

सम्मीलन्ति न तावद्बन्धनकोषा स्त्वयावचितपुष्पाः ।
क्षीरस्निग्धा श्चामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः । (२३)

स्पर्शं रूपयित्वा ॥ अहो प्रवातसुभगोऽयं वनोद्देशः । (२४)

शक्योऽरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतप्तै र्निर्द्दयमालिङ्गितुं पवनः ॥ (२५)

---

(२१) ऊर्द्ध्वमिति । ऊर्द्ध्वमवलोक्य उन्मुखीभूय । उग्रमुत्कटं तपतीत्युग्रतपा तां माध्यन्दिनी मिति यावत् । प्रायेण बाहुल्येन कादाचित्कबाधेनेति-भावः । लतावलयवत्सु लतामण्डपवत्सु । मालिन्याः सरितस्तीरेषु तटभूमिषु वसन्तीति शेषः । गमयति यापयति वेलामित्यनेन सम्बन्धः ॥

(२२) परीति । बालपादपानामल्पाल्पतरुलतानां वीथ्या श्रेण्या वीथ्यालि-रावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजय इत्यमरः । तदनुगतमार्गेणेति यावत् । सुतनुः शकुन्तला । अचिरमविलम्बम् । अचिरप्रयाणे हेतुमुत्थापयति कुतः इति ॥

(२३) सम्मीति । तया शकुन्तलया अवचितानि उद्धृतानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्य स्ते तथोक्ता बन्धनकोषाः पुष्पमूलबन्धनजनकाः कोषा स्तावन्न सम्मीलन्ति मुद्रां यान्ति चिरप्रयाणे तु ते सममीलिष्यन्नेवेति भावः । तथा अमी किसलयानां पल्लवानां छेदाः खण्डानि च । छेदः खण्डोऽस्त्रिया मिति त्रिकाण्ड-शेषः । क्षीरेण प्रसवभङ्गप्रवृत्तनिर्यासेन स्निग्धा मसृणा दृश्यन्ते । इय मार्य्या ॥

(२४) स्पर्शमिति । रूपयित्वा तथा कृत्वा । प्रवातेति । प्रकृष्टेन शैत्यसौगन्ध्य-मान्द्यात्मकगुणत्रयशालिना वातेन सुभगः सुन्दरः । सुन्दरेऽधिकभाग्येच दुर्द्दिने-तरवासरे । तुरीयांशे श्रीमतिच सुभग इति शब्दार्णवः । वनोद्देशो वनप्रदेशः ॥

(२५) वातस्य शैत्यादिगुणान् दर्शयति शक्यइति । अरविन्दैरम्भोरुहैः

विलोक्य॥ हन्तास्मिन् वेतसलतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम्। तथाहि। (२६)

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात्।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा॥ (२७)

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि। (२८)

तथा कृत्वा सहर्षम्॥ अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम्। एषा मनोरथप्रिया मे सकुसुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामुपास्यते। भवतु लताव्यवहितः शृणोमि विस्रब्धकथितान्यासाम्। इति विलोकयन् स्थितः। (२९)

सुरभिः सुगन्धिः। सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभिः स्मृत इति विश्वः। एतेन सौगन्ध्यं दर्शितम्। तथा मालिन्यास्तरङ्गाणां सम्बन्धिनां कणानणून् वहतीति कणवाही। लवलेशकणाणव इत्यमरः। एतेन शैत्यं दर्शितम्। पवनो वायुः अनङ्गतप्तैर्मदनदाहवद्भिरङ्गैरवयवैर्निर्दयं गाढमालिङ्गितुं शक्यः। अत्र निर्दयमित्यनेन मान्द्यं ख्यापयति। इयमार्या॥

(२६) विलोक्येति। हन्तकारो हर्षं द्योतयति। शकुन्तलया अस्मिन् वेतसलताभिर्वानीरतरुगताभिर्लताभिर्मण्डपे गृहभूते सन्निहितया अवस्थितया भवितव्यम्। भावे तव्यः। उक्तं प्रमापयितुमाह तथाहीति॥

(२७) अभ्युन्नतेति। पुरस्तादग्रतोऽभ्युन्नता उद्गता तथा जघनयोः कटिदेशपुरोभागयोर्गौरवात् भारात्। पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः। पश्चात् गुल्फनिपातभूमौ अवगाढा निम्ना अभिनवा अचिरभूता पदपङ्क्तिः पादचिह्नावली। पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः। पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयो रङ्घ्रिवस्तुनोरिति मेदिनी। अस्य वेतसलतामण्डपस्य द्वारस्य पाण्डुरवर्णाः सिकता वालुका यस्मिन् तत् तथोक्ते द्वारे दृश्यते। इयमार्या॥

(२८) यावदिति। विटपान्तरेण विटपानां पल्लवानामन्तरेण अवकाशेन॥

(२९) तथेति। अये सम्भ्रमे। नेत्रनिर्वाणं नयनयोस्तापशान्तिः। मनो-

ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्याम् शकुन्तला ॥ (३०)

सख्यौ ॥ उपवीज्य ॥ हला सउन्तले अवि सुहाअदि दे णलिणीवत्तवादो । (३१)

शकु ॥ सखेदम् ॥ किं वीजअन्ति मं पिअसहीओ । (३२)

सख्यौ ॥ सविषादं परस्पर मवलोकयतः । (३३)

राजा ॥ बलवदसुस्थशरीरा तत्रभवती दृश्यते । (३४)

रयस्य अभिलाषस्य प्रियाप्रीतिकरी यस्या मभिलाषोऽविरतं रमत इति भावः । सकुसुमास्तरणं कुसुमशय्यासहितम् । शिलापट्टं पाषाणफलकम् । अथ पट्टः स्यात् फलके न्टपशासने इति त्रिकाण्डशेषः । अधिशीङ्स्थासेत्युपादाना दधिकरणं कर्म्म । उपास्यते शुश्रूष्यते । आसां शकुन्तलाया स्तत्सख्योसेत्यर्थः ॥

(३०) तत इति । यथोक्तव्यापारा कुसुमशय्याधिशायिनी सखीशुश्रूष्यमाणा च ॥

(३१) सख्याविति । उपवीज्य अन्तिके वीजयित्वा । हलेत्यादि । अवि शकुन्तले अपि सुखयति ते नलिनीपत्रवातः । अपिः प्रश्ने । सुखयति सुखं करोति । ते इति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥

(३२) शकु इति । सखेदं सोपतापम् । किमित्यादि । किं वीजयतो मां प्रियसख्यौ ॥

(३३) सख्याविति । सविषादं जाड्येन सहितम् ॥

(३४) राजेति । बलवत् अतीव । बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीवच निर्भरे इत्यमरः । असुस्थशरीरा सन्तप्तशरीरा । अत्र दाहप्रशान्तिकरयोः कुसुमास्तरणनलिनीपत्रवातयोः सद्भावा त्तापानुमानं तस्यच गौरवबुद्धिः स्पर्शसुखाननुभवव्यक्तेः । कुसुमास्तरणादीनां दाहशान्तिकरत्वमाह सुश्रुतः । शीतं विधानमतऊर्द्धमहं प्रवक्ष्ये दाहप्रशान्तिकर मृद्धिमतां नराणामित्युपक्रम्य आसादयन् पवनमाहृतमिष्टगन्धकह्लारपद्मदलशैवलसङ्गयेभ्यः । शीतैर्वनान्तपवनैः परिवीज्यमानः शीतश्चरेत् भवनकाननदीर्घिकास्विति । तथा मांसीतमालघनकुङ्कुमपद्मपत्रजात्युत्पलप्रियककेशरपुण्डरीकैः । पुन्नागनागकरवीरलतोपकारे तस्मिन् गृहे कमलरेणुकृते शयीतेति च ॥

सवितर्कम्॥ तत् किमयमातपदोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्त्तते। (३५)

साभिलाषं निर्वर्ण्य॥ अथवा कृतं सन्देहेन। (३६)

स्तनन्यस्तोशीरं प्रशिथिलमृणालैकवलयं
प्रियायाः साबाधं तदपि कमणीयं वपुरिदम्।
समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-
र्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु॥ (३७)

प्रियं॥ जनान्तिकम्॥ अणसूए तस्स राएसिणो पढ़मदं-

---

(३५) सवितर्कमिति। किमेव मुतैवमिति तत्त्वानुसन्धानं वितर्कः। तत् तावत्। अयं सन्तापः। आतपदोषः आतपोपजनितविकारसमुदयः। उतो- विकल्पे अथवेत्यर्थः। उताप्यर्थविकल्पयो रित्यमरः। मनसि यथावर्त्तते यथानुभवामि स एवेत्यर्थः। स्मरसन्ताप इति भावः॥

(३६) साभिलाष मिति। निर्वर्ण्य स्थिरमवलोक्य निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षण मित्यमरः। कृतं अलम्। कृतं युगेऽलमर्थेचेति मेदिनी। सन्देहेनेति वारणार्थेन योगे तृतीया॥

(३७) स्तनेति। प्रियायाः शकुन्तलाया इदं वपुः शरीरं स्तनयोर्न्यस्तं दत्तमुशीरं वीरणमूलानुलेपनं यत्र तत् तथोक्तं तथा प्रशिथिलं श्लथभूतं मृणालस्य एकवलयं यत्र तत् तथोक्तम्। शिथिलः प्रश्लथः श्लथ इति शब्दरत्नावली। अत- एव साबाधं आबाधया सम्यक् पीडया सह वर्त्तमानं तदपि तथापि कमनीयं मनोज्ञम्। मनसिजस्य कामस्य निदाघस्य ग्रीष्मस्य च प्रसरयो र्वेगयो स्तापोदाहः समः। तथाच शकुन्तलायाम्। [illegible] स्मृति। कामं स्यादस्तु। अकामानुमतौ काम मित्यमरः। किन्तु युवतिषु यौवन- वतीषु विषयेषु ग्रीष्मस्य अपराद्धं सन्तापदानापराधं एवं सुभगमिदं सुचारु वपुःकमनीयताकर मितियावत्। न भवतीत्यर्थः। अतो मनसिजदाह एवाय मिति भावः। इदं शिखरिणी नाम वृत्तम्॥

सणादो आरम्भिअ पज्जुच्छुअमणा सउन्तला ण क्खु से अस्स-णिमित्तो आतङ्को भवे । (३८)

अन ॥ सहि ममवि एआरिसी आसङ्का हिअअस्स भोदु पुच्छिस्सं दाव णम् । (३९)

प्रकाशम् ॥ सहि पुच्छिदव्वासि किम्पि बलीओ क्खु दे अङ्गाणं सन्दावो । (४०)

राजा ॥ वक्तव्यमेव । (४१)

शशिकरविशदान्यस्याः स्तथाहि दुःसहनिदाघशंसीनि ।
भिन्नानि श्यामिकया मृणालनिर्म्माणवलयानि ॥ (४२)

---

(३८) प्रियमिति । जनान्तिकमप्रकाशम् । तत् प्रकारस्तु पूर्व्वं दर्शितः । अणेत्यादि । अनसूये तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्य्युत्सुकमनाः शकुन्तला न खल्वस्या अन्यनिमित्त आतङ्को भवेत् । प्रथमदर्शनादित्यत्र अन्यारभ्यार्थेति पञ्चमी । पर्य्युत्सुकमना उत्कण्ठितमनाः । अन्यन्निमित्तं हेतुर्यस्य सोऽन्यनिमित्तः । आतङ्कस्तापः । रुक्‌तापशङ्कास्वातङ्क इत्यमरः ॥

(३९) अनेति । सहीत्यादि । सखि ममाप्येतादृशी आशङ्का हृदयस्य भवतु प्रक्ष्यामि तावदेनाम् । आशङ्का संशयारोपः । एनां शकुन्तलाम् ॥

(४०) प्रकाशमिति । सहीत्यादि । सखि प्रष्टव्यासि किमपि बलीयान् खलु ते अङ्गानां सन्तापः । अतिशयेन बलवानिति बलीयान् । तुश्छन्दसिनामितीयसौ बतोर्लोपः । खलु यस्मात् ॥

(४१) राजेति । वक्तव्यं वचनार्हम् । बलीयानित्यादीतिशेषः ॥

(४२) अङ्गसन्तापबलीयस्त्वस्य वचनार्हतां साधयति शशीति । तथाहि शशिन चन्द्रस्य करा अंशव इव विशदानि शुभ्राणि अस्याः शकुन्तलाया मृणालनिर्म्माणवलयानि मृणालनिर्म्मितवलयानि । कर्म्मस्थनट् । श्यामिकया तापोपजनितकालिम्ना भिन्नानि विशिष्टानि सन्ति दुःसहं सह्यात् सह्यं निदाघसन्तापं शंसन्ति कथयन्तीति दुःसहनिदाघशंसीनि भवन्तीतिशेषः । भेदो द्वैधे विशेषे च उपतापे विदारणे इति विश्वः । इय मार्य्या ॥

शकु। पूर्वार्द्धेन शयनादुत्थाय। हला भण जं वत्तुकामासि। (४३)

अन। हला सउन्तले अणब्भन्तरा अम्हे दे मणोगदस्स वुत्तन्तस्स किन्तु जादिसो इदिहासकधाणुबन्धेसु कामिअणाणं अवत्था सुणीअदि तादिसी तुह त्ति तक्केमि ता कधेहि किंणिमित्तं दे अअं आआस त्ति विआरं परमत्थदो अआणिअ अणारम्भो किल पदीआरस्स। (४४)

राजा। अनसूययापि मदीय स्तर्कोऽवगतः। (४५)

---

(४३) शकु इति। पूर्वार्द्धेन ऊर्द्धदेहार्द्धेन। शयनात् शय्यातः। शय्यायां शयनीयवत्। शयन मित्यमरः। हलेत्यादि। अयि भण वक्तुकामासि। भण वद। वक्तुं कामोऽभिलाषो यस्याः सा वक्तुकामा॥

(४४) अनेति। हलेत्यादि। अयि शकुन्तले अनभ्यन्तरा वयं ते मनोगतस्य वृत्तान्तस्य किन्तु यादृशी इतिहासकथानुबन्धेषु कामिजनाना मवस्था श्रूयते तादृशी तवेति तर्कयामि। तत् कथय किं निमित्तं ते अयमायास इति। विकारं परमार्थतोऽज्ञात्वा अनारम्भः किल प्रतीकारस्य। अनभ्यन्तरा अनवगत-विशेषाः। इतीति। इतिहासकथानां पुरावृत्तकथानामनुबन्धेषु अनिवर्त्तनेषु प्रवृत्तिष्विति यावत्। दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिषु नश्वरे। मुख्यानु-यायिनि शिशौ प्रकृतस्यानिवर्त्तने इत्यमरः। कामिजनाना मनङ्गदशाप्राप्त-जनानाम्। अवस्था कालिकोविशेषः। विशेषः कालिकोऽवस्था इत्यमरः। किं निमित्तं किमर्थम्। तत्रादयोऽर्थार्थैकतोः स्तेष्व सर्वादिति प्रथमा। निमित्त-शब्दोऽत्र प्रयोजनपरः। आयासः श्रमः। विकारं रोगम्। विकारो विकृतौ रोगेऽपीति विश्वः। परमार्थेन तत्त्वतः। प्रतीकारस्य चिकित्सायाः। अनारम्भः किल आरम्भो नस्त्येव किलशब्दो निश्चये॥

(४५) राजेति। मदीय स्तर्कः अयं या स्मरसन्ताप इत्येवं रूपः॥

शकु॥ बलीओ मे आआसो ण सक्कणोमि सहसा णिवेदिदुं । (४६)

प्रियं॥ सुट्ठु क्खु एसा भणादि किं एदं अत्तणो उवद्दवं णिगूहसि अणुदिअसं क्खु परिहीअसि अङ्गेसुं लावसमई छाया केवलं तुमं ण मुञ्चदि । (४७)

राजा॥ अवितथमाह प्रियंवदा । तथाहि । (४८)

क्षामक्षामकपोल माननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।
शोच्या च प्रियदर्शना च मदनग्लानेयमालक्ष्यते
पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ (४९)

---

(४६) शकु इति । बलीत्यादि । बलीयान् मे आयासः न शक्नोमि सहसा निवेदयितुम् । आयासः श्रमः । सहसा अतर्कितम् । अतर्किते तु सहसेत्यमरः ॥

(४७) प्रियमिति । सुट्ठु इत्यादि । सुष्ठु खल्वेषा भणति किमेतमात्मन उपद्रवं निगूहसि अनुदिवसं खलु परिहीयसे । अङ्गेषु लावण्यमयी छाया केवलं त्वां न मुञ्चति । एषा अनसूया । किं कथम् । उपद्रवं विकारम् । निगूहसि संगोपसि । अनुदिवसं प्रत्यहम् । परिहीयसे रक्तादिभि र्धातुभि र्मुच्यसे । लावण्यमयो मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्व मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्य मिहोच्यत इत्युज्ज्वलनीलमणिदर्शितलक्षणा । छाया कान्तिः । छायासूर्य्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्ब मनातप इत्यमरः । मुञ्चति जहाति ।

(४८) राजेति । अवितथं सत्यम् । आह अनुदिवसं परिहीयस इतीति शेषः । रक्तादिशोषं दर्शयितु माह तथाहीति ॥

(४९) क्षामेति । आननं मुखं अस्या इत्यादिः । क्षामक्षामावतिक्षीणौ कपोलौ गण्डौ यत्र तत् तथोक्तम् । तथा उरो वक्षः काठिन्येन कठिनभावेन मुक्तौ परित्यक्तौ स्तनौ यत्र तत् तथोक्तम् । एतद्द्वितयेन धातुक्षयारम्भो दर्श्यते । तथा मध्यो मध्यावयवः क्लान्ततरोऽतिदुर्ब्बलः । तथा चांसौ भुजौ प्रकामविनतौ अतीवनम्रतौ । आभ्यां स्पष्टाकृतोक्ता । तथा छवि र्द्युतिश्च पाण्डुरा पाण्डु-

शकु। निश्वस्य। कस्स वा अण्णस्स कधइस्सं किन्तु आआस-हेदुआ वो भविस्सं। (५०)

उभे। सहि अदो ज्जेव णिब्बन्धो सिणिद्धजणसंविभत्तं क्खु दुक्खं सज्जवेअणं भोदि। (५१)

राजा।

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगत माधिहेतुम्।

शोषणेन शोषकेण पाण्डुरीकारकेणेति यावत्। नव्या-दित्यादिनः। महता दक्षिणानिलेन स्पृष्टा माधवीलतेव शोच्या शोचनीया तथा प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्याः सा तथोक्ता च इयं शकुन्तला मदनग्लाना काम-विकृता आलक्ष्यते निरीक्ष्यते। ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटु-रित्यमरः। एतेन शोकशोषितां मत्वेति सुस्पष्टं दर्शितम्। यथाह सुश्रुतः। व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः। पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः। प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः। विना शुक्रक्षयकृतै-र्विकारैरुपलक्षित इति। उत्तरश्लोकस्य भावप्रकाशाभिमता व्याख्याभि-धीयते। प्रध्यानशीलः वस्त्वभावेन शोको जनितस्तच्चामपरः। स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः। तादृशः पूर्वोक्तव्यवायशोषिसदृशः। तेन पाण्डुदेहः सर्वधातु-क्षययुक्तो भवति परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्रवृषणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति व्याधिस्वभावादिति॥

(५०) शकु इति। निश्वस्य दीर्घमिति शेषः। कस्सेत्यादि। कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि। किन्तु आयासहेतुका वो भविष्यामि। अन्यस्येति सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी। युष्मत्समक्षमेव कथयितव्य मितिभावः। आयास-हेतुका दुःखहेतुः॥

(५१) उभे इति। सहीत्यादि। सखि अत एव निर्बन्धः स्निग्धजनसंवि-भक्तं खलु दुःखं सह्यवेदनं भवति। निर्बन्धः स्थिरनिश्चयः। स्निग्धेति स्निग्ध-जनेषु वयस्यजनेषु संविभक्तं विभज्यप्रतिपादितम्। वयस्यः स्निग्धः सवया इत्य-मरः। दुःखं सह्या सहनीया वेदना संवेदोऽनुभव इति यावत् यस्य तत् तथोक्त-म्भवति। लघुतरमेवेतिभावः। संवेदो वेदना न नेत्यमरः॥

दृष्टो विहत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-
मत्तोत्तरश्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥ (५२)

शकु॥ जदो पहुदि तवोवणरक्खिदा सो राएसी मम दंसणपधं गदो । इत्यर्द्धोक्तेन लज्जां नाटयति। (५३)

उभे॥ कधेदु कधेदु पिअसही । (५४)

शकु॥ तदो पहुदि तग्गदेण अहिलासेण एआवदवत्थह्मि संवुत्ता । (५५)

---

(५२) राजेति। किं वक्ष्यतीत्यौत्सुक्या दाह दृष्टेति। समे स्वगताभ्यामन्यूने दुःखसुखे यस्य स तेन जनेन सखीजनेनेति यावत् दृष्टा सतप्रश्ना इयं बाला किशोरी मनोगतं मनसि वर्त्तमानं आधे मनःपीडाया हेतुम्। पुंस्याधि र्मानसी व्यथेत्यमरः। न वक्ष्यति न आवर्विष्यति न एवं न वक्ष्यत्येवेत्यर्थः। अनया बालया विहत्य परिहृत्य बहुशोऽनेकधा सतृष्णं सस्पृहम्। तृष्णे स्पृहा पिपासे द्वे इत्यमरः। दृष्टोपि येन स्पष्टमेवानुरागो निवेदितः स्यादिति भावः। अहं अत्र वचनोन्मुखदशायां उत्तरस्य प्रतिवचनस्य श्रवणे विषये कातरतां किमेषा वक्ष्यतीत्यधीरतां गतः प्राप्तोस्मि। अधीरे कातर इत्यमरः। यतो ममेय मातपवाधैवेति प्रत्युक्त्या विफलोयं मनोरथाडम्बरः स्यादिति भावः। इदं वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्॥

(५३) शकु इति। जदो इत्यादि। यतः प्रभृति तपोवनरक्षिता स राजर्षिर्मम दर्शनपथं गतः। यतः प्रभृति यत् कालमारभ्य। अन्यारभ्येति पञ्चमी। अर्द्धोक्तेन ततः प्रभृतीत्यादिप्रतीकान्तवाक्यार्द्धेन। नाटयति रूपयति॥

(५४) उभे इति। कधेदु इत्यादि। कथयतु कथयतु प्रियसखी। सुगमम्॥

(५५) शकु इति। तदो इत्यादि। ततः प्रभृति तद्गतेनाभिलाषेण एतावदवस्थास्मि संवृत्ता तस्य राजर्षिं गतः प्राप्तस्तद्गत स्तेनाभिलाषेण मम स्पृहया हेतुना एतावती इयती अवस्था दशा यस्याः सा तथाभूता संवृत्तास्मि॥

उभे। दिट्ठिआ दे अणुरूए वरे अहिलासो, अधवा साअरं उज्झिअ कहिं महाणईए पविसिदव्वं। (५६)

राजा। सहर्षम्। श्रुतं यच्छ्रोतव्यम्। (५७)

स्मर एव तापहेतु र्निर्व्वापयिता स एव मे जातः।
दिवस इवाभ्रश्याम स्तपात्यये जीवलोकस्य॥ (५८)

शकु। ता जइ वो अणुमदं तदो तधा पउत्तिदव्वं जधा तस्स राएसिणो अणुकम्पणीआ होमि त्ति अणधा सुमरेध मं। (५९)

---

(५६) उभे इति। दिट्ठिएत्यादि। दिष्ट्या ते अनुरूपे वरेऽभिलाषः। अथवा सागरमुज्झित्वा कुत्र महानद्या प्रवेष्टव्यम्। दिष्ट्येत्यानन्दसूचकम्। दिष्ट्या समुपजोषमित्यानन्द इत्यमरः। यद्वा दिष्ट्या भाग्यात् ते तव अनुरूपे तत्सदृशे वरे वरणीये पात्रे अभिलाषो जात इति शेषः। न चेत् महान् प्रमादो भविष्यतीति भावः। दिष्ट्या हर्षे शुभे भाग्ये इति शब्दाब्धिः। विपर्य्याह अथवेति। महानद्या गङ्गया। तथाच सर्व्वएव सयोग्य मभिलषतीति भावः॥

(५७) राजेति। यत् श्रोतव्यं श्रवणीय मतीवश्रुतिसुभग मिति यावत् तत् श्रुतम्॥

(५८) स्मर इति। स्मरः काम एव मे तापहेतु र्दाहहेतुः। उक्तं हि गरुडपुराणे कामादुद्भवतोऽवस्थादाहो ह्री निद्रा धी धृतिक्षय इति। स एव स्मर एव मे निर्व्वापयिता तापोपशमयिता जातः। प्रियाचेतसि गतः सन्निति शेषः। यथा तापहेतु र्दिवस एव तपात्यये निदाघावसाने। निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्मागमस्तप इत्यमरः। अभ्रैर्मेघैः श्यामोऽसितः सन् जीवानां जीवतां लोकस्य भुवनस्य भुव इति यावत् निर्व्वापयिता जायते तथेत्यन्वयः। इयमार्य्या॥

(५९) शकु इति। तेत्यादि। तद्यदि वोऽनुमतं ततस्तथा प्रवर्त्तितव्यं यथा तस्य राजर्षे रनुकम्पनीया भवामीति। तत् तस्मात्। तथा प्रवर्त्तितव्यं तथा यतितव्यम्। किमित्याह यथेत्यादीत्यन्तम्। अन्यथा तदकरणे। मां स्मरत यूयं स्मृतिमात्रशेषाहम्भवत। अहं जीवलोकं त्यक्ष्यामीति भावः॥

राजा। अहो विमर्षच्छेदि वचनम् एतदेव कामफलं यत्फलमन्यत्। एतावदवस्थापि मां सुखयति। (६०)

प्रियं॥ जनान्तिकम्॥ अणसूए दूरगदो से मोणरहो अक्खमा इअं कालहरणस्स। (६१)

अन॥ पिअम्बदे को णु उवाओ भवे जेण अविलम्बिदं णिहुदञ्च सहीए मणोरहं सम्पादेम्ह। (६२)

प्रियं॥ णिहुदं त्ति चिन्तणीअं सिग्घं त्ति ण दुक्करं। (६३)

---

(६०) राजेति। विमर्षच्छेदि निखिलवितर्कविध्वंसि तथाच किमियं निरपेक्षा भविष्यति उत सानुरागापि गुरुजनानुमतिं ममेक्षिष्यते इत्येवं वितर्कस्यापि नावसर इतिभावः। वितर्कः स्यादुन्नयनं परामर्शो विमर्शनम्। अध्याहार स्तर्क ऊह इति हेमचन्द्रः। एतदेव एतत्पर्य्यन्तं कामफलं कामसाध्यं नत्वितोऽन्यत् परिणयनादिकं कामेन साध्यते इत्यर्थः। तदा तत् किं साध्यमित्यत आह यत्फलेति। अन्यत् परिणयनादिकं यत्फलं यत्साध्यम्। तथाच येन येन विना यत्नाय प्रवृत्ति र्नासीत् कामेन तन्निष्पादित मधुनास्माभिः समागमाय यतितव्यमिति भावः। एतावदवस्थापि शोकशोषावस्थापि। मां सुखयति अनुरागोद्गारादिति भावः।

(६१) प्रियमिति। जनान्तिकमप्रकाशम्। त्रिपताककरेण व्यवधायेति यावत्। अणेत्यादि। अनसूये दूरगतोऽस्या मनोरथः अक्षमेयं कालहरणस्य। अस्याः सख्याः मनोरथोऽभिलाषो दूर मनासन्नम् राजानमिति यावत् गतो विषयीचकार। अत इयं कालहरणस्य कालक्षेपणस्य अक्षमा अनर्हा। अतएव तदासादनाय कालहरणसम्भवः यत्नमन्येनैष्विकेनेति भावः।

(६२) अनेति। पिअम्बदे इत्यादि। प्रियम्बदे को नु उपायो भवेत् येनाविलम्बितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयामः। नुः प्रश्ने। भवेदिति प्रश्ने लो.। येन उपायेन। अविलम्बितं शीघ्रम्। निभृतं निःशब्दम्। सम्पादयामः सफलीकुर्म्मः॥

(६३) प्रियमिति। णिहुदमित्यादि। निभृतमिति चिन्तनीयं शीघ्रमिति न

अन०। कधं विअ। (६४)

प्रियं०। णं सो वि राएसी इमस्सिं जणे सिणिद्धदिट्ठिआ सूइदाहिलासो इमेसु दिअहेसु पजाअरकिसो विअ लक्खीअदि। (६५)

राजा। आत्मानमवलोक्य। सत्य मित्थम्भूत एवास्मि। तथाहि। (६६)

अशिशिरतरै रन्तस्तापै र्विवर्णमलीमसं
निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तिभि रश्रुभिः।
अनतिलुलितज्याघाताङ्कान् मुहु र्मणिबन्धनात्
कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं पुनः प्रतिसार्य्यते॥ (६७)

दुष्करम्। निभृतमिति निभृतं सम्पादनं चिन्तनीयं विचारणीयम्। शीघ्रमिति शीघ्रम् सम्पादनं न दुष्कर मनायाससाध्यम्॥

(६४) अनेति। कधं विअ कथमिव। कीदृगित्यर्थः॥

(६५) प्रियमिति। णमित्यादि। ननु सोपि राजर्षि रस्मिन् जने स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एषु दिवसेषु प्रजागरकृश इव लक्ष्यते। नन्वित्यनुप्रश्ने। अस्मिन् जने अस्मासु। स्निग्धदृष्ट्या सप्रणयया दृष्ट्या। सूचितो व्यञ्जितोऽभिलाषो यस्य स तथोक्तः। प्रजागरकृशः जागरणात् क्षीणतां गतः। एतेन स्मरदशापन्नत्वं दर्श्यते। उक्तं यथा। चक्षूराग स्तदनु मनसः सङ्गति र्भावना च व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोपि। निद्राच्छेद स्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोन्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेणेति॥

(६६) राजेति। सत्यमित्यनेन प्रियंवदाभिहित मङ्गीकरोति। इत्थम्भूत एव प्रजागरकृश एव। कार्श्यं दर्शयितु माह तथाहीति॥

(६७) अशिशिरेति। अन्तस्तापैरन्तर्गतैस्तापै रुष्णैरशिशिरतरैरश्रुभिः। तथा भुजे वामबाहौ न्यस्ता विहिता यापाङ्गान्नयनकोणात् प्रवर्त्तिभिः पातिभि रश्रुभि र्मलाक्तभि र्विवर्णमलीमसम्। आदौ विवर्णं जातवर्णाभावं पश्चात् मलीमसं मलदूषितम्। पिच्छिल मिति यावत्। विशेषणयोः कर्म्मधारयः। मलीमसन्तु मलिनं कच्चरं मलदूषित मित्यमरः। कनकवलयं स्वर्णकटकं अनति-

प्रियं ॥ विचिन्त्य ॥ हला मअणलेहणं दाणिं से करीअदु अहं तं सुमणोगोविदं कदुअ देवदासेवावदेसेण तस्स रस्रो हत्थं पावइस्सं । (६८)

अन ॥ सहि रोअदि मे सुउमारो एसो पओओ किं वा सउन्तला भणादि । (६९)

शकु ॥ सहीणिओओवि विकप्पीअदि । (७०)

लुलिताया अनतितरलितायाः कोटियुगे अशिथिलबद्धाया इति यावत् । ज्याया मौर्व्या आघातेन अङ्कचिह्नं यत्र तत् तथोक्तम् । प्रेङ्खोलित स्तरलितो लुलितान्दोलितावपीति भूरिप्रयोगः । मणिबन्धनात् मणयो बध्यन्ते यस्मिन्निति मणिबन्धनं पाणिप्रकष्ठयोः सन्धिस्थानं तस्मात् निशि निशि प्रतिनिशं मुहुः पुनः पुनः स्रस्तं स्रस्तं गलितं गलितं सत् पुनः प्रतिसार्य्यते स्वस्थानं नीयते । इदं हरिणी नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । सुमुखि लघवः पञ्चप्राच्या स्ततो दशमान्तिमं तदनु ललिताख्ये वर्णौ लघू च गुरूत्तरौ । प्रभवति लघुर्यत्रोपान्त्यः स्फुरत्करकङ्कणे यतिरपि रसैर्वेदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा इति ॥

(६८) प्रियमिति । विचिन्त्य विचार्य्य । हलेत्यादि । अयि मदनलेखनमिदानीमस्याः क्रियतां अहं तत् सुमनोगोपितं कृत्वा देवतासेवापदेशेन तस्य राज्ञो हस्तं प्रापयिष्यामि । मदनलेखनम् अभिप्रायव्यञ्जिका लिपिः । यथाह लेखप्रस्थापनैः स्निग्धै र्वीक्षितै र्मृदुभाषितैः । दूतीसम्प्रषणै र्नार्य्या भावाभिव्यक्तिरिष्यत इति सुमनोगोपितं पुष्पैः संवृतम् । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः । देवतासेवापदेशेन आभिः सुमनोभि रर्च्चनीयदेवोऽभ्यर्च्यता मिति छलेन ॥

(६९) अनेति । सहीत्यादि । सखि रोचते मे सुकुमार एष प्रयोगः किंवा शकुन्तला भणति । रोचते प्रीतिमुत्पादयति । मे मह्यम् । यस्मै रुचि रित्युपादानाच्चतुर्थी । सुकुमारो मृदुः । अनतिप्रगल्भ इति यावत् । प्रयोगः प्रयुक्तिः । शकुन्तलासम्मत्यर्थमाह शकुन्तलेत्यादि ॥

(७०) शकु इति । सहीत्यादि । सखीनियोगोऽपि विकल्प्यते । अपिः प्रश्ने । तथाच सखीनियोगः सख्याः प्रयोगः किं विकल्प्यते द्वैधीक्रियते अपितु नेत्यर्थः ॥

प्रियं॰ तेण हि अत्तणो उवणासाणुरूवं चिन्तेहि ललिद-पदावलिबन्धं गीदिअं। (७१)

शकु॰ चिन्तेमि किन्तु अवहीरणाभीरुअं वेवदि मे हिअअं। (७२)

राजा॰ विहस्य॰ (७३)

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको-
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम्।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत्॥ (७४)

---

(७१) प्रिय मिति। तेणेत्यादि। तेन हि आत्मन उपन्यासानुरूपां चिन्तय ललितपदावलिबन्धां गीतिकाम्। उपन्यासानुरूपां प्रथमकथनोपयुक्ताम्। उपन्यासस्तु वाङ्मुख मित्यमरः। ललितेति। ललिताभि र्मनोज्ञाभि पदावलिभिः पदपङ्क्तिभि र्बन्धो रचना यस्याः सा ताम्॥

(७२) शकु इति। चिन्तेमीति। चिन्तयामि किन्तु अवधीरणाभीरुकं वेपते मे हृदयम्। अवधीरणा राज्ञोऽवज्ञा। अवधीरणावज्ञाया मिति कवि-कल्पद्रुमः। वेपते कम्पते॥

(७३) राजेति। विहस्य मध्यमं हसित्वा॥

(७४) अय मिति। हे भीरु भयशीले। क्रुकौ भिय इति भियः क्रुः। उतोऽयुङ्न्त्यादेर्वेति स्त्रिया मूङ्। ऋदूटोह्रस्वमम्बार्थानामिति सम्बोधने ह्रस्वः। त्वं यतः पुरुषा दवधीरणा मवज्ञां विशङ्कसे आशङ्कयसि सोऽयं पुरुष-स्ते तव सङ्गमे संयोगे उत्सुक उद्युक्तः संतिष्ठति तथापि प्रार्थयिता स्त्रियोऽभि-लाषी जनः श्रियं लक्ष्मीं लभेत वा न लभेत वा तत्रानैयत्य मितिभावः। ईप्सित-स्त्वाप्तुमिष्टो जनः कथं श्रिया लक्ष्म्या दुरापो दुरासदो भवेत् कथमपि नेत्यर्थः। यथार्थत्वेन कथनात् श्रियेति न षष्ठी। अत्र सुन्दरमवस्तुनः प्रतिबिम्बमादृत्यान्यो-ऽवहारः। वंशस्थविलसितम्। उत्तरत्रापि॥

अपिच । (७५)

> अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणा-
> मशङ्कनीयां करभोरु शङ्कसे ।
> उपस्थित स्त्वां प्रणयोत्सुको जनो
> न रत्न मन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ (७६)

सख्यौ ॥ अइ अत्तगुणावमाणिणि को णाम सन्दाव-णिव्वाणहेतुअं सारदीअं ज्जोसं आदवत्तेण णिवारेदि । (७७)

शकु ॥ सस्मितम् ॥ णिओइदाह्मि । इत्युपविष्टा चिन्तयति । (७८)

राजा ॥ स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रिया मव-लोकयामि । यतः । (७९)

---

(७५) दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनाय पुनर्वक्तु माह अपिचेति ॥

(७६) अयमिति । करभस्य करिशिशोरूरु इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः । वामलक्षणेत्युपमानात् स्त्रिया मूप । उपमानपदलोपः । करभः करिशावक इत्यमरः । हे करभोरु अशङ्कनीया मसम्भावनीयां प्रणयस्य भवत्कृतप्रार्थनस्य अवधीरणा मवज्ञाम् । प्रणाया स्त्वमी विश्रम्भ याच्ञा प्रेमाण इत्यमरः । यस्मात् जनात् शङ्कसे सोयं जनः प्रणयोत्सुकः प्रार्थनोद्युक्तः सन् त्वा मुपस्थित-स्त्वत्समीप मागतः । तथाहि रत्नं महार्घो मणिर्नान्विष्यति स्वामीकर्त्तुं लोकान् न मार्गयति तद्रत्नं मृग्यते स्वीकर्त्तुं लोकैरन्विष्यते । अत्रापि दृष्टान्तोलङ्कारः ॥

(७७) सख्याविति । अइ इत्यादि । अयि आत्मगुणावमानिनि को नाम सन्तापवारणहेतुकां शारदीं ज्योत्स्ना मातपत्रेण निवारयति । अयि सम्बोधने । अयि प्रश्नानुनययो स्तथा सम्बोधनेपि चेति मेदिनी । आत्मनो गुणान् रूपादीन् यावमन्यतेऽवजानाति सात्मगुणावमानिनी । रूपादिगुणसम्पन्नाया अपि राजा-वधीरणाभीरुत्वा दिति भावः । आतपत्रेण छत्रेण । छत्रन्त्वातपत्र मित्यमरः ॥

(७८) शकु इति । सस्मितं समन्दहासम् । णिओ इत्यादि । नियो-जितास्मि । नियोजिता प्रवर्त्तिता ॥

(७९) राजेति । स्थाने युक्तम् । युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । विस्मृतो

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ (८०)

शकु ॥ हला चिन्तिदा मए गीदिआ असंणिहिदाणि उण लेहणसाहणाणि । (८१)

प्रियं ॥ णं इमस्सिं सुओदर सुउमारे णलिणीवत्ते पदच्छेदभत्तीए णहेहिं आलिहीअदु । (८२)

शकु ॥ यथोक्तं रूपयित्वा । हला सुणध दाव सङ्गदत्थाणव त्ति । (८३)

निमिषो येन तत् तेन निर्निमेषेणेति यावत् चक्षुषा यदालोकयामि तत् युक्तमित्यर्थः । निमेषविस्मरणौचित्यं दर्शयितुमाह यत इति ॥

(८०) उन्नमीति । पदानि रचयन्त्या योजयन्त्या अस्याः शकुन्तलाया उन्नमिता उदञ्चिता एका भ्रूलता यत्र तत् आननं वदनं कर्त्तृ पुलकाञ्चितेन किञ्चिदुन्नतेन कपोलेन गण्डेन द्वारेण मयि मद्विषये अनुरागं कथयति व्यनक्ति । इयं मार्या अत्र प्रथमपादान्तस्य भ्रूलतमिति लकारस्य तृतीयपादान्तस्य च कथयतीति तिकारस्य लघोर्गुरुत्वं नादेयं त्रयोदशमात्रतापत्तेः । चतुर्थपादान्तस्य तु नकारस्य गुरुत्वमभ्युपेत्य द्वे मात्रे लभ्ये अन्यथा चतुर्दशमात्रतापत्तिः । पादान्तस्थस्य लघोर्गुरुत्वस्य वैकल्पिकत्वात् । तदुक्तम् । पादान्तस्थं विकल्पेनेति ॥

(८१) शकु इति । हलेत्यादि । अयि चिन्तिता मया गीतिका असंनिहितानि पुनर्लेखनसाधनानि । चिन्तिता चेतसा रचिता । असंनिहितानि अनुपस्थितानि । लेखनसाधनानि लेखनोपकरणानि । पुनरर्थः ॥

(८२) प्रियमिति । णमित्यादि । नन्वस्मिन् शुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे पदच्छेदभक्त्या नखैरालिख्यताम् । ननुरनुज्ञाने । प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः । शुकेति । शुकस्य पक्षिणः उदरं क्रोडमिव सुकुमारं कोमलं तस्मिन् । पदच्छेदभक्त्या पदविच्छेदाय यावान् विभाग आवश्यकस्तावता विभागेन अनतिविभागेनेति यावत् ॥

(८३) शकु इति । यथोक्तं प्रियंवदोपदिष्टानुरूपम् । हलेत्यादि । अयि

उभे ॥ अवहिदह्म । (८४)

शकु ॥ वाचयति । (८५)

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिवा रत्तिं पि ।
णिक्किव दावइ बलिअं तुहहत्थमणोरहाइ अङ्गाइं । (८६)

राजा ॥ अवसरः खल्वय मात्मानं दर्शयितुम् । सहसोपसृत्य । (८७)

तपति तनुगात्रि मदन स्त्वा मनिशं मां पुनर्दहत्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वतीं दिवसः ॥ (८८)

श्रुतं तावत् सङ्गतार्था नवेति। सङ्गतः संलग्नो अर्थो यस्याः सा सङ्गतार्था गीतिकेति शेषः। इति श्रुत मित्यन्वयः ॥

(८४) उभे इति। अवहिदह्म अवहितेस्वः। अवहिते कृतमनोभिनिवेशे ॥

(८५) शकु इति। वाचयति पठति। वचक् सन्देसे इति कविकल्पद्रुमः। सन्देशः पाठः अतएव वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुध उदाजहार ॥

(८६) तुज्झेति। तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रिमपि। निष्कृप तापयति बलीय स्तव हस्तमनोरथाया अङ्गानि। हे निष्कृप निर्दय तव हृदयं न जाने साभिलाषं निरभिलाषं वेति भावः। तव हस्ते मनोरथो ऽभिलाषो यस्याः सा तथोक्ताया मम पुन र्मम तु अङ्गानि मदनो दिवापि रात्रिमपि व्याप्य बलीयोऽतिशयवत् तापयति वितपति। तपक् दाहे इति कविकल्पद्रुमः। सदाध्वादिव्याप्ताविति दिवारात्र्योः कर्म्मता। इय मुद्गाथा। यथोक्तं पिङ्गलेन। पुव्वद्ध उत्तद्धे मत्ता तीसत्ति सुभअ संभणिआ। सो उग्गाहो वुत्तो पिङ्गलकइ दिट्ठ सट्ठिमत्तङ्गो। संस्कृतभाषाया मियं गीति रुच्यते। यदाह आर्य्या पूर्व्वार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमपिच हंसगते। छन्दोविदस्तदानीं गीतिं ता मम्हतवाणिभाषन्ते इति। आर्य्यालक्षणन्तु प्रागनुसन्धेयम् ।।

(८७) राजेति। अवसरोऽवकाशः। सहसा अतर्कितम्। उपसृत्य शकुन्तला समुपगम्य ॥

(८८) तपतीति। हे तनुगात्रि कृशाङ्गि। गात्रान्तस्य शोणाद्यन्तर्भावादीप्।

सख्यौ ॥ विलोक्य सहर्षमुत्थाय ॥ साअदं अधासमीहिदफलस्स अविलम्बिणो मणोरहस्स । (८९)

शकु ॥ उत्थातुमिच्छति । (९०)

राजा ॥ अलमलमायासेन । (९१)

सन्दष्टकुसुमशयनान्याशुविमर्द्दितमृणालवलयानि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ (९२)

शकु ॥ ससाध्वसमात्मगतम् ॥ हिअअ तधा उत्तम्मिअ दाणिं ण किम्पि पडिवज्जसि । (९३)

मदनस्त्वा मनिशं सततं तपति उत्तप्तीकरोति मां पुनरिमं जनन्तु दहत्येव भस्मीकरोत्येव ननु भवत्स ममोयं रिपुः कथं त्वनान्यतरास्मिन् जने पक्षपातं वहतीति दृष्टान्तयति । ग्लपयतीति । तथाहि दिवसो यथा शशाङ्कं चन्द्रमसं ग्लपयति ग्लानिं नयति तथा कुमुद्वतीं कुमुदिनीं न तथा न ग्लपयतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । आर्येयं जातिः ॥

(८९) सख्याविति । साअद मित्यादि । स्वागतं यथासमीहितफलस्य अविलम्बिनो मनोरथस्य । मनोरथस्याभिलाषस्य अविलम्बि अविलम्बेनोत्पन्नं यत् यथा समीहितफलं समीहितानतिक्रान्तफलं वाञ्छितानितरफलमिति यावत् तद्भूतस्य भवतः स्वागतं सुखेनागतम् । स्वभावक्तेति भावक्तान्तेन कर्त्तरि षष्ठी ॥

(९०) शकु इति । उत्थातुं शयनादितिशेषः ॥

(९१) राजेति । वीप्सातिनिषेधार्था । आयासेन श्रमेण ॥

(९२) सन्दष्टेति । सन्दष्ट माश्लादितं कुसुमशयनं यैस्तानि तथा आशु शीघ्रं अधुनैव विमर्दितानि स्वस्थनोत्प्लुष्ठनादिभि र्मृदूकृतानि मृणालानां वलयानि यैस्तानि अतएव गुरु र्महान् परितापो येषु तानि तथोक्तानि । गुरु-र्महति चान्यर्वादित्ति विश्वः । ते तव गात्राणि अङ्गानि उपचारं सत्कार मार्हन्ति यत्नु सुचितानि न भवन्तीत्यर्थः । गात्रमङ्गे कलेवरे इति विश्वः । इय-मार्या जातिः ॥

(९३) शकु इति । ससाध्वसं सभयम् । हिअअ इत्यादि । हृदय तथा उत्तम्य इदानीं न किमपि प्रतिपद्यसे । उत्तम्य उत्कण्ठितं भूत्वा । प्रतिपद्यसे बुध्यसे ॥

अन॥ इदो सिलादलेक्कदेसं अणुगेह्लदु महाभाओ। (६४)

शकु॥ किञ्चिदपसरति। (६५)

राजा॥ उपविश्य॥ कच्चित् सखीं वो नातिबाधते शरीरतापः। (६६)

प्रियं॥ सस्मितम्॥ दाणिं लद्धोषधो उवसमं गमिस्सदि। (६७)

शकु॥ सलज्जा तिष्ठति। (६८)

प्रियं॥ महाभाअ दोसम्पि वो अणोसाणुराओ पच्चक्खो सहीसिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणीं करेदि। (६९)

---

(६४) अनेति। इदो इत्यादि। इतः शिलातलैकदेश मनुगृह्णातु महाभागः। अनुगृह्णातु उपवेशनेनानुग्रहभाजनीकरु॥

(६५) शकु इति। सुगमम्॥

(६६) राजेति। शरीरतापो वो युष्माकं सखीं नातिवाधते नातिपीडयति अर्थान्मन्दतां गतः कच्चित् किमित्यर्थः। कच्चित् कामप्रवेदन इत्यमरः। कामप्रवेदनं मनोरथाभिव्यक्तिप्रश्नः॥

(६७) प्रियमिति। दाणिमित्यादि। इदानीं लब्धौषध उपशमं गमिष्यति। लब्धमौषधं अस्य सः शरीरतापइतिशेषः। तथाचालं तदर्थव्याकुलभावेनेति भावः॥

(६८) शकु इति। सुगमम्॥

(६९) प्रियमिति। महेत्यादि। महाभाग द्वयोरपि युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः सखीस्नेहः पुनर्मां पुनरुक्तवादिनीं करोति। अन्योन्यानुरागः परस्परानुरागः। परस्परार्थे चान्योन्य मितिशब्दाब्धिः। प्रत्यक्षः स्पष्टमनुभूयमानः। पुनरुक्तवादिनी मधिकवादिनीम्। पुनरुक्तशब्दोऽधिकार्थे प्रयुक्तः कादम्बर्याम् यथा अत्र स्नपितशशधरशोचिषि स्फाटिकशिलातले भुक्तं अत्र सङ्कान्तचन्दनरमलाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तमिति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमाना देवस्यैवस्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसमिति तथा उष्णमुष्ण मायातं पुनरुक्तं निश्वासेत्यादि शिशुपालवधेपि। नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः कुर्वन् वधूजनविलोचनपक्ष्ममाला इति॥

राजा॥ भद्रे नैतत् परिहार्य्यं विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति। (१००)

प्रिय॥ तेण हि सुणादु अज्जो। (१०१)

राजा॥ अवहितोऽस्मि (१०२)

प्रियं॥ अस्समवासिणो जणस्स रण्णा अत्तिहरेण होदव्वं त्ति णं एसो धम्मो। (१०३)

राजा॥ अस्मात्परं किन्तत्। (१०४)

प्रियं॥ तेण हि इअं णो पिअसही तुमं ज्जेव उद्दिसिअ भअवदा मअणेण इमं अवत्थन्तरं पाविदा ता अरिहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलम्बिदुं। (१०५)

---

(१००) राजेति। परिहार्य्यं निवार्य्यम्। हि यस्मात् विवक्षितं वक्तुमिष्टमनुक्तमनभिहितं सत् अनुतापं पश्चात्तापं जनयति॥

(१०१) प्रियमिति। तेणहीत्यादि। तेन हि शृणोत्वार्य्यः॥

(१०२) राजेति। अवहितः कृतमनोऽभिनिवेशः॥

(१०३) प्रियमिति। अस्समेत्यादि। आश्रमवासिनो जनस्य राज्ञा आर्त्तिहरेण भवितव्यमिति नन्वेष धर्म्मः। आर्त्तिहरेण। पीड़ाहारिणा। आर्त्तिः पीड़ा धनुष्कोट्यो रित्यमरः। इति शृणोत्वित्यन्वयः। ननु यतः। धर्म्मः राज्ञामिति शेषः॥

(१०४) राजेति। तत् तपस्याश्रमवासिनोऽर्त्तिहरणौचित्यम्। अस्मात्परमस्मादपरं किं किमर्थं वाच्यत इत्यर्थः॥

(१०५) प्रियमिति। तेणेत्यादि। तेन हि इयं नः प्रियसखी त्वामेवोद्दिश्य भगवता मदनेन इदमवस्थान्तरं प्रापिता तदर्हसि अभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बयितुम्। तेन राज्ञोऽर्त्तिहरणौचित्येन हेतुना अर्हसीत्यन्वयः। उद्दिश्य लक्षणीय कामित्वेनाभिसन्धाय। अवस्थान्तरं नैसर्गिकीतरां मनसां ग्लानिमयीं दशामिति यावत्। अभ्युपपत्त्या अनुकम्पया। अभ्युपपत्तिरनुग्रह इत्यमरः। जीवितमवलम्बयितुं जीवनं संस्थापयितुम्। अन्यथा आचिरेणैवास-

राजा ॥ भद्रे साधारणोऽयं प्रणयः सर्व्वथानुगृहीतोऽस्मि । (१०६)

शकु ॥ अनसूयामवलोक्य ॥ हला अलं वो अन्तेउरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा अवरुद्धेण । (१०७)

राजा ।

इद मनन्यपरायण मन्यथा
हृदयसन्निहिते हृदयं मम ।
यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे
मदनवाणहतोऽपि हतः पुनः ॥ (१०८)

अन ॥ बहुवल्लहा क्खु राआणो सुणीअन्ति ता यधा

दशासम्भव इतिभावः । तथाच स्त्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशादशेति वात्स्यायनः ॥

(१०६) राजेति । साधारणः अस्या ममचोभयोः समानः । साधारणः समानश्चेत्यमरः । प्रणयः प्रार्थणम् । सर्व्वथाङ्गीकारे ॥

(१०७) शकु इति । हलेत्यादि । अयि अलं वो ऽन्तःपुरविरहपर्य्युत्सुकेन राजर्षिणा उपरुद्धेन । अन्तःपुराणा मन्तःपुरिकाणां विरहेण पर्य्युत्सुकेन उत्कण्ठितेन राजर्षिणा उपरुद्धेन कृतोपरोधेन वो युष्माकमलं सति विशेष्ये बाधे विशेषण मुपसंक्रामतीतिन्यायादुपरोधो वारणीय इत्यर्थ । अन्तःपुरादिशब्दानां तात्स्थ्यात् स्वपदारेष्वपि प्रयोगो बहुधा द्रष्टव्यः ।

(१०८) राजाह इदमिति । हे हृदयसन्निहिते चेतोवस्थिते अन्यस्यां परायणा मन्यपरायणम् । पुंवत् स्त्रेरिति पुंवत्भावः । न तदित्यनन्यपरायणं अनन्याश्रयम् । परायण मभीष्टे स्यात् तत्पराश्रययोरपीति मेदिनी । मम हृदयं यदि अन्यथा अन्यपरायणतया समर्थयसे निश्चिनोषि हेम दिरेक्षणे मदिरे मत्तखञ्जनाविव ईक्षणे नेत्रे यस्याः सा हे तथोक्ते तदा मदनस्य वाणेन हतोऽपि अहं पुनर्हतः आशाहतः । इदं द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम् ॥

इअं णो पिअसही बन्धुअणसोअणीआ ण होदि तधा करिस्सदि । (१०९)

राजा । भद्रे किं बहुना । (११०)

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ (१११)

उभे । णिव्वुदम्ह । (११२)

शकु । हर्षं सूचयति । (११३)

प्रियं । जनान्तिकम् । अणसूए पेक्ख पेक्ख मेहवादाहदं विअ गिम्हे मोरिं क्खणे क्खणे पच्चाअदजीविदं पिअसहीं । (११४)

---

(१०९) अनेति । बहुइत्यादि । बहुवल्लभाः खलु राजानः श्रूयन्ते तद्यथा इयं नः प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा करिष्यति । बहुवल्लभाः बहव्योवल्लभाः प्रिया येषां ते । प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया । हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनीच सेति हेमचन्द्रः । श्रूयन्ते न कदाचित् दृष्टा इति भावः । बन्धुजनस्य शोचनीया दुःखहेतुर्न भवति सुभगा भवतीत्यर्थः । करिष्यति महाराज इति शेषः ॥

(११०) राजेति । बहुना व्याहृतेनेति शेषः ॥

(१११) परीति । परिग्रहाणां पत्नीनां बहुत्वेऽपि अनल्पत्वेऽपि । पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः । समुद्रा एव रसना मेखला यस्याः सा उर्वी पृथ्वी च इयं युवयोः सखी च द्वे मेऽस्माकं कुलस्य प्रतिष्ठे गौरवभूते । स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशनापि चेत्यमरः । प्रतिष्ठा गौरवे स्थितावपि मेदिनी ॥

(११२) उभे इति । णिव्वुदम्ह निर्वृते स्वः । निर्वृते सुस्थिते । सुस्थितत्वेन निर्वृतिरिति त्रिकाण्डशेषः ॥

(११३) शकु इति । सूचयति रूपयति ॥

(११४) प्रियमिति । अणसूए इत्यादि । अनसूये पश्य पश्य मेघवाताहतामिव

शकु॥ हला मरिसावेध लोअपालं जं अह्मेहिं विसद्धपलाविणीहिं उवआरादिक्कमेण भणिदं। (११५)

सख्यौ॥ सस्मितम्॥ जेण तं मन्तिदं सो ज्जेव मरिसावेदु अणस्स को अच्चओ। (११६)

शकु॥ अरिहदि क्खु महाराओ इमं विसोढुं परोक्खं वा ण किं को मन्तेदि। (११७)

राजा॥ सस्मितम्। (११८)

अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रम्भोरु तवाङ्गसङ्गसृष्टे
कुसुमास्तरणे क्लमापहेऽस्त स्वजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम्॥ (११९)

ग्रीष्मे मयूरीं क्षणे क्षणे प्रत्यागतजीवितां प्रियसखीम्। ग्रीष्मे निदाघर्त्तौ मेघवातो मेघागमानिलस्तेनाहतां क्षतस्पर्शां मयूरीमिव एतेन सुरतसुखागमोदर्शितः। क्षणे क्षणे क्रमशः प्रत्यागतजीविता मवलम्बितजीवनां प्रियसखीं शकुन्तलां पश्य पश्य॥

(११५) शकु इति। हलेत्यादि। अयि मर्षयतं लोकपालं यदस्माभि र्विस्रब्धप्रलापिनीभि रुपचारातिक्रमेण भणितम्। विस्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात् तथा असाध्वादिति यावत् प्रलापिनीभि र्वादिनीभि रस्माभि रुपचारातिक्रमेण सम्मानासहकारेण यद्भणितमुक्तं लोकपालं राजानं तन्मर्षयतं क्षमयतम्॥

(११६) सख्याविति। जेणेत्यादि। येन तन्मन्त्रितं स एव तन्मर्षयतु अन्यस्य कोऽत्ययः। मन्त्रितमुक्तम्। स जनः। अत्ययो दोषः। अत्ययोऽतिक्रमेकृच्छ्रेदोषे दण्डेपीत्यमरः॥

(११७) शकु इति। अरीत्यादि। अर्हति खलु महाराज इदं विषोढुं परोक्षं वा न किं को मन्त्रयति। खलुरनुनये। निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खल्वित्यमरः। को वा जनः परोक्ष मसमक्षं किं न मन्त्रयति व्याहरति॥

(११८) राजेति। सुगमम्॥

(११९) अपरेति। रम्भे इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरूः। वामलक्षणेष्वुपमानात् स्त्रियामूङ्। हे रम्भोरु यदि तव अङ्गानां सङ्गेन सम्पर्केण सृष्टे युक्ते

प्रियं॰ । सोपहासम् । णं एत्तिकेण उण तुट्ठो भविस्सदि । (१२०)

शकु॰ । सरोषमिव । विरम विरम दुव्विणीदे एदावत्थं गदाए मए कीलसि । (१२१)

अन॰ । बहिः सदृष्टिक्षेपम् । पिअम्वदे एस तवस्सिमिअपोदओ इदो तदो दिण्णदिट्ठी णूणं मादरं परिब्भट्टं अण्णेसदि ता संजोजेमि णं । (१२२)

समापद्य तामापहारिणि अत्र कुसुमास्तरणे कुसुमशयने स्वजनत्वात् आत्मीयत्वादवकाश मवस्थानोचितस्थान मनुमन्यसे अनुजानासि ततोऽपराध मिमं सहिष्ये क्षमिष्ये । वृत्तमेतदुपवृत्तं नाम । तदुक्तम् । उपवृत्तमिदं तदाऽपरश्चेत् गुरुवर्णः खलु सुन्दरीपदान्ते इति । सुन्दरीलक्षणन्तूक्तम् ॥

(१२०) प्रिय मिति । सोपहासं सपरिहासम् । णमिति । नन्वेतावन्मात्रेण पुनस्तुष्टो भविष्यति । ननुः प्रश्ने । एतावन्मात्रेण शय्याया अवकाशदानमात्रेण । भविष्यति भवानिति शेषः ॥

(१२१) शकु इति । सरोष मिव कृतकृतकरोषम् । विरमेति । विरम विरम दुर्विनीते एतावदवस्थां गतया मया क्रीडसि । विरम अपसर । व्याङ्परिरम इत्युपादानात् परस्मैपदम् । दुर्विनीते दुःशिक्षिते । एतावदवस्थां एतावन्तं कालकृतविशेषम् । दौर्बल्यमितियावत् । विशेषः कालिकोऽवस्थेत्यमरः ॥

(१२२) अनेति । बहिः सदृष्टिक्षेपं बहिर्दृष्टिपातसहितम् । पिअमिति । प्रियंवदे एष तपस्विमृगपोतक इतस्ततो दत्तदृष्टि र्नूनं मातरं प्रभ्रष्टा मन्विष्यति तत् संयोजयाम्येनम् । तपस्वी अनुकम्पार्हश्चासौ मृगपोतको मृगशिशुश्चेति तपस्विमृगपोतकः । तपस्वी तापसे चानुकम्पार्हे चेति । पोतः शिशौ वहित्रे चेति च विश्वः । प्रभ्रष्टां दिगन्तरगताम् । संयोजयामि मात्रेति शेषः । अत्र पर्यायोक्त मलङ्कारः । यदुक्तं सोदाहरणं दण्डिना । अर्थ मिष्ट मनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये । यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते । दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् । तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् । सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् । निर्वर्त्तयितु मिच्छन्त्या कयाप्यपसृतन्तत इति ॥

प्रियं ॥ हला चबलो क्खु एसो ण णं संजोजइदुं एआइणी पारेसि ता अहम्पि सहाअत्तणं करिस्सं । इत्युभे प्रस्थिते ॥ (१२३)

शकु ॥ हला इदो असदो ण वो गन्तुं अणुमस्से जदो असहाइणीह्मि । (१२४)

उभे ॥ सस्मितम् ॥ तुमं दाव असहाइणी जाए पहवीणाहो समीवे वट्टदि । इति निष्क्रान्ते । (१२५)

शकु ॥ कधं गदाओ ज्जेव पिअसहीओ । (१२६)

राजा ॥ सुन्दरि अलमावेगेन नन्वय माराधयिता जनस्ते सखीभूमौ वर्त्तते । तदुच्यताम् । (१२७)

किं शीकरैः क्लमविमर्द्दिभि रार्द्रवातं
सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।
अङ्के निधाय चरणावुत पद्मताम्रौ
संवाहयामि करभोरु यथासुखन्ते ॥ (१२८)

---

(१२३) प्रिय मिति । हलेत्यादि । अयि चपलः खल्वेषः नैनं संयोजयितु-मेकाकिनी पारयसि तदहमपि सहायत्वं करिष्यामि । चपलश्चञ्चलः । एष मृग-पोतकः । पारयसि शक्नोषि । प्रस्थिते वहिर्गते ॥

(१२४) शकु इति । हलेत्यादि । अयि इतो न वोऽन्यतो गन्तुमनुमन्ये यतो-ऽसहायिन्यस्मि । अनुमन्ये अनुजानामि । सहायोऽस्या अस्तीति सहायिनी न सा इत्यसहायिनी एकाकिनीति यावत् ॥

(१२५) उभे इति । तुममित्यादि । त्वं तावदसहायिनी यस्याः पृथिवीनाथः समीपे वर्त्तते । पृथिवीनाथ इत्यनेन महासहायताम् दर्शयतः ॥

(१२६) शकु इति । कध मित्यादि । कथं गतेएव प्रियसख्यौ । सुगमम् ॥

(१२७) राजेति । आवेगेन त्वरया । आवेगो वेगेत्वरासुचेति शब्दाब्धिः । आराधयिता तोषयिता । आराधनं साधने स्या दवाप्तौ तोषणेऽपिचेत्यमरः । सखीभूमौ सखीपदे ॥

(१२८) किमिति । हे करभोरु । क्लमं शरीरग्लानिं तापमिति यावत् विम-

शकु॰ । ण माणणीएसुं जणेसुं अत्ताणं अवराहइस्सं । इति अवस्थासदृशमुत्थाय गन्तुमिच्छति । (१२९)

राजा । अवष्टभ्य । सुन्दरि अपरिनिर्व्वाणो दिवसः इयञ्च ते शरीरावस्था । (१३०)

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणा ।
कथमातपे गमिष्यसि परिबाधाकोमलैरङ्गैः ॥ (१३१)

इति बलान्निवारयति । (१३२)

ईषितं चिह्नन्तं शीतं येषां ते तैः शीकरैरम्बुकणै राद्रः शीतलो वातो यस्य तत् तथोक्तं नलिन्या पद्मलताया दलं पत्रमेव तालवृन्तं व्यजनं किं सञ्चालयामि दोधयामि। व्यजनं तालवृन्तक मित्यमरः। उत अथवा। उताप्यर्थविकल्पयोरित्यमरः। पद्मे इव ताम्रौ चरणौ। ताम्रः शुल्वेऽरुणेऽपिचेति त्रिकाण्डशेषः। ते तव चरणौ अङ्के उत्सङ्गे। उत्सङ्ग चिह्नयो रङ्क इत्यमरः। निधाय निवेश्य यथा सुखं सुखमनतिक्रम्य येन सुखं स्यात् तथेति भावः। संवाहयामि मर्द्दयामि। इत्येक शुश्रुषता मिति पूर्व्वेणान्वयः। संवाहनं वाहने स्या द्भारादे रङ्गमर्द्दन इति विश्वः। वसन्ततिलकं नाम वृत्तम् ॥

(१२९) शकु इति। गौरवादि। न माननीयेषु जनेष्वात्मान मपराधयिष्यामि। माननीयेषु पूज्येषु। अपराधयिष्यामि सेवनादोषा दिति भावः। अवस्थासदृशं दौर्बल्यानुरूपं कष्टकष्टेऽति भावः ॥

(१३०) राजेति। अवष्टभ्य अभिरुध्य। अवात्स्तम्भेराश्रयनिकटयो रिति वल्लभ्यात् सत्वम्। अपरिनिर्व्वाणः सर्व्वतोभावेन न विगततापः। शरीरावस्था देहस्य दाहाभिभूतता ॥

(१३१) उत्सृज्येति। नलिनीदलेन पद्मिनीपत्रेण कल्पितं रचितं स्तनयोरावरणं सिचयो यस्याः सा त्वं कुसुमशयनं पुष्पमयीं शय्यां उत्सृज्य विसृज्य परिबाधया पीडया खेदेनेति यावत्। कोमलै र्मार्दवं गतैः अङ्गैः करणैः कथमातपे गमिष्यसि। इयमार्या ॥

(१३२) इतीति। इति एवमुक्त्वा। निवारयति शकुन्तलामितिशेषः ॥

शकु॥ मुञ्च मुञ्च मं ण क्खु अत्तणो पहवामि अधवा सहीमेत्तसरणा किं दाणिं एत्थ करिस्सं। (१२३)

राजा॥ धिग्व्रीडितोस्मि। (१२४)

शकु॥ ण क्खु अहं महाराअं भणामि देव्वं उवालहामि। (१२५)

राजा॥ अनुकूलकारि दैवं कथ मुपालभ्यते। (१२६)

शकु॥ कधं दाणिं ण उवालहिस्सं जं मं अत्तणो अणीसं कदुअ परगुणेहिं लोहावेदि। (१२७)

राजा॥ स्वगतम्॥ (१२८)

---

(१२३) शकु इति। मुञ्चेत्यादि। मुञ्च मुञ्च मां न खल्वात्मनः प्रभवामि अथवा सखीमात्रशरणा किमिदानीमत्र करिष्यामि। आत्मनः प्रभवामि प्रभुर्भवामि। शेषषीत्युक्तेः कर्म्मणि षष्ठी। साक्षेपमाह अथवेति। इदानीं सखीमात्रं शरणं रक्षितृ यस्याः साहं अत्र भवतो बलात्कारे विषये किं करिष्यामि। नान्यः कोपि शरणभूतोस्ति यत् तमाक्रन्दामीतिभावः॥

(१२४) राजेति। धिगित्यात्मनिन्दायाम्। व्रीडितो लज्जावानस्मि। यतोऽनया कन्याहरणदोषेणोपालभ्ये इति भावः। व्रीडृज्नि चिपिलज्जेइति कविकल्पद्रुमः। व्रीतत्वाद्वर्त्तमाने क्तः॥

(१२५) शकु इति। णेत्यादि। न खल्वहं महाराजं भणामि दैवमुपालभे। खलुरत्तुनये। उपालभे निन्दामि। तथाच एवं योजयिष्यता दैवेन कथमहं परतन्त्रीकृतेतिपूर्व्वाभिप्रायः॥

(१२६) राजेति। अनुकूलकारि अभिमतार्थसाधि॥

(१२७) शकु इति। कधमित्यादि। कथमिदानीं नोपालप्स्ये यन्मामात्मनोऽनीशां कृत्वा परगुणैर्लोभयति। उपालप्स्ये दैवमितिशेषः। यत् दैवं। आत्मनोऽनीशामस्वतन्त्राम्। लोभयति प्ररोचयति॥

(१२८) राजेति। स्वगतमनतिस्पष्टम्॥

अप्यौत्सुक्ये महति दयितप्रार्थनासु प्रतीपाः
काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखं कातराः स्वाङ्गदाने।
आबाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्वा-
दाबाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्यः॥ (१३९)

शकु॥ गच्छन्त्येव। (१४०)

राजा॥ न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये। उपसृत्य पटान्तमव-लम्बते। (१४१)

शकु॥ पोरव रक्ख रक्ख विणअं इदोतदो इसिओ सञ्चरन्ति। (१४२)

---

(१३९) अपीति। महति प्रवर्धते औत्सुक्ये इष्टार्थोद्योगेऽपि। इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इत्यमरः। दयितस्य प्रियस्य। दयितं वल्लभं प्रियमित्यमरः। प्रार्थनासु क्रियाविशेषणमिति भावः। प्रतीपाः पराङ्मुखाः। प्रतीपोऽन्यः पराङ्मुखे इति शब्दाब्धिः। तथा व्यतिकरेण व्यतिषङ्गेन अन्योन्यसंयोगेनेति यावत् यत् सुखं तत्काङ्क्षन्त्योऽभिलषन्त्योऽपि। व्यतिकरः समाख्यातो व्यसनव्यतिषङ्गयोरिति विश्वः। स्वाङ्गदाने निजावयवार्पणे कातरा भयाकुलाः अधीरे कातर इत्यमरः। कुमार्योऽजातपुंस्पर्शाः लब्धान्तरत्वात् लब्धावसरत्वात् न खलु न केवलं मदनेनैव आबाध्यन्ते पीड्यन्ते क्षिप्तः समुपस्थितोऽपि परित्यक्तः कालो मदनस्य कृतार्थतासमयो याभिस्ताः तथोक्ताः मनो मनसि जायत इति मनसिजः। विभक्तेरलुक् तं मदनमपि आबाधन्ते पीडयन्ति। अत्र पदार्थे उभयोः परस्परं प्रति बाधनरूपैकक्रियाकारणत्वादन्योन्यालङ्कारः। यदुक्तं दर्पणे। अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः कारणं मिथ इति। इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम्॥

(१४०) शकु इति। एवकारेण गते इत्यवधितत्वं प्रत्येतव्यम्॥

(१४१) राजेति। सुखं मे भूयात् दुःखं मे माभूदिति सांसारिकेभ्यो-रेव क्रियारम्भकत्वात् दास्य कथमिति। प्रियं करोमीति शेषः। पटान्तं वस्त्राञ्चलम्। पट चित्रपटे वस्त्रे इति मेदिनी। अवलम्बते गृह्णाति॥

(१४२) शकु इति। पोरवेत्यादि। पौरव रक्ष रक्ष विनयं इतस्ततः ऋषयः

राजा॥ सुन्दरि अलं गुरुजनाद्भयेन न ते विदितधर्म्मा तत्रभवान् कण्वः खेद मुपयास्यति। यतः। (१४३)

> गान्धर्व्वेण विवाहेन बह्व्योऽथ मुनिकन्यकाः।
> श्रूयन्ते परिणीता स्ताः पितृभि श्चानुमोदिताः॥ (१४४)

दिशोऽवलोक्य॥ कथं प्रकाशं निर्गतोस्मि। शकुन्तलां हित्वा पुनस्तैरेव पदै र्निवर्त्तते। (१४५)

शकु॥ पदान्तरे प्रतिनिवृत्य साङ्गभङ्गम्। पोरव अणिच्छापूरओवि सम्भासणमेत्तपरिचिदो अअं जणो ण विसुमरिदव्वो। (१४६)

सञ्चरन्ति। विनयं सौजन्यम्। सञ्चरन्ति भ्रमन्ति। समरुथा इति तृतीयानिर्देशादात्मने पदम्। यदि कोपि दृष्टैतत्प्रत्यक्षो गुरवे निवेदये दितिभावः॥

(१४३) राजेति। गुरुजनात् पितुः। ते तव पितृत्वसम्बन्धीकण्व इत्यन्वयः। विदिता ज्ञायमाना धर्म्मा आचारा येन स विदितधर्म्मा आचारज्ञ इत्यर्थः। धर्म्माः पुण्ययमन्याय स्वभावाचारसोमपा इत्यमरः। धर्म्मादनिच् केवलात्। खेदमनुपतापम्। ननु कथ मय मसदाचारोपि ज्ञातव्यो गुरुणेत्यत आचारस्य साधिष्ठतां साधयितु माह यत इति॥

(१४४) गान्धर्व्वेणेति। बह्व्योऽनेका मुनिकन्यका तापसकुमार्य्यो गान्धर्व्वेणान्योन्यसमयपूर्व्वकेण विवाहेन। गान्धर्व्वः समयान्मिथ इति याज्ञवल्क्यः। परिणीता ऊढाः। अथानन्तरं ताः पितृभिर्गुरुजनै रनुमोदिता अभिनन्दिताश्च श्रूयन्त इतिहासकथानुबन्धेष्विति शेषः॥

(१४५) दिश इति। दिशोऽवलोक्य इतस्ततो दृष्ट्वा। प्रकाशं लताग्रहाद्बहिःप्रदेशम्। अनधिकारप्रच्छोटयस्। हित्वा त्यक्त्वा। हाकोहिरिति हिः। पदैः पदन्यासैः। निवर्त्तते लताग्टहं निविशते॥

(१४६) शकु इति। पदान्तरे अन्यस्मिन् चरणन्यासे तत् समय इति यावत्। प्रतिनिवृत्य परिवृत्त्यानिवृत्य। साङ्गभङ्ग मङ्गानां कौटिल्येन सहितम्। पोरवेति। पौरव अनिच्छापूरकोपि सम्भाषणमात्रपरिचितोयं जनो न विस्मर्त्तव्यः। अनिच्छापूरकोपि असम्पादितमनोरथोपि। सम्भासणेति। सम्भाषणमात्रेणालापमात्रेण परिचितो विदितः। न विस्मर्त्तव्यः स्मर्त्तव्यः॥

राजा॥ सुन्दरि। (१४७)

त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे।
दिवावसाने च्छायेव पुरोमूलं वनस्पतेः ॥ (१४८)

मक॥ लोकमन्तरं गत्वा आत्मगतम्॥ हद्दी हद्दी इमं सुणिअ ण मे चलणा पुरोमुहा पसरन्ति भोदु इमेहिं पज्जन्तकुरवएहिं ओवारिदसरीरा भविअ पेक्खिस्सं दाव से भावाणुबन्धं। तथा कृत्वा स्थिता। (१४९)

राजा॥ कथमेवं प्रिये अनुरागैकरसं मामुत्सृज्य निरपेक्षेव गतासि। (१५०)

---

(१४७) राजेति। सुन्दरीति सम्बोधनं श्लोकोक्तवाक्येनान्वितम् ॥

(१४८) त्वमिति। दिवावसाने अपराह्णे पुरोऽग्रतो दूरमपि गच्छन्ती वनस्पतेर्वटाश्वत्थादेश्छाया मूलं मूलप्रदेशमिव पुरो दूरमपि गच्छन्ती त्वं मे मम हृदयं मनो न जहासि सततं मनसि स्थिरलग्नैवासीति भावः। अत्रोपमालङ्कारः ॥

(१४९) मक इति। लोकमन्तरम्। लोकान्तरञ्छन्ना इत्यमरः। अन्तरमवधिं। अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये इत्यमरः। हद्दीत्यादि। हा धिक् हा धिक् इदं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोमुखौ प्रसरतः। भवतु एभिः पर्यन्तकुरबकैरपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षिष्ये तावदस्य भावानुबन्धम्। पुरोमुखौ अग्राभिमुखौ। पर्यन्तकुरबकैः वृतिभूतैः कुरबकैः अपवारितशरीरा अन्तर्हितशरीरा। अन्तर्द्धिरपवारणम् इत्यमरः। भावानुबन्धं भावस्याभिप्रायस्य अनुबन्धम् अनिवृत्तिम् अनुवृत्तिम् इति यावत्। भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु इति। दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविनश्वरे। मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानिवर्त्तने इति चामरः ॥

(१५०) राजेति। अनुरागैकरसं अनुरागो रतिरेव एकः केवलो रसो रसतां गतो यस्य तम्। शृङ्गाररसाविष्टमिति यावत्। तदुक्तं विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसामिति तथा पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा। स शृङ्गार इति

अनिर्द्दयोपभोगस्य रूपस्य मृदुनः कथम् ।
कठिनं खलु ते चेतः शिरीषस्येव बन्धनम् ॥ (१५१)

शकु॥ एदं सुणिअ ण मे अत्थि विहवो गच्छिदुं । (१५२)

राजा॥ सम्प्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि । (१५३)

अपतोऽवलोक्य॥ हन्त व्याहतं मे गमनम् । (१५४)

मणिबन्धाद्गलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।
हृदयस्य निगड़मिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥ (१५५)

ख्यातो रतिक्रीडादिकारस्य मिथि । उत्सृज्य त्यक्ता । निरपेक्षा निःस्पृहा । अपपूर्व्वस्त्वेचते राकाङ्क्षार्थत्वात् ॥

(१५१) अनिर्द्दयेति । अनिर्द्दयोपभोगस्य अजातगाढालिङ्गनादिव्यापारस्य अतएव मृदुनः कोमलस्य ते तव रूपस्य आकारस्य। रूपं स्वभावे सौन्दर्य्ये नामके पशुशब्दयोः । पन्याहत्तौ नाटकादावाकारश्लोकयो रपीति विश्वः । चेतः खलु केवलं हृदयं मृदुनः शिरीषस्य तत् पुष्पस्य बन्धनं वृन्तमिव कठिनम् । अत्नोपमालङ्कारः ॥

(१५२) शकु इति । एदमित्यादि । इदं श्रुत्वा न मेस्ति विभवो गन्तुम् । विभवः शक्तिः ॥

(१५३) राजेति । सम्प्रति इदानीम् । एतर्हि सम्प्रतीदानी मित्यमरः । लतामण्डपे लतागृहे ॥

(१५४) अपत इति । मृणालवयल मवलोक्य हर्षादाह हन्तेति । व्याहतं प्रतिबद्धम् ॥

(१५५) गमनव्याघातकं दर्शयति मणीति । मणिबन्धात् पाणिप्रकोष्ठयोः सन्धिस्थानात् गलितं परिभ्रष्टं इदं दृश्यमानं संक्रान्तः सम्पर्कवशात् सङ्गत उशीरस्य वीरणमूलानुलेपनस्य परिमलः प्रशस्तगन्धो यत्न तत् तथोक्तम् । विमर्द्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे इत्यमरः । मे मम हृदयस्य निगडं बन्धनशृङ्खल इव । अथ शृङ्खले अन्दुको निगडोऽस्त्रीस्यादित्यमरः । तस्याः प्रियाया

सबहुमानमादत्ते। (१५६)

शकु। हस्तं विलोक्य। अम्मो दोव्बल्लसिढ़िलदाए परिब्भट्ठं एदं मिणालवलअं ण मए परिण्णादं। (१५७)

राजा। मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य। अहो स्पर्शः। (१५८)

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये
विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता।
जनः समाश्वासित एष दुःखभा-
गचेतनेनापि सता न तु त्वया॥ (१५९)

मृणालवलयं पुरतोऽग्रतः स्थितं तिष्ठति। स्यात् पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः। हृदयस्य निगडमिवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः। इयमार्य्या जातिः॥

(१५६) सबहुमानमिति। बहुमानं सादरम्। आदत्ते गृह्णाति। मृणालवलयमिति शेषः॥

(१५७) शकु इति। अम्मो इत्यादि। अहो दौर्ब्बल्यशिथिलतया परिभ्रष्टमिदं मृणालवलयं न मया परिज्ञातम्। दौर्ब्बल्येन अङ्गानां कार्श्येन या शिथिलता मृणालवलयस्य श्लथभाव स्तया हेतुना परिभ्रष्टं पतितम् मृणालवलयं मया न परिज्ञातं नानुभूतम्। अम्मो दुर्ब्बल स्यात इत्यमरः॥

(१५८) राजेति। उरसि वक्षसि निक्षिप्य निधाय। स्पर्श इति एतेन विरहविनोदनं दर्शितम्। तथाचोक्तम्। वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म्म स्वपनसमये दर्शनमपि। तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथित इति॥

(१५९) अनेनेति। हे प्रिये कान्तं मनोज्ञं भुजं बाहुं विहाय त्यक्त्वा अत्र भूभागे तिष्ठता वर्त्तमानेन अनेन ते तव लीलाभरणेन विलासकङ्कणेन अचेतनेनापि अचेतनत्वेन सतापि दुःखभाक् दुःखं विरहवेदनां भजते सेवते यः सः। डाङ्गवयवयोर्विक्लिति क्विप्। एष जनः अहमिति भावः। समाश्वासितः सुस्थीकृतः त्वया तु सचेतनया समाश्वासित इति भावः। न न समाश्वासितः इत्यर्थः। इदं वंशस्थविलं नाम वृत्तम्॥

शकु ॥ अदोवरं ण समत्यह्मि विलम्बिदुं भोदु एदेण ज्जेव अबदेसेण अत्ताणं दंसइस्सं । इत्युपसर्पति । (१६०)

राजा ॥ दृष्ट्वा सहर्षम् ॥ अये जीवितेश्वरी मे प्राप्ता परिदेवनानन्तरं प्रसादेनोपकर्त्तव्योऽस्मि खलु दैवस्य । (१६१)

पिपासाक्षामकण्ठेन याचित श्चाम्बु पक्षिणा ।
नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥ (१६२)

शकु ॥ राज्ञः सम्मुखे स्थित्वा ॥ अज्ज अज्जपधे सुमरिअ एदस्स हत्यब्भंसिणो मिणालवलअस्स कदे पड़िणिवुत्तह्मि कधिदं

---

(१६०) शकु इति । अदोइत्यादि । अतः परं न समर्थोस्मि विलम्बितुम् । भवतु एतेनैवापदेशेनात्मानं दर्शयिष्यामि । अतःपरं एतस्मा द्वचनादनन्तरम् । एतेनैव वलयभ्रंशेनैव । अपदेशेन छलेन । उपसर्पति उपगच्छति ॥

(१६१) राजेति । अये सम्भ्रमे । जीवितेश्वरी प्रेयसी । परिदेवनान्तरं मत्कृतविलापावसाने । विलापः परिदेवन मित्यमरः । दैवस्य विधेः । दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति र्विधि रित्यमरः । प्रसादेन प्रसन्नतया उपकर्त्तव्य उपकारार्होस्मि । खलु जिज्ञासायां किमित्यर्थः । अनधिकारप्रश्नोयम् । शकुन्तलागमन एव दैवस्य प्रसाद इति भङ्ग्या प्रकटितम् ॥

(१६२) पिपासेति । पिपासया क्षामो दुर्व्वल उत्त्रैवताक्षम इति यावत् कण्ठो यस्य स तथोक्तेन पक्षिणा चातकेन च अम्बु तोयं याचितं नवमेघेन उज्झिता दृष्टा धारा आसारस्य अस्य पक्षिणो मुखे निपतिता । द्वौ चकारौ क्रिययोरव्यवहितपौर्व्वापर्य्यं बोधयतः । अत्र कातरस्वरचातकरुतानन्तरमेव नवमेघोज्झितधारापातेनाप्रस्तुतसुमहशेनार्थेन विलापानन्तरमेव शकुन्तलागमरूपप्रस्तुतसुसदृशार्थस्य गम्यत्वा दप्रस्तुतप्रशंसाख्योलङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे । क्वचित् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्य्यान्निमित्तं कार्य्यस्य हेतोरथ समात् समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतश्चेत् गम्यते पञ्चधा मतः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥

मे हिअएण तए गहिदं त्ति ता णिक्खिव एदं मा मं अत्ताणञ्च मुणिअणेसु पआसइस्सदि। (१६३)

राजा। एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि। (१६४)

शकु। केण उण। (१६५)

राजा। यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि। (१६६)

शकु। आ का गदी भोदु एदं दाव। इत्युपसर्पति। (१६७)

राजा। इतः शिलापट्टैकदेशं संश्रयावः। इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ। (१६८)

---

(१६३) शकु इति। स्मित्वा गतिं स्मयित्वा। अज्जेत्यादि। आर्य अर्द्धपथे स्थिता एतस्य हस्तभ्रंशिनो मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिवृत्तास्मि कथितं मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति तन्निक्षिपेदं मा मामात्मानञ्च मुनिजनेषु प्रकाशयिष्यसि। अर्द्धं पन्था इत्यर्द्धपथ स्तस्मिन् अर्द्धपथे। पथ्यमुरसे इत्यप्रत्ययः। स्थिता सताम्हे मृणालवलयभ्रंशमिति शेषः। कृते अर्थे। अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्त्तते कृतमिति कोषसारः। प्रतिनिवृत्ता प्रत्यागता। प्रथमं निक्षिपेत्युक्तौ केनाभिहितासि यदहमेवाग्रहीषमिति राज्ञः प्रश्नःसम्भावनामवधार्याह कथित मिति। तत्तस्मात्। इदं मृणालवलयम्। मा मात्मानञ्च मुनिजनेषु मा प्रकाशयिष्यसि तथाच विलम्बादेव मुनिजनेषु विदितवृत्तान्ततायाः प्रकाशः स्यादिति भावः॥

(१६४) राजेति। अभिसन्धिना उद्देशेन॥

(१६५) शकु इति। केण उण केन पुनः। केन अभिसन्धिना॥

(१६६) राजेति। यदि इदं मृणालवलयं अहमेव न त्वमिति भावः। यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य निवेशयामि परिधापयामि। एतेनाभिसन्धिनेत्यर्थः॥

(१६७) शकु इति। आ इत्यादि। आः का गति र्भवत्वेवं तावत्। आः पीडायाम्। आस्तु स्यात् कोपपीडयो रित्यमरः। का गतिः क उपायः। गतिः स्त्रीमार्गदशयो र्ज्ञाने यात्राभ्युपाययो रिति मेदिनी। तावदेवं भवतु इत्युक्त्वा उपसर्पति उपगच्छति॥

(१६८) राजेति। इतोऽस्मिन् प्रदेशे शिलापट्टैकदेशं शिलाफलकैकदेशम्।

राजा ॥ शकुन्तलाया हस्तमादाय ॥ अहो स्पर्शः । (१६९)

हरकोपाग्निदग्धस्य दैवेनामृतवर्षिणा ।
प्ररोहः सम्भृतो भूयः किं स्वित् कामतरोरयम् ॥ (१७०)

शकु ॥ स्पर्शं रूपयित्वा ॥ तुवरदु तुवरदु अज्जउत्तो । (१७१)

राजा ॥ सहर्षमात्मगतम् ॥ इदानीमस्मि विश्वसितः भर्त्तुराभाषणपदमेतत् । (१७२)

प्रकाशम् ॥ सुन्दरि नातिश्लिष्टः सन्धिरस्य मृणालवलयस्य यदि तेऽभिमतं तदन्यथा घटयिष्यामि । (१७३)

अथ पङ्कः स्यात् फलके ऽपश्रयासने इति त्रिकाण्डशेषः । संश्रयावः तत्रोपविशावः ॥

(१६९) राजेति । स्पर्शः परमाह्लादकर इति भावः ॥

(१७०) हरेति । अयं करः । हरस्य शम्भोः कोपाग्निना कोपसमुत्थानलेन दग्धस्य भस्मीकृतस्य कामतरोर्मदनकल्पद्रुमस्य किं स्विदमृतवर्षिणा अमृतधाराभिः सिञ्चता दैवेन देवसङ्घेन भूयः सम्भृतः पुनरासादितः प्ररोहोऽङ्कुरः प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कुर इति वैजयन्ती । किं प्रश्ने । स्वित् वितर्के । उभाभ्यां वितर्कगर्भप्रश्नो द्योत्यते । अत्र सन्देहालङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे । सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थित इति । प्रकृते उपमेये । अन्यस्य उपमानस्य ॥

(१७१) शकु इति । स्पर्शं राज्ञ इति शेषः । तुवेत्यादि । त्वरतां त्वरतामार्य्यपुत्त्रः । मृणालवलयनिवेशनायेति शेषः ॥

(१७२) राजेति । आत्मगत मनतिप्रकाशम् । विश्वसितो जातविश्वासः । एतत् आर्य्यपुत्त्रेति । भर्त्तुराभाषणपदं भर्त्तरि प्रयोगार्हपदम् । तदाह भरतः । आर्य्यपुत्त्रेति सम्बोध्यः पतिः पत्नीजनेनवेति ॥

(१७३) प्रकाश मिति । विस्पष्ट मित्यर्थः । नातिश्लिष्टः न सम्यक् श्लेषं गतः न सुघुमिलित इति यावत् । सन्धि रुभयकोटियोगः । अभिमतं सम्मतम् । तत् तदा । अन्यथा घटयिष्यामि पृथक् विधं सन्धास्यामि ॥

शकु। स्मितं कृत्वा। जधा दे रोअदि। (१७४)

राजा। सव्याजं विलम्ब्य प्रतिमोच्य। सुन्दरि दृश्यताम्। (१७५)

अयं स ते श्यामलतामनोहरं
विशेषशोभार्थमिवोज्झिताम्बरः।
मृणालरूपेण नवो निशाकरः
करं समेत्योभयकोटि माश्रितः॥ (१७६)

शकु। ण दाव णं पेक्खामि पवणकम्पिदकण्णुप्पलरेणुणा कलुसीकिदा मे दिट्ठी। (१७७)

---

(१७४) शकु इति। जधेत्यादि। यथा ते रोचते। यथा यत्प्रकारः ते तुभ्यं रोचते प्रीतिमुत्पादयति। तथा क्रियता मिति शेषः॥

(१७५) राजेति। सव्याजं अन्यथासम्पादनकपटेन सहितम् विलम्ब्य कालं गमयित्वा। प्रतिमोच्य परिधाप्य। वलय मिति शेषः। दृश्यता मित्यस्य श्लोकोक्तेनान्वयः॥

(१७६) अयमिति। अयं स प्रसिद्धो नवः कलामात्रो निशाकरश्चन्द्रमा उज्झिताम्बरो मुक्ताकाशपथः सन्। एतेन मुक्तवस्त्रत्वमपि ध्वन्यते। अम्बरं व्योम्नि वाससीत्यमरः। विशेषशोभार्थं शोभातिरेकार्थमिव श्यामलतया नीलिम्ना मनोहरं चित्तोन्मादकम्। एतेन गगनसादृश्यमपि दर्शितम्। तव करं मृणालरूपेण समेत्य समागत्य उभयकोटिं अग्रद्वयमाश्रितः कुण्डलीभूय दृढं धृतवानिति भावः। कोटिरग्रे प्रकर्षे चेति धरणिः। अत्रासम्भावनमपि कुण्डलीभूतकलामात्र मिन्दुमुपमानं प्रौढ्या सम्भाव्य तदात्मतया उपमेयस्य मृणालवलयस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः। यदुक्तं दर्पणे। भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति। वंशस्थविलं वृत्तम्॥

(१७७) शकु इति। णेत्यादि। न तावदेनं प्रेक्षे पवनकम्पितकर्णोत्पलरेणुना कलुषीकृता मे दृष्टिः। एनं मृणालरूपिनिशाकरम्। न प्रेक्षे न पश्यामि। कुतस्तत्राह पवनेति। पवनेन कम्पितयोः स्पन्दितयोः कर्णोत्पलयोः श्रवणावतंसभूतयोः कमलयोः रेणुना रजसा दृष्टि र्लोचनं कलुषीकृता अप्रसादीकृता॥

राजा॥ सस्मितम्॥ यद्यनुमन्यसे तदहमेनां वदनमारुतेन विशदां करवाणि। (१७८)

शकु॥ तदो अणुकम्पिदा भवेअं किन्तु उण अहं ण दे वीससेमि। (१७६)

राजा॥ मामैवं नवो हि परिजनः सेव्याना मादेशात् परं न वर्त्तते। (१८०)

शकु॥ अअं ज्जेव अच्चाअरो अविस्सासजणओ। (१८१)

राजा॥ स्वगतम्॥ नाहमेवं रमणीयमात्मनः सेवावसरं शिथिलयिष्ये। मुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः। (१८२)।

शकु॥ प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति। (१८३)

---

(१७८) राजेति। अनुमन्यसे अनुजानासि। तत्तस्मात्। एनां दृष्टिम्। वदनमारुतेन फूत्कारेण। विशदां निर्म्मलाम्। विशदो धवले पुमान्। तद्युक्ते विमले वाच्यवदिति शब्दाब्धिः यद्वा विशदां व्यक्ताम्। विशदः पाण्डरे व्यक्ते इति मेदिनीत्रिकाण्डशेषौ। करवाणीति प्रार्थनायां लो॥

(१७६) शकु इति। तदोइत्यादि। तदानुकम्पिता भवेयम्। किन्तु पुनरहं न ते विश्वसिमि। अनुकम्पिता करुणां लम्भिता। भवेयमिति भव्ये वा फलहेतो रिति फलक्रियायां लो। ते इति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी॥

(१८०) राजेति। मा मैवं एवं मा वद मा वदेत्यर्थः। हि यस्मात् नवोऽचिरोपगतः परिजनः परिचारको जनः सेव्याना समासनीयानां आदेशात् परम् आदिष्टातिरिक्तं व्यापारं न वर्त्तते न तत्र रमते। परमिति भावपरत्वात् देशाध्वकालभाव मिति कर्म्मत्वम्॥

(१८१) शकु इति। अयमित्यादि। अयमेवात्यादरो अविश्वासजनकः। अत्यादर आदरातिशयः॥

(१८२) राजेति। रमणीयं दुर्लभम्। आत्मनः सेवावसरं सेवायै आत्मनोऽवकाशम्। शिथिलयिष्ये उपेक्षिष्ये। उन्नमयितु मुन्नमयितुम्॥

(१८३) शकु इति। प्रतिषेधं निषेधं रूपयन्ती क्रियया दर्शयन्ती विरमति निवर्त्तते॥

राजा। अयि मदिरेक्षणे अलमस्मदविनयाशङ्कया। (१८४)

शकु। किञ्चिद्दृष्ट्वा व्रीडावनतमुखी तिष्ठति। (१८५)

राजा। अङ्गुलिभ्यां मुखमुन्नमय्य आत्मगतम्। (१८६)

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः।
पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः॥ (१८७)

शकु। परिणाममन्थरो विअ अज्जउत्तो। (१८८)

राजा। कर्णोत्पलसन्निकर्षा दीक्षणमूढोऽस्मि। मुखमारुतेन चक्षुः सेवते। (१८९)

---

(१८४) राजेति। मदिरेक्षणे खञ्जनलोचने। अस्मात् अस्मत्तः। पञ्चम्या लुग्वचनान्तं पदम्। अविनयस्य असभ्यताया आशङ्कया त्रासेनालम्॥

(१८५) शकु इति। किञ्चिद् दृष्ट्वा ईषत् प्रेक्ष्य। किञ्चिदीषन्मनागल्पे इत्यमरः। व्रीड़या लज्जया अवनतं नम्रं मुखं यस्याः सा तथोक्ता। स्वाङ्गत्वादीप्।

(१८६) राजेति। अङ्गुलिभ्यां अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याम्। उन्नमय्य उन्नमय्य। उन्नामयतेः क्त्वो यप्। मेर्घौ रव इति अे रयः॥

(१८७) चारुणेति। अपरिक्षतेन दशनसम्पर्काभावेन कोमलः सुकुमारोऽयं प्रियाया अधरः चारुणा मनोहारिणा स्फुरितेन स्फुरणेन द्वारेण पिपासतः पातुमिच्छतः अधरमिति शेषः। मम सम्बन्धे अनुज्ञां अनुमतिं ददातीव। भावे क्तः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः॥

(१८८) शकु इति। परीत्यादि। परिणाममन्थर इवार्य्यपुत्त्रः। परिणामं चक्षुःप्रविष्टकर्णोत्पलरेण्वोः सम्यक्बोधः तत्र मन्थरो मन्दः अक्षम इति यावत्। मन्थरः कोपफलयो र्बाधमन्थानयोः पुमान्। कुसुम्भ्यां नद्ययोर्मन्दे द्वयौ वक्रेऽभिधेयवदिति मेदिनी। अन्ये कर्णोत्पलरेणूपेतनयनात् सम्यगनुभवितुं नार्हतीति भावः॥

(१८९) राजेति। कर्णोत्पलस्य सन्निकर्षात्सामीप्यात् ईक्षणमूढो दर्शनाक्षमः। रेणुभिरन्धीकरणादिति भावः। मुखमारुतेन फुत्कारेण॥

शकु॥ भोदु पइदित्थदंसणह्मि सम्वुत्ता। लज्जेमि उण अणुवआरिणी पिअआरिणो अज्जउत्तस्स। (१९०)

राजा॥ सुन्दरि किमन्यत्। (१९१)

इदमप्युपकृतिपक्षे सुरभि मुखन्ते यदाघ्रातम्।
ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमात्रेण॥ (१९२)

शकु॥ सस्मितम्॥ असन्तोसे उण किं करेदि। (१९३)

राजा॥ इदमिति व्यवसितः। (१९४)

---

(१९०) शकु इति। भोद्वित्यादि। भवतु प्रकृतिस्थदर्शनास्मि संवृत्ता। लज्जे पुनरनुपकारिणी प्रियकारिण आर्य्यपुत्रस्य। भवतु अस्तु अलमन्येन कृतकारेणे-तिभावः। भवतिरत्रास्ति समानार्थः। प्रकृतिस्थदर्शना स्वाभाविकदर्शना। पुनस्त्वर्थः। तेन किन्तु प्रियकारिणोऽभिमतार्थसाधिन आर्य्यपुत्रस्य अनुप-कारिणी अहं लज्जे जिह्रेमि। लस्जीयोङ व्रीडेइतिकविकल्पद्रुमः। झय झसोरिति सस्य दः। स्तुश्रुभिरिति दस्य जः॥

(१९१) राजेति। अन्यत् उपकरणं किम्। अलमन्येनोपकारेणेति भावः॥

(१९२) किमुपकृतं मया यदन्येनाल मित्युच्यते इत्यत आह इदमिति। तव सुरभिमुखं सुगन्धिवदनम्। सुगन्धौच मनोज्ञेच वाच्यवत्सुरभिः स्मृत इति विश्वः। यदाघ्रात माघ्रायि मयेतिशेषः। इदमपि उपकृतिपक्षे उपकारकत्वे गणनीय इति शेषः। ननु यतः कमलस्य गन्धमात्रेण आसवास्वादं विनापीति भावः। मधुकरो भृङ्गः सन्तुष्यति सन्तोषमाप्नोति। अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः। पूर्व्वार्द्धस्यापि द्वादशपञ्चदशमात्रत्वा दुपगीति र्नामार्य्येयम्। तदुक्तम्। आर्य्यो-त्तरार्द्धतुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तञ्चेत्। कामिनि तामुपगीतिं प्रकाशयन्ते महा-कवय इति॥

(१९३) शकु इति। असेत्यादि। असन्तोषे पुनः किं करोति। मधुकर इति शेषः। तत्प्रतिविम्बनाद्भवानपीत्यर्थः॥

(१९४) राजेति। इदं एवं करोतीत्युक्त्वा व्यवसितश्चुम्बितुं कृताध्यवसायः चुम्बितु मुद्युक्त इति यावत्। नतु वस्तुतश्चुम्बितवान् तदभिनवस्य प्रतिषेधात्

शकु॰। वक्त्रं ढौकते। (१९५)

नेपथ्ये। चक्कवाअवहु आमन्तेहि सहचरं। उवत्थिदा रअणी। (१९६)

शकु॰। कर्णं दत्त्वा ससम्भ्रमम्। अज्जउत्त एसा क्खु तादकस्सवस्स धम्मकणीअसी मम वुत्तन्तोवलम्भणणिमित्तं अज्जा गोदमी आअच्छदि ता विडवान्तरिदो होहि। (१९७)

राजा। तथा इत्येकान्ते स्थितः। (१९८)

यथाह। शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम्। स्नानानुलेपने चैभिर्वर्ज्जितो नातिविस्तर इति। मुखसंसर्गवर्ज्जि पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु इत्यभिधास्यमानेन विरोधाच्च॥

(१९५) शकु इति। वक्त्रं मुखं ढौकते आवृणोति। यद्यपि ढौकृङ् गत्यामिति कविकल्पद्रुमः तथापि धातूनामनेकार्थत्वात् दत्त्वावरणार्थः। यदुक्तम्। क्रियावाचित्वमाख्यातुं एकोऽर्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतोऽन्येऽमन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति॥

(१९६) नेपथ्य इति। चक्केत्यादि। चक्रवाकवधु आमन्त्रय सहचरं नन्वुपस्थिता रजनी। आमन्त्रय आह्वय। सह युगपच्चरतीति सहचरं प्रियं। उपेत्यादि हेतुः। निशि चक्रवाकमिथुनं विरहदशां लभते प्रियाच प्रियमाक्रन्दतीति प्रवादप्रसिद्धमखिलजनस्य॥

(१९७ शकु इति। कर्णं दत्त्वा श्रोतुं कर्णं नियुज्य। ससम्भ्रमं सत्वरम्। अज्जेत्यादि। आर्यपुत्र एषा खलु तातकण्वस्य धर्मकनीयसी मम वृत्तान्तोपलम्भननिमित्त मार्या गौतमी आगच्छति तद्विटपान्तरितो भव। धर्मकनीयसी धर्मभगिनी न वस्तुतो भगिनीत्यर्थः। मम वृत्तान्तस्य वार्त्ताया उपलम्भननिमित्तं ज्ञानार्थम्। वार्त्ता प्रवृत्ति वृत्तान्त इति प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना इति चामरः। विटपान्तरितः लताच्छादितशरीरः॥

(१९८) राजेति। तथा तथैव क्रियत इत्युक्त्वा एकान्ते निर्जने स्थित स्तिष्ठति। एकान्तं स्त्रीवत्तत्वनिर्जने तद्युते त्रिष्विति शब्दाभिः॥

ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी । (१९९)

गौत ॥ जादे अच्चाहिदं सुणिअ आअदा एदं शान्तिउदअं । (२००)

दृष्ट्वा समुत्थाप्य च ॥ इध देवदासहाइणी चिट्ठसि । (२०१)

शकु ॥ दाणिंज्जेव अणसूयापिअम्बदाओ मालिणीं ओदीणाओ । (२०२)

गौत ॥ शान्त्युदकेन शकुन्तला मभ्युक्ष्य ॥ जादे णिराबाधा मे चिरं जीव अवि दे लहुसन्दावाइं अङ्गाइं । इति स्पृशति । (२०३)

शकु ॥ अम्मो अत्थि विसेसो । (२०४)

---

(१९९) तत इति । ततः राज्ञः स्थानान्तरगमनात् परम् । पात्रहस्ता शान्त्युदकपात्रहस्ता ॥

(२००) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते अत्याहितं श्रुत्वा आगता एतच्छान्त्युदकम् । जाते वत्से । अत्याहितं तापादतिभीतिम् । अत्याहितं महाभीतिः कर्म्मजीवानपेक्षिचेत्यमरः । शान्त्युदकं दर्शयित्वमाह एतदिति ॥

(२०१) दृष्ट्वेति । शकुन्तलामिति शेषः । इधेत्यादि । इह देवतासहायिनी तिष्ठसि । देवतासहायिनी एकाकिनी । ईषत्कोपगर्भोयं प्रश्नः ॥

(२०२) शकु इति । दाणि मिति । इदानीमेव अनसूयाप्रियंवदे मालिनीमवतीर्णे । मालिनीं नदीम् । अवतीर्णे गते ॥

(२०३) गौतेति । अभ्युक्ष्य शान्त्युदकेन अभिषिच्य । तत्प्रकारस्तु । उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतमिति स्मृत्युक्तः । जादेइत्यादि । जाते निराबाधा मे चिरं जीव अपि ते लघुसन्तापान्यङ्गानि । जाते वत्से मे इत्यनेन सम्बन्धः । निराबाधा निष्पीड़ा । अपिः प्रश्ने । लघवोऽल्पीभूताः सन्तापा येषु तानि लघुसन्तापानि । इति इति पृच्छन्ती । स्पृशति अङ्गानीति शेषः ॥

(२०४) शकु इति । अम्मो इत्यादि । अहो अस्ति विशेषः । अस्ति भवति । अस्ति विद्यते इत्यर्थ मवलम्ब्य मिथ्यावाददोषः परिहृतः । सत्तार्थधातूनां उत्पत्ति विद्यमानता चेत्यर्थद्वयमेव रूढम् । विशेषः प्रतीकारः ॥

गौत॰ परिणदो दिअसो ता एहि उडअं ज्जेव गच्छम्ह । (२०५)

शकु॰ कियच्चिदुत्थाय स्वगतम्॰ हिअअ पढमं सुहोवणदे मणोरहे कालहरणं करेसि सम्पदं अणुभव दाव दुक्खं । (२०६)

पदान्तरे प्रतिनिवृत्य॰ प्रकाशम्॰ लदाहर सन्दावहर आमन्तेमि तुमं पुणोवि परिभोअत्थं । इति निष्क्रान्ते। (२०७)

राजा॰ पूर्व्वस्थानमुपेत्य सनिश्वासम्॰ अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि । (२०८)

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं
प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।

---

(२२५) गौतेति । परीत्यादि । परिणतो दिवस स्तदेहि उटजमेव गच्छावः । अन्यत्र स्थितेत्येवकारव्यवच्छेदः ॥

(२०६) शकु इति । कथञ्चित् कष्टेन । हिअएत्यादि । हृदय प्रथमं सुखोपनते मनोरथे कालहरणं करोषि साम्प्रत मनुभव तावद्दुःखम् । सुखोपनते अप्रयत्नसुलभे सतीत्यर्थः । मनोरथे अभीप्सितफले प्रियतम इति यावत् । कालहरणं विलम्बम् । साम्प्रत मिदानीम् ॥

(२०७) पदेति । पदान्तरे अन्यस्मिन् पदविन्यासे प्रतिनिवृत्य पश्चाद्विवृत्य । लदेत्यादि । लतागृह सन्तापहर आमन्त्रयामि त्वां पुनरपि परिभोगार्थम् । लतागृहं निकुञ्जम् । अत्र तत्स्थो महाराज एव ध्वन्यते । सन्तापहर आलोकनिराकरणा दालोकदानाद्वा इत्यर्थः । आमन्त्रयामि निवेदयामि । परिभोगार्थं वासार्थं सङ्गमार्थमित्यर्थः । इति एवमुक्तौ सत्याम् । निष्क्रान्ते गौतमीशकुन्तले इति शेषः ॥

(२०८) राजेति पूर्व्वस्थानं लतागृहमित्यागतवान् । अहो विस्मये । प्रार्थितानामर्थानां प्रयोजनानां सिद्धयो निष्पत्तयो विघ्नवत्यः बहुलविघ्नाः । सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोरिति विश्वः । हि यस्मात् मया सुखस्पर्शमितं यद्व चुम्बित मिति श्लोकेनान्वयः ॥

मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः
कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु ॥ (२०९)

क्व नु खलु सम्प्रति गच्छामि अथवा इहैव प्रियापरिभुक्ते लतामण्डपे मुहूर्त्तं तिष्ठामि । (२१०)

सर्व्वतोऽवलोक्य । (२११)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलाया मियं
कान्तो मन्मथलेख एष नलिनीपत्रे नखै रर्पितः ।

---

(२०९) मुहुरिति । पक्ष्म नेत्ररोमावली । पक्ष्माक्षिलोम्नीत्यमरः । तदस्ति ययो रिति सिध्मादित्वाल्लच् । पक्ष्मले अक्षिणी दृशौ यस्याः सा तस्याः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् इति षः । षिद्गौरादिभ्यश्च इति ङीष् । शकुन्तलाया इति यावत् । अधरस्य ओष्ठस्य इयोः समाहारः अधरोष्ठम् । प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानामिति एकवद्भावः । ओत्वोष्ठयोः समासे वा इति ओष्ठे परे अकारलोपः । मुहुः पुनः पुन रङ्गुलिभिः संवृतमधरोष्ठं यस्य तत्तथोक्तम् । तथा प्रतिषेधाक्षरैः निषेधायोदीरितवर्णै र्विक्लवं विह्वलं अभिरामं मनोज्ञञ्च । अक्षरं ब्रह्मवर्णयोरिति विश्वः । विक्लवो विह्वल इत्यमरः । अभिरामं रमणीयं रम्यं सौम्यञ्च सुन्दर मिति धनञ्जयः । तथा अंसे स्कन्धे विवर्त्तते चुम्बनातङ्काद्भ्रमते इति अंसविवर्त्ति मुखं कथमपि कष्टस्पृष्टा उन्नमितमुन्नमितम् नतु चुम्बितम् । भविष्यत्येव चुम्बने विघ्नभूता गौतमी समायातेति भावः । इदमुपवृत्तं नाम वृत्तं लक्षणान्नूक्तम् ॥

(२१०) क्वेति । नु वितर्के । खलुः इच्छायाम् । प्रियया परिभुक्ते आसिते । ध्रौव्यगत्यदनार्थाद्ङ्डेचेत्यधिकरणे क्तः । मुहूर्त्तं कतिचित् क्षणम् । क्षणस्ते तु मुहूर्त्तो द्वादशास्त्रियामित्यमरः ॥

(२११) सर्व्वेति । सर्व्वतो लतामण्डपस्य द्रव्यजातानि ॥

हस्ताद्भ्रष्टमिदं बिसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहादीशोऽस्मि शून्यादपि ॥ (२१२)

विचिन्त्य ॥ अहो धिगसम्यक् चेष्टितं प्रियां समासाद्य कालहरणं कुर्व्वता मया । तदिदानीम् । (२१३)

रहः प्रत्यासत्तिं यदि सुवदना यास्यति पुन-
र्न कालं हास्यामि प्रकृतिदुरवापा हि विषयाः ।
इति क्लिष्टं विघ्नैर्गणयति च मे मूढहृदयं
प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिव ॥ (२१४)

---

(२१२) तस्या इति । शरीरेण लुलिता लुण्ठनोल्लुण्ठनादिना विमर्द्दिता । लुल विमर्द्दने इति चौरादिकधातुगणपाठे कविकल्पद्रुमः । इयं शिलायां शिलोपरि तस्याः प्रियायाः पुष्पमयी पुष्पात्मिका शय्या । तस्या इति सर्व्वत्रान्वयि । नलिन्याः पद्मिन्याः पत्रे नखैरर्पितोऽङ्कित एष कान्तो मनोहरो मन्मथलेखो मदनलेखः । क्लान्तस्त्वत्र क्लान्त इति क्वचित्पाठः । क्लान्तो म्लानिं गत इत्यर्थः । हस्ताद्भ्रष्टं परिगलितमिदं बिसाभरणं मृणालवलयम् । मृणालं बिसमित्यमरः । इति एवं रूपेण आसज्यमान आसक्तिं गच्छत् ईक्षणं यस्य स तथोक्तोऽहम् शून्यात्प्रियारहितादपि वेतसगृहात् वानीरतरुगतलतागृहात्सहसा हठात् निर्गन्तुं न ईशः समर्थोऽस्मि । इदं शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम् ॥

(२१३) विचिन्त्येति । विचार्य्येत्यर्थः । अहो विषादे । अहो धिगर्थे शोकेच करुणार्थविषादयो रिति मेदिनी । धिगिति । प्रियां शकुन्तलां समासाद्य सम्प्राप्य कालहरणं स्वाभिमतार्थसाधने विलम्बं कुर्व्वता मया असम्यक् चेष्टितं वृथा अनुष्ठितं धिक् । तत् तस्मात् इदानीमधुना मूढहृदयं प्रियायाः प्रत्यक्षं भवतीति श्लोकीयेनान्वयः ॥

(२१४) रह इति । सुष्ठु वदनं यस्याः सा सुवदना । स्वाकृतेऽपि विकसितत्वादेव । शकुन्तला यदि पुनरन्यदा रहःप्रत्यासत्तिं विविक्तभूमौ सन्निकर्षम् । विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाका स्तथा रह इत्यमरः । यास्यति तदा कालं न हास्यामि त्यक्ष्यामि न विलम्बिष्यामीति यावत् । ततस्तथा हेव यथाकर्त्तव्यं करि-

नेपथ्ये ॥ भो भो राजन् । (२१५)

सायन्तने सवनकर्म्मणि सम्प्रवृत्ते
वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः ।
छाया स्चरन्ति बहुधा भय मादधानाः
सन्ध्याभ्रकूटकपिशाः पिशिताशनानाम् । (२१६)

स्यामीति भावः। एतेनास्य वैवाहिकमुहूर्त्तोद्यनपेक्षया विधिप्रमत्तत्वं नाशङ्कनीयम्। गान्धर्व्वादीना मुद्वाहानां सार्व्वकालिकत्वश्रुतेः। यथा रत्नमालायाम्। प्राजापत्यब्राह्मदैवार्षसंज्ञाः कालेषूक्तष्वेव कार्य्या विवाहाः। गान्धर्व्वाख्यो राक्षसश्चासुरश्च पैशाचोवा सर्व्वकाले विधेया इति। हि यतो विषया इन्द्रियार्थाः। विषया अमी गोचरा इन्द्रियार्था श्चेत्यमरः। प्रकृत्या स्वभावेन दुरवापा दुर्लभाः। विम्रैर्दुर्देवैः क्लिष्टं पीड़ितं मे मूढहृदयं इति उक्तप्रकारेण प्रियायाः प्रत्यक्षं साक्षात्कारं गणयति च तथा किमपि अनिर्व्वचनीयं कातरमधीरमिव भवति च। इदं वृत्तं शिखरिणी नाम ॥

(२१५) नेपथ्य इति सुगमम् ॥

(२१६) सायन्तने इति। सायन्तने सायं कालीने सवनकर्म्मणि यागकर्म्मणि। सवनं यजने स्नाने सोमनिर्गमनेपि चेति विश्वः। अग्निहोत्र इति यावत् तथाच श्रुतिः यावज्जीव मग्निहोत्रं जुहोति यदग्नयेच प्रजापतये सायं प्रातर्जुहोतीति। सम्प्रवृत्ते आरब्धे सति हुताशनवतीं ज्वलदनलां वेदिं परितो यज्ञभूमेः समन्ततः। समन्ततस्तु परितः सर्व्वतोविष्वगित्यपीत्यमरः। अभुभयपरिसर्व्वत इत्युक्ते द्वितीया। प्रकीर्णा व्याप्ता अतएव भयं हविराच्छेदाशङ्कामादधाना उत्पादयन्त्यः सन्ध्यायाः अभ्रकूटा मेघपुञ्जा इव कपिशा श्यावाः कृष्णपीतवर्णा इति यावत्। अभ्रं मेघ इति। पुञ्जराशीतूत्कर कूटमस्त्रिया मिति। श्यावः स्यात् कपिश इति चामरः। पिशितं मांस मश्नन्ति ये ते पिशिताशनाः। नन्द्यादित्वादनः। पिशितं तरसं मांस मित्यमरः। तेषां बहुधा बहुप्रकारा च्छाया सरन्ति इतस्ततो भ्रमन्ति। तथाच मायाकृताडम्बरविग्रहा अपि राक्षसा ज्वलदनलसन्निकर्षात् पतन्तीभि श्छायाभि रनुमीयन्त इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

राजा॥ आकर्ण्य सावष्टम्भम्॥ भो भो तपस्विनो मा भैष्ट मा भैष्ट अयमहमागत एव। इति निष्क्रान्तः। (२१७)

तृतीयोऽङ्कः। (२१८)

---

(२१७) राजेति। सावष्टम्भं सप्रारम्भं सोद्यममिति यावत्। अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपीति विश्वः। भैष्टेति। माङ्योगात् माटीषेति टी। युष्मत्कर्तृत्वात् कर्त्तुर्बहुत्वाच्च तस्या स्तविभक्तिः। अमेति करणा नामागमः। स्थां सिरिति सिः। इवर्णान्तनिषेधाद्येम्। भ्रजश्देति वृद्धिः। ततः षत्वं तस्य टत्व। इति एवमुक्त्वा निष्क्रान्तो रङ्गभूमेरपसृतः॥

(२१८) तृतीयेति। अङ्कः परिच्छेदः॥

इति श्रीलक्ष्मणनाथशर्म्मकृतायामभिज्ञानशकुन्तलटीकायां प्रबोधिकाख्यायां तृतीयाङ्कविवरणम्॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्।

चतुर्थोऽङ्कः।

ततः प्रविशति कुसुमावचय मभिनयन्त्यौ सख्यौ ॥ (१)

अनसूया ॥ हला पिअम्वदे जइवि गन्धव्वेण विवाहविहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा पिअसही सउन्तला अणुरूवभत्तिभाइणी संवुत्ता तहवि मे ण णिव्वुदं हिअअं। (२)

प्रियंवदा ॥ कधं विअ। (३)

अन॥ अज्ज सो राएसी इट्ठिपरिसमत्तीए इसिहिं

---

(१) तत इति। कुसुमावचयं वृक्षेभ्यः पुष्पसंग्रहम्। अभिनयन्त्यौ रूपयन्त्यौ। सख्यौ शकुन्तलाया इति शेषः॥

(२) अनसूयेति। हलेत्यादि। अयि प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्व्वेण विवाहविधिना निर्वृत्तकल्याणा प्रियसखी शकुन्तला अनुरूपभर्तृभागिनी संवृत्ता तथापि मे न निर्वृतं हृदयम्। गान्धर्व्वेणान्योन्यसमयपूर्व्वकेण। विवाहविधिना विवाहकर्म्मणा। निर्वृत्तकल्याणा निष्पन्नमङ्गला। अनुरूपं रूपैः सुसदृशं भर्तारं भक्तुं शीलं यस्या इत्यनुरूपभर्तृभागिनी। रक्षोपसकानासष्मिणाविति तापकबलेन युजभुजभजत्यजसंसृजरञ्जभञ्जविविचसंपृचिभ्यो घिणिस्ताच्छील्ये इतिवक्तव्यात् घिणिप्रत्ययः। घित्वात्कुत्वगः। निर्वृतं सुस्थीभूतं सुखि वा। निर्वृतिः सुस्थितावस्तगमने च सुखे स्त्रिया मिति मेदिनी॥

(३) प्रियंवदेति। कथं विव कथमिव॥

विसज्जिदो अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागमादो इमं जणं सुमरेदि ण वत्ति। (४)

प्रियं॰ एत्थ दाव वीसत्था होहि ण हि तादिसा आकिदिविसेसा गुणविरहिणो होन्ति। एत्तिअं उण चिन्तणीअं तादो तित्थजत्तादो पडिणिउत्तो इमं वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदित्ति। (५)

अन॰ जधा मं पुच्छसि तधा अभिमदं तादस्स। (६)

---

(४) अनेति। अज्जेत्यादि। अद्य स राजर्षिरिष्टिपरिसमाप्त्या ऋषिभिर्विसर्जितः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागमादिमं जनं स्मरति न वेति। इष्टिपरिसमाप्त्या यागसमापनेन। इष्टिर्यागेच्छयोरित्यमरः। विसर्जितो नगरगमनायानुज्ञातः। अन्तःपुरसमागमान्महिषीसम्भोगात्। इमं जनं प्रियसखीम्। स्मरति अथवा न स्मरति इति एवं चिन्तया न निर्वृतं हृदयमित्याशयः॥

(५) प्रियमिति। एत्थेत्यादि। अत्र तावद्विश्वस्ता भव नहि तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरहिणो भवन्ति, एतावत् पुन चिन्तनीयं तात तीर्थयात्रातः प्रतिनिवृत्त इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति। अत्र राज्ञः स्मृतौ। विश्वस्ता स्थिरनिश्चया। हि यस्मात् तादृशा महत् आकृतिविशेषा विशिष्टा आकृतयः। गुणा भजनुमत्त्वादिकं विरहयन्ति त्यजन्तीति गुणविरहिणो न भवन्ति। अतएवाह आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागम इति रघुकृतत्त्याग इति कविकल्पद्रुमः। एतावत् पुनरिदन्तु चिन्तनीयं विचारणीयं किमित्याकाङ्क्षाया मित्यन्वयः। किं प्रतिपत्स्यते किं मंस्यते॥

(६) अनेति अधेत्यादि। यथा मां पृच्छसि तथाभिमतं तातस्य। यथा अत्र विषये प्रियसख्याः पौरवराजसङ्गम इति यावत्। मां पृच्छसि श्रुत्वा किं प्रतिपत्स्यत इति जिज्ञाससे तथा तत् तातस्य अभिमतं सम्मतम्। अभिमतमिति ज्ञानार्थत्वात् वर्तमाने क्तः। तद्योगात् क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी। जह अहं पेक्खामि तह तस्स अणुमदं भवे इति क्वचित् पाठः यथाहं प्रेक्षे तथा तस्यानुमतं भवेदित्यर्थः॥

प्रियं॥ कधं विअ । (७)

अन॥ अणुरूवस्स वरस्स हत्थे कणआ पड़िबादणीअ त्ति अअं दाव पढ़मो कप्पो । तं जइ देव्वं सम्पादेदि णं कअत्थो गुरुअणो(८) ।

प्रियं॥ एवसेदम् । (९)

पुष्पभाजनं विलोक्य॥ सहि अबचिदाइं क्खु बलिकम्मपज्ज-त्ताइं कुसुमाइं । (१०)

अन॥ णं सउन्तलाएवि सोहग्गदेवदाओ अच्चिदव्वाओ ता अवराइंपि अवचिणुह्म । (११)

---

(७) प्रिय मिति । कधं विअ कथमिव ॥

(८) अनेति । अखित्यादि । अनुरूपस्य वरस्य हस्ते कन्या प्रतिपादनीये-त्ययं प्रथमः कल्पः । तं यदि दैवं सम्पादयति ननु कृतार्थौ गुरुजनः । वरस्य जामातुः । वरो जामातरि वृते देवतादे रभीप्सित इति मेदिनी । प्रतिपादिनो-या दानीया इत्ययं प्रथमः कल्पः प्रथमो विधिः । कल्पे विधिक्रमौ । मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधम इत्यमरः । तं मुख्यकल्पम् । दैवं नियतिरेव दैवे पुरुषकारेच कर्म्मसिद्धिर्व्यवस्थितेत्युक्तगुरुजनपुरुषकारां विने-त्यर्थः । सम्पादयति निर्व्वर्त्तयति । ग्यर्थाशंसवो रित्याशंसायां भव्ये की । कृतार्थः कृतप्रयोजनः ॥

(९) प्रिय मिति । एवस्येदं एवमिदम् । इदमेवमेवेत्यर्थः ।

(१०) पुष्पेति । पुष्पभाजन मुद्गृहीतपुष्पपात्रम् । सहीत्यादि । सखि अव-चितानि खलु बलिकर्म्मपर्य्याप्तानि कुसुमानि । अवचितानि उद्गृहीतानि । खलु केवलम् । बलीति । बलिकर्म्मसु पूजोपहारकर्म्मसु पर्य्याप्तानि यथेष्टानि । बलि-श्चामरदण्डे च जवयाश्लथचर्म्मणि । उदरावयवे देशे करपूजोपहारयो रिति विश्वः । कामं प्रकामं पर्य्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सित मित्यमरः ॥

(११) अनेति । णमित्यादि । ननु शकुन्तलाया अपि सौभाग्यदेवता अर्च्च-यितव्या तदपराण्यपि अवचिनुवः । अपि देवतापदान्ते योज्यः । सौभाग्यदेवता

प्रियं॥ जुज्जदि। इति तदेव कर्म्माभिनयतः। (१२)

नेपथ्ये। अयमहं भोः। (१३)

अन॥ कर्णं दत्त्वा॥ सहि अदिधिणा विअ णिवेदिदं। (१४)

प्रियं॥ णं उडए सण्णिहिदा सउन्तला। (१५)

अन॥ आं अज्ज उण असण्णिहिदा हिअएण तेण हि भोदु एत्तिकेहिं कुसुमेहिं पओजणं। इति प्रस्थिते। (१६)

पुनर्नेपथ्ये॥ आः कथ मतिथिं मां परिभवसि। (१७)

विचिन्तयन्ती य मनन्यमानसा
तपोनिधिं वेत्सि न मा मुपस्थितम्।

भर्तृसुभगतासाधिन्यो देवता मङ्गलचण्डिकादयः। तदर्च्चनस्यैवौद्वाहिकमङ्गलानन्तरं नारीणां समाचारः॥

(१२) प्रियमिति। जुज्जदि युज्यते। अभिनयतः रूपयतः। द्वे एवेति शेषः॥

(१३) नेपथ्य इति। अयं भवतामभ्यागत इत्यर्थः। भिक्षाध्ययनात्मनिवेदनमिदम्॥

(१४) अनेति। कर्णं दत्त्वा श्रुतिमभिनीय। सहीत्यादि। सखि अतिथिनेव निवेदितम्। यथातिथिरेव निवेदयतीत्यर्थः॥

(१५) प्रियमिति। णमित्यादि। ननूटजे सन्निहिता शकुन्तला। सन्निहिता उपस्थिता॥

(१६) अनेति। आमित्यादि। आं अद्य पुनरसन्निहिता हृदयेन तेन हि भवतु एतावद्भिरेव कुसुमैः प्रयोजनम्। आं स्मरणे। आं ज्ञाने निश्चयस्मृत्यो-रिति मेदिनी। हृदयेन असन्निहिता अन्यस्था भर्तृगतहृदयेति भावः। तेन हि तेनैव हेतुना। एतावद्भि रियद्भिरेव कुसुमैः प्रयोजनं बलिकर्म्मसौभाग्यदेवताभ्यर्च्चनरूपं भवतु। प्रस्थिते गच्छतः॥

(१७) पुनरिति। आः कोपे। आस्तु स्यात् कोपपीडयो रित्यमरः। परिभवसि उपेक्षितवचनतामापादयसि। अनादरः परिभव इत्यमरः॥

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ (१८)

उभे ॥ श्रुत्वा विषण्णे। (१९)

प्रियं ॥ हद्दी हद्दी तं ज्जेव संवुत्तं जं मए चिन्तिदं कस्सिं पि पूआरिहे अवरद्धा सुसहिअआ पिअसही सउन्तला। (२०)

अन ॥ पुरोवलोक्य ॥ ण क्खु जस्सिं कस्सिं पि एसो दुव्वासा सुलहकोवो महेसी तधा सविअ अविरलपादतुवराए गदीए पड़िणिउत्तो। (२१)

---

(१८) विचिन्तयन्तीति। यं पुरुषं विचिन्तयन्ती स्मरन्ती सती अनन्यमानसा नास्त्यन्यस्मिन् विषये मानसं मनो यस्याः सा तयोक्ता त्वम्। षिमन्त्ययान्तानां मुख्यानामेव ग्रहणात् णान्तादपि मानसशब्दान्नेप्। उपस्थितं गृहागतं तपांसि ब्रह्मचर्यादीनि धर्म्मा वा निधीयन्ते धार्य्यन्ते अस्मिन्निति तपोनिधिः। ढाङ्के इति कर्म्मोपपदा द्धाञोऽधिकरणे किः। तथाभूतं मां न वेत्सि नानुभवसि स तव चिन्तास्पदभूतो जनो बोधितोपि स्मृतिहेतुभूतक्रियया स्मरणाय प्रेरितोपि सन् प्रथमं कथारम्भसमये प्रमत्तोऽकृतावधानः पुमान्। प्रमादोऽनवधानतेत्यमरः। पश्चात् बोधितोपि सन् कृता सुपन्यस्तां कथां वाक्प्रबन्धमिव त्वां न स्मरिष्यति कृतसम्पर्कतया नानुभविष्यति। श्लोपमालङ्कारः। वंशस्थविलं वृत्तम् ॥

(१९) उभे इति। विषण्णे जातविषादे ॥

(२०) प्रियमिति। हद्दीत्यादि। हा धिक् हा धिक् तदेव संवृत्तं यन्मया चिन्तितं कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदया प्रियसखी शकुन्तला। यन्मया चिन्तितं अनुमितं तदेव संवृत्तं सम्भूतम्। तदेव विवृणोति कस्मिन्नित्यादि पूजार्हे सत्कार्य्ये। अपराद्धा कृतापराधा। शून्यहृदया राजप्रहितहृदया ॥

(२१) अनेति। पुरोऽग्रतः। स्यात् पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः। णेत्यादि न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि एष दुर्व्वासाः सुलभकोपो महर्षिः। तथा शप्ता अविरलपादत्वरया गत्वा प्रतिनिवृत्तः। न खलु अपराद्धेति पूर्व्वेण सम्बन्धः। यस्मिन् कस्मिन् सामान्यजने इत्यर्थः। सुलभः सुहजः कोपो रोषो यस्य स सुलभकोपः। तथा शप्ता विचिन्तयन्तीत्यादिना शप्ता। अविरलेति। अविरला

प्रियं॰ ॥ को अस्सो हुदवहादो पहवदि दहिदुं ता गच्छ पाएसुं पड़िअ णिउत्तावेहि जाव से अहं पि अग्घोदअं उवकप्पेमि । (२२)

अन॰ ॥ तह । इति निष्क्रान्ता । (२३)

प्रियं॰ ॥ पदान्तरे स्खलितं रूपयन्ती ॥ अम्मो आवेअक्खलिदाए गदीए परिब्भट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं । इति पुष्पावचयं रूपयति । (२४)

अन॰ ॥ प्रविश्य ॥ सहि शरीरी विअ कोवो कस्स अणुणअं सो गेह्णदि । किंदु उण सो अणुकम्पिदो मए । (२५)

प्रणिन्यस्ताः पादा यस्यां सा तथाभूतात्वरा यत्र सा तया । प्रतिनिवृत्तः पराङ्मुखीभूतः ॥

(२२) प्रियमिति । कोऽन्य इत्यादि । कोऽन्यो हुतवहात् प्रभवति दग्धुं तद्गच्छ पादयोः पतित्वा निवर्त्तय । यावदस्याहमपि अर्घोदकमुपकल्पयामि । हुतवहादग्नेरन्यः कः पदार्थो दग्धुं प्रभवति प्रभुर्भवति । दुर्वाससं विना क एवं शप्तुमर्हतीति भावः । गच्छ दुर्वाससः समीपमिति शेषः । निवर्त्तय आश्रमं नय । यावत् आनिवर्त्तनात् । यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः । अस्य महर्षेः तत् सम्प्रदेय मित्यर्थः । अर्घोदकमर्घार्थं जलम् । उपकल्पयामि पुष्पफलादिभिः सुसज्जीकरोमि ॥

(२३) अनेति । तह तथा ॥

(२४) प्रियमिति । पदान्तरे अन्यस्मिन् पदविक्षेपे स्खलितं गतिवैलक्षण्यम् । अम्मो इत्यादि । अहो आवेगस्खलितया गत्या परिभ्रष्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम् । आवेगेन त्वरया स्खलितया अन्यथाभूतया । परिभ्रष्टं पतितम् । अग्रहस्तात् हस्ताग्रात् अग्रशब्दस्य राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । पुष्पभाजनं पुष्पपात्रम् पुष्पावचयं विकीर्णपुष्पसंग्रहम् । पुष्पान्तरसंग्रहं वा ॥

(२५) अनेति । प्रविश्य रङ्गभूमिमिति शेषः । सखीत्यादि । सखि शरीरीव कोपः कस्यानुनयं स गृह्णाति । किन्तु पुनः सोऽनुकम्पितो मया । शरीरी मूर्त्तिमान् कोपः क्रोध इव स महर्षिः कस्यानुनयं प्रसादनं गृह्णाति स्वीकरोति

प्रियं॥ एदं ज्जेव तस्सिं बहुदरं ता कधेहि कधं तए पसादिदो। (२६)

अन॥ जदो णिउत्तिदुं ण इच्छदि तदो पाएसुं पडिअ विस्सविदो मए भअवं पढ़मं त्ति पेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदिजणस्स अअं अवराहो भअदा मरिसिदव्वो त्ति। (२७)

प्रियं॥ तदो तदो। (२८)

अन॥ तदो तेन भणिदं ण मे वअणं अण्णधा भविदुं अरिहदि किन्तु आहरणाहिण्णाणदंसणेण से सावो णिउत्तिस्सदित्ति मन्तअन्त ज्जेव अन्तरिदो। (२९)

कस्यापि नेत्यर्थः। अनुनयस्य मुनिग्राह्यतया लिखितत्वात् गृह्णातीति किञ्चिल्लिखायामिति भव्ये की। मया पुनः स महर्षिः किञ्च किञ्चित् अनुकम्पितोऽनुकम्पां कारितः॥

(२६) प्रिय मिति। एदमित्यादि। एतदेव तस्मिन् बहुतरं तत् कथय कथं त्वया प्रसादितः। एतदेव किञ्चिदनुकम्पनमेव तस्मिन् दुर्व्वाससि बहुतरं समधिकतया मन्तव्यं किञ्चिदनुकम्पनस्यैव तस्मिन् दुःशकत्वा दिति भावः। प्रसादितः प्रसन्नीकृतः॥

(२७) अनेति। जदोइत्यादि। यदा निवर्त्तितुं नेच्छति तदा पादयोः पतित्वा विज्ञापितो मया भगवन् प्रथम मिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्याय मपराधो भवता मर्षयितव्य इति। निवर्त्तितु माश्रमं प्रत्यागन्तुम्। विज्ञापितो निवेदितः किमित्याकाङ्क्षायां भगवन्नित्यादि। भगवन् माहात्म्यवन्। प्रथमं प्रथम मपराद्ध मिति प्रेक्ष्य विविच्य अविज्ञातो अपरिचितस्तपःप्रभावो भवत्तपस स्तेजः शक्तिर्वा येन स तथाभूतस्य। प्रभावः शक्ति तेजसो रिति विश्वः। दुहितृजनस्य निजदुहितृनिर्विशेषस्य जनस्य। अयमपराधः अवेक्षाचरणजनितो दोषो भवता मर्षयितव्यः क्षन्तव्यः॥

(२८) प्रिय मिति। तदो तदो ततस्ततः॥

(२९) अनेति। तदो इत्यादि। ततस्तेन भणितं न मे वचन मन्यथा भवितु

प्रियं॰ सहि दाणिं अस्ससिदुं अत्थि तेण राएसिणा संपत्थिदेण अत्तणो णामाङ्किदं अङ्गुलीअअं सुमरणीअं त्ति सउन्तलाए हत्थे सअं ज्जेव परिधाविदं एस ज्जेव तस्सिं साहीणो उवाओ भविस्सदि। (३०)

अन॰ सहि एहि देवकज्जं दाव से णिव्वत्तेम्ह। इति परिक्रामति। (३१)

प्रियं। अवलोक्य॥ अणसूए पेक्ख दाव वामहत्थविणिहिदवअणा आलिहिदा विअ पिअसही तग्गदाए चिन्ताए अत्ताणम्पि ण विभावेदि किं उण आगन्तुअं। (३२)

सहेति किन्त्वाभरणाभिज्ञानदर्शनेनास्याः शापो निवर्त्तिष्यत इति मन्त्रयमाण एवान्तरितः। तेन दुर्वाससा। अन्यथा भवितुं अर्थीभवितुम्। अभिज्ञायते ज्ञातसंसर्गतया निश्चीयते अनेनेत्यभिज्ञानम्। आभरणरूपं यदभिज्ञानं तद्दर्शनेन परिचयेन तदवलोकनेन हेतुना अस्याः शापो भर्तुः स्मृतिव्यवधायको निवर्त्तिष्यते अपगमिष्यति इति भणित मित्यन्वयः। मन्त्रयमानोऽनुच्चैर्व्याहरन् एतोऽनेनानुषङ्गः। अन्तरितः अन्तर्हितः॥

(३०) प्रिय मिति। सम्प्रतमित्यादि। शक्यमिदानी माश्वसितुं अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन आत्मनो नामाङ्कित मङ्गुरीयकं स्मरणीय मिति शकुन्तलाहस्ते स्वयमेव परिधापितं एष तस्मिन् स्वाधीन उपायो भविष्यति। इदानीं शापान्तश्रवणे सतीत्यर्थः। समाश्वसितुं सम्यगाश्वास माप्तुम्। शक्य-मस्माभि रिति शेषः। भावे क्यप्। आश्वासबीजं दर्शयति अस्तीत्यादि। सम्प्र-स्थितेन गच्छता। स्मरणीयं स्मरणाय हितम्। इति उक्त्वेति शेषः। शकु-न्तलाहस्ते तस्या अङ्गुल्याम्। परिधापितं प्रवेशितम्। एषः अङ्गुरीयकरूप-उपाय इत्यन्वयः। प्रक्रम्यमाणलिङ्गं भजते। तस्मिन् शापोपशमने। स्वाधीनो निजायत्तः॥

(३१) अनेति। सहीत्यादि। सखि एहि देवकार्यं तावदस्या निर्वर्त्तयावः।। देवकार्यं सौभाग्यदेवताभ्यर्च्चनम्। निर्वर्त्तयावः समापयावः॥

(३२) प्रियमिति। अवलोक्य प्रकाश्यता मिति शेषः। अणसूए इत्यादि। अन

अन॥ हला दोसं ज्जेव णो हिअए एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु रक्खणीआ क्खु पइदिपेलवा पिअसही। (२३)

प्रियं॥ को दाव उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चदि।

इत्युभे निष्क्रान्ते। (२४)

विष्कम्भकः (२५)।

स्वयेप्रेक्षस्व तावद्वामहस्तविनिहितवदना आलिखितेव प्रियसखी तद्गतया चिन्तया आत्मानमपि न विभावयति किं पुनरागन्तुकम्। वामेति। वामहस्ते सव्यपाणौ विनिहितं स्थापितं वदनं यया सा। आलिखितेव चित्रितेव निःस्पन्दत्वादिति भावः। तं राजानं गता प्राप्ता तद्गता तया राजविषयेति यावत्। विभावयति परिचिनोति। विभावः स्यात् परिचितौ कामस्योद्दीपनेऽपि चेति विश्वः। आगन्तुकमतिथिम्। स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागत इत्यमरः॥

(२३) अनेति। हलेत्यादि। सखि द्वयो रेवावयोर्हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु रक्षणीया खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी। एष वृत्तान्तः शापवृत्तान्तः। रक्षणीया न प्रकाशनार्हा। खलु केवलं प्रकृतिपेलवा स्वभावकोमला। पेलवं कोमलमिति त्रिकाण्डशेषः॥

(२४) प्रियमिति। को इत्यादि। क स्तावदुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति। अप्रस्तुतेनैतेन प्रियसखीसम्बन्धे ह्येतद्वृत्तान्तप्रकाशनमतीव दारुणमिति प्रस्तुतार्थस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रशंसाख्योऽलङ्कारोऽयम्। इति अतः परम्॥

(२५) विष्कम्भक इति। तदाख्योऽङ्कविशेष इत्यर्थः। अकृताभिनयस्यापि वृत्तस्य दुर्वाससोऽनुनयान्तवृत्तान्तस्य वर्त्तिष्यमानस्य च शापस्याङ्गुरीयकदर्शनावसानत्वस्य निदर्शकत्वात्। मध्यमपात्राभ्यां संप्रयोजितत्वेन शुद्धश्चायम्। यदुक्तम्। वृत्तवर्त्तिष्यमानानां कथांशानां निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः। मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः। शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पित इति। अत्र च विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतन्तथेत्यादिना शापाभिनयस्याङ्कमध्ये निषेधात् शपतो दुर्वाससः प्रवेशो बाधितः सुतरामनन्तरं तदनुनयनादिकथांशोऽपि रूपकेन न दर्शितः किन्तु विष्कम्भकेनेत्यनुभाव्यम्॥

ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः कण्वशिष्यः। (२६)

शिष्यः॥ वेलोपलक्षणार्थं मादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासात् प्रतिनिवृत्तेन कण्वेन तत्प्रकाशं निर्गत्यावलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति। (२७)

परिक्रम्यावलोक्य च॥ हन्त प्रभातप्राया रजनी। तथाहि। (२८)

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतारुणपुरःसर एकतोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु॥ (२९)

---

(२६) तत इति। सुप्तोत्थितः सुप्तः सन् उत्थितः। कण्वशिष्यः कण्वस्याध्यायः॥

(२७) शिष्य इति। प्रवासात् देशान्तरात् सोमतीर्थादिति यावत्। प्रतिनिवृत्तेनागतेन तत्रभवता कण्वेन वेलायाः कालस्य प्रातर्होमीयस्येति यावत् उपलक्षणार्थम् अवधारणार्थम्। अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपीत्यमरः। आदिष्टोऽस्मि आज्ञप्तोऽस्मि। ततस्मात्प्रकाशं बहिर्भागं निर्गत्य रजन्या रात्रेः कियदवशिष्टमित्यवलोकयामि॥

(२८) परीति। परिक्रम्य कतिपयैः पदैः सञ्चर्य। हन्तकारो हर्षे। हन्त हर्षेऽनुकम्पायामित्यमरः। प्रभातप्राया उषःकालसदृशी। तथाहीति [illegible]-त्यर्थः। उषः प्रत्यूषो अपि प्रभातञ्चेत्यमरः। प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति विश्वः। प्रभातवर्णनया तदुपपादयितुमाह यातीति॥

(२९) यातीति। एकत एकस्यां दिशि ओषधीनां पतिः चन्द्रमाः। सोम ओषधीनाम् अधिपतिरिति श्रुतेः। अस्तस्य चरमाचलस्य शिखरमग्रभागं याति। अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदित्यमरः। शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिष्विति विश्वः। एकतो अन्यस्या दिशः एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः। अरुणः सूर्यसारथिः पुरःसरोऽग्रगामी यस्य स तथोक्तोऽर्को दिवाकरः। सूरसूतोऽरुणोऽनूरुरित्यमरः। आविष्कृतः प्रकाशीकर्तुमारब्धवान्। प्रकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमरः। वेशादिकेन इत्यादि कर्मणि कर्तरि क्तः। तेजो-

अपिच । (४०)

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वतीयं
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनेन
दुःखानि नूनमतिमात्रदुस्सहानि ॥ (४१)

द्वयस्य चन्द्रार्कतेजसो युगपदेकदा। युगपदेकदेत्यमरः। व्यसनोदयाभ्यां विपदभ्युदयाभ्यां कर्त्तृभ्याम्। व्यसनं विपदि भ्रंशे इत्यमरः। एष लोको भूलोको दशान्तरेषु सुखदुःखात्मकावस्थाविशेषेषु। दशावस्था दीपवर्त्त्योर्वस्त्रान्तेर्भूम्नि योषितीति मेदिनी। नियम्यते सुखप्रयुक्ता दौद्धत्याद् दुःखप्रयुक्ताश्चवैक्लव्या निवर्त्त्यत इव। चान्द्रमसतेजोव्यसन मात्मदर्शनया सम्पदा मस्थायित्व मनुभाव्य सुखिन मौद्धत्या द्विरमयति अर्कतेजोऽभ्युदयश्चात्मदर्शनया विपदा मनित्यता मवगमय्य दुःखिनं वैक्लव्या न्निवर्त्तयतीवेतिभावः। अतउक्तम्। चक्रवत्परिवर्त्तन्ते दुःखानिच सुखानि चेति। महाभारतेपि। सुखञ्चदुःखं यदिवापि जन्तु र्दैवाधीनं विन्दते नात्मशक्त्या। तस्माद्दैवं बलवन्मन्यमानो न संज्वरे न्नापि हृष्येत्कदाचिदिति। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। यदुक्तं दण्डिना। अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्यवा। अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्तु तामुत्प्रेक्षां विदु र्बुधा इति। वृत्तं वसन्ततिलकं नाम॥

(४०) अपिचेति। अन्यच्चेत्यर्थः।

(४१) अन्तर्हित इति। शशिनि कुमुदिनीनायके अन्तर्हिते व्यवधानं गते सति संस्मरणीया संस्मरणार्हा नेदानीं दर्शनार्हेति यावत्। शोभा यस्याः सा तथोक्ता सैव या तादृग्विकसितासी दितिभावः। इयं कुमुद्वती कुमुदिनी दृष्टिं नेत्रं न नन्दयति न सुखयति म्लानभावा दितिभावः। अतो नूनं निश्चितं इष्टस्य प्रियस्य प्रवासेन देशान्तरगत्या जनितानि दुःखानि अबलाजनेन स्त्रीजनेन अतिमात्रदुस्सहानि अत्यन्तासह्यप्रभरणीयानि। नूनमितिशब्देन एतद्दृष्टान्तमेवं निश्चिनोमि मत्वनालोकितदाम्पत्यव्यवहारतया कदाचित् साक्षादवगतवानस्मीति गम्यते। इदमपि वसन्ततिलकं वृत्तम्॥

(४२) अपिचेति। अन्यच्चेत्यर्थः॥

अपिच । (४२)

कर्कन्धूना मुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
वेदिप्रान्तात् खुरविलिखिता दुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चै र्भवति हरिणः स्वाङ्ग मायच्छमानः ॥ (४३)

अपिच । (४४)

पादन्यासं क्षितिधरगुरो र्मूर्द्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषै र्मयूखै-
रत्यारूढि र्भवति महता मप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥ (४५)

---

(४३) कर्कन्धूनामिति। अग्रसन्ध्या प्रातःसन्ध्या कर्कन्धूनां पक्वबदराणा-मुपरि। कर्कन्धूर्बदरी कोलिरित्यमरः। तुहिनं तुषारं रञ्जयति रागं लम्भयति। तुषारस्तुहिनं हिममित्यमरः। रागप्रियासौ सन्ध्या तुहिनमपि लोहित-भूतानां कर्कन्धूनामुपरि निधाय लोहितीकरोतीत्युत्प्रेक्षा साचोत्प्रेक्षावाचके-वादिपदविरहात् प्रतीयमाना। यदुक्तम्। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्येवादिप्रयोगे स्या दप्रयोगे परा पुनरिति। तथा वीता विगता निद्रा यस्य स तथोक्तो मयूरो दार्भं दर्भैः कुशैः रचितं उटजस्य पर्णशालायाः पटलं छदिर्गृहाच्छादन मिति यावत्। छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहेपटलं न नेत्यमरः। मुञ्चति जहाति भूमिमवरोहतीति यावत्। तथा खुरैर्विलिखिता दलस्थनितात् वेदिप्रान्तात्पादपमूलोपरचितयज्ञवेदिकाप्रान्तात् उत्थित एव हरिणश्च सद्यः तत्-क्षणे स्वाङ्गं निजावयवं आयच्छमानः प्रसारयन् सन्। आलस्यकृताद्दाढ्या-हननम् स्वाङ्गानां तदानीं पश्चादनन्तर मुच्चैर्भवति यदयं स्वभावोक्ति-रलङ्कारः। यदुक्तं दण्डिना। नानावस्थं पदार्थानां भावं साक्षाद्विवृण्वती। स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृति रिति। मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम्।

(४४) अन्यदपि वर्णयितु माह अपिचेति ॥

(४५) पादन्यासेति। अर्पितानि क्षिप्राणि दूरं निराकृतानीति यावत्

अनसूया ॥ पटीक्षेपेण प्रविश्य ॥ एव्वं णाम विसअपरम्मुहस्स जणस्स ण णिवड़िदं जधा तेण रण्णा सउन्तलाए अणज्जं आचरिदं त्ति । (४६)

तमांसि तिमिराणि येन स तथोक्तेन अपलक्ष्यात् क्षेप इतिकविकल्पद्रुमः । अत्र क्षयितेत्यपि पठन्ति तत्र क्षयोऽस्य जात इति क्षयितः । इतोऽस्य जात इति इतः । क्षयितानि क्षयं प्राप्तानि तमांसि यस्मात् स तेनेत्यर्थः । येन चन्द्रेण क्षितिधरेषु पर्व्वतेषु मध्ये गुरोः श्रेष्ठस्य । गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरुः पितरि दुर्भरे इति शब्दार्णवः । तथाच नरसिंहपुराणम् । मध्ये पृथिव्या मद्रीन्द्रो-भास्वान् मेरुर्हिरण्मय इति । गुरुशब्देन पूज्यताच ध्वन्यते । सुमेरोर्मूर्द्धि शृङ्गे श्लेषपक्षे शिरसि पादन्यासं किरणनिक्षेपं श्लेषान्तु चरणविन्यासं कृत्वा । पादारश्म्यङ्घ्रितूर्य्यांशा इत्यमरः । विष्णो स्त्रिविक्रमस्य मध्यमं धाम मध्यम-विक्रमाक्रान्तं व्योमेति यावत् क्रान्तमाक्रान्तम् । तदुक्तं वामनपुराणे । कृत्वात्र-रूपं दितिजांश्च हत्वा प्रणम्य चर्षीन् प्रथमक्रमेण । मही महीभैः सहितां सहार्णवां जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम् । ततः स नाकं त्रिदशाधिवासं सोमार्क-ऋक्षैरभिमण्डितं नभः । देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्क्रमेण देवप्रिय लोक-मीश्वरः । क्रमस्तृतीयो न यदास्य पूरितः स्तदातिकोपाद्गुणपुङ्गवस्य । पपात पृष्टे भगवां स्त्रिविक्रमो मेरुप्रमाणे नतु विप्रहेणेति । सोयं चन्द्रोऽल्पशेषैः किञ्चिन्मात्रावशिष्टै र्मयूखै रश्मिभि र्विशिष्टः सन् । विशेषणे तृतीया । गगनाद-म्बरतलात् पतति । महतां प्रधानभूतानामपि जनानां मत्याहृदि दूरारोहणं अपभ्रंशः पतनमेव निष्ठा अन्तदशा यस्याः सा तथोक्ता भवति । निष्ठा निष्पत्ति-योगान्ता इत्यमरः । यथोक्तमत्युच्चैः पतनाय चेति । अत्रार्थान्तरन्यासः श्लेष-श्चेत्यलङ्कारद्वयम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(४६) अनेति । अल्पः पटः सुचेलकः पटी अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीत्वम् । स्त्रीस्यात् काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदीत्यमरः । नाटी सखीत्वादि-निपातनादीप् । सुचेलकः पटोऽस्त्री स्यादित्यमरः । पटी स्त्रीपटभेदे स्यादिति मेदिनी । तस्याः क्षेपेण तदाच्छादनेन । एव्वमित्यादि । एवं नाम विषयपरा-ङ्मुखस्य जनस्य न निपतितं यथा तेन राज्ञा शकुन्तलाया मनार्य्य माचरित-मिति । नाम कुत्सने । नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने इत्यमरः ।

शिष्यः। यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि।
इति निष्क्रान्तः। (४७)

अन। णं पहादा रअणी ता सिग्घं सअणं परिच्चआमि अधवा लहु लहु उट्ठिदा वि किं करिस्सं ण मे उइदेसुं पहादकरणीएसुं हत्थपाआ पसरन्ति कामो दाणिं सकामो भोदु जेण असच्चसन्धे जणे पिअसही सुद्धहिअआ पदं कारिदा (४८)

सखी। अधवा ण तस्स राएसिणो अवराहो दुव्वासासावो क्खु एसो पहवदि अण्णधा कधं सो राएसी तादिसाइं मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स वात्तामात्तं पि ण विसज्जेदि। (४९)

विषयेषु इन्द्रियवशेषु पराङ्मुखस्य अप्रवृत्तिमतो जनस्य सम्बन्धे एव मदनदाचरणं न निपतित मुपस्थितम् किमित्याह यथेत्यादि अनार्यं गर्हितम्। आचरितं व्यवहृतम्। असत्यसंवादत्वादिति भावः।

(४७) शिष्य इति। यावदवधारणे। यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः उपस्थितां भूतामित्यर्थः॥

(४८) अनेति। णमित्यादि। ननु प्रभाता रजनी तच्छीघ्रं शयनं परित्यजामि अथवा लघुलघूत्थितापि किं करिष्यामि न मे उचितेषु प्रभातकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने प्रियसखी शुद्धहृदया पदं कारिता। नन्ववधारणद्योतकः। प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः। प्रकृष्टं भातं प्रकाशो यस्यां सा प्रभाता अल्पावशेषा इति यावत्। लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम्। उचितेषु अभ्यस्तेषु। अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यमिति यादवः। प्रभातकरणीयेषु प्रातःकृत्येषु। कामः कन्दर्पः। सकामः पूर्णकामः। येन कामेन हेतुना वा। असत्यसन्धे असत्यप्रतिज्ञे। सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादेत्यमरः। पदं व्यवसायम्। पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः। एष एव कामस्य मनोरथ आसीदिति भावः॥

(४९) सखीति। दुर्वाससः शापवृत्तान्तमिति शेषः। अथवेत्यादि। अथवा न तस्य राजर्षेरपराधः दुर्वाससः शापः खल्वेष प्रभवति अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य वार्त्तामात्रमपि न विसर्जयति। खलु

विचिन्त्य ॥ ता इदो अहिसाणं अङ्गुलीअअं से विसज्जेम अधवा दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु णं सहीगामी दोसोत्ति व्ववसाइदुं पि ण पारेह्म तादकण्णस्स वा प्पवासपड़िणिउत्तस्स दुस्सन्तपरिणीदं आवन्नसत्तं सउन्तलं णिवेदिदुं ता एत्थ दाणिं किं णु क्खु अह्मेहिं करणिज्जं । (५०)

प्रियं ॥ प्रविश्य ॥ अणसूए तुवर तुवर सउन्तलाए पत्थाणकोदूहलं णिव्वत्तिदुं । (५१)

र्निश्चये । प्रभवति अत्र प्रभुर्भवति । अन्यथा शापप्रभावं विना । तादृशानि प्राक् श्रुतानीति भावः । मन्त्रयित्वा रहस्युक्त्वा । एतावतः कालस्य एतावत्कालसम्बन्धि वार्त्तामात्रमपि । दूरेत्वास्तां नेत्रजनप्रेरणमिति भावः । विसर्ज्जयति प्रेरयति ॥

(५०) विचिन्त्येति । कर्त्तव्यमवधार्य्येत्यर्थः । तेत्यादि । तदितोऽभिज्ञानमङ्गुरीयकं तस्य विसर्ज्जयामः । अथवा दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यतां ननु सखीगामी दोष इति व्यवसाययितुमपि न पारयामः तातकण्वस्य वा प्रवासात्प्रतिनिवृत्तस्य दुष्मन्तपरिणीता मापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुं तदत्रेदानीं किं नु खल्वस्माभिः करणीयम् । दुःखशीले तपःक्लेशधर्म्मणि । तपस्विजन इति निर्द्धारणे सप्तमी । द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यादिवदेकवचनेनापि क्वचिन्निर्द्धारण मिति ध्येयम् । कोऽभ्यर्थ्यतां गमनाय प्रार्थ्यताम् । सख्यनुगामी । दोषोऽपराधः सखीगामी सख्यौ आवां गमिष्यत्वेवेत्यतो व्यवसाययितुं अभिज्ञानहरणाय कमपि व्यापारयितु मपि न पारयामः । तातकण्वस्येति । वा समुच्चये । वा स्याद्विकल्पोपमयो रेवार्थे च समुच्चये इति विश्वः । प्रवासात्प्रतिनिवृत्तस्य तातकण्वस्य सम्बन्धे दुष्मन्तेन परिणीता मूढ़ां तथा आपन्नसत्त्वां आपन्नः प्राप्तः सत्त्वं जन्तु गर्भ इति यावत् यया सा तथोक्तां । द्रव्येषु व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रीतु जन्तुष्वित्यमरः । शकुन्तलां निवेदयितुमपि न पारयाम इत्यनुसज्यत । नुर्वितर्के । खलुर्जिज्ञासायां दुःखशीले इत्यत्र रुचशीले इति क्वचित् पाठः ।

(५१) प्रियमिति । अनेत्यादि । अनसूये त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतूहलं निर्व्वर्त्तयितुम् । प्रस्थाने भर्त्तृभवनयात्रायां यत् कौतूहलमत्यभिलाषस्तन्निर्व्वर्त्तयितुं समापयितुम् ।

अन॰ सविस्मयम्॰ सहि कधं विअ। (५२)

प्रियं॰ सुणाहि दाणिं ज्जेव सुहसुत्तिआपुच्छणणिमित्तं सउन्तलाए सआसं गदह्मि। (५३)

अन॰ तदो तदो। (५४)

प्रियं॰ तदो णं लज्जावणदमुहीं परिस्सजिअ सअं तादकस्सेण एव्वं अहिणन्दिदं वच्छे दिट्ठिआ धूमोवरुद्धदिट्ठिणोवि जजमाणस्स पावअस्स ज्जेव मुहे आहुदी णिवड़िदा सुसिस्सपरिदिण्णा विअ विज्जा असोअणीआसि मे संवुत्ता अज्ज ज्जेव तुमं इसिपरिरक्खिदं करिअ भत्तुणो सआसं विसज्जेमि त्ति। (५५)

---

(५२) अनेति। सविस्मयं कथमेवं संवृत्तमिति विस्मयेनेत्यर्थः। सहीत्यादि। सखि कथमिव॥

(५३) प्रियमिति। सुणेत्यादि। शृणु इदानीमेव सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तम् शकुन्तलायाः सकाशं गतास्मि। सुखसुप्तिका सुखेन निद्रा तस्याः प्रच्छननिमित्तं जिज्ञासार्थं। सकाशं समीपम्॥

(५४) अनेति। तदो तदो ततस्ततः॥

(५५) प्रियमिति। तदो इत्यादि। तत एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकण्वेनैव मभिनन्दितं वत्से दिष्ट्या धूमोपरुद्धदृष्टेरपि यजमानस्य पावकस्यैव मुखे आहुति र्निपतिता सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि मे संवृत्ता। अद्यैव त्वा मृषिपरिरक्षितां कृत्वा भर्त्तुः सकाशं विसर्जयामि। एनां शकुन्तलाम्। परिष्वज्य आलिङ्ग्य। आलिङ्गनं परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम्। अङ्कपालिः परीरम्भः क्रोड़ीकृति रिति हेमचन्द्रः। एवमभिनन्दित मित्यमानन्दितम्। तत्प्रकारस्तु वत्से इत्यादि इतीत्यन्तम्। वत्से पुत्रि। वत्सस्तर्णकपुत्रादिवर्षे वत्सन्तु उरसीति विश्वः। दिष्ट्या आनन्दे। दिष्ट्या समुपजोषञ्चेत्यानन्द इत्यमरः। धूमेति। धूमेन उपरुद्धा व्याहता दृष्टिर्दर्शनं यस्य स तस्य। यजमानस्य होतुः। अत्र पावकपातोपितायाः आहुते रनन्यत्रपातात् योग्य-

अन॥ सहि केण उण आचक्खिदो तादकस्सस्स अअं वुत्तन्तो। (५६)

प्रियं॥ अग्गिसरणं पविट्ठस्स किल शरीरं विणा छन्दोमईए वाआए। (५७)

अन॥ सविस्मयम्॥ कधं विअ। (५८)

प्रियं॥ सुणाहि। (५९)

संस्कृतमाश्रित्य। (६०)

दुष्मन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव॥ (६१)

कर्म्मणा प्रशंसितत्वेन समालङ्कारः। यदुक्तं दर्पणे। समं स्यादानुरूप्येण श्लाघायोग्यस्य वस्तुन इति। सुशिष्येण सच्छात्रेण परिग्रहीता अधिगता विद्येव त्वं मे अशोचनीया न दुःखहेतुः संवृत्तासि। अत उक्तम्। कुशिष्य मध्यापयतः कुतो यश इति। विसर्ज्जयामि प्रेरयामि। इति अभिनन्दित मित्यन्वितम्॥

(५६) अनेति। सहीत्यादि। सखि केन पुनराख्यात स्तातकस्वस्यायं वृत्तान्तः। आख्यात उक्तः॥

(५७) प्रियमिति। अग्गीत्यादि। अग्निशरणं प्रविष्टस्य किल शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा। अग्निशरण माहितस्याग्ने र्गृहम्। शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः। किलेति श्रुतवार्त्तायाम्। वार्त्ता सम्भाव्ययोः किलेत्यमरः। शरीराद्देव वाक्प्रत्यक्षीभवति अत्र तु न तथेत्याह शरीरं विनेति। अदृष्टप्रयोक्तृशरीरयेत्यर्थः दैव्येति यावत्। छन्दोमय्या पद्यात्मिकया। छन्दः पद्येऽभिलाषे चेत्यमरः। वाचा आख्यात इत्यनुषङ्गः॥

(५८) अनेति॥ कधं विअ कथमिव॥

(५९) प्रियमिति। सुणाहि शृणु॥

(६०) संस्कृतेति। संस्कृतं वचन मितिशेषः॥

(६१) दुष्मन्तेनेति। हे ब्रह्मन् विप्र। ब्रह्मा विप्रः प्रजापति रित्यमरः। दुष्मन्तेन राज्ञा आहितं कृताधान मर्पितमिति यावत्। तेजः उपमाने सौसादृश्याय श्लेषाद्दोषिं वस्तुतः शुक्रम्। तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेपीत्यमरः।

अन॰। प्रियम्बदां आश्लिष्य। सहि पिअं मे पिअं किन्तु अज्ज ज्जेव सउन्तला णीअदि त्ति उक्कण्ठासाहारणं परिदोसं अणुभवेमि। (६२)

प्रियं॰। सहि अम्हे कधं पि उक्कण्ठां विणोदइस्सामो सा दाणिं तवस्सिणी णिव्वुदा होदु। (६३)

अन॰। तेण हि एदस्सिं चूअसाहावलम्बिदे णारिएलसमुग्गए एदण्णिमित्तं ज्जेव मए कालहरणक्खमा केसरगुण्डा णिक्खित्ता चिट्ठदि ता इमं णलिणीवत्तसङ्गदं करेहि जाव से अहंपि गोरोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआइं मङ्गलसमालहणं विरएमि। (६४)

भुवो भूमेर्भूतये सम्पत्तौ। भूति र्भस्मनि सम्पत्तौ हस्तिशृङ्गारयोः स्त्रिया मिति मेदिनी। दधानां बिभ्रतीं तनयां अग्निं गर्भे अभ्यन्तरे यस्याः सा तथाभूतां शमीं तरुविशेष मिव अवेहि अवगच्छ। वह्निरहस्येषु शमीगर्भो अन्तः प्रविष्टो ज्वलतीति प्रसिद्धिः। अत्रोपमालङ्कारः॥

(६२) अनेति। आश्लिष्य आलिङ्ग्य। सहीत्यादि। सखि प्रियं मे प्रियं किन्तु अद्यैव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोष मनुभवामि। नीयते भर्तृगृहं प्राप्यते। उत्कण्ठासाधारण मुत्कण्ठया सहितं। यथोत्कण्ठां तथा परितोष मनुभवामीत्यर्थः। साधारणः समानश्चेत्यमरः॥

(६३) प्रिय मिति। सहीत्यादि। सखि वयं कथमप्युत्कण्ठां विनोदयिष्यामः सेदानीं तपस्विनी निर्वृता भवतु। कथमपि कष्टेन। उत्कण्ठां अदर्शनजनितमनोवेदनाम्। रागेत्वलब्धविषये वेदना महती तु या। संशोषणी तु गात्राणां ता मुत्कण्ठां विदुर्बुधा इत्युक्तेः। विनोदयिष्यामो अपनेष्यामः। तपस्विनी अनुकम्पार्हा। तपस्वी तापसे चानुकम्पार्हे चेति विश्वः। निर्वृता सुस्थिता। निर्वृतिः सुस्थिता अस्तगमने च सुखे स्त्रियामिति मेदिनी॥

(६४) अनेति। तेणेत्यादि। तेनहि एतस्मिन् चूतशाखावलम्बिते नारिकेलसमुद्गके एतन्निमित्तमेव मया कालहरणक्षमा केशरगुण्डा निक्षिप्ता तिष्ठति

प्रियंवदा तथा करोति। अनसूया निष्क्रान्ता। (६५)

नेपथ्ये॥ गौतमि आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवशारद्वतमिश्राः वत्सां शकुन्तलां नेतुं सज्जीभवन्तु भवन्त इति। (६६)

तदिमां नलिनीपत्रसङ्गतां कुरु यावदस्या अहमपि गोरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्व्वाकिसलयानि मङ्गलसमालम्भनं विरचयामि। चूतशाखावलम्बिते आम्रशाखाया मवस्थापिते। नारिकेलसमुद्गके नारिकेलस्य सम्पुटके खोल इति प्रसिद्धे। समुद्गकः सम्पुटक इत्यमरः। केशरगुण्डा नागकेशरकुसुमरेणुः। चाम्पेयः केशरो नागकेशरः काञ्चनाह्वय इत्यमरः। गुण्डेति गुड़िकरेष्टे रचे इति कविकल्पद्रुमः। संस्यादइति अः। स च स्त्रिया मित्युक्तेः स्त्रीत्वम्। गुड़िरत्र चूर्णार्थः। अतएव अनेकार्थत्वा च्चूर्णीकरणेपि यथा गुण्डयति हिङ्गुलं लोक इति धातुदीपिका। इमां केशरगुण्डाम्। नलिनीपत्रसङ्गतां पद्मपत्रापरार्जिताम्। यावत् यत्कालमभिव्याप्य। अस्याः शकुन्तलायाः मङ्गलसमालम्भन मित्यनेन सम्बन्धः। दूर्व्वाकिसलयानि दूर्व्वापल्लवान्। मङ्गलाय समालभ्यते विलिप्यते य़नेनेति मङ्गलसमालम्भनं मङ्गलगात्रानुलेपन मित्यर्थः। विरचयामि कल्पयामि। समालम्भो विलेपन मित्यमरः। मङ्गलसमालम्भनमित्यत्र एकोनद्वाविंशतिवत् पश्यामो दक्षिणायण मितिवच्चोद्देश्यविधेयभावाल्लिङ्गवचनयो रतन्त्रता गोरोचनादीनां मङ्गल्यत्व माह ब्रह्मवैवर्त्ते यथा। गच्छन् ददर्श रामेशो यात्रमङ्गलसूचक मित्यभिधाय दुग्धञ्च रोचना माश्रमक्तं पायसन्तथा। शालग्रामं पक्वफलं स्वस्तिकं शर्करां मधु। मार्ज्जारञ्च वृषेन्द्रञ्च मेघपर्व्वत मूषकम्। मेघाच्छन्नस्य च रवे रुदयं। चन्द्रमण्डलम्। कस्तूरीं कज्जलं तोयं हरिद्रां तीर्थमृत्तिकाम्। सिद्धान्नं सर्षपं दूर्व्वां विप्रबालञ्च बालिका मित्यादिः॥

(६५) प्रिय मिति। तथा करोति विलेपनं विरचयति। उक्तं वस्तुजातं चूर्णयतीत्यर्थः॥

(६६) नेपथ्य इति। आदिश्यन्ता माज्ञाप्यन्ताम्। शार्ङ्गरवशारद्वतमिश्रा स्तत्तदभिधाना गौरविता मुनयः। बहुत्वं गौरवात्। गौरविता स्त्वार्यमिश्रा इति भूरिप्रयोगः। किमादेश्य मित्याकाङ्क्षाया मित्यन्तमन्वेति। नेतुं भर्त्तृगृह मितिशेषः। सज्जीभवन्तु उद्युक्ताभवन्तु॥

प्रियं॰ ॥ अणसूए तुवर तुवर एदे क्खु हत्थिणाउरगामिणो इसीओ सद्दावीअन्ति । (६७)

अनसूया ॥ समालम्भनहस्ता प्रविश्य ॥ सहि एहि गच्छह्म । इति परिक्रामतः । (६८)

प्रियं॰ ॥ विलोक्य ॥ एसा सुज्जोदए किदमज्जणा पड़िच्छिदणीवारभाअणाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहिणन्दीअमाणा चिट्ठदि सउन्तला ता उवसप्पह्म णं । इत्युभे तथा कुरुतः । (६९)

---

(६७) प्रिय मिति । अणेत्यादि । अनसूये त्वरस्व त्वरस्व एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषयः शब्दायन्ते । हस्तिनापुरं गमिष्यन्तीति हस्तिनापुरगामिनः । शब्दायन्ते शब्दं कुर्व्वन्ति । शब्दसुखकष्टादे रिति कृत्यर्थे क्यङ् । अत्र हस्तिनापुरस्य तदानी मसद्भावं मन्यमानः कश्चिदिम मपपाठमाह तदसङ्गतम् । तद्धि नगरं दुष्मन्तराजधानीत्वेन महाभारतादवगम्यते । यथा तथेत्युक्त्वा तु ते सर्व्वे प्रातिष्ठन्त महौजसः । शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्त्रां गजसाह्वय मिति । गजसाह्वयं हस्तिनापुरम् । तथाच तत्रैव । स्वर्गिंस्तव पिता सोपि तथैवास्ते यतव्रतः । सोपि राजा स्वनगरं प्रस्थितो गजसाह्वय मिति । तथा निवृत्ते काश्यपे तस्मिन् समयेन महात्मनि । जगाम तत्क्षणं तूर्णं नगरं नागसाह्वय मिति अतएव त्रिकाण्डशेषः नागाह्वं हस्तिनापुरम् । गजाह्वं हास्तिनञ्चेति । यत्तु दुष्मन्तादत्यधस्तन पुरुषोत्तम भिधाय सुहोत्रात्मजो य इदं हस्तिनापुरं निर्म्मापयामासेति विष्णुपुराणं तद्रामायमाणे अयोध्यायाः कुशकृतसंस्कारवत्संस्काराभिप्रायम् । अतएव महाभारतीयवंशानुकीर्त्तने, तस्य भव्य जज्ञे हस्ती य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामासेत्यभिहितम् । स्थापनं विनाशादुद्धरणम् । इत्थमेव रघुवंशीयभरतराजविवाहसमयसमागतसुषेणराजराजधानीत्वेन वर्णितायाः अपि मथुरायाः शत्रुघ्ननिर्म्माणाभिधानं समाधेयम् ॥

(६८) अनेति । समालम्भनहस्ता विलेपनहस्ता पिष्टगोरोचनादिहस्तेति यावत् । विचर्च्चितस्य कषायः स्यात्समालम्भन मित्यपीति त्रिकाण्डशेषः । सहीत्यादि । सखि एहि गच्छामः ॥

(६९) प्रियमिति । विलोक्य दृष्ट्वा अभिनीय । एसेत्यादि । एषा सूर्य्योदये

ततः प्रविशति यथानिर्द्दिष्टव्यापारा सपरिवारा शकुन्तला। (७०)

शकु॥ भअवदीओ वन्दामि। (७१)

गौत॥ जादे भत्तुणो बहुमाणसुहहेतुअं देवीसद्दं अहिगच्छ। (७२)

तापस्यः॥ वीरप्पसविणी होहि। इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्ज्जं सर्व्वा निष्क्रान्ताः। (७३)

सख्यौ॥ उपगम्य॥ सम्मज्जणं दे भूदं। (७४)

कृतमज्जना प्रतीष्टनीवाराभिः स्वस्तिवाचनिकाभि स्तापसीभि रभिनन्द्यमाना तिष्ठति शकुन्तला तदुपसर्पाव एनाम्। सूर्य्योदये सति कृतं मज्जनं स्नानं यया सा। उक्तञ्च सूर्य्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाक्रियेति। प्रतीष्टनीवाराभि-र्गृहीततृणधान्यतण्डुलाभिः। स्वस्ति आशीर्वाचनाय हिताः स्वस्तिवाचनिकाः। हितार्थे कण्। ताभिः। स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादा वित्यमरः। अभिनन्द्यमाना आद्रियमाणा। तथाकुरुत उपगच्छतः॥

(७०) तत इति। यथेति कृतस्नानेत्यर्थः। सपरिवारा तापसीभिः परि-वृता॥

(७१) शकु इति। भअवदीत्यादि। भगवती र्वन्दे। वन्दे प्रणमामि॥

(७२) गौतमीति। जाद इत्यादि। जाते भर्त्तु र्बहुमानसुखहेतुकं देवीशब्द-मधिगच्छ। जाते पुत्त्रि। भर्त्तु र्बहुमानेनात्यादरेण यत्सुखं तस्य हेतुकं हेतुं देवीशब्दं देवीति संज्ञा मधिगच्छ लभस्व। राज्ञः कृताभिषेका महीषी भवे-त्यर्थः। देवी कृताभिषेकाया मितरासु भट्टिनीत्यमरः॥

(७३) तापस्य इति। वीरेत्यादि। वीरप्रसविणी भव। वीरं विक्रान्तं प्रस-वितुं शीलं यस्याः सा वीरप्रसविणी। स्थादेरिन्निति इन्। शूरो वीरश्च विक्रान्त इत्यमरः। गौतमीवर्ज्जं गौतमीं वर्ज्जयित्वा। द्वीपीभ्यां चोस्तरावामिति वक्तव्याच्चम्। समासानुवृत्तेः समासश्च। तरां नेच्छन्त्यन्ये यथा पर्व्ववर्ज्जं रति-क्रियेति कामन्दकः॥

(७४) सख्याविति। सम्मेत्यादि। सम्मज्जनं ते भूतम्। सम्मज्जनं मङ्गल-स्नानं सर्व्वौषधिस्नान मिति यावत्॥

शकु॰ साअदं पिअसहीणं इदो णिसीदध । (७५)

सख्यौ॰ उपविश्य॰ हला उज्जुआ दाव होहि जाव दे मङ्गलसमालहणं करेम्ह । (७६)

शकु॰ उइदं पि एदं अज्ज बहुमणिदव्वं जदो दुल्लहं दाव पुणो मे पिअसहीमण्डणं भविस्सदि । इति बाष्पं विसृजति । (७७)

सख्यौ॰ सहि ण जुत्तं मङ्गलकाले रोदिदुं । इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः । (७८)

प्रियं॰ सहि आहरणारिहं दे रूवं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि । (७९)

---

(७५) शकु इति । साअदमित्यादि । स्वागतं प्रियसख्योः इतो निषीदतां । स्वागतं सुखेनागतम् । प्रियसख्योरिति भावक्तान्तेन कर्त्तरि षष्ठी । प्रश्नोयम् । इतोऽस्मिन् निषीदत मुपविशतम् ॥

(७६) सख्याविति । हलेत्यादि । सखि ऋजुका तावद्भव यावत्ते मङ्गल-समालम्भनं कुर्वः । ऋजुका सरला । यावत् यत्काल मभिव्याप्य । मङ्गलसमा-लम्भनं मङ्गलार्थगात्रानुलेपनम् ॥

(७७) शकु इति । उइदमित्यादि । उचितमप्येतदद्य बहुमन्तव्यं यतो दुर्लभं तावत् पुनर्मे प्रियसखी मण्डनं भविष्यति । उचित मभ्यस्तम् । अभ्यस्ते-ऽप्युचितं न्याय्यमिति यादवः । एतत् मालानुलेपनम् । बहुमन्तव्यं समादर-णीयम् । मे इत्यस्य प्रियसखीमण्डनमित्यनेनान्वयो मम दुर्लभ मित्यनेनापि खलन्तस्य कर्त्तरि षष्ठी प्रतिषेधात् । प्रियसखीमण्डनं प्रियसखीभ्यां वेशरच-नम् । बाष्पं अश्रु । बाष्पाश्रुणी इत्यमरः । विसृजति मुञ्चति ॥

(७८) सख्याविति । सहीत्यादि । सखि न युक्तं मङ्गलकाले रोदितुं । मङ्गलकाले मङ्गलसमालम्भनकाले । अश्रूणि नेत्राम्बूनि । अस्रं नेत्राम्बु रोदनञ्च-स्रमश्रु चेत्यमरः । प्रसाधयतः वेशं रचयतः ॥

(७९) प्रियमिति । सहीत्यादि । सखि आभरणार्हं ते रूपं आश्रमसुलभैः प्रसाधनै र्विप्रकार्यते । आभरणार्हं अलङ्कारार्हम् । यदाभरणेनैव शोभत इति भावः । आश्रमसुलभै राश्रमे विनायासेन लभ्यैः । प्रसाधनैः प्रसाध्यते वेशः

प्रविश्य आभरणहस्त ऋषिकुमारः॥ इदमलङ्कारजातमलङ्क्रियतामायुष्मती। (८०)

सर्व्वा विलोक्य विस्मिताः। (८१)

गौत॥ वच्छ हारीद कुदो इदं आसादिदं। (८२)

हारी॥ तातकण्वप्रभावात्। (८३)

गौत॥ किं माणसी सिद्धी। (८४)

हारी॥ न खलु श्रूयतां तत्रभवता कण्वेन वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति। ततश्च। (८५)

क्रियते एभि स्तैः कर्त्तृभिः। आकल्पवेशौनेपथ्यं प्रतिकर्म्म प्रसाधन मित्यमरः। विप्रकार्य्यते लोकनिकारं नीयते। निकारो विप्रकारः स्यादित्यमरः॥

(८०) प्रविश्येति। प्रवेशात्प्रागस्याभिज्ञानासामर्थ्या दादौ प्रविश्येति पश्चाद्यक्ति निर्द्देशः। प्रविष्टपूर्व्वतया श्रुतवृत्तान्ततया वानुमानवलेन प्रवेशात्प्रागप्यनुभवात्तु युक्तोऽन्यत्र प्रथमं व्यक्तिसमुद्देशः। अलङ्कारजात माभरणसमूहः। एतेन प्रदर्शयति। जातं व्यक्तौघजन्मस्विति मेदिनी। अलङ्क्रियतां भूष्यताम्। आयुष्मती आयुः प्रशस्तिमति। शकुन्तलेत्यर्थः॥

(८१) सर्व्वा इति। विस्मिता जातविस्मयाः॥

(८२) गौतेति। वच्छेत्यादि। वत्स हारीत कुत इद मासादितम्। कुतः कस्मात्। इद मलङ्कारजातम्। आसादितं लब्धम्॥

(८३) हारीतेति। तातकण्वप्रभावात् अस्मत्पितृकल्पस्य कण्वस्य महर्षेः शक्ते र्हेतोः। आसादित मित्यनुषङ्गः। प्रभावः शक्तितेजसो रिति विश्वः॥

८४) गौतेति। किमित्यादि। किं मानसी सिद्धिः। मानसी मनःकृता। सिद्धि र्निष्पत्तिः। सिद्धि र्निष्पत्तियोगयो रिति विश्वः। अलङ्कारजातस्येति शेषः॥

(८५) हारीतेति। न खलु नैव। मानसी निष्पत्ति रिति शेषः। शकुन्तलाहेतोः शकुन्तलाह्वपकारणात्। वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः। वनस्पति र्वृक्षमात्रे इति विश्वः। आहरत आसादयत। इति आज्ञप्ता वय मित्यन्वयः। ततः किमित्यपेक्षायां ततश्चेति॥

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित्।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्व्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि नः किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः॥ (८६)

प्रियं। शकुन्तलां विलोक्य। हला कोडरसम्भवावि महुअरी पोक्खरमहुं ज्जेव अहिलसदि। (८७)

गौत। जादे इमाए अब्भुववत्तीए सूइदा भत्तुणो गेहे अनुहोदव्वा राअलच्छी। (८८)

---

(८६) क्षौममिति। केनचित् तरुणा भूरुहेण इन्दुवत् चन्द्रमण्डलवत्पाण्डु सितपीतम्। सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्त्तित इति सुभूतिः। माङ्गल्यं मङ्गलकर्म्मणि हितं क्षौमं दुकूलम्। क्षौमं दुकूलमित्यमरः। आविष्कृतं प्रकाशीकृतम्। तथा केनचित् तरुणा अश्वत्थादिना चरणयो रुपरागे रञ्जने सुभगः सुन्दरः। सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे। स्त्रीवांश्ये क्षौमतिच सुभग इति शब्दार्णवः। लाक्षारसो लाक्षाद्रवो निष्ठ्यूत उद्गीर्णः। शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रस इत्यमरः। तथा अन्येभ्य स्तरुभ्यः आपर्व्वभागं मणिबन्धपर्य्यन्त मुत्थितै रुद्गतैः किसलयस्य पल्लवस्य छायां कान्तिं परिस्पर्द्धितु मनुकर्तुं शीलं येषां ते तैः किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः। छाया सूर्य्यप्रियाकान्ति-प्रतिबिम्ब मनातप इत्यमरः। वनदेवतायाः करतलैः कर्त्तृभिः नोऽस्मभ्य माभरणानि दत्तानि। वृत्तं शार्दूलविक्रीडितं नाम॥

(८७) प्रियमिति। हलेत्यादि। अयि कोटरसम्भवापि मधुकरी पुष्करमध्वेवाभिलषति। कोटरसम्भवापि काष्ठादिविवरसम्भवापि पुष्करमधु पद्ममधु। विषमसलिलरागोषपुष्करामभोरुहाणि चेत्यमरः। तथाचारण्यसम्भवापि नगराभरणान्यामादयतीति गम्यते॥

(८८) गौतेति। जादेइत्यादि। जाते अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता भर्त्तुर्गेहे अनुभवितव्या राजलक्ष्मीः। अनया अभ्युपपत्त्या उपयोगदशायामेव क्षौमाद्याविष्करणालक्षणानुग्रहेण वनस्पतीना मितिशेषः। अभ्युपपत्तिरनुग्रह

शकु॥ लज्जां नाटयति। (८६)

हारी॥ यावदिमां वनस्पतिसेवा मभिषेकार्थं मालिनी-मवतीर्णाय तत्रभवते कण्वाय निवेदयामि। इति निष्क्रान्तः। (९०)

अन॥ सहि अणणुभूदभूसणो अअं जणो कधं तुमं अलङ्करेदि। (९१)

चिन्तयित्वा विलोक्य च॥ चित्तपरिचएण दाणिं दे अङ्गेसु आहरणविणिओअं करेह्म। (९२)

शकु॥ जाणामि वो णिउणत्तणं। (९३)

सख्यौ॥ नाट्येनालङ्कारान् विनियुञ्जाते। (९४)

ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः कण्वः। (९५)

कण्वः॥ विचिन्त्य। (९६)

इत्यमरः। सूचिता अनुमापिता भर्तुर्गेहे राजलक्ष्मी राजसम्पत् अनुभवितव्या उपलब्धव्या। उपलम्भस्त्वनुभव इत्यमरः॥

(८६) शकु इति। सुगमम्॥

(९०) हारीति। वनस्पतिसेवां वनस्पतिकृतोपकारम् अभिषेकार्थं स्नानार्थं। अवतीर्णाय गताय॥

(९१) अनेति। सहीत्यादि। सखि अननुभूतभूषणोऽयं जनः कथं त्वा मलङ्करोति। अननुभूतभूषणः अदृष्टभूषणः॥

(९२) चिन्तयित्वेति। चिन्तयित्वा अनुमाय। विलोक्य आभरणानि अङ्गानि च दृष्ट्वा। चित्तेति। चित्तपरिचयेनेदानीं ते अङ्गेष्वाभरणविनियोगं कुर्व्वः। चित्तस्य मनसः। परिचयेन ज्ञानेन। मनसा यथावधार्य्यते तथेत्यर्थः। आभरणानां विनियोगं यथास्थाननिवेशम्॥

(९३) शकु इति। जाणेत्यादि। जानामि वो निपुणत्वम्। निपुणत्वमभिज्ञत्वम्। प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता इत्यमरः॥

(९४) सख्याविति। नाट्येन तद्रूपप्रदर्शनेन। विनियुञ्जाते परिधापयतः॥

(९५) तत इति। स्नानोत्तीर्णः समाप्तस्नानः॥

(९६) कण्व इति। विचिन्त्य शकुन्तलाप्रेरणानुमतिं स्मृत्वा॥

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्ट मुत्कण्ठया
अन्तर्वाष्पभरोपरोधि गदितं चिन्ताजड़ं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखै र्नवैः॥ (९७)

इति परिक्रामति। (९८)

सख्यौ। हला सउन्तले अवसिदमण्डणासि सम्पदं परिहेहि खोमजुअलं। (९९)

शकु। उत्थाय। नाट्येन परिधत्ते। (१००)

गौत। जादे एस दे आणन्दवाप्पपरिवाहिणा लोअणेण परिसज्जन्तो विअ गुरू उवत्थिदो ता समुदाआरं पड़िवज्जस्स। (१०१)

---

(९७) यास्यतीति। अद्य शकुन्तला यास्यति भर्त्तृगृह मिति शेषः। इति-हेतो र्हृदयं मम उत्कण्ठया प्रगाढ़चिन्तया संस्पृष्ट मधिकृतम्। तथा गदितं वचनं अन्तर्मध्ये यो वाष्पाणा मश्रूणां भरोऽतिशय स्तस्य उपरोधि तत् कृत-व्याघातवत्। अधातिशयोभर इत्यमरः। तथा दर्शनं नयनं चिन्तया जड़ं कर्म्माक्षमम्। अरण्य मोकः सद्म यस्य स तथोक्तस्य। ओकः सद्मान्त्रयश्चौका इत्यमरः। ममापि तावत् स्नेहादीदृशं वैक्लव्यं विह्वलता विक्लवो विह्वल इत्यमरः। गृहिणो गृहस्था नवैः प्रथमाविर्भूतै स्तनयाविश्लेषदुःखैः तनयया सुतया विश्लेषात् वियोगात् यानि दुःखानि तैः कथं न पीड्यन्ते क्लिश्यन्ते युक्त-मेव पीड्यन्त इति भावः॥

(९८) इतीति। सुगमम्॥

(९९) सख्याविति। हलेत्यादि। अयि शकुन्तले अवसितमण्डनासि साम्प्रतं परिधेहि क्षौमयुगलम्। अवसितमण्डना समाप्तभूषणक्रिया। अल-ङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम्। मण्डनञ्चेत्यमरः॥

(१००) शकु इति। परिधत्ते क्षौमयुगल मिति शेषः॥

(१०१) गौतेति। जादेइत्यादि। जाते एष ते आनन्दवाष्पपरिवाहिणा

शकु॥ सव्रीडं वन्दनां करोति। (१०२)

कण्वः॥ वत्से। (१०३)

ययातेरिव शर्म्मिष्ठा भर्त्तुर्बहुमता भव।
पुत्त्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि॥ (१०४)

गौत॥ जादे वरो क्खु एसो ण आसिसो। (१०५)

कण्वः॥ वत्से इतः सद्यो हुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व। (१०६)

लोचनेन परिष्वजमानइव गुरूनुपस्थितः तत्समुदाचारं प्रतिपद्यस्व। आनन्द-वाष्पा आनन्दोद्भूताश्रूणि तान् परिवहतीत्यानन्दवाष्पपरिवाहि तेन। शोक-वाष्पोल्लेखे दुहितुरपि शोको द्विगुणीभविष्यतीत्यानन्दवाष्पपदम्। लोचनेन परिष्वजमानः नेत्रेणालिङ्गन् प्रगाढ़दृष्टिप्रसारणया विषयीकुर्व्वन्निति यावत्। समुदाचारं समुचिताचारं वन्दन मिति यावत्। प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि कुर्व्विति यावत्॥

(१०२) शकु इति। सव्रीड़ं सलज्जम्॥

(१०३) कण्व इति। वत्से इति सम्बोधनं श्लोकीयवाक्य मन्वेति॥

(१०४) ययातेरिति। ययाते राज्ञः शार्म्मिष्ठेव त्वं भर्त्तुर्दुष्मन्तस्य बहुमता सुभगा भव। वर्त्तमाने क्तः तद्योगात्कर्त्तरि षष्ठी। मत्स्यपुराणम्। देवयान्युवाच। शर्म्मिष्ठ्यातिष्टत्तास्मि दुहिता वृषपर्व्वणः। तयोरस्यां जनिताः पुत्त्रा राज्ञा-नेन ययातिना। दुर्भगायां मम द्वौ तु पुत्त्रौ तात ब्रवीमि व इति। अपि एवं सा शर्म्मिष्ठा पूरुं पूरुनामानं पुत्त्रमिव त्वं सम्राजं राजशासकं पुत्त्रमवाप्नुहि। उभयत्र समर्थनाशिषो र्गीति आशिषि गी। येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति य श्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः। विष्णुपुराणम्। यदुञ्च तुर्व्वसु ञ्चैव देवयानी व्यजीजनत्। द्रुह्युञ्चानुञ्च पूरुञ्च शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणीति॥

(१०५) गौतेति। जादे इति। जाते वरः खल्वेषः नाशिषः। नियतेष्टफलक-वाक्प्रयोगो वरः। अनवश्यम्भावीष्टाशंसन माशीः। अत्र ऋषिवाक्यत्वेन वरत्व-प्रतीति र्नाशीस्त्वेन। अतएवोक्तमुत्तरचरिते। लौकिकानां हि साधूना मर्थं वागनुवर्त्तते। ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावतीति॥

(१०६) कण्व इति। इत एतस्यां दिशि। सद्योहुता अचिरदत्ताहुतयश्च ते अग्नयश्चेति तान्। प्रदक्षिणीकुरुष्व दक्षिणावर्त्तेन भ्रम॥

सर्व्वे तथा कारयितुं परिक्रामन्ति । (१०७)

कण्वः ॥ वत्से । (१०८)

अमी वेदिं परितः कॢप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
र्वैताना स्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ (१०९)

शकु ॥ प्रदक्षिणं करोति । (११०)

कण्वः । वत्से प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (१११)

सदृष्टिक्षेपम् ॥ क्व नु ते शार्ङ्गरवशारद्वतमिश्राः । (११२)

शिष्यौ ॥ प्रविश्य ॥ भगवन्निमौ स्वः । (११३)

---

(१०७) सर्व्वे इति । तथा कारयितुं प्रदक्षिणीकारयितुम् ॥

(१०८) कण्व इति । वत्से इमा वह्नय त्वां पावयन्तु इत्यन्वयः ॥

(१०९) अमी इति । वेदिं परितः वेद्याः इतस्ततः । धिक्समयेति द्वितीया । कॢप्तानि निर्दिष्टानि धिष्ण्यानि स्थानानि येषां ते । धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्मस्विति मेदिनी । तथा समिद्वन्तो दह्यमानसमिधः । तथा प्रान्तेषु पार्श्वचतुष्टयेषु संस्तीर्णाः कृतास्तरणा दर्भाः कुशाः येषां ते । तथा हव्यानां देवतोद्देशेन हुतानां गन्धै दुरितं पापं अपघ्नन्तः शमयन्तः । हव्यकव्ये दैवपैत्रे इत्यमरः । वैताना यज्ञियाः । क्रतुविस्तारयो रस्त्री वितान मित्यमरः । वह्नयः संस्कृताग्नय-स्त्वां पावयन्तु शुद्धिं नयन्तु । इदं वृत्तद्वयपादमिश्रितत्वा दुपजाति र्नाम । तदुक्तम् । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातय स्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विद मेव नामेति ॥

(११०) शकु इति । सुगमम् ॥

(१११) कण्व इति । प्रतिष्ठस्व गच्छ । प्रस्थानं गमनं गम इत्यमरः । प्रतिष्ठा निर्णयप्रकाशे संप्रव्यवात्रस्थ इत्यात्मनेपदम् ॥

(११२) सदृष्टीति । सदृष्टिक्षेप मितस्ततो दृष्टिं पातयित्वेत्यर्थः । ते प्रागा-दिष्टा इत्याशयः । शार्ङ्गरवशारद्वतमिश्रा नु क कुत्र गताः । नुः प्रश्नायाम् ॥

(११३) शिष्याविति । इमौ संमुखागतौ आवां स्वो वर्त्तावहे ॥

कण्वः ॥ वत्सौ भगिन्याः पन्थान मादेशयतम् । (११४)

शिष्यौ ॥ इत इतो भवती । (११५)

सर्व्वे परिक्रामन्ति ॥ (११६)

कण्वः ॥ भो भोः सन्निहितवनदेवतास्तपोवनतरवः । (११७)

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्व्वै रनुज्ञायताम् ॥ (११८)

आकाशे ॥ रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमै र्नियमितार्कमरीचितापः ।

---

(११४) कण्व इति । भगिन्याः शकुन्तलायाः ।

(११५) शिष्याविति । अत्र मनुः । परपत्नी तु या स्त्री स्या दसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भागिनीति चेति ॥

(११६) सर्व्वे इति । सुगमम् ॥

(११७) कण्व इति । सन्निहितेति । सन्निहिता उपस्थिता वनदेवता वनाधिष्ठात्रीदेवता येषु ते तथोक्ताः ॥

(११८) पातु मिति । युष्मासु असिक्तेषु अकृतजलसेकेषु या शकुन्तला जलं प्रथमं पातुं न व्यवस्यति नेच्छति । असिक्तेष्वित्यत्रापीतेष्विति मल्लिनाथसम्मतः पाठः किरातार्ज्जुनीयटीकायां दृष्टः तन्मते सकर्म्मकाणा मपि कर्म्माविवक्षाया-मकर्म्मकत्वात्कर्त्तरि क्तो भावक्तान्तादर्श आदित्वा दच्प्रत्ययो वा तत्रार्थप्रति-पादकः । अस्मन्मते तु ध्रौव्यगत्यदनार्थ्या इडेचेति चकारेण कर्म्मभावकर्त्तृणां समुच्चयात्पानस्य चादनार्थान्तर्गतत्वात्कर्त्तरि क्तः समाधानमस्तु । या प्रियं प्रीति-करं मण्डनं भूषणं यस्याः सा तथोक्तापि स्नेहेन हेतुना भवतां पल्लवं नादत्ते भूषणाय न गृह्णाति । आदाञोऽनुपसर्ग इत्यात्मनेपदम् । यस्याः शकु-न्तलायाः वो युष्माक मादौ प्रथमे कुसुमप्रवृत्तिसमये कुसुमानां पुष्पाणां प्रवृत्ते-रुद्गमस्य समये उत्सवः परमानन्दो भवति । सेयं शकुन्तला पतिगृहं याति सर्व्वै र्युष्माभिरनुज्ञायता मनुमन्यताम् । वृत्तं शार्द्दूलविक्रीडितम् ॥

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ (११९)

सर्वे। सविस्मयमाकर्णयन्ति। (१२०)

शार्ङ्ग०। कोकिलरवं सूचयित्वा। भगवन्। (१२१)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः।
परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ (१२२)

---

(११९) आकाशे इति। कोऽपि कमप्युद्दिश्य शून्ये पठन् तदानीं वस्तुतो भूता आकाशवाणीं रूपयति रम्येति। अस्याः शकुन्तलायाः पन्थाः गतिभूमिः कमलिनीभिः पद्मिनीभिर्हरितैः पालाशवर्णैः पालाशो हरितो हरिदित्यमरः। सरोभिः कासारैः रम्यं मनोहरमन्तरं मध्यं यस्य सः। रम्यं मनोरम इति विश्वः। तथा छायाप्रधाना द्रुमा तरवश्छायाद्रुमाः। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः। तैर्नियमिता प्रशमिता अर्कमरीचीनां रविकराणां तापो यस्मिन् स तथा कुशेशयानां कमलानां रजोभिः परागैः पवनचलितागतैरिति शेषः। मृदवः सुकुमारा रेणवो धूलयो यस्य स तथोक्तः। रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रज इत्यमरः। तथा शान्तो मन्दोऽनुकूलो गम्यदिग्गतिश्च पवनो यत्र स तथाभूतश्च शिवः कल्याणकरश्च भूयात्। आशिषि लिङ्। तथा चोक्तम्। वामे मधुरवाक्पक्षी दक्षः पक्षवितोऽन्यतः। अनुकूलो वहन् वायुः प्रयाणे शुभशंसिन इति। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

(१२०) सर्वे इति। आकर्णयन्ति रम्येत्यादिवाक्यमिति शेषः ॥

(२२१) शार्ङ्गेति। सूचयित्वा आविष्कृत्य ॥

(१२२) अनुमतेति। भगवतीतिवाक्यस्थेनामन्त्रणपदेन योज्यम्। इयं शकुन्तला वनवासेन एकत्र धर्मारण्ये वासेन बन्धुभिर्जातसौहार्दैस्तरुभिरनुमतमनुज्ञातं गमनं यस्याः सा तथोक्ता भवतीति शेषः। यत एभिस्तरुभिः कलं मधुरास्फुटं परैः काकैर्भ्रियत इति परभृतः कोकिलः। वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपीत्यमरः। तस्य विरुतं ध्वनिरात्मनः प्रतिवचनीकृतं प्रत्युत्तरीकृतम्। ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इत्यमरः। वृत्तमिदमपरवक्त्रं नाम। यदुक्तम् अयुजि न नरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ इति। अङ्गेनस्तु प्रागुक्तः ॥

गौत ॥ जादे णादिजणसिणिद्धाहिं अणुणादगमणासि तवोवणदेवदाहिं ता पणम भअवदीणं । (१२३)

शकु ॥ सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम् ॥ हला पिम्वदे अज्जउत्तदंसणुस्सुआएवि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खदुक्खेण चलणा मे पुरोमुहा ण णिवड़न्ति । (१२४)

प्रियं ॥ ण केवलं तुमं ज्जेव तवोवणविरहकादरा तुए उवत्थिदविओअस्स तवोवनस्सवि अवत्थं पेक्ख दाव । (१२५)

उग्गिलदब्भकवला मई परिच्चत्तणत्तणा मोरी ।
ओसरिअपाण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सुं विअ लदाओ ॥ (१२६)

---

(१२३) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते ज्ञातिजनस्निग्धाभि रनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभि स्तत्प्रणम भगवतीः । ज्ञातिजनस्य तातजनस्य स्निग्धाभिः स्नेहयुक्ताभिः । ज्ञातिस्तातसगोत्रयो रिति मेदिनी । स्निग्धस्तु वत्सलोवत्सः स्नेहयुक्तजने भवेदिति शब्दरत्नावली । भगवती र्वनदेवताः ॥

(१२४) शकु इति । जनान्तिकं त्रिपताककरेणापवार्य्येत्यर्थः । हलेत्यादि । अयि प्रियंवदे आर्य्यपुत्त्रदर्शनोत्सुकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखदुःखेन चरणौ मे पुरोमुखौ न निपततः । आर्य्यपुत्त्रस्य पत्यु दर्शने उत्सुकाया उत्कण्ठितायाः । आश्रमपद माश्रमस्थानम् । दुःखदुःखेणातिकष्टेन । पुरोऽग्रतो मुखं ययो स्तौ सन्तावित्यर्थः ॥

(१२५) प्रियमिति । णेत्यादि । न केवलं त्वमेव तपोवनविरहकातरा त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत् । तपोवनस्य विरहे त्यागे कातरा अधीरा । रहत्कतत्यागे इति कविकल्पद्रुमः । त्वयेति उपस्थित आसन्न स्त्वया वियोगो यस्य तत् तथोक्तस्य । अवस्थां दशाम् ॥

(१२६) तामेव दशां दर्शयति उग्गोलेति । उद्गीर्णदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्त्तना मयूरी । अपसृतपाण्डुपत्त्रा मुञ्चन्त्यश्रूिव लताश्च । उद्गीर्णा उद्वान्ता दर्भकवलाः कुशग्रासा यया सा तथोक्ता भवति मृगी । मयूरी च परित्यक्तनर्त्तना परिहृतनृत्यव्यापारा । तथा लताश्च अपसृतानि पीताद-

शकु। स्मृत्वा। ताद लदावहिणीं दाव माहवीं आमन्तइस्सं। (१२७)

कण्वः। वत्से अवैमि ते तस्यां सौहार्दं इयं सा दक्षिणे पश्य। (१२८)

शकु। उपेत्य लता मालिङ्ग्य। लदावहिणि पच्चालिङ्गस्स मं साहामएहिं बाहूहिं अज्ज पहुदि दूरवत्तिणी क्खु दे भविस्सं। ताद अहं विअ इअं तुए चिन्तणीआ। (१२९)

कण्वः। वत्से। (१३०)

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्थं
भर्त्तार मात्मसदृशं स्वगुणै र्गतासि।

प्रयान्त मारभन्ते पाण्डुपत्राणि परिणतपत्राणि यास्य ता लतयोक्ताः सत्यः अश्रु बाष्पमिव मुञ्चन्ति किरन्ति। पाण्डुपत्रापगम एव बाष्पमोचनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः। इयं गाथा। चतुर्थचरणान्तस्य लघोर्गुरुत्वं न श्लोकार्थं मोऽनुयमानतापत्तेः।

(१२७) शकु इति। स्मृत्वा माधवी मिति शेषः। तादेति। तात लता-भगिनीं तावन्माधवी मामन्त्रयिष्ये। आमन्त्रयिष्ये आलपिष्ये॥

(१२८) कण्व इति। अवैमि जानामि। तस्यां माधव्याम्। सौहार्दं सुहृ-द्भावम्। सुपद्मालादित्वात् द्वयोः पदयो राद्यचो वृद्धिः।

(१२९) शकु इति। लतामित्युभयत्रान्वेति। लतेत्यादि। लताभगिनि प्रत्यालिङ्ग मां शाखामयै र्बाहुभिः अद्य प्रभृति दूरवर्त्तिनी खलु ते भविष्यामि। तात अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया। शाखामयैः शाखात्मकैः मयट् तद्रूप इति मयट्। अद्येति। सद्यःपरुत्परार्य्यैषमःपरेद्यव्यद्येति निपातितं तथाप्यत्रापेक्षि-कीयः सप्तमीविभक्त्यर्थः अस्मादहःप्रभृतीत्यर्थः। अहमिव चिन्तनीया प्रिय-सङ्गमनाय चिन्तनीया॥

(१३०) कण्व इति। सुगमम्॥

अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः
कान्तं समीपसहकारमिमं करिष्ये॥ (१३१)

तदितः प्रस्थानं प्रतिपद्यस्व। (१३२)

शकु॥ सख्यावुपेत्य॥ हला एसा दोणं पि वो हत्थे णिक्खेवो। (१३३)

सख्यौ॥ अअं जणो दाणिं कस्स हत्थे समप्पिदो। इति वाष्पं विसृजतः। (१३४)

कण्वः॥ अनसूये प्रियंवदे अलं रुदितेन ननु भवतीभ्यामेव शकुन्तला स्थिरीकर्त्तव्या। (१३५)

इति सर्व्वे परिक्रामन्ति। (१३६)

शकु॥ विलोक्य॥ ताद एसा उड़अपज्जन्तचारिणी गब्भ-

---

(१३१) सङ्कल्पितमिति। मया प्रथमं त्वदर्थमेव सङ्कल्पितं चिन्तित मात्मसदृश-मनुरूपं भर्त्तारं स्वगुणै र्निजसौन्दर्य्यादिभि र्हेतुभि र्गतासि प्राप्तासि सम्प्रतिह त्वयि वीतचिन्तो विगतभावनोऽहं कान्तं मनोहरमिमं समीपसहकारं सन्निकृष्ट-मतिसौरभचूतम्। आम्रचूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः। अस्या माधव्या वरं वोढारम्। वरौ जामातृवोढाराविति वैजयन्ती। अथवा वरं भजनीयं। गुह्नसंभक्ताविति कविकल्पद्रुमः। करिष्ये।

(१३२) तदिति। तत् तदा। इतः पथ्यानमेत्येति भावः। प्रस्थानं गमनम्। प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि।

(१३३) शकु इति। हलेत्यादि। अयि एषा द्वयोरपि युवयो र्हस्ते निक्षेपः। एषा माधवी। निक्षेपो निक्षिप्ता॥

(१३४) सख्याविति। अअमित्यादि। अयं जन इदानीं कस्य हस्ते समर्पितः। अयमित्यात्मानं निर्द्दिशति। युगपदेव द्वे आत्मान मात्मानं निर्द्दिशतीत्यय-मित्येकवचनम्। वाष्पमश्रु॥

(१३५) कण्व इति। रुदितेनेत्यलमर्थेन तृतीया। ननुरनुनये॥

(१३६) इतीति। इति एव मुक्ते सतीत्यर्थः॥

भारमन्थरा मिअवहू जदा सुहप्पसवा भविस्सदि तदा मे कम्पि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जइस्ससि मा एदं विसुमरिस्ससि। (१३७)

कण्वः॥ वत्से नेदं विस्मरिष्यामि। (१३८)

शकु॥ गतिभेदं रूपयित्वा॥ अम्मो को णु क्खु एसो पदक्कन्तो विअ मे पुणो पुणो वसणन्ते सज्जदि। इति परावृत्यावलोकयति॥ (१३९)

कण्वः॥ वत्से। (१४०)

यस्य त्वया व्रणविरोहणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते॥ (१४१)

---

(१३७) शकु इति। तादेत्यादि। तात एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भभारमन्थरा मृगवधूर्यदा सुखप्रसवा भविष्यति तदा मे कमपि प्रियनिवेदकं विसर्जयिष्यसि मा इदं विस्मरिष्यसि। उटजपर्यन्ते उटजसीम्नि चरितुं शीलं यस्याः सा। गर्भस्य भारेण गौरवेण मन्थरा मन्दगामिनी। मन्दगामीव मन्थर इत्यमरः। तदेत्यादि। तदा प्रियनिवेदकं प्रियवार्त्तावहं कमपि पुरुषं मे मम सकाशे विसर्जयिष्यसि प्रेरयिष्यसीत्यन्वयः। विस्मरिष्यसीति माटीवेति विकल्पान्न टी॥

(१३८) कण्व इति। सुगमम्॥

(१३९) शकु इति। गतिभेदं गतिविशेषं। अम्मो इत्यादि। अहो को नु खल्वेष पदाक्रान्त इव मे पुनः पुन र्वसनान्ते सजते। नुखल्वभ्यां वितर्कगर्भप्रश्नो द्योत्यते। वसनान्ते वस्त्रान्ते सजते लगति। सञ्ज दंशेति नलोपः। परावृत्य भ्रान्त्वा॥

(१४०) कण्व इति। सुगमम्॥

(१४१) वत्सेति। त्वया यस्य मृगस्य कुशानां सूचिभिः शिखाभि र्विद्धे मुखे सूचिर्नृत्यभेदेच व्यधनीशिखयोरपीति इत्यमरः। व्रणविरोहणं व्रण-

शकु॥ वच्छ किं मं सहवासपरिच्चाइणीं अणुबन्धेसि णं अचिरप्पसूदोवरदाए जणणीए विणा जधा मए वड्ढिदोसि तधा दाणिं पि मए विरहिदं तादो तुमं चिन्तइस्सदि ता णिउत्तस्स । इति रुदती प्रस्थिता ॥ (१४२)

कण्वः॥ वत्से अलं रुदितेन स्थिरा भव इतः पन्थानमालोकय । (१४३)

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ (१४४)

विनापि इङ्गुदीनां तापसतरूणां तैलं तत्फलसम्भवस्नेहो न्यषिच्यत निषिक्तं श्यामाकानां तृणधान्यविशेषाणां मुष्टिभिः परिवर्द्धितको ऽल्पपरिवर्द्धितः सोयं पुत्त्रकृतकः कृत्रिमपुत्त्रभूतः। सामासिकविधेरनित्यत्वा न्नात्र विशेषणस्य प्राङ्निपातः। कृतकः स्यात् पुमान् कृष्ण खर्परे चाप्यसम्भवे। पुत्त्रभेदे कृत्रिमे- लिङ्गिति शब्दाब्धिः। मृग स्ते तव पदवीं पन्थानं न जहाति न त्यजति ॥

(१४२) शकु इति। वच्छेत्यादि। वत्स किं मां सहवासपरित्यागिनी मनु- बध्नासि नन्वचिरप्रसूतोपरतया जनन्या विना यथा मया वर्द्धितोसि तथे- दानीमपि मया विरहितं तात स्त्वां चिन्तयिष्यति तन्निवर्त्तस्व। सहेति। सहवास मेकत्र वासं परित्यक्तुं शीलं यस्याः सा ताम्। युजभुजेत्यादि वक्तव्यात् णिनिः। चजोः कुगाविति जस्य गः। अनुबध्नासि अनुयासि। अतएवामरः। दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिषु नश्वरे। मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृत- स्यानिवर्त्तन इति। अचिरं सद्यः प्रसूतं यया सा अचिरप्रसूता तथोक्ता सत्यु- परता अचिरप्रसूतोपरता तया। मया विरहितं मया त्यक्तम्। निवर्त्तस्व प्रतिगच्छ ॥

(१४३) कण्व इति। सुगमम् ॥

(१४४) उत्पक्ष्मेति। ऊर्द्धं पक्ष्म लोमावली ययो स्तयो र्नयनयो र्नेत्रयो-

शिष्यौ॥ भगवन्नोदकान्तं स्निग्धोऽनुगम्यत इति श्रूयते तदिदं सरसीतीरम् अत्र नः सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि। (१४५)

कण्वः॥ तेन हीमां क्षीरिच्छायामाश्रयामः। (१४६)

सर्वे तथा नाटयन्ति। (१४७)

कण्वः॥ किन्नु खलु तत्रभवतो दुष्मन्तस्य युक्तरूपं सन्देष्टव्यम्। इति चिन्तयति। (१४८)

अन॥ सहि अस्समपदे ण अत्थि कोवि चित्तवन्तो जो तए विरहिज्जन्तो ण ताम्मदि पेक्ख दाव। (१४९)

रूपरुद्धा व्याहता इति विषयपहो दर्शन मिति यावत् येन स तथोक्तं वाष्पं नेत्राम्बु कर्म स्थिरतया स्थैर्य्येण शिथिलो मन्दीभूतो अनुबन्धः प्रवृत्ति र्यस्य स तथोक्तं कुरु खलु यस्मात् अलक्षितोऽदृष्टो नतोन्नतभूमिभागो निम्नोन्नतभूमिभागो यत्र स तस्मिन् अस्मिन् मार्गे ते तव पदानि चरणविन्यासाः विषमीभवन्ति न समीभवन्ति स्खलन्तीति यावत्॥

(१४५) शिष्याविति। ओदकान्तं सा उदकान्तं उदकसमीपपर्य्यन्त मिति यावत्। अन्तं स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिष्विति मेदिनी। स्निग्धः स्नेहास्पदजनः। श्रूयत इति। तथाच श्रुतिः। ओदकान्तं प्रियं प्रोष मनुव्रजेदिति। नो अस्माकं सम्बन्धे। सन्दिश्य सन्देशं कृत्वा॥

(१४६) कण्व इति। क्षीरिच्छायां क्षीरिणो वटस्य छायाम्। यद्यपि न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षा स्तेषां त्वक् पञ्चवल्कमिति राजनिर्घण्ट स्तथापीह घनच्छायतया ग्रीष्मसमयौचित्यात् न्यग्रोध मेव प्रतिपादयति क्षीरिशब्दः। तथाचोक्तम्। अर्थात्प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्याद्देशकालतः। शब्दार्थास्तु विभज्यन्ते न रूपादेव केवलादिति॥

(१४७) सर्व्वेइति। तथा क्षीरिच्छायोपवेशनम्॥

(१४८) कण्व इति। युक्तरूप मनुरूपम्। किन्नुखलुभ्यां सवितर्कः प्रश्नो द्योत्यते। किन्नु प्रश्नवितर्कयो रिति मेदिनी॥

(१४९) अनेति। सहीत्यादि। सखि आश्रमपदे नास्ति कोपि चित्तवान् यस्त्वया विरह्यमाणो न ताम्यति प्रेक्षस्व तावत्। चित्तवान् चेतनः। विरह्य-

पुड़इणिवत्तन्तरिअं वाहरिओवि ण वाहरेइ पिअं।
मुहउव्वूढ़मिणालो तइ दिट्ठिं देइ चक्काओ ॥ (१५०)

कण्वः॥ वत्स शार्ङ्गरव इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्याभिधातव्यः। (१५१)

शार्ङ्ग॥ आज्ञापयतु भवान्। (१५२)

कण्वः॥

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्व्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्याधीनमतःपरं न खलु तत् स्त्रीबन्धुभिर्याच्यते ॥ (१५३)

भाणस्त्यज्यमानः। रहत्कृतत्याग इति कविकल्पद्रुमः। ताम्यति खिद्यति। प्रेच्यस्व दर्शयिष्यमाण मिति शेषः॥

(१५०) तद्दर्शयति पुडेत्यादि। पुटकिनीपत्रान्तरितां व्याहृतोपि न व्याहरति प्रियां। मुख उद्व्यूढ़मृणाल स्त्वयि दृष्टिं ददाति चक्रवाकः। पुटकिन्याः पद्मिन्याः पत्रेणान्तरितां व्यवहिताम्। नालिकिनी पुटकिनी बिषनालिस पद्मिनीत्युत्पलिनी। व्याहृतोपि उक्तोपि प्रियर्येतिशेषः। चक्रवाकः प्रियां न व्याहरति प्रतिवक्ति। अपितु मुखे उद्व्यूढं धृतं मृणालं येन स तथोक्तः सन् त्वयि दृष्टिं ददाति त्वामीचते। इयं गाथा। लक्षणन्तु प्रागुक्तम्॥

(१५१) कण्व इति। पुरस्कृत्य अग्रेकृत्वा व्यस्तग्यनुकारेति समास स्तेन क्त्वाचो यप्। मद्वचनात् मदुक्ततयेत्यर्थः। अभिधातव्यो वक्तव्यः॥

(१५२) शार्ङ्गेति। सुगमम्॥

(१५३) अस्मानिति। अस्मान् संयमधनान् संयम स्तप एव धनं येषां ते तथोक्तान्। तपःप्रभाविन इति यावत्। साधु विचिन्त्य सम्यगवधार्य्य एतेनावस्यप्रकोपत्वमात्मनः प्रकटितं। तथा आत्मनः स्वस्य कुलं वंशञ्च उच्चैर्महत् अजातदोषलेशमितियावत्। महत्युच्चैरित्यमरः। विचिन्त्य। अन्यथा पक्षपातितादोषप्रसक्ति रिति भावः। तथा त्वयि अस्याः शकुन्तलाया स्तां प्राक् साक्षादननुभूतां स्नेहप्रवृत्तिं प्रणयप्रपातं कथमपि केनापि प्रकारेण अबान्धवकृतां

शार्ङ्ग। गृहीतोऽयं सन्देशः। (१५४)

कण्वः। शकुन्तलां विलोक्य। वत्से त्वमिदानी मनुशासनीयासि वनौकसोऽपि वयं लोकज्ञा एव। (१५५)

शार्ङ्ग। भगवन् न खलु कश्चिदविषयो नाम धीमताम्। (१५६)

कण्वः। सा त्वमितः पतिगृहं प्राप्य। (१५७)

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः। (१५८)

बान्धवजनैः एवं नितान्तं विचिन्त्य। अन्यथा कृतघ्नता स्यादित्याशयः। इयं शकुन्तला दारेषु पत्नीषु मध्ये सामान्यप्रतिपत्तिपूर्व्वकं समानताबोधपूर्व्वकम्। प्रतिपत्ति प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेपि च। सम्प्राप्तौ च प्रबोधे च पदप्राप्तौ च बोधितेति मेदिनी। त्वया दृश्या दृष्टव्या। ऋदुपधत्वात् क्यप्। अतःपरमितोऽधिकं भाग्याधीनं दैवायत्तं तत् खलु स्त्रीणां बन्धुभिः पित्रादिभि र्न याच्यते अभ्यर्थ्यते। इतोऽधिकार्थं नाभ्यर्थये इति भावः॥

(१५४) शार्ङ्गेति। गृहीतो विदितः। सन्देशः संवादः॥

(१५५) वत्स इति। अनुशासनीया उपदेष्टव्या। अदृष्टवध्वाचारस्य ब्रह्मचारिकुलपतेः कथं वधूपदेशपरिज्ञान मित्यत आह वनौकस इति। वनमेव ओकः सद्म येषां ते तथोक्ताः। लोकाचारमपश्यन्तोपीत्यर्थः। लोकज्ञा लौकिकाचारं जानीम एव। शास्त्रेतिहासदृष्टेरिति भावः॥

(१५६) शार्ङ्गेति। न खलु नैव। अविषयो अज्ञातः। विषयो यस्य यो ज्ञात इत्यमरः। धीमतां बुद्धिप्रशस्तिमताम्। यथाच धीमन्तो नाम बुद्धिबलेनैव सर्व्वमनुभवन्तीति भावः॥

(१५७) वत्स इति। सा शासनीया त्वम्। इतः आश्रमात्। प्राप्येति स्वीकीयक्रियाभि रन्वितम्॥

(१५८) शुश्रूषस्वेति। गुरून् गुरुजनान् श्वशुरादीन् शुश्रूषस्व परिचर।

गौतमी वा किं मन्यते । (१५८)

गौत॥ एत्तिओ क्खु बहूजणे उबदेसो । जादे एदं क्खु हिअए करेहि मा विसुमरिस्ससि । (१६०)

शृणोतेः सन् । धौटुक्रमनिक्रमा मिति दीर्घः । ख्रदशेत्यात्मनेपदम् । समान एकः पति र्यस्याः सा सपत्नी । समानाः सत्समैकेस्यु रित्यमरः । समानैक-पुत्त्रपिण्डवीरभ्रातृश्वश्च हे इति वक्तव्यनिपातनात् पत्युः पत्नयादेशः । ज्योति-र्जनपदेति समानस्य सः । सपत्नी चासौ जनश्चेति सपत्नीजनो भर्त्तृदारान्तरं तस्मिन् प्रियसख्या वृत्ति माचारं कुरु । विप्रकृतापि निकृतापि तिरस्कृतापीति यावत् । निकारो विप्रकारः स्या दित्यमरः । भर्त्त्रेतिशेषः । रोषणतया क्रुद्धतया भर्त्तुः पत्युः प्रतीपं पराङ्मुखं वाम माचारं वा । प्रतीपोन्यः परा-ङ्मुखे । नाशान्तनौ क्लीवलिङ्गं वामे इति शब्दाब्धिः । मास्मगमः न याहि । मास्ममालञ्च वारणे इत्यमरः । स्मेति मास्मस्यापि ग्रहणान्नामागमः । तथा भोगेषु सुखेषु । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावित्यमरः । अनुत्सेकिनी अनुत्साहिनी सती परिजने परिचारकजने भूयिष्ठं बहुतरं दक्षिणा सरला भव । दक्षिणे सरलोदारा वित्यमरः । एव मनेन प्रकारेण युवतयः प्रमदाः । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्मृतेति भागुरिः । गृहिण्या गेहकार्यकुशलायाः पदं व्यवसायं यान्ति । गृहिणी स्त्रियां । भार्यायाञ्च गेहकार्यकुशलाया मिति शब्दाब्धिः । वामा एतद्विपरीताचारिण्यः कुलस्य आधयो व्यसनभूता भवन्ती-तिशेषः । आधि र्मानसपीड़ायां प्रत्याशायाञ्च बन्धके । व्यसने चाप्यधिष्ठान इति विश्वः । अत्र गृहिणीपदं यान्तीति सा धर्म्येण वामा इत्यादि वैधर्म्येण-णार्थान्तरन्यासोलङ्कारः । तदुक्तं प्रकाशे । सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते यत्र सोर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वेति । वृत्तं शार्दूलविक्री-ड़ितम् ॥

(१५८) गौतमीति । किं मन्यते गौतम्याः किं मत मित्यर्थः ॥

(१६०) गौतेति । एत्तिअमित्यादि । एतावान् खलु बधूजने उपदेशः । जाते एतं खलु हृदये कुरु मा विस्मरिष्यसि । बधूजने नवोढ़स्त्रीजने । बधूः स्नुषा नवोढस्त्री भार्या पृक्काङ्गनासुचेति विश्वः । एतमुपदेशम् । हृदये कुरु धारय ॥

कण्वः ॥ वत्से एहि परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च । (१६१)

शकु ॥ ताद दूदो ज्जेव किं पिअसहीओ णिउत्तिस्सन्ति । (१६२)

कण्वः । वत्से इमे अपि प्रदेये तन्न युक्त मनयो स्तत गन्तुं त्वया सह गौतमी गमिष्यति । (१६३)

शकु ॥ पितरङ्क माश्लिष्य ॥ कधं दाणिं तादस्स अङ्कादो परिब्भट्टा मलअपव्वदादो उम्मूलिदा चन्दनलदा विअ देसन्तरे जीविदं धारइस्सं । (१६४)

कण्वः ॥ वत्से किमेवं कातरासि । (१६५)

अभिजनवतो भर्त्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनय मचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ (१६६)

---

(१६१) कण्व इति । परिष्वजस्व आलिङ्ग । स्वञ्ज इत्यस्येति न लोपः ॥

(१६२) शकु इति । तादेत्यादि । तात इत एव किं प्रियसख्यौ निवर्त्तिष्येते । निवर्त्तिष्येते प्रतिगमिष्यतः ॥

(१६३) कण्व इति । प्रदेये प्रदानार्हे अनूढे इति यावत् ॥

(१६४) शकु इति । अङ्कमुत्सङ्गम् । उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क इत्यमरः । आश्लिष्य आलिङ्ग्य । कथमित्यादि । कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयपर्व्वतादुन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि । अङ्कात् क्रोडात् । परिभ्रष्टा चलिता । उन्मूलिता उत्पाटिता । धारयिष्यामि अर्हामीति शेषः । चन्दनलतापि मलयादन्यत्र नीता न जीवतीति प्रसिद्धिः ॥

(१६५) कण्व इति । किं कथम् । कातरा अधीरा ॥

(१६६) अभीति । अभिजनवतः कुलशालिनः ख्यातिमतो वा । अभिजनः कुले ख्याता विति विश्वः । भर्त्तुर्दुष्मन्तस्य श्लाघ्ये गौरविते । गौरवितासार्वभिमा श्लाघ्या सकलजनस्तुत्या इति विकासशेषः । गृहिणीपदे गृहिणी-

शकु॥ पितुः पादयोः पतित्वा॥ ताद वन्दामि। (१६७)

कण्वः॥ वत्से यदह मिच्छामि तदस्तु ते। (१६८)

शकु॥ सख्यावुपगम्य॥ सहीओ एध दुवेवि मं समं ज्जेव परिस्सजध। (१६९)

सख्यौ। तथा कृत्वा॥ सहि जइ णाम सो राएसी पच्च-हिणाणमन्थरो भवे तदो से इमं अत्तणो णामधेअङ्किदं अङ्गुलीअअं दंसइस्ससि। (१७०)

व्यवसाये स्थिता वर्त्तमाना तथा अस्य भर्त्तु र्विभवेन सम्पत्त्या गुरुभिः महद्भिः। गुरु र्महति चान्यवदिति विश्वः। कृत्यैः कार्य्यैः प्रतिचणं चणे चणे आकुला व्यस्ता च सती। व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलावित्यमरः। प्राची पूर्व्वा दिक्। प्राच्यवाची प्रतीच्य स्ताः पूर्व्वदचिणपश्चिमा इत्यमरः। पावनं पवित्रताकारक मर्कं दिवा-करमिव। तथाच पवित्रताकारणाय तस्मै शुद्धात्मने नम इति सूर्य्याधिकारे विष्णुपुराणम्। अचिरात्पावनं पवित्रम्। अस्मिंस्तु पचे अरर्थो न विवचितः। तनयं पुत्त्रं प्रसूय उत्पाद्य हे वत्से त्वं मम विरहजां मत्परित्यागभवां शुचं शोकम्। मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियामित्यमरः। न गणयिष्यसि नानुभविष्यसि। अत्रोपमालङ्कारः। इदं हरिणी नाम वृत्तम्। लचणन्तूक्तम्॥

(१६७) शकु इति। सुगमम्॥

(१६८) कण्व इति। यदिच्छामि अभीष्ट मित्यर्थः॥

(१६९) शकु इति। सख्यावुपगम्य सख्योरन्तिकं गत्वा। एधेत्यादि। एतं हे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्। एतं आगच्छतम्। समं सह। परिष्वजेथा-मालिङ्गतम्॥

(१७०) सख्याविति। तथाकृत्वा युगपत्परिष्वज्य। सहीत्यादि। सखि यदि नाम स राजर्षिः प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत् तदास्येद मात्मनो नामधेयाङ्कित-मङ्गुरीयकं दर्शयिष्यसि। यदि नाम यदिवा। नाम विकल्पे। नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च। सम्भाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेपि च दृश्यते इति मेदिनी। प्रत्यभिज्ञाने सेयमिति ज्ञाने मन्थरो विलम्बीभवेत्। नामधेयाङ्कितं नामाचरा-ङ्कितम्॥

शकु॰ । इमिणा वो सन्देसेण कम्पिदं मे हिअअं । (१७१)

सख्यौ । सहि मा भाआहि सिणेहो पावमासङ्कदि । (१७२)

शार्ङ्ग॰ । भगवन् दूर मधिरूढः सविता तत्त्वरयात्रभवतीम् । (१७३)

शकु॰ । भूयः पितरङ्क माश्लिष्य आश्रमाभिमुखीभूय च । तात कदा णु क्खु भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं । (१७४)

कश्यपः । वत्से । (१७५)

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी
दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय ।
तत्सन्निवेशितधुरेण सहैव भर्त्रा
शान्ते करिष्यति पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ (१७६)

---

(१७१) शकु इति । इमिणेत्यादि । अनेन वां सन्देशेन कम्पितं मे हृदयम् । वां युवयोः । सन्देशेन उपदेशेन ॥

(१७२) सख्याविति । सहीत्यादि । सखि मा बिभीहि स्नेहः पापमाशङ्कते । पापमाशङ्कते अनिष्टसंशय मारोपयति ॥

(१७३) शार्ङ्गेति । सविता सूर्य्यः दूर मुदयस्थाना दनन्तरं व्योम अधिरूढः आक्रान्तवान् । त्वरय त्वरावती मेरय । घटादित्वात् ह्रस्वः ॥

(१७४) शकु इति । भूयः पुनः । तादेत्यादि । तात कदा नु खलु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये । खलु जिज्ञासायाम् ॥

(१७५) कश्यप इति । सुगमम् ॥

(१७६) भूत्वेति । चिराय बहून् कालान् व्याप्य दिशामन्ता दिगन्ता तैः सह वर्त्तमाना सदिगन्ता निरवशेषेति यावत् । सा चासौ मही चेति सदिगन्तमही तस्याः सपत्नी एकभर्त्तृका भूत्वा तथा दुष्मन्तस्यापत्यं दौष्मन्तिम् । अतइत्वादपत्ये इञः । अप्रतिरथ मसपत्न मेकाधिप मिति यावत् तनयं पुत्रं प्रसूय तस्मिं स्तनये सन्निवेशिता समर्पिता धूः साम्राज्यभारो येन स तेन । भूभारा-द्वार्यनन्तरो [illegible] । धुरोऽनक्षसा इत्यमरः । भर्त्रा दुष्म-

गौत॥ जादे परिहीअदि दे गमणवेला ता णिउत्तावेहि पिदरं अधवा चिरेणवि एसा ण णिउत्तइस्सदि ता णिउत्तदु भवं। (१७७)

कण्वः॥ वत्से उपरुध्यते मे तपोऽनुष्ठानम्। (१७८)

शकु॥ तवश्चरणवावारेण निरुक्कण्ठो तादो अहं उण उक्कण्ठाभाइणी संवुत्ता। (१७९)

कण्वः॥ वत्से मामेवं जड़ीकरोषि। (१८०)

निःश्वस्य। (१८१)

न्तेन सहैव शान्त्यै मोक्षाय पुनरस्मिन्नाश्रमे पदं स्थानं करिष्यसि। वानप्रस्थाश्रमोयम्। यथाह विष्णुपुराणम्। वयःपरिणतौ राजन् कृतकृत्यो गृहाश्रमी पुत्त्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वेति। कूर्म्मपुराणञ्च। ये तु सम्यगिम माश्रमं शिव माश्रयन्त्यशिवपुञ्जनाशनम्। ते विशन्ति परमैश्वरं परं यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थिति मिति। वसन्ततिलकं नाम वृत्तमिदम्॥

(१७७) गौतेति। जादे इत्यादि। जाते परिहीयते ते गमनवेला तन्निवर्त्तय पितरम्। अथवा चिरेणाप्येषा न निवर्त्तयिष्यति तन्निवर्त्ततां भवान्। परिहीयते स्वयमेव परित्यज्यते। क्रियायाः कर्म्मस्थत्वात् कर्म्मकर्त्तर्य्याख्यातविभक्तिः। तातप्रियाया स्वदशकतया महर्षिमेव स्वयं निवर्त्तने प्रवर्त्तयति स्वयवेति। चिरेणापि विलम्बेनापि॥

(१७८) कण्व इति। मम तपसोवैधकर्म्मणोऽनुष्ठान मुपरुध्यते व्याहन्यते॥

(१७९) शकु इति। तवेत्यादि। तपश्चरणव्यापारेण निरुत्कण्ठ स्तातः अहं पुनरुत्कण्ठाभागिनी संवृत्ता। तप इति। तपोनुष्ठानव्यापारेणेत्यर्थः। निरुत्कण्ठो निश्चिन्तः। अहं पुनरहन्त। उत्कण्ठा तातादर्शनजनितमनोवेदना। रागे त्वलब्धविषये महती वेदना तु या। संशोषणीतु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधा इत्युक्तेः॥

(१८०) कण्व इति। एव मनेन प्रकारेण मां जड़ीकरोषि जड़िमानं लम्भयसे। जड़िमानमाह। इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वनुत्तरम्। दर्शनश्रवणाभावो जड़िमा सोभिधीयत इति॥

(१८१) निश्वस्येति। दीर्घमिति शेषः॥

अपयास्यति मे शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्व्वम्।
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः॥ (१८२)

गच्छ शिवास्ते सन्तु पन्थानः। (१८३)

इति निष्क्रान्ताः शकुन्तलया सह गौतमीशार्ङ्गरवशारद्वतमिश्राः। (१८४)

सख्यौ॥ चिरं विचिन्त्य सकरुणम्॥ हद्धी हद्धी अन्तरिदा सउन्तला वणराईहिं। (१८५)

कण्वः॥ सनिःश्वासम्॥ अनसूये प्रियंवदे गता वां सहचरी निरुह्य शोकावेगं मामनुगच्छतम्। (१८६)

सर्व्वे प्रस्थिताः। (१८७)

उभे॥ ताद सउन्तलाविरहिदं सुसं विअ तवोवणं पविसम्ह। (१८८)

---

(१८२) अपेति। नु भोः वत्से त्वया रचितपूर्व्वं विहङ्गमानां भोजनाय स्थापितपूर्व्वं अधुना उटजद्वारे पर्णशालाया अग्रतो विरूढ मङ्कुरितम्। विरूढोऽङ्कुरिते जाते इति मेदिनी। नीवारबलिं नीवाररूप मुपहारं विलोकयतः पश्यतो मे कथं शोकोऽपयास्यति निवर्त्तिष्यते। कथमपि न तस्यैव सततस्मारकत्वादिति भावः। इय मार्य्या॥

(१८३) गच्छेति। शिवा मङ्गलदायिनः॥

(१८४) इतीति। इति एव मुक्ते॥

(१८५) सख्याविति। सकरुणं करुणरसान्वितम्। हद्धीत्यादि। हाधिक् हाधिक् अन्तरिता शकुन्तला वनराजिभिः। शकुन्तला वनराजिभि र्वनश्रेणीभिरन्तरिता अन्तर्द्धापिता॥

(१८६) कण्व इति। सनिःश्वासं सदीर्घश्वासम्। वां युवयोः। सहचरी सखी। निरुह्य अनाहत्य। शोकावेगं शोकबलम्॥

(१८७) सर्व्वे इति। सर्व्वे कण्वोऽनुसूया प्रियंवदाच। पुंसोत्र प्राधान्यात् पुंस्त्वम्। प्रधानेनहि व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्॥

(१८८) उभे इति। तादेत्यादि। तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः। शकुन्तलाविरहितं शकुन्तलया हीनम्। शून्यमिव शून्यवत् प्रतीयमानम्॥

कण्वः ॥ स्नेहप्रवृत्तिरेवं दर्शिनी । (१८९)

सविमर्शं परिक्रम्य ॥ हन्त भोः शकुन्तलां पतिगृहे विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः । (१९०)

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा ११९

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । चतुर्थोऽङ्कः । (१९२)

---

(१८९) कण्व इति । स्नेहप्रवृत्तिः स्नेहप्रवाहः । प्रवृत्तिस्तु प्रवाहे स्यादुदन्तेच प्रवर्त्तने इति मेदिनी । एवं दर्शयतीत्येवं दर्शिनी ॥

(१९०) सविमर्शमिति । सवितर्कं विचारेण सहेति यावत् । वितर्कः स्यादुहनं परामर्शो विमर्शनम् । अध्याहार स्तर्क ऊह इति हेमचन्द्रः । हन्तकारो हर्षद्योतकः । विसृज्य प्रेर्य्य ॥ स्वास्थ्यं प्रकृतिस्थताम् । हेतुमुन्नमयति कुत इति ॥

(१९१) अथ इति । कन्या अर्थः कन्यात्मकं धनं परकीयः परस्वामिक एव । अवश्यसम्प्रदानीयत्वेनोपदेशा दन्यदीयत्वस्य भावित्वोपि भूतवदुपचारेण कन्यामात्रोक्तिः । अद्य तां कन्यां परिग्रहीतुः स्वीकर्त्तुः सम्बन्धे सम्प्रेष्य विसृज्य । अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिग्रहः । परिग्रह स्त्ववाधितस्वीकारस्य वस्तुनः स्वयं स्वीकारः । अतोऽत्रयुक्तः परिग्रहेः प्रयोगः । नन्वस्यामपि स्वीकारात् प्राक् महर्षेः स्वामित्वात् वाधितोऽस्तु राज्ञः स्वीकारः स्वत्वस्य स्वत्वान्तरविरोधित्वादिति चेन्न कन्याया स्पितुः परिणेतृसजातीयस्वत्वाभावात् सजातीयस्वत्वस्य च सजातीयस्वत्वान्तरम्प्रति प्रतिवन्धकत्वस्य निवन्धभि रङ्गीकृतत्वात् । अतएव अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसी मिति वैवाहिकविधिरुपपद्यते । चिरस्य निक्षेपं चिरन्यासीकृतम् । चिराय चिररात्राय चिरस्याद्या श्चिरार्थका इत्यमरः । अर्थ मर्पयित्वा प्रत्यर्प्येव सद्यः सपदि विशदो निर्म्मलो अन्तरात्मा यस्य स तथोक्तो जातोस्मि । अतोत्रोपमालङ्कारः । वृत्तमुपजातिर्नाम ॥

(१९२) इतीति । अङ्कः परिच्छेदः ॥

इति श्रीलक्ष्मणनाथ शर्म्मकृतायां मभिज्ञानशकुन्तलटीकायां
प्रबोधिकाख्यायां चतुर्थाङ्कविवरणम् ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्।

पञ्चमोऽङ्कः।

ततः प्रविशति कञ्चुकी। (१)

कञ्चु। अहोवत कीदृशीं वयोवस्था मापन्नोऽस्मि। (२)

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टि रवरोधगृहेषु राज्ञः।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थानविक्लवगते रवलम्बनाय॥ (३)

---

(१) तत इति। कञ्चुकिलक्षणमाह भरतः। अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः। सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते। जरावैक्लव्ययुक्तेन विशेद्गात्रेण कञ्चुकीति॥

(२) कञ्चु इति। अहोवताभ्यां सविस्मयः खेदो द्योत्यते। वयोऽवस्थां वयसः कालकृतविशेषं। आपन्नः प्राप्तः। विशेषः कालिकोऽवस्थेत्यमरः॥

(३) आचार इति। राज्ञोऽवरोधगृहेषु अन्तःपुरगृहेषु अधिकृतेनाध्यक्षेण। अध्यक्षाधिकृतौ समावित्यमरः। अन्तर्वंशिकेनेति यावत्। अन्तःपुरेत्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जन इत्यमरः। मया आचारोऽस्माकमयमाचार इति विचिन्त्य या वेत्रयष्टि र्वेत्रदण्डो गृहीता धृता। अथ यष्टिश्च यष्टिर्वटो च यष्टिका। दण्डः कायस्तोपि लगुडः पयुक्तो दण्डकोपि चेति शब्दरत्नावली। बहुतिथे बहुना भूयसो। बहुगणपूगसंघातो तिथुगिति तिथट्। काले गते मति सैव आचारगृहीतैव वेत्रयष्टिः प्रस्थाने यात्रायां

यावदभ्यन्तरगताय देवाय स्वमनुष्ठेय मकालक्षेपार्हं निवेदयामि । (४)

स्तोकमन्तरं गत्वा ॥ किं पुनस्तत् । (५)

विचिन्त्य ॥ आं ज्ञातं कण्वशिष्या स्तपस्विनो देवं द्रष्टु मिच्छन्ति भो श्चितमेतत् । (६)

क्षणात् प्रबोध मायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।
निर्व्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥ (७)

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ एष देवः । (८)

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा
निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् ।

विक्लवा विकृता गतिर्यस्य स तस्य मम अवलम्बनाय आश्रयाय जाता। देहदौर्ब्बल्या दिति भावः ॥

(४) यावदिति। अभ्यन्तरगतायान्तःपुरस्थाय। देवाय राज्ञे। राजा भट्टारको देव इति नाट्योक्तावमरः। स्वमात्मीयम्। अनुष्ठेयं वक्तव्यम्। अकालक्षेपार्हं विलम्बानर्हम् ॥

(५) स्तोक मिति। स्तोकमल्पम् अन्तरमवधिम्। किं पुनस्तत् तत् अनुष्ठेयं पुनः किम्। एतेन विस्मृतिरूपणाम् ॥

(६) विचिन्त्येति। स्मृत्वेत्यर्थः। आमितिस्मृतिं द्योतयति। आं ज्ञाने निश्चयस्मृत्यो रिति मेदिनी। ज्ञातं स्मृतम् किमित्याह कण्वेत्यादि। भो इत्यनधिकारामन्त्रणम् ॥ एतत् क्षणा द्विस्मरणं स्मरणञ्च ॥

(७) क्षणादिति। जरतो वर्षीयसो मतिर्बुद्धिः। वर्षीयान् दशमी ज्यायान् जीनो जीर्णो जरन्नपीत्यमरः। निर्व्वास्यतो निर्व्वाणं गमिष्यतः प्रदीपस्य शिखेव क्षणात् प्रबोधं परिस्फुरण मायाति प्राप्नोति पुनस्तमसा मोहाविर्भावक गुणविशेषेण पक्षे अन्धकारेण लङ्घ्यते आव्रियते। अत्रोपमालङ्कारः। तदुक्तं चन्द्रालोके। उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मी रुल्लसति द्वयो रिति ॥

(८) परीति। एष समीपतर इत्यर्थः ॥

यूथानि सञ्चार्य्य रविप्रतप्तः
शीतं गुहास्थान मिव द्विपेन्द्रः॥ (९)

भोः सत्यं धर्म्मकार्य्य मनतिपात्यं देवस्य तथापि शङ्कितवानस्मि इदानी मेव धर्म्मासनादुत्थिताय देवाय कण्वशिष्यागमनं निवेदयितुम्। अथवा कुतो विश्रामो लोकपालानाम्। तथाहि। (१०)

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव
रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः
षष्ठांशवृत्ते रपि धर्म्म एषः॥ (११)

---

(९) प्रजा इति। स्वाः स्वीयाः प्रजाः सन्ततीरिव प्रजा विषयवासिनो जनान्। प्रजा स्यात् सन्ततौ जन इत्यमरः। तन्त्रयित्वा धारयित्वा। तत्रि-कुङ धारणे इति कविकल्पद्रुमः। धारणं न्याय्यपथस्थापनम्। संस्था तु मर्य्यादा धारणा स्थिति रित्यमरः। श्रान्तं श्रान्तिमत् मनो यस्य स तथोक्त एष देवो यूथानि हस्तिनां कुलानि। सजातीयैः कुलं यूथ मित्यमरः। सञ्चार्य्य चारयित्वा रविप्रतप्तो भास्करकरसन्तप्तो द्विपेन्द्रो हस्तिपति र्यूथनाथ इति यावत्। दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप इत्यमरः। शीतं शीतलं गुहास्थानं पर्व्वतविलप्रदेशमिव विविक्तं विजनं निषेवते अधिवसति। अत्रोप-मालङ्कारः। वृत्तमुपजातिः॥

(१०) भो इति। देवस्य राज्ञो धर्म्मकार्य्य धर्म्मार्थं कर्म्म। अनतिपात्य मनति-क्रमणीय मिति सत्यम्। सत्यमित्यङ्गीकारार्थ मव्ययम्। सत्यमन्ते ऽभ्युपगमे इति मेदिनी। तथापि इदानी मधुनैव धर्म्मासनात् धर्म्माधिकरणासना दुत्थि-ताय देवाय कण्वस्य शिष्याणा मागमनं निवेदयितुं विज्ञापयितुं शङ्कितवान् भीतवानस्मि। यतो निःक्लान्त एवेति। लोकपालानां प्रजापालानाम्।

(११) भानु रिति। भानुः सविता सकृदेकवारं युक्ता यानबद्धा स्तुरङ्गा अश्वा येन स तथोक्त एव सततमेव गच्छति न विश्राम्यतीत्यर्थः। तथा गन्धवहो वायुः रात्रिश्च दिवाच इत्योः समाहारो रात्रिन्दिवम्। निपातनात् सिद्धम्।

इति परिक्रामति । (१२)

ततः प्रविशति राजा विदूषको विभवतश्च परीवारः । (१३)

राजा । अधिकारखेदं निरूप्य ॥ सर्व्वः प्रार्थित मधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः राज्ञान्तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव । कुतः (१४)

औत्सुक्यमात्र मवसादयति प्रतिष्ठा
क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।
नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्ड मिवातपत्रम् ॥ (१५)

महोरात्रमित्यर्थः । प्रयाति वहति । तथा शेषोऽनन्तः सदैव आहितो अर्पितो भुवो भारो यत्र स तथोक्तः सततमेव भूभारं वहतीति भावः । तद्वत् षष्ठांशः प्रजोत्पादितद्रव्यजातानां षष्ठो भागो वृत्ति राजीवो यस्य स तस्य राज्ञोऽपि एष अविश्रामरूपो धर्म्मः । अत्रैकएवाविश्रामरूपः सामान्यो धर्म्मो विभिन्न-शब्दैः पृथक् पृथक निर्द्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । सा चात्र मालारूपा । तदुक्तंप्रकाशे । प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थिति-रिति । इदमिन्द्रवज्रानाम वृत्तत् । तदुक्तम् । यस्या स्त्रिषट्कन्तुष सप्तमं स्यात् गुरुं सुजङ्घे नवमश्च तद्वत् । गत्वा विलम्बीकृतहंसकान्ते तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्रा इति ॥

(१२) इतीति । सुगमम् ॥

(१३) तत इति । विभवत ऐश्वर्य्यानुसारात् ॥

(१४) राजेति । अधिकारखेदम् अधिकारा द्विचारात् खेदं दैन्यम् सर्व्वो-जन्त रित्यन्वयः । अधिगम्य लब्धा । सम्पद्यते भवति । जन्तुः शरीरी । जन्तुजन्यशरीरिण इत्यमरः । चरितार्थता प्रयोजनसिद्धिः राज्यलाभ इति यावत् । दुःखोत्तरा दुःखं परिपालनकष्ट मुत्तरत्र परस्तादेव यस्याः सा तथो-क्तैव न सुखहेतु रित्यर्थः ॥

(१५) औत्सुक्येति । प्रतिष्ठा ख्याति रौत्सुक्यमात्रं विचारेऽस्मिन् लोकः किं कथयतीत्युत्कण्ठामात्र मवसादयति शमयति । लब्धस्य राज्यस्य परिपालन-वृत्तिः पालनाचारः क्लिश्नात्येव पीड़यत्येव अतः स्वहस्तेन धृतो दण्डो यस्य तत् तथाभूत मातपत्रं छत्रमिव राज्यं यथा श्रमाय भवति तथा श्रमापनयनाय

नेपथ्ये॥ वैतालिकौ॥ जयति जयति देवः। (१६)

एकः॥

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते सृष्टिरेवंविधैव।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णां
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम्॥ (१७)

द्वितीयः॥

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः संविभक्ता-
स्त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं जनानाम्॥ (१८)

श्रान्तिप्रशमनाय न। नातिश्रमापनयनायेति पाठे। अत इत्यध्याहार्य्यं श्रम-स्यातिप्रशमनायेति व्याख्यातव्यम्। अतोपमालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥

(१६) नेपथ्य इति। वैतालिकौ बोधकरौ। वैतालिका बोधकरा इत्यमरः। जयति उत्कर्षेण वर्त्तताम्। जेस्तुवन्तौत्तिपन्तीति वक्तव्यानुपक्षिप्॥

(१७) एक इति। वैतालिकयो रन्यतर इत्यर्थः। स्वसुखेति। त्वं स्वा-त्मनः सुखेषु निरभिलाषो निस्पृहः सन् लोकहेतोः प्रजासुखहेतोः प्रतिदिनं दिने दिने खिद्यसे खेदं गच्छसि अथवा तव एवंविधा एवम्प्रकारैव सृष्टिः स्वभावः। विधा विधौ प्रकारे चेत्यमरः। सृष्टिस्तु निर्म्मितौ। स्वभावेऽपि कथितेति मेदिनी। अत्र दृष्टान्तयति अनुभवतीति। तथा हि पादपो विटपी मूर्द्ध्ना शिरसा तीव्रं दुःसहं उष्णं आतपम्। उष्णं दक्षेऽपि नातपे इति त्रिकाण्डशेषः। अनु-भवति प्रत्यक्षीकरोति सहतीति यावत् छायया करणेन संश्रितानामात्मान-माश्रितानां परितापं सन्तापं शमयति नाशयति। अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः। उपमानधर्म्मस्य क्रियायाश्च प्रतिबिम्बनात्। तदुक्तं प्रकाशे दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनमिति। वृत्तं मालिनी नाम॥

(१८) द्वितीय इति। वैतालिको ब्रूते इति शेषः। नियमयसीति। त्वमात्त-दण्डो गृहीतदण्डविधिः सन् विमार्गे विपथे अविहितकर्म्मणि स्थितान्।

राजा। आकर्ण्य साश्चर्यम्॥ एतेन कार्य्यानुशासनपरिश्रान्ताः पुन र्नवीकृताः स्मः। (१९)

विदू॥ विहस्य॥ भोः गोविन्दारअत्ति भणिदस्स विसभस्स किं परिस्समो णस्सदि। (२०)

राजा॥ सस्मितम्॥ ननु क्रियता मासनपरिग्रहः। (२१)

उभौ। उपविष्टौ परिजनश्च यथास्थानं स्थितः॥ (२२)

प्रस्थितान् गच्छतः प्रवृत्तानिति यावत्। नियमयसि विपथप्रवृत्तेः स्थगयसि तथा विवादं व्यवहारं शमयसि निष्पादयसि विवादो व्यवहारः स्यादित्यमरः। तथा रक्षतीति रक्षणः। नन्द्यादित्वादनः। रक्षणाय प्रजानां पालकाय कल्पसे सम्पद्यसे रक्षणो भवसीत्यर्थः। कृप्रर्थे विकारे सम्पद्यमाना दभेदे इति वक्तव्याश्चतुर्थी। विकारो न विवक्षितः। ज्ञातयस्तव दायादा अतनुषु अनल्पेषु विभवेषु धनेषु। अर्थवै विभवा अपीत्यमरः। संविभक्ता विभागं गताः। कर्त्तरि क्तः। क्तक्तोः कभाव इत्युक्ते रन्यत्रापि प्रयोगतः इत्यभिधानात्। किन्तु जनानां वन्धुकृत्यं वन्धूचितं कर्म्म त्वयि परिसमाप्तं निर्वृत्तम्। न ते ज्ञातिषु तेषामराजत्वा दिति भावः। एतेन तेभ्योऽप्युत्कर्षख्यापना द्राजान-मुल्लाहयति। मालिनी नाम वृत्तमिदम्॥

(१९) राजेति। साश्चर्यं सविस्मयम्। एतेन वाक्येन। कार्य्यानुशासनैः कर्त्तव्योपदेशैः परिश्रान्ता वयं पुन र्नवीकृताः सानुरागी कृताः स्मः॥

(२०) विदू इति। विहस्य मध्यमं हसित्वा। भोइत्यादि। भो गोवृन्दा-रक इति भणितस्य वृषभस्य किं श्रमो नश्यति। गवां वृन्दारको यूथपति-र्गोवृन्दारकः। वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपातरीति व्याडिः। इति भणितस्य एव माख्यातस्य। नश्यति शाम्यति॥

(२१) राजेति। सस्मितं सम्दुहासम्। वयस्यवाक्ये, गोवृन्दारकशब्दे-नैव श्रमापनयो भवति कि मुपवेशनादिना श्रयं स्वास्थ्यलाभापेक्षापि नास्तीत्यभि-प्राय मनुभूयाह नन्विति। ननुरनुज्ञायाम्। प्रश्नावधारणानुज्ञानुनया-मन्त्रणे नन्वित्यमरः। आसनपरिग्रह आसनाश्रयः॥

(२२) उभाविति। यथास्थान मुपयुक्तस्थाने॥

नेपथ्ये वीणाशब्दः ॥ (२३)

विदू॰ ॥ कर्णं दत्त्वा ॥ भो वअस्स सङ्गीदसालब्भन्तरे कण्णं देहि ताललअसुद्धाए वीणाए सरसंजोओ सुणिअदि जाणे तत्तभोदी हंसवदी वण्णपरिचअं करेदि त्ति । (२४)

राजा ॥ तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि । (२५)

---

(२३) नेपथ्य इति । सुगमम् ॥

(२४) विदू इति । भो इत्यादि । भो वयस्य सङ्गीतशालाभ्यन्तरे कर्णं देहि तालतयशुद्धाया वीणायाः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसवती वर्णपरिचयं करोति । सङ्गीतस्य प्रेक्षणार्थनृत्यगीतवाद्यरूपस्य शाला गृहं सङ्गीतशाला । गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्च तत् । सङ्गीतं प्रेक्षणार्थे स्यात् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्म्मिका इति हेमचन्द्रः । तदभ्यन्तरे तदभ्यन्तरस्थेति । कर्णं देहि तद्गतध्वनिश्रवणाय श्रोत्रं नियोजय । तालेति । कालविशेषेण गीतस्य क्रियाविशेषमानं तालः । गीतवाद्ययोः साम्यं लयः । तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमित्यमरः । ताभ्यां शुद्धाया निर्दोषायाः । शुद्धं स्यात्त्रिषु केवले निर्दोषेऽपि पवित्रेचेति मेदिनी । तथाचोक्तं सङ्गीतदामोदरे । लज्जितं भीतमुक्तेषु अव्यक्तमनुनासिकम् । काकुस्वरः शिरः कम्पोलयस्थानविवर्ज्जितम् । विस्वरं विषमञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् । व्याकुलं तालहीनञ्च गाने दोषा चतुर्द्दशेति । स्वरसंयोगः स्वरसम्बन्धः । जाने मन्ये इतीत्यन्तेन कर्म्मतयान्वयः । हंसवती देवीविशेषः । वर्णो गीतिक्रमः । भेदे गीतिक्रमे चित्रे इति वर्णशब्दार्थे हेमचन्द्रः । निषादादीनामारोहावरोहक्रम इति यावत् । तस्य परिचयमभ्यासम् ॥

(२५) राजेति । तूष्णीम्भव मौनीभव । मौने तु तूष्णीं तूष्णीकामित्यमरः । तूष्णीं शब्दस्य उर्य्यादित्वात् गत्यनुकारेति धातुना समासः मौनभावोऽर्थो नाम स्वतः ख्यातार्थान्वयः । नतु पृथक् पदम् । धर्म्मपरत्वेनान्वयापत्तेः । यावत् यत्कालमभिव्याप्य । आकर्णयामि शृणोमि यावत् पुराभ्यां भविष्यतीति लविष्यति की ॥

कञ्चु ॥ विलोक्य ॥ अन्यासक्तो देव स्तदवसरं प्रतिपालयामि । इत्येकान्ते स्थितः । (२६)

नेपथ्ये गीयते ॥ (२७)

अहिणवमहुलोहभाविदो
तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिम् ।
कमलवसदिमेत्तणिव्वुदो
महुअर विह्मरिदोसि णं कहं ॥ (२८)

राजा ॥ अहो रागपरिवाहिणी गीतिः । (२९)

---

(२६) कञ्च इति । अन्यासक्तः अन्यस्मिन् विषये कृतमनोयोगः । अवसरमवकाशम् । प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । एकान्ते निर्ज्जने । एकान्तं क्लीवमत्यर्थनिर्जने तद्युते त्रिष्विति शब्दाब्धिः ॥

(२७) नेपथ्य इति । गीयते कण्ठोत्थितस्वरैरिति शेषः ॥

(२८) गानमाह अहिणवेत्यादि । अभिनवमधुलोभभावितस्तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् । कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोस्येनां कथम् । हे मधुकर भ्रमर अभिनवस्य अचिरोद्भूतस्य मधुनो रसस्य लोभेन भावितः प्राप्तः सन् । मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसइति विश्वः । भावितं वासिते प्राप्ते इति मेदिनी । चूतमञ्जरी माम्रमुकुलं तथा परिचुम्ब्य कमले पद्मे वसतिमात्रेण वासमात्रेण निर्वृतः सुस्थितस्त्वम् । वासेपि वसतिरिति त्रिकाण्डशेषः । एनां चूतमञ्जरीं कथं विस्मृतो विस्मर्त्तु मारभमाणोसि । घेचादिके क्त इत्यादिकर्म्मणि कर्त्तरि क्तः । यद्वाधनं विभक्ता भ्रातरइतिवत् क्वचिदन्यत्रापि कर्त्तरिक्तो वक्तव्यः । प्राकृतत्वाद्वाच्यापभ्रंशोवा । वृत्तमिद मपरवक्त्रं नाम । तदुक्तम् । अयुजि न नरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जराविति । तत्र गीयमानं प्रच्छेदकाख्यलास्याङ्गं भवति तदुक्तम् । अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना । वीणा पुरःसरं गानं स्त्रियां प्रच्छेदको मतइति ॥

(२९) राजेति । अहो विस्मये । रागो गान्धारादिस्वरः । रागस्तु मात्सर्य्ये लोहितादिषु क्लेशादावनुरागेच गान्धारादौ नृपेपि चेति मेदिनी । तत्परिवर्ज्जितो भावेन स्खलितं विनेति यावत् । वहतीति रागपरिवाहिणी । गीतिर्गानम् ॥

विदू॰। भो वअस्स किं दाव से गीदिआए अवि गहीदो भअदा अक्खरत्थो। (३०)

राजा॰। सस्मितम्॰। सकृत्कृतप्रणयोयं जन इत्यक्षरार्थः। तदहं देवीं हंसवतीमन्तरेण उपालम्भन मागतोऽस्मि सखे माधव्य मद्वचनादुच्यतां देवी हंसवती सम्यगुपालब्धोऽस्मीति। (३१)

विदू॰। जं तवं आणवेदि। (३२)

उत्थाय॰। भो वअस्स गहीदो तुए परकीएहिं हत्थेहिं सिहण्डए अच्छभल्लो ता वीदराअस्स असरणअस्स णत्थि मे मोक्खो। (३३)

---

(३०) विदू इति। भो इत्यादि। भो वयस्य किं तावदस्या गीतिकाया अपि गृहीतो भवता अक्षरार्थः। अस्या गीतिकाया अक्षरार्थो यथार्थो भवता किं गृहीतः विज्ञातः। अक्षरं मन्त्रवर्णयो रिति विश्वः। अपिः प्रश्नम् द्योतयति॥

(३१) राजेति। सकृदेकवारं कृतः प्रणयः प्रेम यस्मिन् स तथोक्तोयं जनो हंसवतीरूपः। इत्यक्षरार्थ एव यथार्थः। हंसवती मन्तरेण हंसवतीं विना। तत्सम्भोगाभावेनेति यावत्। पृथक् विनान्तरेणर्ते इत्यमरः। उपालम्भनं वाच्यताम्। मद्वचनादुच्यतां महाराज एव माहेत्युच्यताम्। उपालब्धो दूषितः॥

(३२) विदू इति। जमित्यादि। यद्भवानाज्ञापयति। सुगमम्॥

(३३) उत्थायेति। भो इत्यादि। भो वयस्य गृहीत स्त्वया परकीयाभ्यां हस्ताभ्यां शिखण्डके अच्छभल्लः वीतरागस्य अशरणस्य नास्ति मे मोक्षः। यथा परकीयाभ्यां अन्यदीयाभ्यां हस्ताभ्यां करणाभ्यां अच्छभल्लो भालूकः। अच्छभल्लभालूका इत्यमरः। शिखण्डके शिखाबन्धे गृहीतो धृतः। येन कथंचिदपि दारयितुं शक्नोतीति भावः शिखण्डकस्तु शिखावर्हे इति रभसः। एतेन त्वं मूढां देवी मन्त्रेण सान्त्वयितुं शक्तो इति गम्यते। तद् तस्मात्। वीत-

राजा ॥ सखे गच्छ नागरिकवृत्त्या सान्त्वयैनाम् । (३४)

विदू ॥ का गई । इति निष्क्रान्तः । (३५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ किन्नु खलु गीतमेवंविधमाकर्ण्य इष्टजनविरहादृतेपि बलव दुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा । (३६)

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्य्युत्सुको भवति यत् सुखितोपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नून मबोधपूर्व्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ (३७)

रागस्य विगतक्लेशादिकस्य क्लेशाद्यनुभवशून्यस्येति यावत्। रागः क्लेशादिके रक्ते इति शाश्वतः। नास्ति शरणं रक्षिता यस्य सोऽशरणकस्तस्य मे मोक्षो देव्याः सकाशाद्विमुक्ति र्नास्ति ॥

(३४) राजेति। नागरिकवृत्त्या विदग्धस्वभावेन एनां सान्त्वय कोपान्निवर्त्तय॥

(३५) विदू इति। का गई का गतिः। गति रुपायः। गति र्मार्गे दशायाञ्च ज्ञाने यात्राभ्युपाययो रिति विश्वः ॥

(३६) राजेति। स्वगत मनतिस्पष्टम्। इष्टजनस्य प्रणयिजनस्य। विप्रयोगात् विरहात्। ऋते विना। बलवदुत्कण्ठितः अत्युत्कण्ठितः। उत्कण्ठातु रागेत्वलब्धविषये महती वेदना तु या। संयोषणोत्तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदु र्बुधा इत्युक्ता। तया गीत्या शकुन्तलाविरहस्यापि सूचना दिति भावः। उत्कण्ठाबीजं मनसा परिकल्प्याह अथवेति ॥

(३७) रम्येति। सुखितो जातसुखोपि अजातशोकोपीति यावत्। जन्तुः शरीरी रम्याणि मनोरमाणि वस्तूनि वीक्ष्य तथा मधुरान् प्रियान् शब्दांश्च निशम्य श्रुत्वा। स्वादुप्रियौ तु मधुरा वित्यमरः। यत् यस्मात् पर्य्युत्सुक उत्कण्ठितो भवति तत् तस्मात् नून मवश्य मबोधपूर्व्वमबुद्धिपूर्व्वं यथा स्यात्तथा स्मर्य्यमाणं विशेषतो अबुद्धापोत्यर्थः। भावस्थिराणि स्वभावा त्रिस्थलानि। भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्म स्वित्यमरः। जननान्तरस्यान्यजन्मनः सौहृदानि सौहार्द्दानि। विकल्पेन सुभगादौ पाठान्नद्विपदवृद्धिः। चेतसा मनसा स्मरति। तथाह्युक्तं रघुवंशे। रतिस्मरौ नून मिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु

दूरत्वप्रतिनिमित्तमुन्मनस्कतां रूपयति । (३८)

कञ्चु । उपसृत्य । जयति जयति देवः एते खलु हिमगिरे-रुपत्यकारण्यवासिनः कण्वसन्देश मादाय सस्त्रीका स्तपस्विनः सम्प्राप्ताः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । (३९)

राजा । सविस्मयम् । किं कण्वसन्देशहारिणः सस्त्रीका-स्तपस्विनः । (४०)

कञ्चु । अथ किम् । (४१)

राजा । तेन हि विज्ञाप्यतां मद्वचना दुपाध्यायः सोमरातः अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवे-शयितुमर्हतीति । अहमप्येतांस्तपस्विदर्शनोचितप्रदेशे प्रति-पालयामि । (४२)

तथाहि माला । गतेव मालप्रतिरूपमेव मनोहि जन्मान्तरसंगतिग्रमिति । तथाच ऐहिकोत्कण्ठाहेतुभूतप्रणयिजनविप्रयोगाभावेऽपि जन्मान्तरीणप्रणय-स्मृतेरियमुत्कण्ठेति भावः । एवमेव कादम्बर्यां जन्मान्तरजातसौहार्दाया महाश्वेतायाः स्थानसम्पर्केण मनसः स्मृतेः पुण्डरीकस्यौत्सुक्यं द्रष्टव्यं । वसन्त-तिलकं नाम वृत्तम् ॥

(३८) दूरतेति । कण्ठति तत्कण्ठाहेतो रसमरणं निमित्तं हेतु र्यस्य तत् तथोक्तम् उन्मनस्कत्व मन्यमनस्कता ॥

(३९) कञ्चु इति । हिमगिरे र्हिमालयस्य । उपत्यका आसन्नभूमिः । उप-त्यकाद्रेरासन्ना भूमि रित्यमरः । तदरण्यवासिन स्तत्रत्या वनवासिनः । कण्व-सन्देशं कण्वसंवादम् । श्रुत्वा इति । श्रुत्वा देवो राजा प्रमाणं कर्त्तव्यनिश्चयकृत् भवत्विति शेषः । प्रमाणं हेतुमर्यादायाश्चेव ताप्रमातॄष्वित्यमरः ॥

(४०) राजेति । सस्त्रीका इति विस्मये हेतुः चमत्कारस्य ध्वनिः ॥

(४१) कञ्चु इति । अथकिमङ्गीकारे । अङ्गीकारेऽपिचाथकिमिति हारावली ॥

(४२) राजेति । सोमाय रायते दीयत इति सोमरातः देवरात इतिवत्

कञ्चु॥ यथाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः । (४३)

राजा॥ उत्थाय॥ वेत्रवति अग्निशरणमार्गं मादेशय । (४४

प्रतीहारी॥ इदो इदो एदु देवो । (४५)

परिक्रम्य॥ एसो अहिणवसम्मज्जणरमणीओ सणिहिद-होमधेणू अग्गिशरणालिन्दो ता आरोहदु देवो । (४६)

राजा॥ आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठन्। वेत्रवति किमुद्दिश्य तत्रभवता कण्वेन मत्सकाशं ऋषयः प्रेषिताः । (४७)

रादाने इत्यस्माद्वान्मन्येतिकृचेति संज्ञायां क्तः । तन्नामा पुरोधा इत्यर्थः । विज्ञापयितव्यमाह इत्यन्तम् । आश्रमवासिन स्तापसान् । श्रौतेन वैदिकेन वैधेन वा । विधिना विधानेन । सत्कृत्य पूजयित्वा । व्यस्यत्यनुकारेति समासात् ल्याचोयप । तपस्विदर्शनोचितप्रदेशे पवित्रभूमौ होमस्टह इति यावत् । एतान् तपस्विनः । प्रतिपालयामि प्रतीक्षे ॥

(४३) कञ्चु इति । सुगमम् ॥

(४४) राजेति । वेत्रवतीति प्रतीहार्या नाम्ना सम्बोधनम् । अग्निशरण-माहितस्याग्ने र्गृहम् । शरणं गृहरक्षित्रो रित्यमरः । तस्य मार्गं पन्थानम् । आदेशय दर्शय ॥

(४५) प्रतीहारीति । इदो इत्यादि । इत इत एतु देवः ॥

(४६) परीति । एसो इत्यादि । एषोऽभिनवसम्मार्ज्जनरमणीयः सन्नि-हितहोमधेनु रग्निशरणालिन्दः । तदारोहतु देवः । अभिनवसम्मार्ज्जने-नाचिरसम्मार्ज्जनेन रमणीयः सुन्दरः । सन्निहिता अवस्थिता होमधेनु-र्होमीयघृतोपयोगिनी धेनु र्यत्र स तथोक्तः । एव अग्निशरणस्याग्निगृहस्य अलिन्दो वहिर्द्वारगतचतुरस्रभूमिविशेषः । प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वार-प्रकोष्ठक इत्यमरः । तत् तस्मात् आरोहतु एनमिति शेषः ॥

(४७) राजेति । परिजनस्य परिवारजनस्य । अंसावलम्बी स्कन्धाहित-हस्तः । वेत्रवतीत्यादिः प्रश्नः । किमुद्दिश्य किमभिसन्धाय । मत्सकाशं मत्समी-पम् । प्रेषिता प्रेरिताः ॥

किन्तावद्व्रतिना मुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं
धर्म्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।
आहोस्वित् प्रसवो ममापरिचितै र्विष्टम्भितो वीरुधा-
मित्यारूढबहुप्रतर्क मपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ (४८)

प्रती ॥ देवस्स भुअदण्डणिव्वुदे अस्समपदे कुदो एवं किन्तु सुचरिदाहिणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदे त्ति तक्केमि । (४९)

---

(४८) किन्तावदिति । किं वितर्के । व्रतिना मारब्धयागानां । आदेष्टा त्वध्वरे व्रती यष्टा च यजमानश्चेत्यमरः । उपोढं धृतं तपो वैधक्लेशकरं कर्म्म यैस्ते तेषां तापसाना मित्यर्थः । तपो यागादि किन्तावत् विघ्नै राक्षसादिभि र्दूषितं व्याहतम् । उत विकल्पे । धर्म्मारण्ये चरन्ति ये ते धर्म्मारण्यचरा स्तेषु प्राणिषु उत केनचिज्जनेन असच्चेष्टित मसदाचरितम् । आहोस्वित् शब्दाभ्यां विकल्पवितर्कौ द्योत्येते तेन आहोस्वित् अथवा किं नास्ति परिचितं परिचयो येषां ते अपरिचिताः । मम अपरिचितै रजातमत्परिचयै र्जनैः कर्त्तृभिः वीरुधां विस्तारवतीनां लतानाम् । लता प्रतानिनी वीरुदित्यमरः । प्रसवः फलम् । प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचन इति विश्वः । विष्टम्भितः प्रतिबन्धितः । कुसुमभङ्गादिनेति यावत् । विष्टम्भः प्रतिबन्धे स्यात् प्रभेदे चामयस्य चेति मेदिनी । इति एव मारूढाः संजाता बहवः प्रतर्का यत्र तत् तथोक्तं मे मनः अपरिच्छेदाकुल मनिश्चयाकुलं भवति । शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्त मिदम् ॥

(४९) प्रतीति । देवस्येत्यादि । देवस्य भुजदण्डनिर्वृते आश्रमपदे कुत एवं किन्तु सुचरिताभिनन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितु मागता इति तर्कयामि । भुजदण्डेन बाहुदण्डेन निर्वृते सुस्थिते आश्रमपदे एवं असदाचरणं कुतः कस्माद्भवितु मर्हतीत्यर्थः । सुचरितानि सदाचरणानि अभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति ये ते सुचरिताभिनन्दिनः । सभाजयितुं आनन्दयितुम् । द्रष्टुं वा । आनन्दन-सभाजने इत्यमरः । सभाजकस्सेवने प्रीतिदर्शन इति कविकल्पद्रुमः ॥

ततः प्रविशतो गौतमीसहितौ शकुन्तला मादाय कण्वशिष्यौ पुरतश्चैषां पुरोहितकञ्चुकिनौ ॥ (५०)

कञ्चु॥ इत इतो भवन्तः । (५१)

शार्ङ्गरवः॥ सखे शारद्वत । (५२)

महाभागः कामं नरपति रभिन्नस्थिति रसौ
न कश्चिद्वर्णाना मपथ मपकृष्टोऽपि भजते ।
तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ (५३)

शारद्वतः॥ शार्ङ्गरव स्थाने खलु पुरप्रवेशात्तवेदृशः संवेगः। अहन्तु । (५४)

---

(५०) तत इति। एषां गौतमीशकुन्तलाकण्वशिष्याणाम्। पुरोहितकञ्चुकिनौ राज्ञ इति शेषः॥

(५१) कञ्चु इति। भवन्त इति पुंसः प्राधान्यात् पुंस्त्वम्॥

(५२) शार्ङ्ग इति। सुगमम्॥

(५३) महेति। महान् भागो भागधेयं यस्य स महाभागः। भागो रूपार्द्धके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयो रिति विश्वः। असौ नरपती राजा कामं पर्य्याप्तमभिन्ना अव्याहता स्थिति र्लोकमर्य्यादा येन स तथोक्तः। संस्था तु मर्य्यादाधारणास्थिति रित्यमरः। सुतरा मसत्यपराधे न सम्भाविता भीति रिति भावः। अल्पेभ्योपि साध्वसानवकाशं दर्शयति न कश्चिदिति। वर्णाना मपकृष्टः शूद्रादि रपि कश्चिद्राजभृत्यभूत इति यावत्। अपथ मसदाचरणं न भजते। तथापि कुतोपि कारणाद्भयानवकाशेपि शश्वत् परिचित आजन्मसेवितो विविक्तो निर्जनवनप्रदेशो येन तत् तथोक्तेन मनसा करणेन जनाकीर्णं लोकैः सङ्कुल मिदं राजभवनं हुतवहपरीत मनलाक्रान्तं गृहमिव ससाध्वसप्रवेशमिति भावः। मन्ये। विविक्तान्तं जनाकीर्णमिति च हेतुगर्भविशेषणम्। उपमालङ्कारः। शिखरिणी नाम वृत्तम्॥

(५४) शारेति। स्थाने युक्तम्। युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः। पुरप्रवेशान्नगरप्रवेशात्। संवेगः सम्भ्रमः। अहन्त्विति अवैमीति श्लोकीयेनान्वयः॥

अभ्यक्तमिव स्नातः, शुचिरशुचिमिव, प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।
बद्धमिव स्वैरगति र्जनमिह सुखसङ्गिन मवैमि ॥ (५५

पुरोधाः । अतएव भवद्विधा महान्तः । (५६)

शकुन्तला । दुर्निमित्त मभिनीय । अम्मो किं मे वामेदरं णअणं
विप्फुरदि । (५७)

गौतमी । जादे पड़िहदं अमङ्गलं सुहाइं दे होन्तु । (५८

---

(५५) अभ्यक्तमिति । स्नातः कृतस्नानो यथा अभ्यक्तं कृततैलाभ्यङ्गम् अवैति चिरादसौ मलाक्रान्तं तिष्ठत इतीति भावः । शुचिः शुद्धिमान् पुमान् यथा अशुचि ममेध्यं पुमांस मवैति । अयं मत्तोऽपकृष्ट इतीति भावः । प्रबुद्धो जातजागरावस्थो यथा सुप्तं निद्राणमवैति । नासौ परमार्थतः किमपि जानातीत्येवमिति भावः । यथा च स्वैरगतिः स्वैरा स्वच्छन्दा अव्याहतेति यावत् गतिः पादविहरणं यस्य स तथोक्तो जनो बद्धं प्राप्तबन्धनं जनमवैति । कथमयमधुनाऽसौ न मत्पथ मधिरोढु मधिकरोतीत्येवमिति भावः । मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरमित्यमरः । अहन्तु सुखसङ्गिनं सांसारिकसुखासक्तं जनं तथा अवैमि जानामि । भवन्मार्गस्यायं दूरे आस्तामिति भावः । एवं मालोपमा । यदुक्तं दर्पणे । मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यत इति । आर्य्यावृत्तम् ॥

(५६) पुरो इति । अतएव तुच्छीकृतसांसारिकसुखत्वादेव । भवद्विधाः भवत्प्रकाराः सर्व्वे । महान्तो लोकोत्तराः ॥

(५७) शकुन्तलेति । दुर्निमित्तं दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । सूचयित्वा रूपयित्वा । अम्मो इत्यादि । अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति । किं कथम् । वामेतरं दक्षिणम् । विस्फुरति स्पन्दते ॥

(५८) गौतमीति । जादे इत्यादि । जाते प्रतिहत ममङ्गलं शुभानि ते सन्तु । प्रतिहत मपगतम् । अमङ्गलं दक्षिणाक्षिविस्फुरणसूचितम् । भूप्राय-मध्ये प्रियसङ्गमः स्त्राक्षापाङ्गमध्ये च धनागमलाभ इत्यनेनाक्षिस्पन्दनस्य शुभसूचकत्वेऽपि, बाला वराभाङ्गितमपरस्ये पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे । स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यमिति वसन्तराजनिर्देशात् दक्षिणाक्षिस्पन्दनस्याशुभसूचकत्वम् ॥

न्त परिक्रामन्ति । (५८)

रो । राजानं निर्द्दिश्य ॥ भो भो तापस्विनः असावत्रभवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः प्रतिपालयति वः पश्चनम् । (६०)

शार्ङ्ग ॥ भो महात्मन् काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वय- मध्यस्थाः । कुतः । (६१)

भवन्ति नम्रा स्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ (६२)

---

(५८) इतीति । इति पूर्व्वोक्तायामुक्तौ सत्याम् । परिक्रामन्ति सर्व्वे इति शेषः ॥

(६०) पुरो इति । निर्दिश्य अङ्गुल्या प्रदर्श्य । वर्णाश्रमाणां वर्णाना- माश्रमाणाञ्च । रक्षिता पालयिता । प्रागेव भवदुपगमात् पूर्व्वमेव । मुक्ता- सन ऊर्द्ध्वीभूतः । प्रतिपालयति प्रतीक्षते । एनं राजानम् ॥

(६१) शार्ङ्गेति । एतत् अनौद्धत्यम् । कामं पर्य्याप्त मभिनन्दनीयं प्रशं- सार्हम् । तथापि पर्य्याप्तप्रशंसार्हत्वेपि अत्र अनुद्धतभावे वयं मध्यस्था उदासीनाः न निन्दामो न वा प्रशंसाम इत्यर्थः ॥

(६२) कुत औदासीन्य मिति प्रश्ने नैसर्गिकत्वा दित्याह भवन्तीति । फलो- द्गमैः फलाना मुद्भवै स्तरवो नम्रा नतशाखा भवन्ति घना मेघा नवाम्बुभिः प्रथमवारिसञ्चयैः दूराद्विलम्बन्त इति दूरविलम्बिनो भूमे रनतिदूरवर्त्तिनो भवन्ति तथा सन्तः साधवश्च ते पुरुषाश्चेति सत्पुरुषाः समृद्धिभि र्धनसम्पत्तिभि- रनुद्धता नम्रा भवन्ति परान् स्वेतरान् उपकर्त्तुं शीलं येषां तेषा मेष स्वभावः प्रकृतिरेव तथाच उदकवह्न्यादीनां शीतोष्णतादिवत् प्राकृतिकत्वादेतस्य न स्तुतिनिन्दे इति भावः । अत्रानौद्धत्यरूपैकस्य गुणस्य पृथक् निर्द्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । अन्त्यचरणेनार्थान्तरन्यासः । यदुक्तं दर्पणे । प्रति-

प्रती। देव पसण्णमुहा इसीओ दीसन्ति। (६३)

राजा। शकुन्तलां निर्वर्ण्य। अये अत्र। (६४)

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम्॥ (६५)

प्रती। भट्टा कुदूहलगब्भो पडिहदो ण मे तक्को पसरदि दंसणीआ उण से आकिदी लक्खीअदि। (६६)

राजा। भवत्वनिर्वर्ण्यं खलु परकलत्रम्। (६७)

वस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययो र्गम्यसाम्ययोः। एकोऽपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति। वृत्तं वंशस्थविलं नाम॥

(६३) प्रतीति। इतः प्रतीहारी राजान मावेदयति देवेत्यादि। देव प्रसन्नमुखा ऋषयो दृश्यन्ते। प्रसन्नानि प्रसादवन्ति मुखानि येषां ते प्रसन्नमुखाः। एतेनाज्ञातदुःखत्वमनुभावितम्॥

(६४) राजेति। निर्वर्ण्य विशेषेणावलोक्य। निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षण मित्यमरः। अये इति सम्भ्रमे॥

(६५) केय मिति। पाण्डुपत्राणां परिणतपत्राणां मध्ये किसलयं नवपल्लवमिव तपोधनानां तापसानां मध्ये अवगुण्ठनवती शिरःप्रच्छादनवती। अथावगुण्ठनञ्चावगुण्ठिका। योषाशिरःप्रावरणक्रियायां स्यादिति शब्दाब्धिः। अत एव नातिपरिस्फुट मनतिव्यक्तं शरीरस्य लावण्यं चैक्कण्यं यस्याः सा तथोक्ता इयं नारी का। तत्रोपमालङ्कारः। आर्य्याजाति रियम्॥

(६६) प्रतीति। भट्टेत्यादि। भर्त्तुः कुतूहलगर्भः प्रतिहतो न मे तर्कः प्रसरति। दर्शनीया पुनरस्या आकृति र्लक्ष्यते। कुतूहलं जिज्ञासा गर्भे अभ्यन्तरे यस्य स तथाभूतो मे तर्को विचारणं प्रतिहतः पराङ्मुखः सन् न प्रसरति न प्रवर्त्तते न निर्णेतु मर्हतीति यावत्। आकृतिरस्या दर्शनीया दर्शनयोग्या रमणीयेति यावत्॥

(६७) राजेति। अनिर्वर्ण्यं न विशेषेण प्रेक्षणीयम्। परकलत्रं परभार्य्या। कलत्रं श्रोणिभार्य्ययोरित्यमरः। खलु निषेधद्योतकः॥

शकु। उरसि हस्तं दत्त्वा स्वगतम्॥ हिअअ किं एव्वं वेवसि अज्जउत्तस्स तादिसभावाणुबन्धं सुमरिअ धीरत्तणं दाव अवलम्बस्स। (६८)

पुरो॥ पुरोगत्वा॥ स्वस्ति देवाय देव एते खलु विधिवदर्च्चितास्तपस्विनः कश्चिदेतेषु उपाध्यायसन्देशोऽस्ति तं देवः श्रोतुमर्हति। (६९)

राजा॥ अवहितोऽस्मि। (७०)

शिष्यौ॥ हस्तमुद्यम्य॥ भो राजन् विजयतां भवान्। (७१)

राजा॥ सर्व्वानभिवादये वः। (७२)

शिष्यौ॥ स्वस्ति देवाय। (७३)

---

(६८) शकु इति। उरसि वक्षसि। हिअएत्यादि। हृदय किमेवं वेपसे आर्य्यपुत्रस्य तादृशभावानुबन्धं स्मृत्वा धीरत्वं तावदवलम्बस्व। एवं सातिशयम्। वेपसे कम्पसे। आर्य्यपुत्रस्य भर्त्तूराज्ञ इति यावत्। तादृशभावानुबन्धं प्रागनुभूतामभिप्रायप्रवृत्तिम्। धीरत्वं धैर्य्यम्॥

(६९)। पुरो इति। पुरोऽग्रतः। स्यात् पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः। कर्म्मपदमेतत् व्यस्तग्यनुकरेति समासप्रसक्तावपि सोऽत्र नाङ्गीकर्त्तव्यः समासविधेरनित्यत्वात् तथात्वे क्त्वाचो ल्यबापत्तेः। स्वस्ति मङ्गलं भवत्विति शेषः। देवायेति शक्त्यर्थेत्यादिना स्वस्तियोगाच्चतुर्थी। विधिवत् यथाविधि। अर्च्चिताः सत्कृताः। एते तपस्विनः इति तान् दर्शयति। एषु तपस्विषु। उपाध्यायस्य एतेषा मध्यापकस्य कण्वस्येति यावत् सन्देशः संवादः॥

(७०) राजेति। अवहितः सावधानः।

(७१) शिष्याविति। सुगमम्॥

(७२) राजेति। अभिवादये पादौ गृह्णामि। अनेन पादग्रहण मभिवादन मित्युभे इत्यमरः॥

(७३) शिष्याविति। सुगमम्॥

राजा ॥ अपि निर्व्विघ्नं तपः । (७४)

शिष्यौ ॥

कुतो धर्म्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तम स्तपति घर्म्मांशौ कथ माविर्भविष्यति ॥ (७५)

राजा ॥ आत्मगतम् ॥ सर्व्वथा अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । (७६)

प्रकाशम् ॥ तत्रभवान् कुशली कण्वः । (७७)

शार्ङ्ग ॥ राजन् स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्त मनामयप्रश्नपूर्व्वकमिदमाह । (७८)

---

(७४) राजेति । अपिः प्रश्ने । गर्हा समुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपीत्यमरः ॥

(७५) शिष्याविति । कुत इति । त्वयि रक्षितरि परिपालनपरायणे सति सतां साधूनां कुतः कस्मात् धर्म्मक्रियाणां श्रेयःसाधनक्रियाणां विघ्नः स्यात् । यदुक्तम् । द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेपि न ताद्रूप्येण धर्म्मता । श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते । ताद्रूप्येण तु धर्म्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचर इति । अत्र दृष्टान्तयति तम इति । घर्म्मा उष्णा अंशवो यस्य स तस्मिन् सूर्य्ये । घर्म्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्बुसो रपीति विश्वः । तपति सन्तापयति सति कथं तम स्तिमिर माविर्भविष्यति प्रादुर्भविष्यति । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । यदुक्तं प्रकाशे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्व्वेषां प्रतिबिम्बनादिति ॥

(७६) राजेति । आत्मगत मनतिप्रकाशम् । सर्व्वथा अङ्गीकारे । अर्थवान् लोकरक्षकत्वमर्थं मनुगतः । खलु र्वधारणे ॥

(७७) प्रकाश मिति । सर्व्वश्राव्य मित्यर्थः । कुशली मङ्गलवान् । ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धु मनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्य मेव चेति मनुः । अतएव परत्रानामयप्रश्नोक्तिः ॥

(७८) शार्ङ्गेति । स्वाधीनानि स्वेच्छामात्रसुलभानि कुशलानि येषां ते । सिद्धिमन्तः सिद्धाः । स कण्वः । अनामयप्रश्नः आरोग्यप्रश्नः । अनामयं स्यादारोग्य मित्यमरः । तत्पूर्व्वकं तत्कृत्वा । इदं वक्ष्यमाणम् ॥

राजा ॥ किमाज्ञापयति भगवान् । (७९)

शार्ङ्ग ॥ यन्मिथः समया दिमां मदीयां दुहितरं भवानुपयेमे तन्मया प्रीतिमता युवयो रनुज्ञातम् । कुतः । (८०)

त्वमर्हता मग्रसरः स्मृतोऽसि नः
शकुन्तला मूर्त्तिमतीव सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ (८१)

तदिदानी मापन्नसत्वेयं प्रतिगृह्यताम् सहधर्म्मचरणायेति । (८२)

---

(७९) राजेति । सुगमम् ॥

(८०) शार्ङ्गेति मिथः समयात् अन्योन्यप्रतिज्ञानात् गान्धर्व्वविधिनेति यावत् । गान्धर्व्वः समयान्मिथ इति याज्ञवल्क्यः । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसम्विद इत्यमरः । संवित्प्रतिज्ञा । उपयेमे ऊढवान् । उपयमो विवाह इत्यात्मने पदम् । प्रीतिमता जातसन्तोषेण । युवयोः सम्बन्धे । अनुज्ञात मनुमतम् । साहसप्रवृत्तेः सत्यामसन्तोषसम्भावनायां कुतः प्रीतिरित्याह कुत इति ॥

(८१) त्वमिति । त्वम् । अर्हतां योग्यानां सत्क्रियाया इतिशेषः । अर्ह-योग्यत्वे इति कविकल्पद्रुमः । अग्रसरः । प्रथमः स्मृतश्चिन्तितोऽसि शकुन्तला नोऽस्माकं मूर्त्तिमती शरीरिणी सत्क्रिया सत्कारभूतेव सत्काराहं स्त्वैव सत्कारलाभो न शोचनीय इति भावः । तुल्या अन्यूनातिरिक्ता गुणा यस्य तत् तयोक्तं वधू र्नवोढा योषित् । वधूः स्नुषानवोढास्त्रीभार्य्याष्टक्काङ्गनासु चेति विश्वः । वरो वोढा । वरौ जामातृवोढाराविति वैजयन्ती । साच सच द्वयोः समाहार स्तत् समानयन् एकीकुर्व्वन् मेलयन्निति यावत् । समानाः सत्समैकेस्युरित्यमरः । प्रजापति र्ब्रह्मा चिरस्य भाविनः कालस्य वाच्यं दूषणं न गतः । वाच्यन्तु कुत्सिते हीने वचनार्हे न पुंसितु । दूषणे भाषणे इति शब्दार्ण्णवः । इदं वंशस्थविलं वृत्तम् ॥

(८२) तदिति । आपन्नसत्वा गर्भिणी । आपन्नसत्वा स्याद्गुर्व्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः । सहेति । सपत्नीको धर्म्ममाचरे दिति स्मृतेरिति भावः ॥

गौत॰। भद्दमुह किम्पि वत्तुकामह्मि ण मे वअणावसरो अत्थि। (८३)

राजा॥ आर्य्ये कथ्यताम्। (८४)

गौत॰॥

णावेक्खिदो गुरुअणो इमिए तुएवि ण पुच्छिदो बन्धू।
एक्कक्कस्स अ चरिए किं भणदु एक्क एक्कस्सिं॥ (८५)

शकु॰॥ आत्मगतम्॥ किंणु क्खु अज्जउत्तो भणिस्सदि। (८६)

राजा॥ साशङ्कमाकर्ण्य॥ अये। किमिद मुपन्यस्तम्। (८७)

---

(८३) गौतेति। भद्देत्यादि। भद्रमुख किमपि वक्तुकामास्मि न मे वचनावसरोऽस्ति। भद्रं साधु मुखं यस्य स भद्रमुखः सुमुखः। हस्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवत् श्रेष्ठसाधुनोरिति विश्वः। न मे वचनावसरोऽस्ति भवतोर्योगानुबन्धादिति शेषः॥

(८४) राजेति। सुगमम्॥

(८५) गौतेति। णेति। नापेक्षितो गुरुजनोऽनया त्वयापि न पृष्टो बन्धुः। एकैकस्य चरिते किं भणतु एक एकस्मिन्। अनया शकुन्तलया गुरुजनः पित्रादि र्नापेक्षितो नानुज्ञापितः। तथा त्वयापि बन्धु र्बन्धुस्वजनो न पृष्टः। एकैकस्य शकुन्तलायास्तव च एकस्मिन्नभिन्ने अनपेक्ष्यकर्मे इति यावत्। चरिते आचारे एकः अनपेक्षितत्वात् परभूतः कश्चः किं भणतु उक्तादन्यत् किं कथयतु यदाह तदेवोचित मितिभावः। अथवा द्वयोरेवैकाकिनाचरिते एकः केवलः कश्चः किं भणतु। एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः। इयं गाथा॥

(८६) शकु इति। किमित्यादि। किन्नु खलु आर्य्यपुत्रो भणिष्यति। किन्नु वितर्के। खलुः प्रश्ने॥

(८७) राजेति। साशङ्कं सभयम्। अये सम्भ्रमे। अये कोपे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि चेति मेदिनी। उपन्यस्तं वक्तुमारब्धम्। उपन्यासस्तु वाङ्मुखमित्यमरः॥

शकु॥ आत्मगतम्। हद्दी हद्दी सावलेवो से वअणाव-क्खेवो। (८८)

शार्ङ्ग॥ किं नाम किमिद मुपन्यस्त मिति। ननु भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः। (८९)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्त्तृमतीं विशङ्कते।
अतः समीपे परिणेतु रिष्यते
प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः॥ (९०)

राजा॥ किमत्रभवती मया परिणीतपूर्व्वा। (९१)

---

(८८) शकु इति। हद्दीत्यादि। हा धिक् हा धिक् सावलेपोऽस्य वचनावक्षेपः सावलेपः सगर्व्वः। अवलेपस्तु गर्व्वे स्यादिति विश्वः। वचनाक्षेपो वचनव्यापारविशेषः। वचनावक्षेप इति कश्चित् तत्रावक्षेपः प्रयोगः।॥

(८९) शार्ङ्गेति। किमिदमुपन्यस्तमिति किं नाम। नाम क्रोधे। नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने इत्यमरः। भवन्त एव सुतरा मतिशयेन लोकानां वृत्तान्तस्य वार्त्तया निष्णाता अभिज्ञा ननु। प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता इत्यमरः। ननुः प्रश्ने। सुतरामिति किमेत्याम्वाद्रव्ये इति सुशब्दा दुत्कर्षे चतराम्॥

(९०) सतीमिति। ज्ञातिकुलं पितृकुलं एकं केवलं संश्रयतीति ज्ञातिकुलैकसंश्रयाम्। ज्ञातिः सगोत्रे पितरीति विश्वः। सती मपि प्रमदां जनो-लोकोऽन्यथा भर्त्तृमतीं व्यभिचारिणीं विशङ्कते अतो यस्मात् स्वबन्धुभि र्बन्धुः पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा भर्त्तुरिति शेषः। प्रमदा युवतिः परिणेतु र्वोढुः समीपे विद्यमानेति शेषः। इष्यते अभिलष्यते। प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्मृतेति भागुरिः। वंशस्थविलं वृत्तम्॥

(९१) राजेति। परिणीतपूर्व्वा पूर्व्वं परिणीता॥

शकु॥ सविषादमात्मगतम्॥ हिअअ संपदं संवुत्ता दे आसङ्का। (८२)

शार्ङ्ग॥ किं कृतकार्य्यद्वेषो धर्म्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः। (८३)

राजा॥ कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः। (८४)

शार्ङ्ग॥ सक्रोधम्॥ मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्य्यमत्तानाम्। (८५)

राजा॥ विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि। (८६)

गौत॥ शकुन्तलां प्रति॥ जादे मुहुत्तअं मा लज्ज अवणइस्सं दाव दे अवगुण्ठणं तदो भट्टा तुमं अहिजाणिस्सदि। इति तथा करोति। (८७)

---

(८२) शकु इति। सविषादं सखेदम्। हिअअ इत्यादि। हृदय साम्प्रतं संवृत्ता ते आशङ्का। आशङ्का संवृत्ता आशङ्कनीयोऽर्थः सम्भूतः॥

(८३) शार्ङ्गेति। किमिति। कृतकार्य्यस्य शकुन्तलाया गुर्व्वननुमतावपि परिणयस्य द्वेषा दुर्विहिताचारतयावधारणात् धर्म्मं प्रति विमुखता धर्म्मभ्रष्टता परिणयानङ्गीकारादिति भावः। किं राज्ञ उचिता। नियतं येनाधर्म्मो निवर्त्तनीयो लोकस्य इति भावः। एतत् पूर्व्वार्द्धान्तरं राजवचनान्ते परार्द्धं द्रष्टव्यम्॥

(८४) राजेति। असत्या अन्यतायाः कल्पनाया उद्भावनाया अयं प्रसङ्गः कुतः॥

(८५) शार्ङ्गेति। उत्तरार्द्ध सक्रोध माह मूर्च्छन्तीति। ऐश्वर्य्येण मत्तानां मदं गतानाम् अमी विकाराः प्रकृतिविपर्य्ययाः प्रायेण मूर्च्छन्ति उच्छ्रयन्ति। मूर्च्छा मोह उच्छ्राये इति कविकल्पद्रुमः। इयमार्य्या जातिः॥

(८६) राजेति। विशेषेणातिशयेन अधिक्षिप्तो भर्त्सितः। अधिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते निक्षिप्ते मेदिनी॥

(८७) गौतेति। प्रतिशकुन्तलम्। प्रति प्रतिनिधौ वीप्सा लक्षणादौ

राजा॥ शकुन्तलां निर्व्वर्ण्य स्वगतम्। (९८)

दूदमुपनतमेवं रूप मक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यध्यवस्यन्।
भ्रमर इव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुषारं
न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम्। (९९)

इति विचारयन् स्थितः। (१००)

प्रती॥ स्वगतम्॥ अम्मो धम्मावेक्खिणो भट्टिणो. ईदिसं णाम सुहोवणदं इत्थीरअणं पेक्खिअ को अस्सो विआरेदि।(१०१)

प्रयोगत इत्यमरः। जादे इत्यादि। जाते मुहूर्त्तं मा लज्जस्व अपनेष्यामि ते ऽवगुण्ठनं ततो भर्त्ता त्वा मभिज्ञास्यति। मुहूर्त्तं कांश्चित् चणान् मा लज्जस्व लज्जिता मा भव। अपनेष्यामि उद्घाटयिष्यामि। अवगुण्ठनं शिरःप्रच्छादनम्। अभिज्ञास्यति सेय मिति परिचेष्यति। तथा करोति अवगुण्ठन मपनयति॥

(९८) राजेति। निर्व्वर्ण्य सविशेषं प्रेक्ष्य॥

(९९) इदमिति। एवमित्य प्रकारेण उपनत मुपगतम् अक्लिष्टा अम्लाना कान्तिः शोभा यस्य तत् अक्लिष्टकान्ति इदं रूपं प्रथमपरिगृहीत मादौ स्वीकृतं स्यान्न वा इति एतस्मिन् विषये अध्यवस्यन् मनोऽभिनिवेशयन्नहं निशान्ते निशावसाने भ्रमरो अन्तर्मध्ये तुषारो नीहारो यस्य तत् तथोक्तं कुन्दं पुष्पमिव सपदि सद्यो न खलु भोक्तुं सेवितुं नापि मोक्तुं त्यक्तुं शक्नोमि। शकुन्तलाया अप्यन्तःसत्वत्वात् कुन्दसौसादृश्यम्। अत्रोपमालङ्कारः। यदुक्तम् दण्डिना। यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते। उपमेयेति। इदं मालिनी नाम वृत्तम्॥

(१००) इतीति विचारयन् तर्कं कुर्व्वन्॥

(१०१) प्रतीति। अम्मो इति। अहो धर्म्मापेक्षिणो भर्त्तारः ईदृशं नाम सुखोपनतं स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य कोऽन्यो विचारयति। धर्म्ममवेक्षन्ते धर्म्मं प्रति जाग्रति अनन्यमनसा धर्म्मं पश्यन्तीति यावदिति धर्म्मापेक्षिणः। अपेक्षा प्रतिजागर इत्यमरः। ईदृश मित्यादि हेतुः। सुखोपनत मप्रयत्नोपगतम्। स्त्रीरत्न-

शार्ङ्ग। भो राजन् किमिति जोष मास्यते। (१०२)

राजा। भो तपस्विनः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरण मत्रभवत्याः स्मरामि तत् कथमिमा मभिव्यक्तसत्त्वलक्षणा मात्मान मक्षत्रियं मन्यमानः प्रतिपत्स्ये। (१०३)

शकु। स्वगतम्। हद्धी हद्धी कधं परिणए ज्जेव सन्देहो भग्गा दाणिं दूरारोहिणी आसालदा। (१०४)

शार्ङ्ग। मा तावत्। (१०५)

कृतावमर्षा मनुमन्यमानः
सुतां त्वया नाम मुनि र्विमान्यः।
मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं
पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन॥ (१०६)

तत्तदुत्कर्षविषयम्। जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्न मिति यादवः। विचारयति तर्कयति॥

(१०२) शार्ङ्गेति। जोषं तूष्णीम्। आस्यते स्थीयते। तूष्णीमर्थे सुखे जोष मित्यमरः॥

(१०३) राजेति। चिन्तयन् विचारयन्। स्वीकरणं परिग्रहः। अभीति। अभिव्यक्तं स्पष्टमनुभूयमानं सत्त्वलक्षणं गर्भलक्षणं यस्याः सा ताम्। क्षत्रियेति। ततः क्षत्रियत्वव्याघात इति भावः। प्रतिपत्स्ये ग्रहीष्ये॥

(१०४) शकु इति। हद्धीत्यादि। हा धिक् हा धिक् कथं परिणय एव सन्देहः भग्नेदानीं दूरारोहिणी आशालता। परिणय एव विवाह एव का कथा प्रत्यभिज्ञान इति भावः। दूर मारोहतीति दूरारोहिणी। आशालता राजमहिषीभावाद्य एव मेवं सुखमनुभविष्यामीति वासनारूपा लता। अत्र रूपकालङ्कारः। यदुक्तं दण्डिना। उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यत इति॥

(१०५) शार्ङ्गेति। मा तावदिति। मा भवतु स्मरण मिति शेषः। तावत् तदा त्वया मुनि र्विमान्य इति श्लोकीयेन पूरणम्॥

(१०६) कृतेति। कृतावमर्षां त्वया कृतस्पर्शां सुतां कन्यामनुमन्यमानः

शार॥ शार्ङ्गरव विरम त्वमिदानीं शकुन्तले वक्तव्य मुक्तमस्माभिः सोऽय मत्रभवानेव माह दीयता मस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम्। (१०७)

शकु॥ स्वगतम्॥ इमं अवत्थन्तरं गदे तादिसे अणुराए किंवा सुमराविदेण अधवा अत्ता दाणिं मे सोधणीओ होदु त्ति किञ्चिवदिस्सं। (१०८)

प्रकाशम्॥ अज्ज उत्त। इत्यर्द्धोक्ते॥ अधवा संसइदो दाणिं

परिग्रहीत्रगामित्येव भवत्वित्यनुजानन् मुनिः कण्व स्त्वया नाम विमान्यः अवमाननीयः। नाम क्रोधे। नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सन इत्यमरः। तदामुनेरवमाननमेवोचितन्त्वेति भावः। तदानौचित्यं प्रतिपादयितुमुद्दिश्य विधेयभावेन विशेषण माह मुष्टमित्यादिना। मुष्टं चोरितं पुनर्लब्धमित्यर्थः। स्वं स्वीयमर्थं स्वर्णादिकं प्रतिग्राहयता पात्रसात् कुर्व्वता जनेन दस्यु इव येन मुनिना त्वं पात्रीकृतः सुतासम्प्रदानीकृतोसि। दानपात्रं सम्प्रदानमित्युक्तेः। चोरितं स्वर्णादिकमासाद्य पुनस्तञ्चौर एव यथा पात्री क्रियते तद्वदिति भावः। अत्रावमर्षः स्पर्शः। तथाच म्टशमौ म्टशीति कविकल्पद्रुमव्याख्याने अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्पर्शनं प्रणिधानञ्चास्यार्थः। स्पर्शने यथा परामृशन् हर्षजड़ेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कित मिति रघुः। प्रणिधाने यथा रामप्रवासे व्यमृशद्दोषं जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युमिति भट्टिरिति धातुदीपिका। अत्रोपमालङ्कारः। वृत्त मुपजातिः॥

(१०७) शारेति। विरम वचनान्निवर्त्तस्व। शकुन्तलां प्रत्याह शकुन्तले इति। अस्माभिर्वक्तव्यमुक्तम्। सोयं यमुद्दिश्योक्तमित्यर्थः। एवं भवत्या श्रुतमित्यर्थः। अस्मै राज्ञे। प्रत्ययप्रतिवचनं विश्वासकरं प्रतिवचनम्॥

(१०८) शकु इति। स्वगतमनतिप्रकाशम्। इममित्यादि। इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किंवा स्मारितेन अथवा आत्मेदानीं शोधनीयो भवत्विति किञ्चिद्वदिष्यामि। इदमवस्थान्तरं वैपरीत्यदशाम्। तादृशे प्रागनुभूतानिर्व्वचनीये। स्मारितेन स्मरणाय प्रेरितेन। अनेन किं फलमित्यर्थः। फलमुपलभ्याह अथवेति। शोधनीयो निर्दोषीकरणीय इति हेतोः॥

एसो समुदाचारो। पोरव जुत्तं णाम तुह पुरा अस्समपदे सहभावुत्ताणहिअअं इमं जणं तधासमअपुव्वअं सम्भाविअ सम्पदं ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाक्खादुं। (१०९)

राजा॥ कर्णौ पिधाय॥ शान्तं शान्तम्। (११०)

व्यपदेश माविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पातयितुम्।
कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च॥ (१११)

---

(१०९) प्रकाश मिति। स्पष्ट मित्यर्थः। अज्जउत्त आर्य्यपुत्र इति अर्द्धोक्ते सत्याह अधवेत्यादि। अथवा संशयित इदानी मेष समुदाचारः। पौरव युक्तं नाम तव पुरा आश्रमपदे सद्भावोत्तानहृदय मिमं जनं तथा समयपूर्व्वकं सम्भाव्य साम्प्रत मीदृशै रक्षरैः प्रत्याख्यातुम्। एष समुदाचारः पत्नीत्वव्यवहारः आर्य्यपुत्रपदप्रयुक्तेति भावः। आर्य्यपुत्रेति सम्बोध्यः पतिः पत्नीजनेन वेति भरतः। संशयितः संशयविषयतां गतः। यद्वा एष समुदाचारो नृपतेराशयः संशयितो जातसंशयः। समुदाचारा स्वभिप्राया इति त्रिकाण्डशेषः। पुरा प्राक्। आश्रमपदे आश्रमस्थाने। सद्भावेन प्रणयेन उत्तानं विपर्य्यस्तगाम्भीर्य्यं हृदयं यस्य तं जनम्। निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्य्यये इत्यमरः। समयपूर्व्वकं प्रतिज्ञापूर्व्वकं तथा तादृशेन परिग्रहबहुत्वेपीत्याद्युक्तेन वाक्येनेति यावत्। सम्भाव्य बहुमत्य साम्प्रत मिदानी मीदृशैः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामीत्यादिभि रक्षरैः वर्णैः प्रत्याख्यातुं निराकर्त्तुं तव नाम युक्तम्॥

(११०) राजेति। शान्तं शान्तं विरमतु विरमतु। शान्तं वारणे अव्ययम्। वारणे शान्त मव्ययमिति मेदिनी॥

(१११) व्यपदेश मिति। कूलं कषति भिनत्तीति कूलङ्कषा। प्रियवशादिति पूर्व्वोपपदात्कषेः खः। खित्त्वात् कूलस्य मम्। सिन्धुर्नदी। सिन्धुः समुद्रे नद्याञ्च नदे देशभेदानयोरिति विश्वः। यथा प्रसन्नं स्वच्छमोघं जलवेगमाविलयितुं कलुषीकर्त्तुम्। कलुषाविलमाविल इत्यमरः। तटतरुं तीरस्थतरुञ्च पातयितुं समीहते तथा त्वं नाम व्यपदेशं व्यवहारम् आचार मिति यावत्।

शकु॥ भोदु जइ परमत्थदो परपरिग्गहसङ्किणा तुए एव्वं पउत्तं ता अहिसाणेन केणवि तुह आसङ्कं अवणइस्सं। (११२)

राजा॥ प्रथमः कल्पः। (११३)

शकु॥ मुद्रास्थानं परामृश्य॥ हद्धी हद्धी अङ्गुलीअअसुस्सा मे अङ्गुली। इति सविषादं गौतमीमुख मीक्षते॥ (११४)

गौत॥ णूणं दे सक्कावदारे सचीतीत्थोदअं वन्दमाणाए पब्भट्टं अङ्गुलीअअं। (११५)

व्यपदेशस्तु नामनि। शाठ्ये च व्यवहारे चेति शब्दाब्धिः। अथवा व्यपदिश्यते व्यह्रियते अनेनेति व्यपदेशं कुलम् आविलयितुं माञ्च पातयितुं पतितं कर्त्तुं समीहसे वाञ्छसि। अलोपमालङ्कारः। आर्य्या जातिः॥

(११२) शकु इति। भोद्वित्यादि। भवतु यदि परमार्थतः परपरिग्रह-शङ्किना त्वया एवं प्रवृत्तम् तदभिज्ञानेन केनापि तवाशङ्का मपनेष्यामि। परमार्थतो यथार्थतः। परपरिग्रहशङ्किना परकलत्रसन्देहिना। 'पत्नी परिजनादानमूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः। एवं प्रवृत्तमित्थ माचरितम्। तत् तदा। अभिज्ञायते परिचीयतेऽनेनेत्यभिज्ञानं संशयच्छेदि वस्तु तेन। तवाशङ्कां तव संशयारोपम्। अपनेष्यामि अपसारयिष्यामि॥

(११३) राजेति। प्रथमः कल्पो मुख्यकल्पः॥

(११४) शकु इति। मुद्रास्थान मङ्गुरीयस्थानम्। अङ्गुलिदेश मिति यावत्। परामृश्य स्पृष्ट्वा। हद्धीत्यादि। हा धिक् हा धिक् अङ्गुरीयकशून्या मे अङ्गुलिः। सुगमम्। सविषादं सखेदम्॥

(११५) गौतेति। णूण मित्यादि। नूनं ते शक्रावतारे शचीतीर्थोदकं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुरीयकम्। शक्रावतारो भागीरथीतीरस्थजनपद-विशेषः तत्र शचीतीर्थं जाह्नव्याः शचीकृतघट्टः। तीर्थं मुक्त मित्युपक्रम्य घट्टे पात्रे च मन्त्रिणीति शब्दाब्धिः। अतएव वक्ष्यति शचीतीर्थे सलिलं वन्दमानायास्ते सख्या हस्ताद्गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्ट मिति। तस्य उदकं तत्रस्थं जाह्नव्या जलं वन्दमानाया स्पर्शपूर्व्वकं प्रणमन्त्याः। प्रभ्रष्ट मङ्गुल्याः स्खलितम्॥

राजा। सस्मितम्। इदं तावत् प्रत्युत्पन्नमतित्वं स्त्रीणाम्। (११६)

शकु। एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पउत्तणं अवरं दे कधइस्सं। (११७)

राजा। श्रोतव्य मिदानीम्। (११८)

शकु। णं एक्कदिअहे वेदसलदामण्डवे णलिणीवत्तभाअणगदं उदअं तुह हत्थे सण्णिहिदं आसी। (११९)

राजा। शृणुमस्तावत्। (१२०)

शकु। तक्खणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापङ्गो णाम मिअपोदओ उवट्ठिदो तदो तुए अअं दाव पढमं पिअदु त्ति अणुकम्पिणा उवच्छन्दिदो उदएण ण उण सो अपरिचिदस्स दे हत्थादो उदअं उवगदो पादुं पच्छा तस्सिं ज्जेव उदए मए

---

(११६) राजेति। इदम् अङ्गुरीयकस्यानदर्शनं पुनः पतनाभिव्यञ्जनञ्च। प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभान्वितत्वम्। प्रतिभातु प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मतेति सद्भोक्ता॥

(११७) शकु इति। एत्थेत्यादि। अत्र तावत् विधिना दर्शितं प्रभुत्वम्। अपरन्ते कथयिष्यामि। अत्र अङ्गुरीयकपाते तावत् विधिना दैवेन प्रभुत्वम् अनतिक्रमणीयप्रभावत्वं दर्शितं प्रकटितम्। अपरं अभिज्ञान मित्यर्थः॥

(११८) राजेति। श्रोतव्यं श्रवणार्हम्॥

(११९) शकु इति। णमित्यादि। नन्वेकदिवसे। वेतसलतामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते सन्निहित मासीत्। वेतसलता वानीरगता लता ताभिर्मण्डपे निकुञ्जे। नलिनीपत्रभाजनगतं नलिनीपत्रपुटकस्थम्। सन्निहितमवस्थितम्॥

(१२०) राजेति। शृणुम स्तावत् न तावत् वारयाम इति भावः॥

गहिदे किदो तेण पणओ एत्यन्तरे विहसिअ तुए भणिदं सव्वो सगणे वीससदि जदो दुवेबि तुह्मे आरणकाओ त्ति । (१२१)

राजा॥ आभि स्तावदात्मकार्य्यप्रवर्त्तिनीभि र्मधुराभि रनृतवाग्भि राकृष्यन्ते विषयिणः । (१२२)

गौत॥ महाभाअ णारिहसि एव्वं मन्तिदुं तबोवणसंवड्ढिदो क्खु अअं जणो अणभिण्णो कइदवस्स । (१२३)

---

(१२१) शकु इति । तक्खणेत्यादि । तत्क्षणं स मे पुत्त्रकृतको दीर्घापाङ्गो-नाम मृगपोतक उपस्थितः तत स्त्वया अयं तावत् प्रथमं पिवत्विति अनुकम्पिना उपच्छन्दित उदकेन, न पुनः सोऽपरिचितस्य ते हस्तादुदक मुपगतः पातुं पश्चा-त्तस्मिन्नेवोदके मया गृहीते कृतस्तेन प्रणयः । अत्रान्तरे विहस्य त्वया भणितं सर्व्वः स्वगणे विश्वसिति यतो द्वे एव युवा मारण्यके इति । तत्क्षणमिति देशाध्वकालभावमित्यनेन कर्म्मता । पुत्त्रकृतकः कृत्रिमपुत्त्रः । दीर्घावपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्य सः । मृगपोतको मृगशिशुः । पोतः पाकोऽर्भकोडिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः । तत इति । अनुकम्पिना सदयेन त्वया अयं मृगशिशु-स्तावत् प्रथमं पिवत्विति इत्युक्त्वा उदकेन तेन नलिनीपत्रभाजनगतेन जलेन उपच्छन्दितः प्रलोभितः । स पुनर्मृगपोतकः अपरिचितस्य अजातपरिचयस्य ते हस्तादुदकं पातुं नोपगतः । प्रणयो विश्वासः । प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भ-याच्ञा प्रेमाण इत्यमरः । स्वगणे आत्मीयगणे । त्वञ्च मृगपोतकश्चेत्येक-शेषा दन्यपदलोपे युवामिति स्त्रीत्वम् । आरण्यकौ । अरण्योद्भवे । इति भणित-मित्यन्वितम् ॥

(१२२) राजेति । आत्मकार्य्येषु स्वोद्देश्येषु प्रवर्त्तयितुं नियोजयितुं शीलं यासां ताभि रात्मकार्य्यप्रवर्त्तिनीभिः । मधुराभिः प्रियाभिः । स्वादुप्रियौ तु मधुरावित्यमरः । अनृतवाग्भि रसत्यवाग्भिः । सत्यं तथ्यमृतं सम्यगित्यमरः । आकृष्यन्ते वशीक्रियन्ते । विषयिणः इन्द्रियार्थैकतानाः । कामिन इति यावत् ॥

(१२३) गौतेति । महेत्यादि । महाभाग नार्हस्येवं मन्त्रयितुं तपोवनसम्व-र्द्धितः खल्वयं जनोऽनभिज्ञः कैतवस्य । मन्त्रयितुं विवेचयितुम् । कैतवस्य अन-भिज्ञः कपटानभिज्ञः । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः ॥

राजा । अयि तापसवृद्धे । (१२४)

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः परिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरीक्षगमनात् स्वमपत्यजात-
मन्यद्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ (१२५)

शकु । सरोषम् । अणज्ज अत्तणो हिअआणुमाणेण किल सव्वं पेक्खसि कोणाम अण्णो धम्मकञ्चुअव्ववदेसिणो तिणच्छण्णकूवोवमस्स तुह अणुआरी भविस्सदि (१२६) ।

राजा । आत्मगतम् । वनवासादविभ्रमः पुनरत्रभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि । (१२७)

---

(१२४) राजेति । तापसेषु तपस्विजनेषु वृद्धे ॥

(१२५) स्त्रीणामिति । अमानुषीषु मानुषीभिन्नासु पश्वादिस्त्रीषु अशिक्षितपटुत्वमनुपदिष्टचातुर्य्यं संदृश्यते उत भोः याः परि सर्व्वतोभावेन बोधवत्यश्चेतनावत्यो मानुष्य इति यावत् । ताः किं किं निर्द्दिश्यन्त इत्यर्थः । अमानुषीषु चातुर्य्यं दर्शयति प्रागित्यादि । परभृताः कोकिलाः किल अन्तरीक्षगमनादुड्डयनात् प्राक् पूर्व्वं स्वं स्वीयमपत्यजातमपत्यसमूहं अन्यद्विजैरितरपक्षिभिः काकैरिति यावत् । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । पोषयन्ति पालयन्ति । किल वार्त्तायाम् । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥

(१२६) शकु इति । अणज्जेति । अनार्य्य आत्मनो हृदयानुमानेन किल सर्व्वं प्रेक्षसे को नामान्यो धर्म्मकञ्चुकव्यपदेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकारी भविष्यति । अनार्य्य असभ्य । आत्मनो हृदयानुमानेन आत्महृदयवदनुमानेन । किल सम्भावनायाम् । वार्त्तासम्भाव्ययोः किलेत्यमरः । नाम कुत्सने । धर्म्मेति धर्म्मकञ्चुकेन धर्म्मरूपबहिरङ्गावरणेन व्यपदेशिनः शाश्वतः । बहिर्द्धर्म्माचरणेनान्तर्हीय सदर्शित इति यावत् । अतएव तृणैश्छन्न आवृतस्तृणो यः कूपस्तदुपमस्य तत्सदृशस्य तव कोऽन्य स्त्वदितरः अनुकारी सदृशो भविष्यति । त्वमेवात्मान मनुकर्त्तुमर्हसीति भावः ॥

(१२७) राजेति । वनवासादनभिज्ञातनागरीस्वभावत्वात् । अविभ्रमः

न तिर्य्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं
वचोऽपि परुषाक्षरं नच पदेषु संगच्छते ।
हिमार्त्त इव वेपते सकल एव विम्बाधरः
प्रकामविनते भ्रुवौ युगपदेव भेदं गते ॥ (१२८)

अपिच । सन्दिग्धबुद्धिं मामधिकृत्य अकैतव इवास्याः कोपः सम्भाव्यते । तथाह्यनया । (१२९)

मय्येवमस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

शृङ्गारभावजातविकाररहितः । नागरीणान्तु कोपो न विभ्रमं मुञ्चतीति भावः । तद्दर्शयति तथाहीति ॥

(१२८) न तिर्य्यगिति । अस्या अवलोकितं दर्शनं न तिर्य्यक वक्रम् । सविभ्रमे तु कोपे दृष्टि र्वक्रैव भवतीति भावः । चक्षु र्नैत्र मालोहित मतिरक्तम्भवति । सति तु विभ्रमे चक्षुषो नातिलौहित्यमिति भावः । तथा वचो भाषितं अतिपरुषाण्यतिनिष्ठुराणि अक्षराणि वर्णा यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तथा पदेषु लक्ष्यविशेषेषु माहशपुरुषेष्विति यावत् । न सङ्गच्छते च न सङ्गतं भवति च । नागरीभिस्तु न तथोच्यत इति भावः । हिमार्त्तः शीतार्त्त इव सकल एव नत्वप-भागमात्रं सविभ्रमे तु तथैव भवतीति भावः । विम्बाधरो विम्बिकाफलमिवा-धरो लोहितवर्णोऽधर इति यावत् । वेपते कम्पते । विम्बस्तु प्रतिविम्बेऽपि मण्डले पुंनपुंसकम् । विम्बिकायाः फले क्लीवं कलासे पुनः पुमानिति मेदिनी । तथा प्रकामविनते अतिनम्रीभूते भ्रुवौ युगपदेकदैव भेदं द्वैधं गते । अन्यथा न तथेति भावः । इदं पृथ्वी नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । द्वितीयमलिकुन्तले यदि षडष्टमं द्वादशम् । चतुर्द्दश मथ प्रिये गुरुगभीरनाभिह्रदे । सपञ्चदशमन्तिमं तदनु यत्र कान्ते यति र्विलासिनि वसुजग्रहै र्भवति साध्वि पृथ्वीह्रिसेति ॥

(१२९) अपिचेति । सन्दिग्धा सन्देहवती बुद्धि र्यस्य स तम् । अधिकृत्य उद्दिश्य । अकैतव इव कापट्यशून्य इव सत्यइवेति यावत् । तदेवोपपादयितु-माह तथाहीति । अनया शकुन्तलया ॥

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ (१३०)

प्रकाशम्॥ भद्रे प्रथितं दुष्मन्तस्य चरितं प्रजास्वपीदं न दृश्यते। (१३१)

शकु।

तुम्हे ज्जेव पमाणं जाणध धम्मत्थिदिं च लोअस्स।
लज्जाविणिज्जिदाओ जाणन्ति ण किम्पि महिलाओ ॥ (१३२)

---

(१३०) मयीति। एवमित्थम्भूतेनास्मरणेन दारुणा भीषणा चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिर्यस्य स तस्मिन्। दारुणं भीषणं भीष्ममित्यमरः। अतएव रहो निर्ज्जने वृत्तं भूतं प्रणयम्। विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः। रहश्चोपांशु चालिङ्गे इत्यमरः। अप्रतिपद्यमाने अमन्यमाने मयि अतिरुषा अतिक्रोधेन हेतुना अतिलोहिते अक्षिणी यस्याः सा तया अनया शकुन्तलया कुटिलयो कुञ्चितयो र्भ्रुवो र्भेदात् द्वैधीकरणात् स्मरस्य कामस्य शरासनं धनु र्भग्नं खण्डितमिव। साम्प्रतमद्यैव स्मरस्य धनुर्भग्नं येन पुनरसौ न प्रहर्त्तुं शक्नुयादिति भावः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥

(१३१) प्रकाशमिति। दुष्मन्तस्य चरित माचरणं प्रथितं विख्यातं। यतः इदं परकलत्रोपादानं प्रजास्वपि न दृश्यते प्रजाभिरप्येवं न क्रियत इत्यर्थः। अथवा दुष्मन्तस्य चरित माचरणं यत्प्रथित मधर्म्मपराङ्मुखत्वेन विख्यातं अपि किं इदं प्रजासु न दृश्यते नानुभूयते भवत्येति शेषः। दृष्टि र्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने इत्यमरः। तथाच प्रजाभिरपि नाधर्म्मः क्रियत इति भावः॥

(१३२) शकु इति। तुम्हेत्यादि। यूयमेव प्रमाणं जानीथ धर्म्मस्थितिञ्च लोकस्य। लज्जाविनिर्ज्जिता जानन्ति न किमपि महिलाः। यूयमेव प्रमाणं विधिनिषेधात्मकं तथा लोकस्य जनस्य धर्म्मस्थितिं धर्म्ममर्य्यादाञ्च जानीथ। मर्य्यादा धारणा स्थितिरित्यमरः। लज्जया विनिर्जिता अभिभूता महिला मानव्यो नार्य्यः किमपि न जानन्ति। अतः कथं प्रमाणं मे दृष्टव्य मित्याशयः। वनिता महिलाद्युपेत्यमरः। अत्र स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वात् व्याजरूपस्तुतित्वेन व्याजस्तुतिरलङ्कारः। यदुक्तं प्रकाशे। व्याजस्तुति र्मुखे निन्दा स्तुति-

सुट्ठु दाव अत्तच्छन्दाणुचारिणी गणिआ समुवट्ठिदा। (१३३)

गौत॥ जादे इमस्स पुरुवंसपच्चएण मुहमहुणो हिअअ-विसस्स हत्थं समुवगदासि। (१३४)

शकु॥ पटान्तेन मुख माच्छाद्य रोदिति। (१३५)

शार्ङ्ग॥ इत्थमप्रतिहतं चापल्यं दहति। (१३६)

अतः परीक्ष्य कर्त्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः।
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम्॥ (१३७)

र्वारूढिरन्यथेति। अन्यथा रूढिरन्यथाव्यक्तिः। निन्दया स्तुतेः स्तुत्याः निन्दाया इत्यर्थः। इयं गाथा॥

(१३३) सुट्ठिति। सुष्ठु तावदात्मच्छन्दानुचारिणी गणिका समुपस्थिता। सुष्ठु भद्रमित्यर्थः। तावत् तदा। आत्मेति। आत्मनश्छन्देनाभिप्रायेण अनु-चारिणी स्वेच्छाचारिणीत्यर्थः। अभिप्रायश्छन्द आशय इत्यमरः। गणिका वेश्या। वारस्त्री गणिका वेश्या इत्यमरः। समुपस्थिता भवत्संमुखमुपस्थिता॥

(१३४) गौतेति। जादे इत्यादि। जाते अस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधो-र्हृदयविषस्य हस्तं समुपगतासि। पुरुवंशप्रत्ययेन महात्मनः पुरोरंश इति विश्वासेन। मुखे मधु यस्य स तस्य। तथा हृदये विषं यस्य स तथोक्तस्य अस्य पुरुषस्य हस्तं समुपगतासि परिग्रहविषयतां गतासि। प्रश्नोयम्॥

(१३५) शकु इति। पटान्तेन वस्त्रान्तेन॥

(१३६) शार्ङ्गेति। चापल्य मात्मनश्चाञ्चल्यं अप्रतिहतं येन केनापि प्रणय-करणादिकार्य्यो दनिवारितं सत् इत्थ मिदम्प्रकारेण दहति तापयति। चपल-श्चिकुरे चले इति विश्वः॥

(१३७) अत इति। अतोऽस्मात् आत्मचाञ्चल्याप्रतिघातस्य तापानुबन्धित्वा-दिति यावत्। विशेषात् परीक्ष्य रहो निर्ज्जने सङ्गतं सौहार्दं कर्त्तव्यम्। मूलकृता सङ्गताजर्य्ययोः पर्य्यायता दर्शिता। अजर्य्यस्तु सौहृद्ये क्लीवलिङ्ग प्रकीर्त्तित मिति शब्दाब्धिः। अज्ञातं हृदयं मनो येषां ते तेषु पुरुषेषु सौहृदं प्रणय एवमित्थं वैरीभवति अवैरमपि वैरं भवति। प्रणयोपि विद्वेषायत इति भावः। अत्र सामान्येनार्थान्तरेण प्रस्तुतार्थसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

राजा॥ अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मानसम्भृतदोषैरधिक्षिपन्ति भवन्तः। (१३८)

शार्ङ्ग॰॥ सासूयम्॥ श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्। (१३९)

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-
स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य।
पराभिसन्धान मधीयते यै-
र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः॥ (१४०)

यदुक्तं दण्डिना। श्लेषः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन। तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन इति॥

(१३८) राजेति। अत्रभवत्यां प्रत्यया देतस्यां विश्वासादेव भवन्तोऽस्मान् किमसम्भृतदोषैर्मदनाहृतदोषैरधिक्षिपन्ति निन्दन्ति। प्रश्नोऽयम्। भवच्छब्दस्य युष्मदर्थस्यैव सर्वनामसंज्ञानियमादत्र न पुंवत् स्त्रेरिति पुंवत् भावः॥

(१३९) शार्ङ्गेति। भवद्भिरित्येतेन तत्रस्थाः सोमरातादय उच्यन्ते। अधरोत्तरं विपरीतं। वैपरीत्यार्थे अधरोत्तरशब्दो मनुना प्रयुक्तो यथा सप्तमाध्याये राज्ञो दण्डशौर्यिल्ये। अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा। स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरमिति। तथाष्टमाध्याये वादिनः सदोषोक्तौ। अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः। यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्न बुध्यत इति च॥

(१४०) वैपरीत्यं दर्शयति। आजन्मन इति। यो जनः आजन्मनः जन्मावधि शाठ्यमशिक्षितः केनापि शठतां न शिक्षितः तस्य जनस्य वचनमप्रमाणं प्रमीयते अनेनेति प्रमाणं निश्चयहेतुर्न। यैः पुरुषैः परेषां शत्रूणां दोषप्रदर्शनपरत्वादन्येषामित्यपि ध्वनिः। परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबन्तु केवल इति मेदिनी। अभिसन्धानं प्रतारणम्। वञ्चनञ्चाभिसन्धानं व्यलीकञ्च प्रतारणमिति हेमचन्द्रः। विद्येतिबुद्ध्या अधीयते ते किल पुरुषाः आप्ताः प्रत्ययिता वाचो येषां ते तथोक्ताः सन्तु भवन्तु। आप्तः प्रत्ययित स्त्रिष्वित्यमरः। उपजातिर्वृत्तम्॥

राजा॥ अहो सत्यवादिनः अभ्युपगतं तावदस्माभिः एवंविधा एव वयं किं पुनरिमामभिसन्धाय लभ्यते। (१४१)

शार्ङ्ग॥ विनिपातः। (१४२)

राजा॥ विनिपातः पौरवै र्लभ्यत इत्यश्रद्धेयमेतत्। (१४३)

शार्ङ्ग॥ भो राजन् किमत्नोत्तरैः अनुष्ठितो गुरुनियोगः सम्प्रति प्रतिनिवर्त्तामहे वयम्। (१४४)

तदेषा भवतः पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा।
उपयन्तुर्हि दारेषु प्रभुता विश्वतोमुखी॥ (१४५)

---

(१४१) राजेति। अहो शब्दः सम्बोधनार्थः। अहो धिगर्थे शोकेच करुणार्थविषादयोः। सम्बोधने प्रशंसाया मिति मेदिनी। अस्माभिस्तावदभ्युपगतमङ्गीकृतम्। अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय इत्यमरः। वयमेवंविधा एव पराभिसन्धायका अनाप्तवाचश्च। इमां बाला मभिसन्धाय प्रतार्य्य पुनः किं लभ्यते किमर्ज्यते आदीयते वा। तत्तावदुच्यतामिति शेषः॥

(१४२) शार्ङ्गेति। विनिपातो लोकावज्ञा दैवादिव्यसनं वा। विनिपातोऽवमाने स्याद्दैवादिव्यसनेपि चेति विश्वः। अर्ज्यते इति शेषः॥

(१४३) राजेति। पौरवैः पुरुवंशप्रभवै राजभिः सुशिक्षिततमैरिति भावः। विनिपातो लोकावज्ञा दैवादिव्यसनं वा लभ्यते अर्ज्यते इत्येतदश्रद्धेय मप्रत्ययनीयम्। श्रद्धा सम्प्रत्ययः स्पृहा इत्यमरः। तथाच विनिपातार्ज्जनाय सुशिक्षिततमैरपि पौरवैः किञ्चिदपि क्रियत इति भवद्भि र्न विश्वास्यं यदर्थं मूढोपि न प्रवर्त्तत इति तात्पर्य्यम्॥

(१४४) शार्ङ्गेति। अत्न उत्तरैः एतत् खण्डनाय प्रतिवचनैः किं फलम्। गुरोः कण्वस्य नियोग आदेशोऽनुष्ठितः पालितः। प्रतिनिवर्त्तामहे प्रतिगच्छामः॥

(१४५) तदिति। तत् तावत् एषा भवतः पत्नी एनां त्यज वा गृहाण वा। हि यस्मात् दारेषु पत्नीषु उपयन्तु र्वोढुः प्रभुता विश्वतोमुखी सर्व्वतोगामिनी। अत्न सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥

गौतमि गच्छाग्रतः। (१४६)

इति सर्वे प्रस्थिताः। (१४७)

शकु॰। अहं दाणिं इमिणा किदवेण विप्पलद्धा तुम्हेवि मं परिच्चअध। इत्यनुप्रस्थिता। (१४८)

गौत॰। स्थित्वा परिवृत्यावलोक्य च। वच्छ सङ्गरव अणुगच्छदि णो करुणपरिदेविणी सउन्तला पच्चादेसपरुसे भत्तरि किं करेदु तवस्सिणी। (१४९)

शार्ङ्ग॰। सरोषं प्रतिनिवृत्य। आः पुरोभागिनि किमिदं स्वातन्त्र्यमवलम्बसे। (१५०)

---

(१४६) गौतमीति। अग्रतः पुरः॥

(१४७) इतीति। इत्युक्त्वा सभाया इत्यर्थः। सर्वे गौतमीशार्ङ्गरवशारद्वताः। प्रस्थिताः गच्छन्ति॥

(१४८) शकु इति। अहमित्यादि। अहमिदानीमनेन कितवेन विप्रलब्धा। यूयमपि मां परित्यजथ। कितवेन धूर्त्तेन। कितवो धूर्त्तउन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये इति विश्वः। विप्रलब्धा विप्रयुक्ता। विप्रलम्भो विप्रयोग इत्यमरः। अनुप्रस्थिता अनुगच्छति सर्वानिति शेषः॥

(१४९) गौतेति। स्थित्वा गमनाद्विरम्य। वच्छेत्यादि। वत्स शार्ङ्गरव अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला। प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं करोतु तपस्विनी। करुणेन करुणरसेन परिदीव्यति विलपति या सा करुणपरिदेविनी। विलापः परिदेवनमित्यमरः। प्रत्यादेशेन प्रत्याख्यानेन परुषे निठुरे भर्त्तरि भर्त्तृसमीपे। सामीप्याधिकरणे सप्तमी। सामीप्यसंश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधेत्युक्तेः। किं करोत्विति सम्प्रश्ने लोट्। तपस्विनी अनुकम्पार्हा। तपस्वी तापसे चानुकम्पार्हे चेति विश्वः॥

(१५०) शार्ङ्गेति। आ इति कोपे। पुरोभागिनि दोषैकदर्शिनि। दोषैकदृक् पुरोभागीत्यमरः। येन कर्म्मणानुष्ठितेन केवलं दोषमात्रं जायते न कश्चित् गुणस्तस्मात्तादृशो दोषैकदृक्। स्वातन्त्र्यं स्वाधीनता। तथाचोक्तम्। पिता

शकु॥ भीता वेपते। (१५१)

शार्ङ्ग॥ शकुन्तले शृणोतु भवती। (१५२)

यदि यथा वदति क्षितिप स्तथा
त्वमसि किं पुन रुत्कुलया त्वया।
अथ तु वेत्सि शुचि व्रत मात्मनः
पतिगृहे तव दास्य मपि क्षमम्॥ (१५३)

तिष्ठ साधयामो वयम्। (१५४)

राजा॥ भो स्तपस्विन् किमत्रभवतीं विप्रलभसे। कुतः (१५५)

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः॥ (१५६)

रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्त्रश्च स्थविरे रक्षे न्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति॥

(१५१) शकु इति। वेपते कम्पते॥

(१५२) शार्ङ्गेति। सुगमम्॥

(१५३) यदीति। क्षितिपो राजा यथा वदति नेयं मया परिणीतपूर्व्वेति। यदि त्वं तथासि तदा उत्कुलया उद्यातं कुलं यस्या सा तथोक्तया त्वया पुनः किं अस्माकं किं कार्य्यमित्यर्थः। अथतु यदित्व आत्मनो व्रत माचारं शुचि पवित्रं वेत्सि जानासि तदा पतिगृहे राजगृहे तव दास्यं दासीभावोपि क्षमं हितम्। क्षमं शक्ते हिते त्रिष्वित्यमरः। इदं द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम्॥

(१५४) तिष्ठेति। साधयामो गच्छामः। तदुक्तम्। प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यत इति॥

(१५५) राजेति। अत्रभवतीं शकुन्तलां किं कथं विप्रलभसे परित्यजसि। विप्रलम्भो विप्रयोग इत्यमरः। अलं विप्रलम्भेनाश्रमं नयैनामहं मत्व पराङ्मुख एवेति भावः। तत्र हेतु मुद्भावयति कुत इति॥

(१५६) कुमुदानीति। हि यस्मात् शशाङ्क श्चन्द्रमाः कुमुदानि कैरवाण्येव बोधयति उन्मीलयति। न पङ्कजानीत्यर्थः। सविता भास्करः पङ्कजानि पद्मा-

शार्ङ्ग ॥ राजन् अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विस्मृतं भवेत् तदा कथमधर्म्मभीरोर्दारपरित्यागः । (१५७)

राजा ॥ भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि । (१५८)

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः ॥ (१५९)

न्येव बोधयति न कुमुदानीत्यर्थः । एवं वशिनां जितेन्द्रियमानवानां वृत्तिः प्रवृत्तिः । वृत्तिर्विवरणाजीवकौपिक्यादिप्रवर्त्तन इति मेदिनी । परेषामितरेषां परिग्रहाणां पत्नीनां संश्लेषेषु स्पर्शेषु पराङ्मुखी विमुखी भवति । पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः । अत्र एवकारद्वयेनेतरपरिग्रहपराङ्मुखत्वधर्मस्यैव निर्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति । एषार्य्या जातिः । अत्र तृतीयचरणान्तस्य लघोर्गुरुत्वं नाङ्गीकार्य्यम् ॥

(१५७) शार्ङ्गेति । अथेति प्रश्नद्योतकः । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । पूर्ववृत्तं पूर्वचरितम् । वृत्तं पद्ये चरिते चेत्यमरः । व्यासङ्गात्कार्य्यान्तरासक्तेः । अधर्म्मभीरोरधर्म्माद्भयशीलस्य । परपरिग्रहसंश्लेषगर्हितत्वप्रतिपादनादिति भावः । कथं केन प्रकारेण । दारपरित्यागः कथं त्वं दारान् परित्यजसीत्यर्थः । यतो न तत्रापि धर्म्म इति भावः ॥

(१५८) राजेति । अत्र विषये । भवन्तं शार्ङ्गरवं । गुरुलघ्वोर्भावो गुरुलाघवम् । भावे ष्यञ् । मनोज्ञादित्वादन्त्यपदवृद्धिः । राजेत्यनन्तरं पुरोधसं प्रतीति कश्चित्पाठः । तत्रभवन्तं गुरुम् ॥

(१५९) प्रश्नमाह । मूढ इति । अहं मूढः प्राप्तमोहः विस्मृतविवाहवृत्तान्त इति यावत् । स्यां भवेयं अथवा एषा नारी मिथ्या वदेत् इति संशये दारत्यागी धर्म्मपत्नीपरित्यागी भवामि । मूढत्वे सतीति भावः । आहो किम्वा । आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत चेत्यमरः । परस्त्रीस्पर्शेन परदारग्रहणेन पांशुलो मलिनो भवामि इति पृच्छामीत्यन्वयः । संशये परस्त्रीसंग्रहाद्दारत्यागो वरमिति राजाभिप्रायः ॥

पुरोधाः ॥ विचार्य्य ॥ यदि तावदेवं क्रियताम् । (१६०)

राजा ॥ अनुशास्तु मां गुरुः । (१६१)

पुरो ॥ अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । (१६२)

राजा ॥ कुत इदम् । (१६३)

पुरो ॥ त्वं साधुनैमित्तिकैरुपदिष्टपूर्व्वः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्त्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति ततोऽभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि विपर्य्यये त्वस्याः पितुः समीपगमनं स्थितमेव । (१६४)

राजा ॥ यथा गुरुभ्यो रोचते । (१६५)

---

(१६०) पुरोधा इति । यदि तावत् यदि तथा तदा एवं वक्ष्यमाणं क्रियताम् ॥

(१६१) राजेति । अनुशास्तु उपदिशतु ॥

(१६२) पुरो इति । आप्रसवात् प्रसवपर्य्यन्तम् । अस्मद्गृहे अस्माकं भवने ॥

(१६३) राजेति । इदं भवद्गृहावस्थानम् ॥

(१६४) पुरो इति । निमित्तानि शुभाशुभलक्षणानि जानन्तीति नैमित्तिकाः । निमित्तं हेतुलक्ष्मणो रित्यमरः । साधुनैमित्तिकैरुत्कृष्टगणकैः प्रथम मादावेव चक्रवर्त्तिनं सार्व्वभौमं पुत्रं जनयिष्यसि उत्पादयिष्यसि इति त्वमुपदिष्टपूर्व्वः पूर्व्वमुपदिष्टः । स गर्भात् प्रसूतो मुनिदौहित्रो मुनिदुहितृसुतश्चेत् यदि तल्लक्षणैश्चक्रवर्त्तिचिह्नैः । यस्य पादतले पद्मं चक्रंवाप्यथ तोरणम् । अङ्कुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवमिति तथा आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरे इत्याद्युक्तैरुपपन्नो युक्तो भविष्यति ततस्तदा अभिनन्द्य आहत्य एनां नारीं शुद्धान्त मन्तःपुरं प्रवेशयिष्यसि । विपर्य्यये वैपरीत्ये राजलक्षणाभावे इति यावत् । अस्याः नार्य्याः पितुः समीपगमनं कण्वसमीपगमनं स्थितमव्याहतमेव ॥

(१६५) राजेति । यथा यत्प्रकारो गुरुभ्यो रोचते गुरूणां भवतां प्रीतिमुत्पादयति । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इत्यनेन । यस्मै दित्साख्याक्रोधेर्ष्यासूयार्थचिद्रोहेत्यादिना गुरुभ्य इति चतुर्थी ॥

पुरो॰ । उत्थाय । वत्से इत इतोऽनुगच्छ माम् । (१६६)

शकु॰ । भअवदि वसुन्धरे देहि मे अन्तरं । इति सह पुरोधसा गौतमीतपस्विभिश्च रुदती निष्क्रान्ता । (१६७)

राजा । शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागत मेव चिन्तयति । (१६८)

नेपथ्ये । आश्चर्य्य माश्चर्य्यम् । (१६९)

राजा । कर्णं दत्त्वा । किन्नु खलु स्यात् । (१७०)

पुरोधाः । प्रविश्य सविस्मयम् । देव अद्भुतं खलु संवृत्तम् । (१७१)

राजा । किमिव । (१७२)

पुरो॰ । देव परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु । (१७३)

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला
बाहूत्क्षेपं रोदितुञ्च प्रवृत्ता ॥ (१७४)

---

(१६६) पुरो इति । मा मनुगच्छ मदनुगामिनी भव ॥

(१६७) शकु इति । भअवदीति । भगवति वसुन्धरे देहि मे अन्तरम् । वसुन्धरे वसुमति । अन्तर मवकाशम् अहन्तत्र गच्छामीति भावः । इति इत्युक्त्वा रुदती क्रन्दन्ती पुरोधसा राजपुरोहितेन गौतमी च तपस्विनौ च तै तैश्च सह निष्क्रान्ता अपगता ॥

(१६८) राजेति । शापेन दुर्व्वाससः शापेन व्यवहिता कृतव्यवधाना स्मृति-र्यस्य स तथोक्तः । शकुन्तलागतं शकुन्तलासम्बद्धम् ॥

(१६९) नेपथ्य इति । सुगमम् ।

(१७०) राजेति । कर्ण दत्त्वा साभिनिवेशम् श्रुत्वा । किन्नु वितर्के । किन्नु प्रश्नवितर्कयो रिति मेदिनी । खलु: प्रश्ने ॥

(१७१) पुरो इति । अद्भुत माश्चर्य्यम् । विस्मयोऽद्भुत माश्चर्य्य मित्यमरः ॥

(१७२) राजेति । किमिव कीदृक् ॥

(१७३) पुरो इति । परावृत्तेषु निवृत्तेषु कण्वशिष्येषु तपस्विषु । ततः श्लोकीयान्वयः ॥

(१७४) सेति । स्वानि स्वीयानि भाग्यानि दैवानि निन्दन्ती सा बाला च

राजा ॥ ततः किम् । (१७५)

पुरो ॥

स्त्रीसंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थ मारा-
दुत्क्षिप्याङ्के ज्योतिरेनां तिरोऽभूत् ॥ (१७६)

सर्व्वे ॥ विस्मयं रूपयन्ति । (१७७)

राजा ॥ भगवन् प्रागेवास्माभि रेषोर्थः प्रत्यादिष्टः किं मृषा तर्केणान्विष्यते विश्राम्यताम् । (१७८)

बाहूत्क्षेपं बाहू उत्क्षिप्य रोदितुं प्रवृत्ता आरब्धवती । एतदनन्तरं राजवचनान्ते वक्ष्यमानेन परार्द्धेन वाक्यसमापनम् । बाहूत्क्षेपमिति द्वग्राः स्वाङ्गादध्रुवादिति वक्तव्या ण्णम् । मान्ताव्ययेन समासः । यस्मिनङ्गे छिन्ने न म्रियते तदङ्गमध्रुवम् ॥

(१७५) राजेति । सुगमम् ॥

(१७६) पुरो इति । पुरोधसा प्रागुक्तश्लोकस्यापरार्द्ध माह स्त्रीति । स्त्रीणां संस्थान माकृतिरिव संस्थानं यस्य तत् तथोक्तम् । संस्थानमाकृतौ मृत्यौ सन्निवेशे चतुष्पथे इति मेदिनी । अप्सरस्तीर्थं अप्सरसामिव तीर्थं दर्शनं यस्य तत् अप्सरोऽदृश्यमान मिति यावत् । तीर्थमुक्त मित्युपक्रम्य उपाध्याये दर्शने चेति शब्दाब्धिः । अथवा अप्सरस स्तीर्थं योनि र्यस्य तत् अप्सरोयोनि इत्यर्थः । तीर्थं योनौ जलावतारे चेति हलायुधः । ज्योतिः खेचरः । गन्धर्व्वव्यावृत्त्यर्थं स्त्रीसंस्थान मिति । आरात् समीपा देनां बालामङ्के क्रोडे उत्क्षिप्य उत्तोल्य तिरोऽभूत् अन्तर्हितमभूत् । तिरोऽन्तर्द्धौ तिर्य्यगर्थे इत्यमरः । द्वौ चकारौ वाक्यद्वयगतौ क्रिययोः पौर्व्वापर्य्यमव्यवहितं बोधयतः । इदं शालिनी नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । ह्रस्वो वर्णो जायते यत्र षष्ठः कम्बुग्रीवे तद्वदेवाष्टमान्त्यौ । विश्रामः स्यात्तन्वि वेदै स्तुरङ्गै स्तां भाषन्ते शालिनीं छान्दसीया इति ॥

(१७७) सर्व्वे इति । रूपयन्ति नाटयन्ति ॥

(१७८) राजेति । एषोऽर्थः शकुन्तलारूपं वस्तु । प्रत्यादिष्टो निराकृतः । इदानीं मानुषत्वेपि सन्देहादर्थपदप्रयोगः । तर्केण किमेवं किमेव मिति विचारेण । मृषा मिथ्या । अन्विष्यते अनुसन्धीयते ॥

पुरोधाः॥ विजयस्व। इति निष्क्रान्तः। (१७९)

राजा॥ वेत्रवति पर्य्याकुलोऽस्मि शयनीयगृहमार्गमादेशय। (१८०)

प्रती॥ इदो इदो देवो। इति प्रस्थिता। (१८१)

राजा॥ परिक्रम्य स्वगतम्। (१८२)

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम्।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम्॥ (१८३)

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे। पञ्चमोऽङ्कः। (१८४)

---

(१७९) पुरो इति। सुगमम्॥

(१८०) राजेति। पर्य्याकुलः परिश्रान्तः। शय्यतेऽस्मिन्निति शयनीयम्। अधिकरणे अनीयः। तच्च तत् गृहञ्चेति तस्य मार्गम्॥

(१८१) प्रतीति। इद इत्यादि। इत इतो देवः। सुगमम्॥

(१८२) राजेति। सुगमम्॥

(१८३) काम मिति। प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुने स्तनयां परिग्रहं परिणीतां कामं पर्य्याप्तं न स्मरामि। बलवद्दूयमान मतिशयेन खिद्यमानम्। दूङ्च खेदे इति कविकल्पद्रुमः। हृदयं मनस्तु मां प्रत्याययति परिणीतपूर्व्वतया विश्वासयतीव। इय मार्य्या॥

(१८४) इतीति। एवमुक्तौ सत्यामित्यर्थः॥

इति श्रीलक्ष्मणनाथशर्म्मकृताया मभिज्ञानशकुन्तलटीकायां
प्रवेशिकाख्यायां पञ्चमाङ्कविवरणम्॥

अथ पञ्चमाङ्कांशोऽङ्कावतारः ।

ततः प्रविशति नागरकश्यालः पश्चाद्बाहुबद्धं पुरुषमादाय रक्षिणौ च । (१)

रक्षिणौ ॥ पुरुषं ताड़यित्वा ॥ अले कुम्भिलआ कधेहि कहिं तुए एशे महामणिभाशुले उक्किण्णणामक्खले लाअकीए अङ्गुलीअए शमाशादिदे । (२)

पुरुषः ॥ भीतिनाटितकेन ॥ पशीदन्तु पशीदन्तु मे भावमिश्शे ण हग्गे ईदिशश्श अकज्जश्श कालके । (३)

---

(१) तत इति । नागरको नगरस्य प्रधानरक्षक स्तस्य श्यालः पत्नीभ्राता । श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्या इत्यमरः । पश्चाद्बाहुबद्धं पृष्ठलग्नबाहुं कृत्वा बद्धम् । पुरुषं कमपि जनम् । आदायेत्यस्य कर्त्तारौ रक्षिणौ । रक्षिणौ रक्षकौ च प्रविशत इति शेषः ॥

(२) रक्षिणाविति । ताड़यित्वा आहत्य । अले इत्यादि । अरे कुम्भिलक कथय कुत्र त्वया एतन्महामणिभासुर मुत्कीर्णनामाक्षरं राजकीय मङ्गुरीयकं समासादितम् । कुम्भिलकश्चौरः । कुम्भिलः शालमीने च चौरे श्लोकार्थचौरयो-रिति मेदिनी । महेति । महामणिना भासुरं दीप्तिमत् । भिन्नासभञ्जो घुर इति घुरः । उत्कीर्णानि संस्थापितानि नामाक्षराणि यत्र तत् । समासादितं प्राप्तम् ॥

(३) पुरुष इति । भीतिनाटितकेन किञ्चित्सभयवत्तृव्यापारेण । पशीति । प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु मे भावमिश्रा नाहमीदृशस्य कार्य्यस्य कारकः । भावमिश्राः भावेषु विद्वत्सु गौरविताः । भावे विद्वानित्यमरः । गौरविताश्चार्य्यमिश्राः श्लाघ्यास्तत्रभवमुखा इति त्रिकाण्डशेषः । अकार्य्यस्य चौर्य्यस्य ॥

एकः ॥ किसु क्खु शोहणे बह्मणेशि त्ति कदुअ लञ्ञा दे पड़िग्गहे दिस्से । (४)

पुरुषः ॥ शुणुध दाव हग्गे क्खु शक्कावदालवाशी धीवले । (५)

द्वितीयः ॥ अले पाडच्चले किं तुमं अह्मेहिं वशदिं जादिञ्च पुच्छीअशि । (६)

नाग ॥ सूअअ कधेदु सव्वं अणुक्कमेण मा अन्तरा पड़िबन्धेअ । (७)

उभौ ॥ जं आवुत्ते आणवेदि लवेहि ले । (८)

---

(४) एक इति । रक्षिणो रिति शेषः । किस्खित्यादि । किन्नु खलु शोभनो ब्राह्मणोऽसीति कृत्वा राज्ञा ते प्रतिग्रहो दत्तः । प्रतिग्रहः प्रतिग्राह्यः ॥

(५) पुरुष इति । शुणुधेत्यादि । शृणुत तावत् अहं खलु शक्रावतारवासी धीवरः । शक्रावतारो गङ्गातीरगतः प्रदेशविशेषः । धीवरः कैवर्त्तः । कैवर्त्ते दाशधीवरावित्यमरः ॥

(६) द्वितीय इति । रक्षिणोरिति शेषः । अले इत्यादि । अरे पाटच्चर किं त्वमस्माभि र्वसतिं जातिञ्च पृच्छ्यसे । पाटच्चरश्चौरः । चौरिका गविक्र-स्तेनदस्युतस्करमोषकाः । प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचा इत्यमरः । पृच्छते र्द्विकर्म्मकगणने याचादौ पाठात् त्वमिति गौणकर्म्मणि कर्म्मप्रत्ययो न वसतिजात्यो र्मुख्ययोरपि । तदुक्तं न्यादिज्रन्नाढगत्यर्था मुख्येऽदे ठत्वमाप्नुयुः । गौणे याचादयोऽन्येतु यथेष्टं द्विरधुक्षितीति ।

(७) नागेति । सूचक इत्यादि । सूचक कथयतु सर्व्वमनुक्रमेण । मा अन्तरा प्रतिबध्नीयाः । सूचक इति द्वितीयरक्षिणो नामधेयम् । अनुक्रमेण यथाक्रमेण । अन्तरा मध्ये वाक्यस्येति शेषः । अथान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण च मध्येस्युरित्यमरः । मा प्रतिबध्नीयाः प्रतिबन्धको मा भव ॥

(८) उभाविति । रक्षिणावित्यर्थः । जमित्यादि । यदावुत्त आज्ञापयति । लप रे । आवुत्तो भगिनीपतिः । भगिनीपतिरावुत्त इत्यमरः । लप कथय ॥

धीव॥ शो हग्गे जालवलिशप्पहुदिहिं मच्छबन्धणोवाएहिं कुडुम्बभलणं कलेमि। (६)

नाग॥ विहस्य॥ विसुद्धो दाणिं से आजीवो। (१०)

धीव॥ भट्टके मा एव्वं भण। (११)

शहजे किल जे विणिन्दिदे णहु शे कम्म विवज्जणीअए।
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदुकेवि शोत्तिए॥ (१२)

नाग॥ तदो तदो। (१३)

धीव॥ एक्कश्शिं दिअशे मए लोहिदमच्छके पाविदे

---

(६) धीवेति। शोहमित्यादि। सोहं जालवडिशप्रभृतिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि। कुटुम्बभरणं पोष्यवर्गभरणम्॥

(१०) नागेति। विहस्य मध्यमं हसित्वा। विसुद्धो इति। विशुद्ध इदानीमस्याजीवः। इदानी मेतेषु कालेषु अस्य चौरस्याजीवो जीविका विशुद्धः पवित्रः। आजीवो जीवितेत्यमरः॥

(११) धीवेति। भट्टके इत्यादि। भर्त्तर्मैवं भण। सुगमम्॥

(१२) शहजे इत्यादि। सहजं किल यद्विनिन्दितं नहि तत् कर्म्म विवर्ज्जनीयकम्। पशुमारणकर्म्मदारुणो अनुकम्पामृदुकोपि श्रोत्रियः। यद्विनिन्दितं विगर्हितं कर्म्म सहजं स्वाभाविकं तत् किल कर्म्म न विवर्ज्जनीयकं परित्याज्यम्। यथा श्रोत्रियः एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित्तिति देवलोक्तलक्षणो विप्रः। अनुकम्पया कृपया मृदुकः सुकुमारस्वभावोपि पशुमारणकर्म्मसु वायव्यं श्वेतच्छागल मालभेत। अग्नीसोमीयं पशु मालभेत। तैष्या ऊर्द्धमष्टम्यां गौरित्यादिश्रुतिस्मृत्युदितपशुघातेषु दारुणो भीषणो भवतीति शेषः। यथा च सदोषमपि परम्परागतं कर्म्म न गर्हणीयमिति भावः। अतएव गीतायाम्। सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्। सर्व्वारम्भाहि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता इति। सुन्दरी नाम वृत्तमेतत्। लक्षणन्तूक्तं प्राक्॥

(१३) नागेति। तदो तदो ततस्ततः॥

तदो खण्डशो कप्पिदे जाव तस्स उदलब्भन्तले पेक्खामि दाव एशे महालअणभाशुले अङ्गुलीअए पेक्खिदे पच्छा इध विक्कअत्थं दंशअन्ते ज्जेव गहिदे भावमिश्शेहिं एत्तिके दाव एदश्श आगमे अध मं मालेध कुट्टेध वा। (१४)

नाग॥ अङ्गुरीयकमाघ्राय॥ जालुअ मच्छोदलब्भन्तलगदो त्ति णत्थि सन्देहो जदो अअं आमिसगन्धो वाअदि आगमो दाणिं एदस्स एसो विमरिसिदव्वो ता एध लाअउलं ज्जेव गच्छम्ह। (१५)

रक्षिणौ॥ धीवरं प्रति॥ गच्छ ले गण्ठिच्छेदअ गच्छ। (१६)

---

(१४) धीवेति। एक्केत्यादि। एकस्मिन् दिवसे मया रोहितमत्स्यः प्राप्तः ततः खण्डशः कल्पितः। यावत्तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावदेतन्महारत्नभासुरमङ्गुरीयकं प्रेक्षितं पश्चादिह विक्रयार्थं दर्शयन्नेव गृहीतो भावमिश्रैः। एतावांस्तावदेतस्यागमः अथ मां मारयत कुट्टयत वा। खण्डं खण्डं खण्डशः। संख्यैकार्थाद्वीप्सायामिति शस्। कल्पितः कृतः। यावत् यदा। प्रेक्षे दृष्टिं पातयामि। दर्शयन्नेवेत्येवकारः क्रियान्तराव्यवधानं बोधयति। एतस्य अङ्गुरीयस्य। आगमः आगतिवृत्तान्तः। कुट्टयत कर्त्तयत निन्दत वा। कुट्टक कुत्साछिदो रिति कविकल्पद्रुमः॥

(१५) नागेति। आघ्राय गन्धमुपादाय। जालुअ इत्यादि। जालुक मत्स्योदराभ्यन्तरगत मिति नास्ति सन्देहः यतोऽयमामिषगन्धो वाति। आगम इदानीमेतस्यैष विमष्टव्यः तदेत राजकुलमेव गच्छामः। जालुक इति प्रथमरक्षिणो नाम। यत इत्यादि। यतो यस्मादयमामिषगन्धो मत्स्यगन्धो वाति गच्छति। एतस्य अङ्गुरीयकस्य एष धीवरोक्त आगम आगते वृत्तान्त इदानीं विमष्टव्यो विचारणीयः न उपेक्षणीय इत्यर्थः। एत आगच्छत। राजकुलं राजभवनम्। कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीवमिति मेदिनी॥

(१६) रक्षिणाविति। धीवरं चौरत्वेनाभिशस्तम्। गच्छेत्यादि। गच्छ रे

इति परिक्रामन्ति। (१७)

नाग॥ सूअअ इध गोउलदुआले अप्पमत्ता परिपालेध मं जाव लाअउलं पवेसिअ णिक्कमामि। (१८)

उभौ॥ पविशदु आवुत्ते शामिप्पशादत्थं। (१९)

नाग॥ परिक्रम्य निष्क्रान्तः। (२०)

सूच॥ जालुअ चिलाअदि क्खु आवुत्ते। (२१)

जालु॥ णं अवशलोवशप्पणीआ लाआणो होन्ति। (२२)

सूच॥ फुल्लन्ति मे अग्गहत्था इमं गण्ठिच्छेदअं वाबादिदुं। (२३)

ग्रन्थिच्छेदक, गच्छ। रे इति तुच्छसम्बोधने। सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे है हंहोऽरेरेपि चेति हेमचन्द्रः। ग्रन्थिच्छेदकश्चौरः॥

(१७) इतीति। इति एतदुक्तौ सत्यामित्यर्थः। परिक्रामन्ति राजकुलगमनं रूपयन्ति। धीवरसहिताः सर्व्वे इति शेषः॥

(१८) नागेति। सूअअ इत्यादि। सूचक इह गोपुरद्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतं मां यावद्राजकुलं प्रविश्य निष्क्रामामि। गोपुरद्वारे गोपुरसंज्ञके द्वारे। पुरद्वारन्तु गोपुरमित्यमरः। अप्रमत्तौ धीवरं प्रति सावधानौ। प्रमादोऽनवधानतेत्यमरः। प्रतिपालयतं युवां प्रतीक्षेयाम्। निष्क्रामामि। प्रत्यागच्छामि। क्रमोऽमेपिर्घ इति दीर्घः॥

(१९) उभाविति। पवीत्यादि। प्रविशतु आवुत्तः स्वामिप्रसादार्थम्। स्वामिनो भर्त्तुः प्रसादार्थं प्रसन्नतार्थम्॥

(२०) नागेति। परिक्रम्य राजकुलप्रवेशं रूपयित्वा॥

(२१) सूचेति। जालुअ इत्यादि। जालुक चिरयति खल्वावुत्तः। चिरयति विलम्बं करोति। खलुः प्रश्ने कथमित्यर्थः॥

(२२) जालु इति। णमित्यादि। नन्ववसरोपसर्पणीया राजानो भवन्ति। ननु रत्नानुप्रश्ने। ननुशब्दो विनिश्चये। अनुप्रश्ने इति मेदिनी। राजानोऽवसरेणावकाशेन उपसर्पणीया उपगम्या भवन्ति ननु॥

(२३) सूचेति। फुल्लन्तीत्यादि। स्फुरतो मे अग्रहस्तौ इमं ग्रन्थिच्छेदकं

धीव। चालिहदि भावे अआलणमालके भविदुम्। (२४)

जानु। विलोक्य। एशे अह्माणं ईशले पत्ते गेह्निअ लाअ-शाशणं आअच्छदि शम्पदं एशे शउलाणं मुहं पेक्खदु अहवा गिद्धशिआलाणं बली होदु। (२५)

नाग। प्रविश्य। सिग्घं सिग्घं एदं। इत्यर्द्धोक्ते। (२६)

धीव। हा हदोह्मि। इति विषादं नाटयति। (२७)

नाग। मुञ्चध जालोवजीविणं। उववरणे से अङ्गुलिअस्स आगमे अह्म शामिणा जाव कधिदं। २८)

व्यापादयितुम्। स्फुरतः स्पन्देते। अग्रहस्तौ पाणी। व्यापादयितुं मारयितुम्॥

(२४) धीवेति। चालीत्यादि। नार्हति भावोऽकारणमारको भवितुम्। भावो विद्वान्। अकारणमारकः अनिमित्तघातकः॥

(२५) जानु इति। विलोक्य पश्यानं दृष्ट्वा। एशे इत्यादि। एषोऽस्माकमीश्वरः पत्रे गृहीत्वा राजशासन मागच्छति। साम्प्रतमेष शकुन्तानां मुखं प्रेक्षतां अथवा गृध्रशृगालानां बलिर्भवतु। अस्माक मीश्वरो नागरकश्यालः। पत्रे गृहीत्वा पत्रपट्टं गृहीत्वा। राजशासनं राजादेशम्। एष धीवरः। शकुन्तानां निजवंश्यानाम्। बलिरुपहारः। दण्डादण्डयोरुभयोरेव सम्भवादिति भावः। करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रिया मित्यमरः॥

(२६) नागेति। प्रविश्य रङ्गभूमि मितिशेषः। सिग्घमित्यादि। शीघ्रं शीघ्रमेतम्। इत्यर्द्धोक्ते मुञ्चतं जालोपजीविन मित्यन्तस्य वाक्यस्यार्द्ध उक्ते॥

(२७) धीवेति। हेत्यादि। हा हतोऽस्मि। हा विषादे। विषादं विषण्णतां नाटयति रूपयति। मारयतमिति वाक्यशेष मनुमायेति भावः॥

(२८) नागेति। मुञ्चधेत्यादि। मुञ्चतं जालोपजीविनम्। उपपन्नोऽस्याङ्गुरीयकस्यागमः। अस्मत्स्वामिना यावत् कथितम्। उपपन्नो युक्तः। यावत् यदा अस्मत्स्वामिना राज्ञा कथितं तदा उपपन्न इत्यन्वयः॥

सूच॥ जहा आणवेदि आवुत्ते जमवसदिं गदुअ पड़िणिउत्तो क्खु एशे । इति धीवरं बन्धनान्मोचयति । (२९)

धीव॥ भट्टके शम्पदं तुह केलके मे जीविदे। इति पादयोः पतति । (३०)

नाग॥ उट्ठेहि एसे भट्टिणा अङ्गुलीअमुल्लसम्मिदे पारिदोसिए दे प्पसादीकदे ता गेह्न एदं। इति धीवराय कटकं ददाति । (३१)

धीव । सहर्षं सप्रणामञ्च प्रतिग्टह्य॥ अणुग्गहीदोह्मि । (३२)

जालु॥ एशे क्खु रस्रा तधा अणुग्गहिदे जधा शूलादो ओदालिअ हत्थिक्खन्धे शमालोबिदे । (३३)

सूच॥ आवुत्ते पालिदोशिएण जाणामि महालिहलदणेण अङ्गलीअएण शामिणो बङ्कमदेण होदव्वं । (३४)

---

(२९) सूचेति। जधेत्यादि। यथाज्ञापयत्यावुत्तः। यमवसतिं गत्वा प्रतिनिवृत्तः खल्वेषः। यमवसतिं यमवेश्म॥

(३०) धीवेति। भट्टके इत्यादि। भर्त्तः साम्प्रतं तवक्रीतकं मे जीवितम्। क्रीतकं क्रीतम्॥

(३१) नागेति । उट्ठेहीत्यादि। उत्तिष्ठ एतद्भर्त्रा अङ्गुरीयमूल्यसम्मितं पारितोषिकं ते प्रसादीकृतं तद्गृहाणैतत्। भर्त्ता राजा। अङ्गुरीयस्य यन्मूल्यं तत्सम्मितं तत्परिमितं पारितोषिकं परितोषदत्तं वस्तु प्रसादीकृतं प्रसन्नतास्वरूपीकृतत्। कटकं वलयं। कटकं वलयोऽस्त्रियामित्यमरः॥

(३२) धीवेति। अखित्यादि। अनुग्टहीतोऽस्मि। अनुग्टहीतः कृतानुग्रहः॥

(३३) जालु इति। एषे इत्यादि। एष खलु राज्ञा तथानुग्टहीतः यथा शूलादवतार्य्य हस्तिस्कन्धं समारोपितः। एष धीवरः। शूलान्मनुष्यवधार्हरोपितादयःकीलकात्। अवतार्य्य उत्तोल्य नमयित्वा। समारोपितो निवेशितः॥

(३४) सूचेति। आवुत्ते इत्यादि। आवुत्त पारितोषिकेण जानामि महार्ह-

नाग॰ ण तस्सिं भट्टिणो महारिहरदणं त्ति कदुअ परितोसो एत्ति उण तक्केमि। (३५)

उभौ॰ किं उण। (३६)

नाग॰ तस्स दंसणेण भट्टिणा कोवि अहिमदो जणो सुमरिदो त्ति जदो मुहुत्तअं पदिगम्भीरोवि पज्जुस्सुअमणो आसी। (३७)

सूच॰ दोशिदे शोइदे अ दाणिं भट्टा आवुत्तेण। (३८)

जानु॰ णं भणेमि इमस्स मच्छसत्तुणो कदे। इति धीवरमसूयया पश्यति। (३९)

रत्नेन अङ्गुरीयकेण स्वामिनो बहुमतेन भवितव्यम्। जानामि अनुमिनोमि। महार्हरत्नेन महामूल्यरत्नभूतेन। स्वामिनो बहुमतेन राज्ञः समादृतेन॥

(३५) नागेति। णेत्यादि। न तस्मिन् भर्त्तुर्महार्हरत्नमिति कृत्वा परितोषः। एतत्पुनस्तर्कयामि। तस्मिन्नङ्गुरीये। महार्हरत्नमुत्कृष्टरत्नम्। एतत् वक्ष्यमाणम्॥

(३६) उभाविति। किं उण। किं पुनः॥

(३७) नागेति। तस्सेत्यादि। तस्य दर्शनेन भर्त्रा कोप्यभिमतो जनः स्मृत इति यतो मुहूर्त्तं प्रकृतिगम्भीरोपि पर्य्युत्सुकमना आसीत्। तस्य अङ्गुरीयस्य। भर्त्रा राज्ञा। अभिमतो वाञ्छितः। इतीति तर्कयामीत्यन्वितम्। मुहूर्त्तं कञ्चित्कालं व्याप्य पर्य्युत्सुकमना आसीदिति सम्बन्धः। प्रकृतिगम्भीरः प्रकृत्या स्वभावेन गम्भीरः। पर्य्युत्सुकमना उत्कण्ठितमनाः॥

(३८) सूचेति। दोशिदे इत्यादि। तोषितः शोचित श्चेदानीं भर्त्ता आवुत्तेन। शोचितः शोकं गमितः। आवुत्तेन भवता॥

(३९) जानु इति। णमित्यादि। ननु भणामि अस्य मत्स्यशत्रोः कृते। नन्वहं भणामि यत् अस्य मत्स्यशत्रोर्धीवरस्य कृते अर्थे भर्त्ता आवुत्तेन शोचित इति शेषः। नन्वावुत्तेन स्वार्थं भर्त्ता शोचित इति भावः। अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्त्तते इत्य मिति कोषसारः। असूयया दोषारोपणेन॥

धीव॥ भट्टालके इदो अद्धं तुह्माणम्पि सुलामुल्लं होदु। (४०)

जालु॥ धीवल महत्तले शम्पदं अह्माणं पिअवअस्सके शंवुत्तेशि कादम्बलीशक्खिके क्खु पढमं शोहिदे इच्छीअदि ता एहि सुण्डिआलअं ज्जेव गच्छह्म। (४१)

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे। अङ्कावतारः। (४२)

---

(४०) धीवेति। भट्टेत्यादि। भट्टारक इतोऽर्द्धं युष्माकमपि सुरामूल्यं भवतु। इतो राजप्रसादीकृतकटकस्य। सुरामूल्यं मद्यक्रयोपयोगि॥

(४१) जालु इति। धीवलेत्यादि। धीवर महत्तरः साम्प्रतमस्माकं प्रियवयस्यः संवृत्तोसि कादम्बरीसाक्षिकं खलु प्रथमसौहृद मिष्यते तदेहि शौण्डिकालयमेव गच्छामः। महत्तरः अतिमहान्। साम्प्रतमिदानीम्। कादम्बरीत्यादि। प्रथमसौहृदं प्रथमसौहार्द्दं कादम्बरी मदिरैव साक्षी प्रत्यक्षदर्शिजनस्वरूपा यस्य तत् तथोक्तं खलु तथाभूतमेव इष्यते लोकैरिति शेषः। उक्तं समक्षदर्शनात् साक्षीति। चाण्डालादयो मद्यसाक्षिकमेव परिणयनव्यापारं निर्व्वर्त्तयन्तीति प्रथमसौहृदमुक्तम्। गन्धोत्तमा प्रसन्ने वा कादम्बर्य्यः परिस्रुताः। मदिराकश्च मद्येचेत्यमरः। साक्षिशब्दोऽत्र प्रत्यक्षदर्शिजनवाचकत्वा दुद्देश्यविधेयभावान्विततया न पुंस्त्वं जहाति। अत उक्तम्। उद्देश्यविधेयभावे लिङ्गानां नास्ति तन्त्रतेति। तत् तस्मात् एहि आगच्छ शौण्डिकालयं सुराकारालयमेव गच्छामः॥

(४२) इतीति। एवमुक्त्वा सत्यामित्यर्थः। अङ्कावतारः षष्ठाङ्कावतारकः पञ्चमाङ्कांशः। तदुक्तम्। अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः। यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृत इति। अत्र पात्रैर्नागरकश्यालादिभिर्नृपतेस्तत्कण्ठाश्लेषनादिरहावस्थाप्रदर्शनात्मकः षष्ठाङ्कोऽवतरति॥

इति श्रीकृष्णनाथशर्म्मकृतायामभिज्ञानशकुन्तलटीकायां
प्रवेशिकाख्यायामङ्कावतारनाम
पञ्चमाङ्कांशविवरणम्॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्।

षष्ठोऽङ्कः।

ततः प्रविशत्याकाशयानेन मिश्रकेशी। (१)

मिश्र। णिव्वत्तिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरातित्थसन्निदं ता जाव साहुजणस्स अहिसेअकालो भवे दाव सम्पदं इमस्स राएसिणो वुत्तन्तं पच्चक्खीकरिस्सं णं मेणआसम्बन्धेण सरीरभूदा दाणिं मे सउन्तला तएअ दुहिदुणिमित्तं सन्दिट्ठपुव्वह्मि। (२)

---

(१) तत इति। आकाशयानेन वैहायसा गत्या मिश्रकेशी अप्सरोविशेषः॥

(२) मिश्रेति। निव्वत्तिद मित्यादि। निर्व्वर्त्तितं मया पर्य्यायनिर्व्वर्त्तनीयमप्सरस्तीर्थसन्निदं तद्यावत् साधुजनस्याभिषेककालो भवेत् तावत् साम्प्रतमस्य राजर्षेर्वृत्तान्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि। ननु मेनकासम्बन्धेन शरीरभूतेदानीं मे शकुन्तला तया च दुहितृनिमित्तं सन्दिष्टपूर्व्वास्मि। पर्य्यायेण क्रमेण निर्व्वर्त्तनीयं समापनीयम्। अथ पर्य्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे इति मेदिनी। अप्सरस्तीर्थैरप्सरोयोनिभिः सन्दिष्टं सर्व्वं कर्म्मजातं मया निर्व्वर्त्तितं समापितम्। तीर्थं योनौ जलावतारे चेति हलायुधः। यथाक्रमकर्त्तव्यतया अप्सरोजातिभिर्यद्यदुक्तं तत्तत् सर्व्वं मयाऽनुष्ठित मित्यर्थः। तत् तस्मात् साम्प्रत मिदानीं यावत् साधुजनस्य कुबेरस्य देवयोनिषु मध्ये तस्यैव सार्व्वभौमिकत्वात्। साधुर्वार्द्धुषिके चारौ सज्जनेचापि वाच्यवदिति विश्वः। अभिषेककालः स्नानवेला भवेत्। अभिषेकः स्नानमित्यपीति त्रिकाण्डशेषः। तावत् तत्पर्य्यन्तमस्य राजर्षेर्दुष्मन्तस्य वृत्तान्तं प्रकारं। वृत्तान्तः स्यात् प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्त्तयो रित्यमरः। प्रत्यक्षी-

समन्तादवलोक्य॥ किण्णु क्खु उवत्थिदुच्छवेवि दिअहे णिरुच्छवारम्भं विअ एदं राअउलं दीसदि अत्थि मे विहवो सव्वं पणिधाणेण जाणिदुं किन्तु सहीए मए आदरो माणइदव्वो भोदु इमाणं ज्जेव उज्जाणवालआणं पास्सपरिवत्तिणी भविअ तिरक्करिणीए विज्जाए पच्छसा उवलहिस्सं। इति नाट्येनावतीर्य्य स्थिता। (२)

करिष्यामि लोचनगोचरीकरिष्यामि। तस्य साधुजनस्य स्नानवेलायां सर्व्वाभिः स्वर्व्वारविलासिनीभिः परिचर्य्यायै तत्र सन्निधातव्य मितिभावः। अतएव विक्रमोर्व्वश्यां केशिनासुरेणापहृताया मुर्व्वश्यां पुरुरवोऽन्तिके रम्भयोच्यते। पिअसही कुवेरभवनादो निउत्तमाना केनवि दाणवेण चित्तलेहादुदिआ अद्धबधज्जेव णिग्गहिदेति। स्नानक्रियायां वारविलासिनीभिः परिचर्य्या कादम्बर्य्यां शूद्रकाभिषेके वर्णितावलोकनीया। हेतुमाह नन्वित्यादि। ननु यतो मेनकासम्बन्धेन मेनकाया दुहितृतया शकुन्तला मे शरीरभूता देहभूता सखीति यावत्। तथा च तस्मात् स्वत एवात्र प्रवर्त्तितव्यमित्याशयः। तत्र पुनर्मेनकयोक्तमित्याह तयेत्यादि। तया मेनकया दुहितृनिमित्तं शकुन्तलासमाश्वासनाय सन्दिष्टस्तक्तं पूर्व्वं यस्यै सा तथोक्ता चास्मि अतोऽवश्यमेव प्रत्यक्षीकर्त्तव्योयं वृत्तान्त इति भावः॥

(२) समन्तादिति। समन्तात् सर्व्वतः। किण्णित्यादि। किन्नु खलु उपस्थितोत्सवेपि दिवसे निरुत्सवारम्भमिवैतद्राजकुलं दृश्यते अस्ति मे विभवः सर्व्वं प्रणिधानेन ज्ञातुं किन्तु सख्या मया आदरो मानयितव्यः भवतु एषामेवोद्यानपालकानां पार्श्वपरिवर्त्तिनी भूत्वा तिरस्करिण्या विद्यया प्रच्छन्ना उपलप्स्ये। किन्नु वितर्के। किन्नु प्रश्नवितर्कयोरिति मेदिनी। खलुः प्रश्ने। उपस्थितोत्सवे समागतवसन्तोत्सवे। दिवसे मधुमासीयदिवसे। निर्नास्ति उत्सवारम्भ उत्सवप्रवृत्तिर्यत्र तन्निरुत्सवारम्भम्। राजकुलं राजभवनं। सर्व्वं वृत्तान्तम्। प्रणिधानेन समाधिना ध्यानेनेति यावत्। प्रणिधानं प्रयत्ने स्यात् समाधौच प्रवेशन इति मेदिनी। ज्ञातुं मे विभवः शक्तिरस्ति किन्तु सख्याः शकुन्तलाया आदरः प्रत्यक्षतो दर्शनायानुरोधो मया मानयितव्यः पालयितव्यः। भवतु तदेव भवतु एषां उद्यानपालकानामुद्यानरक्षकानां पार्श्वपरिवर्त्तिनी पार्श्वगता भूत्वा तिर-

ततः प्रविशति चूताङ्कुरमालोकयन्ती चेटी तत्पृष्ठेऽपरा च । (४)

प्रथमा ॥ कधं उवत्थिदो मङ्गमासो ।(५)

आतम्महरिअवेण्टं उस्ससिअं विअ वसन्तमासस्स ।
दिट्टं चूअङ्कुरअं कुणमङ्गल्लं णिअच्छामि ॥ (६)

द्वितीया ॥ परहुदिए किं एदं एआइणी मन्तेसि । (७)

प्रथमा ॥ महुअरिए चूअकलिअं पेक्खिअ उम्मत्तिआ क्खु परहुदिआ होदि । (८)

करिस्या विद्यया गान्धर्व्ववेदोदितवपुरदृश्यताकरणमन्त्रेण प्रच्छन्ना अदृश्य-विग्रहा सती उपलप्स्ये ज्ञास्यामि । नाट्येनावतीर्य आकाशादवतरणं रूपयित्वा ॥

(४) तत इति । चूताङ्कुरमाम्रमुकुलम् । चेटी भृत्याविशेषः । तत्पृष्ठे तत्प-श्चात् । अपरा चेटीत्यर्थः ॥

(५) प्रथमेति । प्रथमा चेटीत्यर्थः । कधमित्यादि । कथमुपस्थितो मधुमासः । मधुमासो वसन्तमासः । मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते चेति विश्वः ॥

(६) आतम्रेत्यादि । आताम्रहरितवृन्तं उच्छ्वसितमिव वसन्तमासस्य । दृष्टं चूताङ्कुरकं क्षणमङ्गल्यं नियच्छामि । आताम्रमीषल्लोहितं हरितं पालाशवर्णश्च वृन्तं बन्धनं यस्य तत् । आताम्रं पाटलं विपदारुणमिति धनञ्जयः । पालाशो हरितो हरिदिति वृन्तं प्रसवबन्धनमिति चामरः । वसन्तमासस्य उच्छ्वसितं जीवितमिव दृष्टं चूताङ्कुरकं चूतमुकुलं क्षणे उत्सवे वसन्तमासविहिते इति यावत् मङ्गल्यं मङ्गलाय हितं नियच्छामि निश्चिनोमि वसन्तमासस्य उच्छ्वसित-मिव दृष्टमिति उत्सवमङ्गल्यत्वे हेतुरवधेयः । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्-सवयोः क्षण इत्यमरः । नियमो यन्त्रणायाञ्च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते इति मेदिनी । अत्रोच्छ्वसित मिवेत्युत्प्रेक्षा । छन्दस्तु गाथाख्यम् ॥

(७) द्वितीयेति । अपरा चेटीत्यर्थः । परेत्यादि । परभृतिके किं एकाकिनी मन्त्रयसे । परभृतिकेति प्रथमचेटीसंज्ञा मन्त्रयसे अस्पष्टं व्याहरसि ॥

(८) प्रथमेति । मङ्ग इत्यादि । मधुकरिके चूतकलिकां प्रेक्ष्य उन्मत्ता खलु परभृतिका भवति । मधुकरिकेति । द्वितीयचेटीनाम ॥

द्वितीया॥ सहर्षं त्वरया उपगम्य॥ कधं उवत्थिदो मह्रुमासो। (९)

प्रथमा॥ मह्रुअरिए तवावि एसो कालो मदविब्भमुग्गीदाणं। (१०)

द्वितीया॥ सहि अवलम्बस्स मं जाव अग्गपदे परिट्ठिदा भविअ चूअप्पसवं गेह्णिअ सम्पादेमि कामदेवस्स अच्चणं। (११)

प्रथमा॥ जइ एव्वं ता ममावि अद्धं अच्चणफलस्स। (१२)

द्वितीया॥ सहि अभणिदेवि एदं सम्पज्जइ एव्व जदो एक्कं ज्जेव णो एदं सरीरं द्विधा भिस्सं पजावइणा। (१३)

---

(९) द्वितीयेति। उपगम्य चूततरु मितिशेषः। कधमित्यादि। कथमुपस्थितो मधुमासः। कथं किं। धूमाद्वह्नेरिव चूतकलिकावलोकनान्मधुमासस्यानुमानम्॥

(१०) प्रथमेति। मह्रु इत्यादि। मधुकरिके तवाप्येषकालो मदविभ्रमोद्गीतानाम्। तवापि मदविभ्रमोद्गीतानां मदेन मत्ततया यो विभ्रमश्चाञ्चल्यं तत्प्रयुक्तानामुच्चैर्गीतानामेष कालः॥

(११) द्वितीयेति। सहीत्यादि। सखि अवलम्बस्व मां यावदग्रपदे परिस्थिता भूत्वा चूतप्रसवं गृहीत्वा सम्पादयामि कामदेवस्यार्चनम्। अवलम्बस्व पतनप्रतिबन्धाय धारय। अग्रपदे अङ्गुलिदलमात्रे। दैर्घ्यायासंसक्तपार्ष्णिभूत्वेत्यर्थः। चूतप्रसवं चूतकुसुमम्। स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः। कामदेवस्य मदनस्य वसन्तोत्सवे कामस्यार्च्चनीयत्वात्॥

(१२) प्रथमेति। जइइत्यादि। यद्येवं तन्ममाप्यर्द्धमर्च्चनफलस्य। यदि एवं मत्कृतावलम्बनेन चूतप्रसवग्रहणं तत् तदा अर्च्चनफलस्य त्वत्कृतकामदेवार्च्चनफलस्य अर्द्धं ममापि स्यात्॥

(१३) द्वितीयेति। सहीत्यादि। सखि अभणितेति एवं सम्पद्यतएव यत एकमेवावयोरिदं शरीरं द्विधाभिन्नं प्रजापतिना। एवं मत्कृतकर्म्मणोऽर्द्धफलावाप्तिः। सम्पद्यते जायते। हेतुमाह यत इत्यादि। द्विधाभिन्नं द्विधा-

सखीमवलम्ब्य चूतप्रसवं गृहीत्वा ॥ अह्महे अप्पबुद्धोवि चूअप्पसवो बन्धणभङ्गसुरही राअदि । (१४)

कपोतहस्तं कृत्वा ॥ णमो भअवदे मअरद्धआअ । (१५)

अरिहसि मे चूअङ्कुर दिण्णो कामस्स गहिदचावस्स ।
पहिअजणजुअदिलक्खो पञ्चन्तरिओ सरो होदुं ॥ (१६)

कञ्चुकी ॥ प्रविश्य सक्रोधम् ॥ मा तावदनात्मज्ञे देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूत्सवे चूतकलिकाभङ्ग मारभसे । (१७)

कृतं प्रजापतिना विश्वसृजा । तथाच आम्नाये श्रुतितन्त्रेषु लोकाचारे च सूरिभिः । शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समेत्यत धर्म्माधर्म्मफलसाम्यमस्त्युक्तस्य शरीरार्द्धत्वहेतोरविशेष इति भावः ॥

(१४) सखीमिति । सखीं परभृतिकाम् । अह्महे इत्यादि । अहो अप्रबुद्धोऽपि चूतप्रसवो बन्धनभङ्गसुरभी राजते । अप्रबुद्धोऽपि अप्रस्फुटितोऽपि बन्धनभङ्गेन वृन्तभङ्गेन सुरभिः सुगन्धिः । सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभिः स्मृत इति विश्वः ॥

(१५) कपोतेति । कपोतहस्तोऽञ्जलिविशेषः । तदुक्तं भरतेन । सर्व्वपार्श्वसमाश्लेषात् कपोतः सर्पशीर्षकः । शीतै विज्ञापनेचैव विनयेच नियुज्यत इति । णमोइत्यादि । नमोभगवते मकरध्वजाय । मकरध्वजाय रतिपतये । रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूरित्यमरः ॥

(१६) अरिहसीति । अर्हसि मे चूताङ्कुर दत्तः कामस्य गृहीतचापस्य । पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चान्तरितः शरोभवितुम् । हे चूताङ्कुर चूतप्रसव दत्तस्त्वं गृहीतचापोधनुर्येन स तस्य कामस्य मदनस्य पथिकस्य प्रोषितस्य युवतयः प्रमदा लक्ष्याः शरव्याः यस्य स तथोक्तः । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्मृतेति भागुरिः । पञ्चान्तरितः सम्मोहनादिसंज्ञानामरविन्दादीनां पञ्चानां शराणा मन्तर्गतः शरो भवितु मर्हसि । तदुक्तम् । सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्चबाणाः प्रकीर्त्तिताः । तथा अरविन्दमशोकञ्च शिरीषं चूतमुत्पलम् । पञ्चैतानि प्रकीर्त्त्यन्ते पञ्चबाणस्य शायका इति । इदं गाथा ॥

उभे॥ भीते॥ पसीददु पसीददु अज्जो अगहिदत्था अम्हे। (१८)

कञ्चु॥ कुं न किल श्रुतं भवतीभ्यां यद्वासन्तैः तरुभिः रपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिश्च। तथाहि। (१९)

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरुवकं तत् कोरकावस्थया।
कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्द्धकृष्टं शरम् ॥ (२०)

---

(१७) कञ्चुकीति। मातावदिति निषेधे। अनात्मज्ञे मूढे। मधूत्सवे वसन्तोत्सवे। चूतकलिका चूतप्रसवः। आरभसे करोषि॥

(१८) उभे इति। चेव्यावित्यर्थः। भीते सत्यौ। पसीत्यादि। प्रसीदतु प्रसीदत्वार्य्यः अगृहीतार्थे आवाम्। अगृहीतोऽर्विदितो वसन्तोत्सवप्रतिषेधरूपोऽर्थो याभ्यां ते अगृहीतार्थे॥

(१९) कञ्चु इति। कुर्मिति परिप्रश्ने। कुं वितर्के परिप्रश्ने इत्यमरः। देवस्य राज्ञो यत् शासनमाज्ञा। अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनञ्च सः। शिष्टिश्चाज्ञा चेत्यमरः। वासन्तैर्वसन्तसम्बन्धिभिः। पुष्पैरुपयोगादिति भावः। तरुभिस्तदाश्रयिभि विहङ्गैश्च प्रमाणीकृत मवगतं तत् भवतीभ्यां किल भवतीभ्यामेव न श्रुतम्। तदृशां तदाश्रयिणाञ्च देवशासनावगमं दर्शयितु माह तथाहीति॥

(२०) चूतानामिति। चूतानां रसालानां चिरनिर्गता प्रागुद्गतापि कलिका मुकुलं स्वं स्वीयं रजः परागं न बध्नाति न जनयति। तदवस्थैव स्थितिस्तस्या इति भावः। यदपि कुरुवकं तत्कुसुमं सन्नद्धं सज्जीभूय वहिर्गतं तत्कोरकावस्थया अस्फुटावस्थया स्थितं तिष्ठति तथा पुमांसश्च ते कोकिलाश्चेति तेषां रुतं ध्वनिरपि। पुंसः स्त्रियिति सस्य सत्। शिशिरे हेमन्ते गतेपि कण्ठे स्खलितं मग्नं अतोऽहमेवं शङ्के यत् स्मरः कामोपि चकितो भीतः सन्। चकितः शङ्कितो भीत इति त्रिकाण्डशेषः। तूणादिषुधेरर्द्धकृष्ट मर्द्धाकृष्टं शरं वाणं संहरति।

मिश्र॰। णत्थि एत्थ सन्देहो महाप्पहावो क्खु राएसी। (२१)

प्रथमा॰। अज्ज कदिचिदिअसाइं मित्तावसुना रट्ठिएण भट्टिणो पादमूलं पेसिदा अह्मे इध पमदवणे चित्तकम्म अप्पिदुं ता आगन्तुअदाए ण सुदपुव्वो अह्मेहिं एसो वुत्तन्तो। (२२)

कञ्चु॰। तेन हि न पुनरेवं प्रवर्त्तितव्यम्। (२३)

उभे॰। सकौतूहलम्। अज्ज जइ इमिणा जणेन सोदव्वं ता कधेदु अज्जो किं णिमित्तं भट्टिणा वसन्तुच्छवो पडिसिद्धोत्ति। (२४)

स्फुरति। अत्र शङ्के इत्युत्प्रेक्षां दर्शयति। तदुक्तं दण्डिना। मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृश इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

(२१) मिश्रेति। णत्थीत्यादि। नास्त्यत्र सन्देहो महाप्रभावः खलु राजर्षिः। अत्र चूतादिस्मरान्तैः शासनप्रमाणीकरणे। खलु हेत्वर्थः॥

(२२) प्रथमेति। अज्जेत्यादि। आर्य्य कतिचिद्दिवसानि मित्रावसुना राष्ट्रियेण भर्त्तुः पादमूलं प्रेषिते आवां इह प्रमदवने चित्रकर्म्मार्पयितुं तदागन्तुकतया न श्रुतपूर्व्व आवाभ्यामेष वृत्तान्तः। मित्रावसुना तन्नाम्ना। राष्ट्रियेण राजश्यालेन। राजश्यालस्तु राष्ट्रिय इत्यमरः। पादमूलं पदान्तिकम्। मूलं शिफाद्ययोः। मूलं विस्तेऽन्तिके वा नेति मेदिनी। प्रयोजनमाह इहेति। चित्रकर्म्म अर्पयितुं चित्रविन्यासं आवाभ्यां कारयितुम्। आगन्तुकतया अनियततया। आगन्तुरागन्तुकवातिथौ अनियतेऽपि चेति शब्दाब्धिः। श्रुतं श्रवणं पूर्व्वं यस्य स श्रुतपूर्व्वः॥

(२३) कञ्चु इति। न प्रवर्त्तितव्यं प्रवृत्तिर्न कर्त्तव्या॥

(२४) उभे इति। सकौतूहलं सोत्सुकम्। अज्जेत्यादि। आर्य्य यद्यनेन जनेन श्रोतव्यं तत् कथयत्वार्य्यः किं निमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्ध इति। श्रोतव्यं श्रवणार्हम्। तत् तदा॥

मिश्र॥ उच्छवप्पिआ क्खु राआणो होन्ति ता एत्थ गुरुणा कारणेण होदव्वं । (२५)

कञ्चु॥ स्वगतम्॥ बहुलीभूतोऽयमर्थः तत् किं न कथ्यते। (२६) प्रकाशम्॥ अस्ति भवत्योः कर्णपथ मायातं शकुन्तला-प्रत्यादेशकौलीनम् । (२७)

उभे॥ अज्ज सुदं रट्ठिअमुहादो अङ्गुलीअअदंसणं जाव। (२८)

कञ्चु॥ तेन हि स्वल्पं कथयितव्यम् यदैवाङ्गुरीयदर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्य मूढपूर्व्वा रहसि मया तत्रभवती शकुन्तला मोहात्प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो देवः। तथाहि (२८)

रम्यं द्वेष्टि यथापुरा प्रकृतिभि र्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्योपान्तविवर्त्तनै र्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

---

(२५) मिश्रेति। उच्छवेत्यादि। उत्सवप्रियाः खलु राजानो भवन्ति तदत्र गुरुणा कारणेन भवितव्यम्। भवितव्यमिति भावे तव्यः॥

(२६) कञ्चु इति। स्वगतमप्रकाशम्। अनतिस्पष्ट मिति यावत्। अयमर्थोऽभिधेयो बहुलीभूतः क्रमेण बहुलोभूतः तत् तदा किं न कथ्यते न कथनीयम्॥

(२७) प्रकाश मिति। सुस्पष्टमित्यर्थः। शकुन्तलायाः प्रत्यादेशस्य निराकृतेः कौलीनं लोकवादः। स्यात् कौलीनं लोकवादे इत्यमरः। भवत्योः कर्णपथमायातं श्रुतिगोचरमस्ति। यद्यामूलात् कथयितव्यं तदुपेक्ष्यं यदित्यवशिष्टं किञ्चित् तदा कथयिष्यामीत्यभिप्रेत्य प्रश्नोयम्॥

(२८) उभे इति। अज्जेत्यादि। श्रुतं राष्ट्रियमुखा दङ्गुरीयदर्शनं यावत्। अङ्गुरीयदर्शनं धीवराल्लब्ध्वेति शेषः॥

(२८) कञ्चु इति। स्वल्पमवशिष्ट मिति शेषः। कथयति यदैवेति। अङ्गुरीदर्शनाद्धेतोः "सत्यमसंशयं मया रहसि निर्ज्जने ऊढ़पूर्व्वा परिणीतपूर्व्वा तत्रभवती शकुन्तला मोहात् विस्मरणात् प्रत्यादिष्टा निराकृतेति" यदैवानुस्मृतं तदाप्रभृति तत्कालमारभ्यैव देवो राजा पश्चात्तापमुपगतः प्राप्तः॥

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडावनम्रश्चिरम् ॥ (३०)

मिश्र। पिअं मे पिअं। (३१)

कञ्चु। अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः। (३२)

उभे। जुज्जदि। (३३)

नेपथ्ये। एदु एदु भवं। (३४)

कञ्चु। कर्णं दत्त्वा। अये इत एवाभिवर्त्तते देवः तद्गच्छतं स्वकर्म्मानुष्ठानाय। (३५)

---

(३०) रम्यमिति। रम्यं मनोरमं वस्तु द्वेष्टि नाभिनन्दति तथा पुरा प्राक् यथा असेवि तथा प्रत्यहं प्रकृतिभिरमात्यैर्न सेव्यते उपास्यते। प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोरिति मेदिनी। तथा उन्नता निद्रा यस्य स तथोक्तः सन्। शय्याया उपान्तयोः कोट्योः विवर्त्तनैः पार्श्वपरिवर्त्तनेन यातायातैः करणैः क्षपा रात्रीः विगमयति यापयति। तथा दाक्षिण्येन सर्व्वासु समरागितया यदा अन्तःपुरेभ्यः पत्नीभ्य उचितां सुप्रयुक्तां वाचं ददाति तदा गोत्रेषु तत्तन्नामसु। गोत्रन्तु नाम्नि चेत्यमरः। स्खलितः शकुन्तलानामप्रयोगः चिरं व्रीडया अवनम्रो अवनतशिराश्च भवति। दक्षिणनायक उक्तो यथा। एकाश्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्व्वासु। शठ एकत्रैव रतो बहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसीति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

(३१) मिश्रेति। पिअमित्यादि। प्रियं मे प्रियम्। विरहवेदनोपदर्शितप्रियसखीप्रणयापगमादिति भावः ॥

(३२) कञ्चु इति। प्रभवतो निरङ्कुशात् वैमनस्यादुन्मनस्कत्वात्। प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥

(३३) उभे इति। जुज्जदि युज्यते ॥

(३४) नेपथ्य इति। एदु एदु भवं एतु एतु भवान् ॥

(३५) कञ्चु। इतोऽत्र। अभिवर्त्तते आयाति। गच्छतमिति चेट्यौ प्रति। स्वकर्म्मानुष्ठानाय चित्रकर्म्मार्पणाय ॥

उभे ॥ तह । इति निष्क्रान्ते । (३६)

ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेशो राजा विदूषकः प्रतीहारी च । (३७)

कञ्चु ॥ राजानं विलोक्य ॥ अहो सर्व्वास्ववस्थासु रामणीयकमाकृतिविशेषाणाम् । तथाह्येवं वैमनस्यपरीतोऽपि प्रियदर्शनो देवः । य एषः (३८)

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधि र्वामप्रकोष्ठे स्वयं
बिभ्रत्काञ्चन मेकमेव वलयं श्वासोपरक्ताधरः ।
चिन्ताजागरणप्रताम्रनयन स्तेजोगुणै रात्मनः
संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोपि नालक्ष्यते ॥ (३९)

---

(३६) उभे इति । तह तथा ॥

(३७) तत इति । सुगमम् ॥

(३८) कञ्चु इति । सर्व्वास्ववस्थासु दौस्थ्यावस्थास्वपि । रमणीयस्य भावो रामणीयकं रमणीयता । आकृतिविशेषाणां विशिष्टाना माकृतीनाम् । हेतुमाह तथाहीति । वैमनस्यपरीत उत्कण्ठायुक्तः । प्रियं प्रीतिकरं दर्शनमवलोकनं यस्य स प्रियदर्शनः । य एष इति क्षीणोपि नालक्ष्यत इति श्लोकीयेनान्वितम् ॥

(३९) प्रत्यादिष्टेति । प्रत्यादिष्टो निराकृतो विशेषमण्डनविधिर्नानाभूषणपरिधानं येन स तथोक्तः । तथा काञ्चनं हिरण्मयं श्लथं शिथिलं शोकशोषादिति भावः । शिथिलः प्रश्लथः श्लथ इति जटाधरः । एकमेव वलयं वामप्रकोष्ठे वामकूर्परादधो बिभ्रत् धारयन् । तथा श्वासैर्निश्वासमारुतै रुपरक्तो व्यसनार्त्तः पीडां गत इति यावत् । अधरो यस्य सः । एतेन श्वासानां दीर्घत्वमुष्णत्वञ्च व्यञ्जितम् । उपरक्तं व्यसनार्त्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्य्ययो रिति मेदिनी । तथा चिन्तया यज्जागरणं तेन प्रताम्रे अतिलोहिते नयने यस्य स तथोक्तो य एष देवः संस्कारेण शानादिना मलापकरणेन उल्लिखित स्तनूकृतः । स्यादुल्लिखित मुत्कीर्णे तनूकृतेच वाच्यवदिति मेदिनी । महामणि र्महार्घं रत्नमिव क्षीणोपि शोकशोषतां गतोपि मणिपक्षे क्षुद्रोपि आत्मन स्तेजोगुणैः

मिश्र॥ राजानं विलोक्य॥ ठाणे क्खु पच्चादेसविमाणिदावि इमस्स किदे सउन्तला किलिस्सदि। (४०)

राजा॥ ध्यानमन्दं। परिक्रम्य। (४१)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम्।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम्॥ (४२)

मिश्र॥ णं ईदिसाइं तवस्सिणीए भागधेआइं। (४३)

विदू॥ अपवार्य॥ ऌं भूओवि लङ्घिदो एसो सउन्तलावादेण ण आणे कधं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि। (४४)

प्रभावमहिम्ना दीप्तिमहिम्ना च नालक्ष्यते श्रीणतया नावधार्यते। तेजः प्रभावे दीप्तौ चेत्यमरः। अत्रानङ्गदशानां कियत्यो दर्शिताः। तत्र वात्स्यायनः। दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पा जागरः कृशता रतिः। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दशेति। अत्रोपमालङ्कारः। वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम्॥

(४०) मिश्रेति। विलोक्येति कस्य किन्निर्द्दिशादिति भावः। ठाणे इत्यादि। स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लिश्यति। प्रत्यादेशेन प्रत्याख्यानेन विमानितावमानितापि शकुन्तला अस्य राजर्षेः कृते अर्थे यत् क्लिश्यति क्लेशमनुभवति तत् स्थाने युक्तम्। युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः। श्रीमत्त्वमएवाय मिति भावः॥

(४१) राजेति। ध्यानमन्दं चिन्तालसम्॥

(४२) प्रथम मिति। शारङ्गवत् हरिणवदक्षिणी यस्याः सा तया। सकथ्यक्ष्णः षः स्वाङ्गे इति षः। षिद्गौरादीष्। प्रियया शकुन्तलया प्रथममादौ प्रतिबोध्यमानं बोधाय व्यापार्य्यमाण मपि सुप्तं मोहाभिभूतम् इदं हतहृदयं सम्प्रति इदानीं अनुशयदुःखाय अनुतापकष्टाय विबुद्धं स्फूर्तिमत् भवतीति शेषः। अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोरित्यमरः। इयमार्य्या जातिः॥

(४३) मिश्रेति। णमित्यादि। नन्वीदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि। ननुरवधारणे ईदृशान्येवेत्यर्थः। तपस्विन्या अनुकम्पार्हायाः शकुन्तलायाः इत्यर्थः॥

(४४) विदू इति। ऌमित्यादि। ऌं भूयोपि लङ्घित एष शकुन्तलावातेन

कञ्च ॥ उपसृत्य ॥ जयति जयति देवः, देव प्रत्यवेक्षिताः प्रमद-वनभूमयः यथाकाम मध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः । (४५)

राजा ॥ वेत्रवति मद्वचना दमात्यपिशुनं ब्रूहि अद्य चिर-प्रबोधान्न सम्भावितमस्माभि धर्म्मासन मध्यासितुम् यत्प्रत्य-वेक्षित मार्य्येण पौरकार्य्यं तत्पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यता मिति । (४६)

प्रती ॥ जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रान्ता । (४७)

राजा ॥ पार्व्वतायन त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु । (४८)

न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यति । कुं वितर्के प्रश्ने वा । कुं वितर्के परि-प्रश्ने इत्यमरः । भूयोपि पुनरपि । लङ्घितोऽभिभूतः । शकुन्तलावातेन शकु-न्तला शकुन्तलेति वातव्याधिना ॥

(४५) कञ्चु इति । प्रत्यवेक्षिताः सावहितमीक्षिताः । यथाकामं यथाभि-लाषम् । अध्यास्तामुपविशतु । विनोदस्थानानि विरहयापनस्थानानि । अधि-शीङ्स्थासेत्युपादानादधिकरणस्य कर्म्मत्वम् ॥

(४६) राजेति । वेत्रवतीति प्रतीहार्य्याः सम्बोधनम् । मद्वचनात् राज्ञोच्यत इत्युक्ता इति तात्पर्य्यम् । अमात्यो मन्त्री चासौ पिशुनस्तन्नामा चेत्यमात्य-पिशुनस्तम् । मन्त्रोधीसचिवोऽमात्य इत्यमरः । चिरप्रबोधादतिजागरणात् । धर्म्मासनं धर्म्माधिकरणगतविचारासनम् । तथाच मनुः । धर्म्मासनमधिष्ठाय सम्वीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेदिति । प्रत्य-वेक्षितं दृष्टम् । आर्य्येण भवता । पौरकार्य्यं पुरजनसम्बद्धं कर्म्म । राज्यकार्य्य-स्यामात्यावेक्षणीयत्वं राज्ञस्तु पौरकार्य्यावेक्षकत्वमिति भावः । पत्रमारोप्य पत्रारूढं कृत्वा । प्रस्थाप्यतां प्रेर्य्यताम् । इति ब्रूहीत्यन्वयः । अत्र मनुः । अमात्यमुख्यं धर्म्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भवम् । स्थापये दासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणामिति ॥

(४७) प्रतीति । जमित्यादि । यद्देव आज्ञापयति । सुगमम् ।

(४८) राजेति । पार्व्वतायन कञ्चुकिन् । स्वनियोगं स्वाधिकारम् । अशून्यं कुरु शून्यं न कुरु । स्वाधिकारं गच्छेत्यर्थः ॥

कञ्चु॥ यदाज्ञापयति देवः। इति निष्क्रान्तः। (४९)

विदू॥ किदं भअदा णिम्मक्खिअं सम्पदं सिसिरविच्छेअ-रमणीए इमस्सिं पमदवणुद्देसे अत्ताणं विणोदेहि। (५०)

राजा॥ निश्वस्य॥ वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि। पश्य (५१)

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना
मम च मुक्तमिदं तमसा मनः।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता
धनुषि चूतशरश्च निवेशितः॥ (५२)

उपहितस्मृति रङ्गुलिमुद्रया
प्रियतमा मनिमित्तनिराकृताम्।

---

(४९) कञ्चु इति। सुगमम्॥

(५०) विदू इति। किदमित्यादि। कृतं भवता निर्म्मक्षिकं साम्प्रतं शिशिर-विच्छेदरमणीये अस्मिन् प्रमदवनोद्देशे आत्मानं विनोदय। निर्म्मक्षिकं निर्जनम्। शिशिरेति। शिशिरविच्छेदेन शिशिरापगमेन रमणीये। विनोदय सुखय॥

(५१) राजेति। अनर्था अनिष्टपदार्था रन्ध्रेण छिद्रेण उपपतन्ति उप-गच्छन्तीति रन्ध्रोपपातिन इति यदुच्यते लोकैरिति शेषः। तदव्यभिचारि नियतम्। तद्दर्शयति पश्येति॥

(५२) मुनीति। हे सखे मुनिसुतायाः शकुन्तलायाः प्रणयस्य परिचयस्य स्मृतिं स्मरणं प्रतिबध्नातीति तेन तमसा मोहेन च ममेदं मनो मुक्तं त्यक्तं प्रहरि-ष्यता प्रहारं करिष्यता मनसि जायत इति मनसिजस्तेन कामेन च। समासेऽपि विभक्तेरलुगभिधानात्। चूतशरो रसालमुकुलात्मको बाणो धनुषि निवेशित आहितः। द्वौ चकारौ वाक्यद्वयगतौ क्रिययोः पौर्व्वापर्य्यमव्यवहितं बोधयतः। कामः प्रहर्त्तुमना एवासीत् मन्मनस्तमोपगममेव छिद्रमासाद्य तत्र प्रहृत इति भावः। इदं द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम्॥

अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः
सुरभिमाससुखं समुपैति च ॥ (५३)

विदू ॥ भो वअस्स चिट्ठ दाव जाव इमिणा दण्डकट्ठेण कन्दप्पवाणं णासेमि । इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं ताड़यितुमिच्छति । (५४)

राजा ॥ सस्मितम् ॥ भवतु दृष्टं ब्रह्मवर्च्चसं सखे क्वेदानीमुपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विनोदयामि । (५५)

विदू ॥ णं भअदा आसस्सपरिचारिआ लिविअरी मेहाविणी आदिट्टा माहवीलदाहरए इमं वेलं अदिवाहिस्सं तहिं

---

(५३) उपेति । अङ्गुलिमुद्रया साक्षराङ्गुरीयदर्शनेन । अङ्गुरीयकमूर्म्मिका साक्षराङ्गुलिमुद्रा स्यादित्यमरः । उपहिता जनिता स्मृतिः स्मरणं यस्य स तथोक्तोऽहञ्च तत्कोदर्शनाभिलाषो सत्वनिमित्तनिराकृता मकारणप्रत्याख्यातां प्रियतमा मनुलक्षीकृत्य अनुशया दनुतापात् रोदिमि क्रन्दामि सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य सुखञ्च समुपैति उपगच्छति । वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिरित्यमरः । प्रियाविप्रयोगदुःखावकाश मासाद्यैव वसन्तमासागम इति रस्योपपातिता । चकारद्वयं वृत्तञ्च पूर्ववत् ॥

(५४) विदू इति । भो इत्यादि । भो वयस्य तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पवाणं नाशयामि । दण्डकाष्ठेन लगुडेन । कन्दर्पवाणं चूताङ्कुरं । ताड़यितुमाहन्तुम् ॥

(५५) राजेति । ब्रह्मणो वेदाध्ययनस्य तदर्थपरिपालनस्य च वर्च्चस्तेजो ब्रह्मवर्च्चसम् । ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्च्चस इत्यप्रत्ययः । वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्मेति । तेजः पुरीषयोर्वर्च्च इति । स्याद्ब्रह्मवर्च्चसं वेदाध्ययनर्द्धिरिति चामरः । क कुत्र । किञ्चिदनुकारिणीषु स्वल्पसादृश्यवतीषु । अतएवोक्तम् । वियोगावस्थासु प्रियजनसदृशानुभवनमिति । दृष्टिं विनोदयामि दर्शनसुखमनुभवामि ॥

चित्तफलए मे सहत्थलिहिदं तत्तभोदीए सउन्तलाए पडिकिदिं आणेहित्ति। (५६)

राजा। ईदृशमेव हृदयाश्वासनं तत्तद्देवादेशय माधवीलतागृहम्। (५७)

विदू। इदो इदो एदु भवं। इत्युभौ परिक्रामतः। (५८)

मिश्रकेशी। अनुगच्छति। (५९)

विदू। एसो मणिसिलापट्टसणाहो माहवीलदामण्डवो विवित्तदाए उवहाररमणीज्जदाए णिसग्गमारुदेण अ साअदेण विअ पडिच्छदि तुमं ता पविसिअ णिसीददु भवं। (६०)

---

(५६) विदू इति। णमित्यादि। ननु भवता आसन्नपरिचारिका लिपिकरी मेधाविनी आदिष्टा माधवीलतागृहे इमां वेलामतिवाहयिष्यामि तत्र चित्रफलके मे स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति। नन्वित्यनुप्रश्ने। भवता मेधाविनी इत्यादिष्टा नन्वित्यन्वयः। आसन्नपरिचारिका सततसन्निकृष्टपरिचारिका। लिपिकरी लेखननिपुणा। मेधाविनी स्मृतिमती या न विस्मरिष्यतीति भावः। आदेशमाह माधवीत्यादि। अतिवाहयिष्यामि यापयिष्यामि। तत्रेत्यानयेत्यनेन सम्बन्धम्। चित्रफलके चित्रार्थदारुमयपट्टके। स्वहस्तलिखितां स्वहस्तचित्रिताम्। प्रतिकृतिं प्रतिमूर्त्तिम्॥

(५७) राजेति। ईदृशमेव चित्रदर्शनादिकमेव हृदयाश्वासनं मनोनिर्वृतिकारणम्। तथाचोक्तम्। वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म्म स्वप्नसमये दर्शनमपि। तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोपि गदित इति। आदेशय दर्शय॥

(५८) विदू इति। इदो इत्यादि। इत इत एतु भवान्। सुगमम्॥

(५९) मिश्रेति। सुगमम्॥

(६०) विदू इति। एसो इत्यादि। एष मणिशिलापट्टसनाथो माधवीलतामण्डपो विविक्ततया उपहाररमणीयतया च निसर्गमारुतेन स्वागतेनेव प्रतीच्छति त्वां तत्प्रविश्य निषीदतु भवान्। मणीति। मणिभूता रत्नभूता या शिला तस्याः पट्टः पीठस्तत्सनाथस्तद्युक्तः। पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनाञ्च बन्धने।

उभौ ॥ प्रविश्योपविष्टौ ॥ (६१)

मिश्र ॥ लदासंस्सिदा पेक्खिस्सं दाव पिअसहीए पड़िकिदिं तदो से भत्तुणो बहुमदं अणुराअं णिवेदइस्सं । इति तथा कृत्वा स्थिता । (६२)

राजा ॥ निश्वस्य ॥ सखे सर्व्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमदर्शनवृत्तान्तं यं कथितवानस्मि भवते । स भवान् प्रत्यादेशसमये मत्समीपगतो नासीत् किन्तु पूर्व्वमपि न त्वया कदाचित् सङ्कीर्त्तितं तत्रभवत्या नामादिकं कच्चिदहमिव विस्मृतवांस्त्वमपि । (६३)

कत्तान्तरेपि राजादिशासनान्तरपीठयोरिति मेदिनी। विविक्ततया विजनतया उपकारेण विकीर्णकुसुमादिना रमणीयतया मनोज्ञतया च। प्रकरश्चोपकारश्च विकीर्णकुसुमादिष्विति विश्वः। स्वागतेन कुशलप्रश्नेनेव। स्वागतं कुशलप्रश्न इति हारावली। निसर्गमारुतेन स्वाभाविकानिलेन नतु वेगिनेत्यर्थः। करणेन त्वां प्रतीच्छति गृह्णाति। अत्र पवनस्य लतागृहागतत्वेन शैत्यं विकीर्णकुसुमसम्पर्कात्सौगन्ध्यं निसर्गत्वाच्च मान्द्यं दर्शितम्। स्वागतेनेव निसर्गमारुतेनेत्युत्प्रेक्षा ॥

(६१) उभाविति। सुगमम् ॥

(६२) मिश्रेति। लदेत्यादि। लतासंश्रिता प्रेक्षिष्ये तावत् प्रियसख्याः प्रतिकृतिं ततोऽस्याभर्त्तुर्बहुमतमनुरागं निवेदयिष्यामि। लतासंश्रिता लतामाश्रिता। प्रियसख्याः शकुन्तलायाः। ततस्तदनन्तरं भर्त्तुर्बहुमतं बहुमानयुक्तमनुरागमस्याः सम्बन्धे निवेदयिष्यामि। तथाकृत्वा लतामाश्रित्य ॥

(६३) राजेति। यं प्रथमदर्शनवृत्तान्तम्। कथितवानस्मि तदानी मेवेति शेषः। स भवान् श्रुतवृत्तान्तो भवान्। प्रत्यादेशसमये प्रत्याख्यानसमये। पूर्व्वमपि शकुन्तलाया आगमनात् पूर्व्वमपि। सङ्कीर्त्तितमुल्लिखितम्। कच्चित् किम्। कच्चित् कामप्रवेदन इत्यमरः। कामप्रवेदन मभिलषितप्रश्नः। तथा चानतिचिरेणैवातिविस्मरणा दात्मनोऽल्पमतित्वदोषतिरोधानाय माधव्यस्यापि विस्मरणमिष्टमस्येति भावः ॥

मिश्र॥ अदो ज्जेव महीवदिहिं खणम्मि सहिअआओ सहाआओ ण विरहिदव्वाओ। (६४)

विदू॥ ण विसुमरामि किन्तु सव्वं कहिअ अवसाणे उण तुए भणिदं परिहासविअप्पिओ एसो ण भूदत्थोत्ति मएवि मन्दबुद्धिणा तथा ज्जेव गहिदं अधवा भविदव्वदा क्खु एव बलवदी। (६५)

मिश्र॥ एवंणेदं। (६६)

राजा॥ क्षणं ध्यात्वा॥ सखे परित्रायस्व माम्। (६७)

विदू॥ भो वअस्स किं एदं तुह उववण्णं ण कदावि सप्पुरिसा सोअचित्ता होन्ति णं पवादेवि णिक्कम्पा ज्जेव गिरिओ। (६८)

---

(६४) मिश्रेति। अदो इत्यादि। अतएव महीपतिभिः क्षणमपि सहृदयाः सहाया न विरहितव्याः। सहृदया समनस्काः। विरहितव्या त्यक्तव्याः। रहत्यज त्याग इति कविकल्पद्रुमः॥

(६५) विदू इति। णेत्यादि। न विस्मरामि। किन्तु सर्व्वं कथयित्वा अवसाने पुनस्त्वया भणितं परिहासविकल्पित एष न भूतार्थ इति। मयापि मन्दबुद्धिना तथैव गृहीतं अथवा भवितव्यता खल्वेव बलवती। सर्व्वं शकुन्तलावृत्तान्तम्। एष वृत्तान्तः अवसाने परिशेषे भूतार्थः सत्यार्थः। ऋतं भूतमित्यमरः। तथैव परिहासनिश्चिततयैव। गृहीतं ज्ञातम्। भविष्यतीति भवितव्यम्। भुवोः अभाव इत्यतेः कर्त्तरि तव्यः। तद्भावो भवितव्यता अवश्यम्भावितेत्यर्थः।

(६६) मिश्रेति। एवंणेदं एवमिदम्॥

(६७) राजेति। ध्यात्वा चिन्तयित्वा। परित्रायस्व रक्ष॥

(६८) विदू इति। भो इत्यादि। भो वयस्य किमेतत् तवोपपन्नं न कदापि सत्पुरुषाः शोकचित्ता भवन्ति। ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा एव गिरयः। एतत् विरहव्यथाविक्लवत्वं किं तव सम्बन्धे उपपन्नं युक्तम्। शोक इष्टवियोगदुःखं

राजा ॥ वयस्य निराकरणविक्लवायास्ते सख्या स्तामवस्था-मनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि (६८)

दूतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं दहति माम् । (७०)

मिश्र ॥ अम्महे ईदिसी परवसदा इमस्स मम्पि सन्दा-वेदि । (७१)

विदू ॥ भो अत्थि मे तक्को केण उण तत्थभोदी आआस-सञ्चारिणा णीदेत्ति । (७२)

चित्ते येषां ते शोकचित्ताः । ननु यतः । प्रवातेपि प्रबलमारुतेपि सति । गिरयः पर्व्वता निष्कम्पाएव तदवस्थाएव ॥

(६८) राजेति । निराकरणेन प्रत्याख्यानेन विक्लवाया विह्वलाया स्ते सख्याः शकुन्तलाया स्तामवस्थां दुरवस्थां अनुस्मृत्य स्मृत्वा बलवदतिशयेन अशरणोऽरक्षितोऽस्मि । हि यस्मात् । सा शकुन्तला ॥

(७०) दूत इति । दूतो मत्सकाशात् प्रत्यादिष्टा निराकृता तदनु स्वजनं शार्ङ्गरवादिक मनुगन्तुं व्यवसिता कृताध्यवसाया तदनु गुरुसमे गुरुवन्माननीये गुरोः कण्वस्य शिष्ये शार्ङ्गरवे तिष्ठेत्युच्चैर्वदति सति स्थिता निवृत्तगमना सा शकुन्तला क्रूरे निष्ठुरे मयि वाष्पप्रकरेणाश्रुसमूहेन कलुषा मनच्छाम् । वाष्पो नेत्रजलोष्मणोरिति विश्वः । प्रकरस्तु पुमान् सङ्घे विकीर्णकुसुमादिष्विति मेदिनी । दृष्टिं यत् पुनरर्पितवती दत्तवती तत् सविषं विषाक्तं शल्यं शेल इति प्रसिद्ध मस्त्रमिव मां दहति ज्वालां नयति । इदं शिखरिणी नाम वृत्तम् ॥

(७१) मिश्रेति । अम्महे इत्यादि । अहो ईदृशी परवशता अस्य मामपि सन्तापयति । परवशता शकुन्तलायत्तचित्तता ॥

(७२) विदू इति । भो इत्यादि । भो अस्ति मे तर्कः केन पुनस्तत्रभवती आकाशसञ्चारिणा नीतेति । आकाशसञ्चारिणेति । सोमरातेन ज्योतिः-

राजा॥ वयस्य कः पतिव्रतां तामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहते मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति तत्सखीजनादस्मि श्रुतवान् तत्सहचरीभिस्तया वा नीतेति हृदयमाशङ्कते। (७३)

मिश्र॥ सम्मोहेवि विम्हअणीओ क्खु इमस्स पडिबोधो। (७४)

विदू॥ भो जइ एव्वं ता समस्ससदु भवं अत्थि क्खु समागमो कालेण तत्थभोदीए। (७५)

राजा॥ कथ मिव। (७६)

विदू॥ ण क्खु मादापिदरा भत्तिविओअदुक्खिदं दुहिदरं चिरं पेक्खिदुं पारेन्ति। (७७)

पदाभिधेयस्यैव तत्तत्पदस्याभिहितत्वात्तदवगमोऽस्त्येव इदानीं येन तेनेति प्रश्नः। इतीति तर्कोऽस्तीति सम्बन्धः॥

(७३) राजेति। पतिव्रतां साध्वीम्। परामष्टुं स्प्रष्टुम्। उत्सहते अध्यवस्यति। जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानम्। प्रसवित्रीत्यर्थः। प्रतिष्ठा गौरवे-स्थितौ। स्थानेष यागनिष्पत्तौ चिति मेदिनी। तत् सखीमुखात् शकुन्तला-सखीमुखात्। तत् सहचरीभि र्मेनकासखीभिः। तया मेनकया। नीता स्वस्थानं प्रापिता॥

(७४) मिश्रेति। सम्मोहेवीत्यादि। सम्मोहेऽपि विस्मयनीयः खल्वस्य प्रति-बोधः। सम्मोहेऽपि प्रियावियोगशोकेऽपि। विस्मयनीयो विस्मयजनकः। प्रति-बोधोऽनुभवः॥

(७५) विदू इति। भोइत्यादि। भो यद्येवं तत् समाश्वसितु भवान् अस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्याः। एवं यदि मेनकया तत् सख्या वा उपनय-नेत्। समाश्वसितु आश्वासं गच्छ। खलु यस्मात्। समागमः संयोगसम्भवः॥

(७६) राजेति। सुगमम्॥

(७७) विदू इति। णेत्यादि। न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां

राजा। वयस्य। (७८)

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लृप्तं नु तावत् फलमेव पुण्यैः।
असन्निवृत्त्यै तदतीतमेव मनोरथाना मतटप्रपातः॥ (७९)

दुहितरं चिरंप्रेक्षितुं पारयतः। माताच पिताच तौ मातापितरौ। अतोऽङ्गा तत्पुत्त्रद्रविङ्गा। मातापितापीत्यर्थः। चिरं दीर्घकालं। पारयतः शक्नुतः॥

(७८) राजेति। सुगमम्॥

(७९) स्वप्न इति। शकुन्तलापरिणयनादिकं स्वप्नोनु किं स्वप्नः मायानु किं माया ऐन्द्रजालिकम्। मतिभ्रमोनु किं मतेर्बुद्धेर्भ्रमः किं पुण्यैरदृष्टैः क्लृप्तमुत्पादितं तावत् सम्पूर्णमेवफलम्। यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारण इत्यमरः। मदुपचितलघुतरपुण्यानां तावदेव फलं नतु सावशेष मितिभावः। नुशब्दा वितर्कार्थाः। तत्तस्मात् असन्निवृत्तौ तस्या अपुनरावृत्तौ भूतायां मनोरथानां तद्विषयकाभिलाषाणां दूरारोहिणामिति भावः। अतीवात्यन्तं पुनरुद्गतिसम्भावनारहितमिति यावत्। अतटात् भृगोरुच्चादिति यावत् प्रपातं पतनं मन्ये उत्प्रेक्षे। अन्यस्मात्कारणात्तु मनोरथाना मुच्चात्प्रपातो न पुनरुद्गतिसम्भावनारहितो मन्तव्यः अत्र तु पूर्वोक्तकारणचतुष्टयान्यतमजन्यत्वा दात्यन्तिकएवातटप्रपातो जातो न कालेन समागमं सम्भाव्य समाश्वसिमीति भावः। प्रपात स्तटतो भृगुरित्यमरः। अन्येषान्तु असन्निवृत्त्यै तदतीतमेव मनोरथानामतटप्रपात इत्यादि पाठान् परिकल्प्य व्याख्यानव्याकुलभावो गौरवभिया नोद्धृतः। अत्र पूर्व्वार्द्धे सन्देहालङ्कारः सच सन्देहमात्रपर्य्यवसितत्वात् शुद्धः। यदुक्तं दर्पणे। सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः। शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधेति। परार्द्धे अतटप्रपातयोः एकार्थयोरविभावणात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः। यदुक्तं तत्रैव। आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्। पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दग इति। अतोत्रालङ्कारद्वयस्य परस्परानपेक्षयासद्भावात् संसृष्टिरुच्यते। यदुक्तं तत्रैव। तथा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा। मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यत इति। इन्द्रवजातिर्नाम॥

विदू॰ । भो मा एव्वं णं अङ्गुलीअअं ज्जेव एत्थ णिदंसणं अवस्सम्भाविणो अचिन्तणीअसमागमा होन्ति । (८०)

राजा ॥ अङ्गुरीयकं विलोक्य ॥ अये इदं तदसुलभस्थानभ्रंशि शोचनीयम् । (८१)

तव सुचरित मङ्गुरीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।
अरुणनखमनोहरासु तस्याश्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ (८२)

मिश्र॥ जइ अण्णहत्थगदं भवे तदो सच्चं सोअणीअं भवे सहि दूरे वट्टसि एआइणी ज्जेव कण्णसुहाइं अणुभवेमि । (८३)

---

(८०) विदू इति । भो इत्यादि । भो मैवं नन्वङ्गुरीयकमेवात्र निदर्शनम् । अवश्यम्भाविनो अचिन्तनीयसमागमा भवन्ति । एवं मनोरथानामतीवातटप्रपातं मन्ये इति मा वद यतु यतः अङ्गुरीयकमेव निदर्शनं दृष्टान्तः । यन्मत्स्योदरगतमपि पुनस्त्वया समासादितमिति भावः । अवश्यम्भविष्यन्तीत्यवश्यम्भाविनो ऽर्थाः अचिन्तनीयोऽनिर्वचनीयः समागम आगमो येषां ते तथोक्ता भवन्ति ॥

(८१) राजेति । अये इति विषादे । अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि चेति मेदिनी । असुलभं दुर्लभं यत् स्थानं प्रियाया अङ्गुलिरूपं तस्मात् भ्रंशि पतितमतएव शोचनीयं दुःखानुभवार्हं तदङ्गुरीयकमिदम् । अङ्गुरीयपदेनैव तस्य स्मरणात् ॥

(८२) तवेति । हे अङ्गुरीय तव सुचरितं सुकृतं ममेवाल्पेन फलेन नूनं निश्चितं प्रतनु अत्यल्पं विभाव्यते निश्चीयते । यत् यस्मात् तस्याः प्रियायाः अरुणैर्लोहितैर्नखैर्मनोहरासु अङ्गुलीषु लब्धं पदं स्थानं येन तत् तथोक्तं सत् च्युतं भ्रष्टमसि । सुचरितातिरेके तत्र स्थितिरनपभ्रंशो वाङ्गुलीभ्योऽभविष्यदिति भावः । इदं पुष्पिताग्रा नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति ॥

(८३) मिश्रेति । यदि इत्यादि । यद्यन्यहस्तगतं भवेत् तदा सत्यं शोचनीयं भवेत् । सखि दूरे वर्तसे एकाकिन्येव कर्णसुखान्यनुभवामि । अन्यहस्त-

विदू॥ भो इअं णाममुद्दा केण उद्देसेण भअदा तत्थभोदीए हत्थसंसग्गं पाविदा । (८४)

मिश्र॥ ममवि कोदूहलेण वावारिदो एसो । (८५)

राजा॥ वयस्य श्रूयताम् । तदा स्वनगराय तपोवनात् प्रस्थितं मां प्रिया सवाष्पमाह स्म कियच्चिरेणार्य्यपुत्त्रः पुनरस्माकं स्मरिष्यतीति । (८६)

विदू॥ तदो तदो । (८७)

राजा॥ अथैनां मुद्रामङ्गुल्यां निवेशयता मया प्रत्यभिहिता । (८८)

गतं महाराजेतरस्य हस्तगतम् । दम्पत्योः सुसदृशरूपत्वा दिति भावः । शकुन्तलामुद्दिश्याह सखीति । न त्वं श्रोतव्यं शृणोषीति भावः ॥

(८४) विदू इति । भो इत्यादि । भो इयं नाममुद्रा केनोद्देशेन भवता तत्रभवत्या हस्तसंसर्गं प्रापिता । नाममुद्रा नाम्नासाक्षराङ्गुरीयम् । उद्देशेनाभिसन्धिना ॥

(८५) मिश्रेति । ममेत्यादि । ममापि कौतूहलेन व्यापारित एषः । अपिः प्रश्ने । किं ममकौतूहलेन श्रवणेच्छया एष राजवयस्यो व्यापारितः वचनव्यापारं कारितः । आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या क्रतिर्भवे दित्यनेनात्मजन्याया इच्छाया नरव्यापाररूपायाः क्रतेश्च समानाधिकरणेनैव कार्य्यकारणभावस्य प्रतिपादितत्वात् तयोर्वैयधिकरण्यप्रदर्शनेनात्यासङ्गत्या अलङ्क्रियते । यदुक्तं दर्पणे कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गति रिति ॥

(८६) राजेति । तदा परिणयात् परम् । स्वनगराय हस्तिनापुराय । गत्यर्थमन्येत्यनेन चतुर्थी । सवाष्पं साश्रु । कियच्चिरेण कियद्विलम्बेन । अस्माकमिति स्मृत्यर्थकर्म्मणि षष्ठी ॥

(८७) विदू इति । तदो तदो ततस्ततः ॥

(८८) राजेति । अथ तस्या वचनानन्तरम् । मुद्रां साक्षराङ्गुरीयम् । निवेशयता प्रवेशयता । प्रत्यभिहिता प्रत्युक्ता ॥

विदू। किं त्ति। (८९)

राजा।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं
नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम्।
तावत् प्रिये मदवरोधनिदेशवर्त्ती
नेता जनस्तव समीप मुपैष्यतीति॥ (९०)

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम्। (९१)

मिश्र। रमणीओ क्खु अवही विहिणा विसंवादिदो। (९२)

विदू। भो कधं लोहिदमच्छस्स वड़िसं विअ मुहप्पविट्टं एदं आसी। (९३)

---

(८९) विदू इति। किं त्ति किमिति। किमभिहितेत्यर्थः॥

(९०) राजेति। एकैकमिति। हे प्रिये अत्र आश्रमे दिवसे दिवसे प्रतिदिनं मदीयमेकैक मेकमेकं नामाक्षरं अङ्गुरीयगतमिति शेषः। गणय यावत् यदा अन्तं चरम मक्षरं गच्छसि गणनया प्राप्नोषि। यावत्पुराभ्यां भव्ये इति भविष्यति लट्। तावत् तदा मदवरोधस्य ममान्तःपुरस्य निदेशे आज्ञायां वर्त्तते यः स निदेशवर्त्ती भृत्यो जनः कञ्चुकीति यावत्। नेता त्वामन्तःपुरं प्रापयिष्यन् तव समीपमुपैष्यति आगमिष्यति। नेतेति भविष्यति तृच्। इति प्रत्यभिहितेति सम्बन्धः। वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्॥

(९१) तच्चेति। दारुणो भीषण आत्मा यस्य स तेन मया मोहात् भ्रमात् तत् आनयनं नानुष्ठितम् न कृतम्॥

(९२) मिश्रेति। रमणीओ इत्यादि। रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः। अवधिरन्तःपुरानयनकालसीमा। विसंवादितो विप्रलब्धः वञ्चित इति यावत्। विप्रलम्भो विसंवाद इत्यमरः॥

(९३) विदू इति। भो इत्यादि। भोः कथं रोहितमत्स्यस्य वडिशमिव मुखप्रविष्टमेतदासीत्। वडिशं मत्स्यवेधन मित्यमरः। एतदङ्गुरीयकम्॥

राजा ॥ शचीतीर्थे सलिलं वन्दमानायास्ते सख्या हस्ताद्गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम् । (८४)

विदू ॥ जुज्जदि । (८५)

मिश्र ॥ अदो क्खु तवस्सिणीए सउन्तलाए अधम्मभीरुणो इमस्स राएसिणो परिणए सन्देहो जादो अधवा ण ईदिसो अणुराओ अहिसाणं अवेक्खदि ता कधंविअ एदं । (८६)

राजा ॥ उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुरीयकम् । (८७)

विदू ॥ सस्मितम् ॥ भो अहम्पि दाव एदं दण्डकट्ठं उवालहिस्सं कधं उज्जुअस्स मे कुडिलं तुमं सित्ति । (८८)

राजा ॥ तदसम्बद्धमेव । (८९)

---

(८४) राजेति। शचीतीर्थे शक्रावतारस्य शचीघट्टे। वन्दमानायाः स्पर्शपूर्व्वकं नमन्त्याः ॥

(८५) विदू इति। जुज्जदि युज्यते ॥

(८६) मिश्रेति। अदो इत्यादि। अतः खलु तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्म्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये सन्देहो जातः। अथवा नेदृशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते तत्कथ मिवैतत्। अतः खलु अभिज्ञानभूताया अङ्गुलिमुद्राया विरहादेव। तपस्विन्या अनुकम्पार्हायाः शकुन्तलायाः परिणये उपयमविषये अधर्म्माद्भीरो र्भयशीलस्य अस्य राजर्षेः सन्देहोजातः। एतदनुमानस्यायुक्तत्वमनुभूयाह अथवेति। ईदृश इदानीं दृश्यमानः। प्रागप्येवमेवासी दिति भावः। अभिज्ञानं स्मृतिहेतुम्। अपेक्षते स्मारयितुमिति शेषः। तत् तस्मात् एतत् विस्मरणं कथमिव कीदृशम्। अनधिकारप्रश्नः ॥

(८७) राजेति। उपालप्स्ये निन्दिष्यामि। तावत् तस्मादित्यर्थः ॥

(८८) विदू इति। भो इत्यादि। भो अहमपि तावदेतद्दण्डकाष्ठमुपालप्स्ये कथमृजुकस्य मे कुटिलं त्वमसीति। तावत् तदा। ऋजुकस्य सरलस्य। मे मम सम्बन्धे। कुटिलं वक्रम्। इति उपालप्स्ये इत्यन्वितम् ॥

(८९) राजेति। तदसम्बद्धमिति विदूषकवाक्यम्। एवकारः प्रतिवचनं सुदूरं निरस्यति ॥

कथं नु तं कोमलबन्धुराङ्गुलिं
करं विहायासि निमग्नमम्भसि । (१००)

अथवा । (१०१)

अचेतनं नाम गुणं न वीक्षते
मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ (१०२)

मिश्र ॥ सच्चं ज्जेव पडिवस्सो जं अह्मि वत्तुकामा । (१०३)

विदू ॥ भो सव्वधा अहं बुभुक्खाए मारिदव्वो । (१०४)

---

(१००) कथमिति । नु भोः कथं कोमलाः सुकुमारा बन्धुरा उन्नतानता न चिपिटा इत्यर्थः । अङ्गुलयो यस्य स तम् । बन्धुरन्तून्नतानतमित्यमरः । तदुक्तं सामुद्रके । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्द्धना । ह्रस्वाभिः स्याच्च ह्रस्वायुर्भग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी । चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणीति । तथा । हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते मृदुमध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्यो-ररन्ध्रकमिति । तं करं प्रियाया पाणिं विहाय त्यक्त्वा अम्भसि सलिले निमग्नं पतितमसि ॥

(१०१) प्रश्नेऽस्मिन् स्वयमेवोत्तरमभिप्रेत्याह अथवेति ॥

(१०२) तदेतदुत्तरमाह अचेतनमित्यादि द्वितीयार्द्धेन । नाम सम्भाव्ये । अचेतनं चेतनारहितं वस्तु गुणं पदार्थविशेषप्राशस्त्यं न वीक्षते नालोकयति । अन्यथा लोकेषु मध्ये मयैव कस्माद्धेतोः प्रिया प्रीतिकरी रमणी अवधीरिता प्रत्याख्याता । नान्येन केनापि तथाविधा प्रत्याख्यायत इति भावः । एतेना-त्मनोऽप्यचेतनत्वं दर्शितम् । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥

(१०३) मिश्रेति । सत्यमित्यादि । स्वयमेव प्रतिपन्नो यदस्मि वक्तुकामा । अहं यद्वक्तुकामा प्रतिविवक्षुरस्मि तत् नाचेतनस्य गुणादर्शित्वमितीत्यर्थः । स्वयमेव प्रतिपन्नो अवगतः क्षितिपतिरिति शेषः । पदेर्गत्यर्थत्वादुपसर्गकृतार्थ-बाधेऽपि गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तः अवगतादिवत् ॥

(१०४) विदू इति । भो इत्यादि । भोः सर्व्वथाहं बुभुक्षया मारयितव्यः । सर्व्वथा बाढम् । सर्व्वथा हेतुबाढयो रिति मेदिनी । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा तया क्षुधया अहं मारयितव्यो विनाशयितव्यः ॥

राजा॥ अनादृत्य॥ प्रिये अकारणपरित्यागादनुशयदग्धहृदयस्तावदनुकम्प्यतां मयं जनः पुनर्दर्शनेन। (१०५)

प्रविश्य चित्रफलकहस्ता चेटी॥ भट्टा इअं चित्तगदा भट्टिणी। इति चित्रफलकं दर्शयति। (१०६)

राजा॥ विलोक्य॥ अहो रूपमालेख्यगताया अपि प्रियायाः। तथाहि (१०७)

दीर्घापाङ्गविसारिनेत्रयुगलं लीलाञ्चितभ्रूलतं
दन्तान्तःपरिकीर्णहासकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम्।
कर्कन्धुद्युतिपाटलोष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखं
चित्रेप्यालपतीव विभ्रमलसत्प्रोद्भिन्नकान्तिद्रवम्॥ (१०८)

---

(१०५) राजेति। अनादृत्य विदूषकवाक्यं श्रुतमश्रुतं कृत्वा। अनुशयेति। अनुशयेनानुतापेन दग्धं हृदयं मनो यस्य सः॥

(१०६) प्रविश्येति। चित्रफलकहस्ता चित्रपटहस्ता। भट्टेति। भर्त्तरियं चित्रगता भट्टिनी। चित्रगता चित्रस्था। भट्टिनी अकृताभिषेका ते पत्नी। देवी कृताभिषेकायामितरासु च भट्टिनी इत्यमरः॥

(१०७) राजेति। आलेख्यगताया श्चित्रगताया अपि प्रियाया रूपं अहो आश्चर्यं। रूपोत्कर्ष दर्शयितुमाह तथाहीति॥

(१०८) दीर्घेति। दीर्घेणाकर्णगामिना अपाङ्गेन नेत्रयोरन्तेन विसारि प्रसारि विस्तारवदिति यावत् नेत्रयुगलं यत्र तत् तथा। विस्तरो विग्रहः प्रसारीच विसारिणीत्यमरः। लीलया विलासेन अञ्चिता मनोरमा भ्रूलता यत्र तत् तथोक्तम्। दन्तान्तर्दन्तमध्ये परिकीर्णो व्याप्तो यो हासकिरणः हासजनितधवलिमा तदात्मकज्योत्स्नया विलिप्तो अधरो यस्मिन् तत्। कर्कन्धुद्युतिरिव वदरीफलकान्तिरिव पाटलः श्वेतरक्तो य ओष्ठस्तेन रुचिरं मनोज्ञम्। बिम्बोष्ठीतिवत् कर्कन्धुशब्दोपि पक्वं फलमभिधत्ते। श्वेतरक्तस्तु पाटल इत्यमरः। विभ्रमेण शृङ्गारभावविकारविशेषेण शोभया वा लसति क्रीडतीति विभ्रमलसत्। विभ्रमः शृङ्गारभावजातक्रियाविशेषके। भ्रान्तावपिच शोभाया-

विदू। विलोक्य। साहु वअस्स साहु जं तए महुरो भट्टिणीए दंसिदो भावाणुप्पवेसो खलदि विअ मे दिट्ठी णिण्णदप्पदेसेसुं किं बहुणा सत्ताणुप्पवेससङ्काए आलवणकोदूहलं मे जणअदि। (१०९)

मिश्र। अह्यो एसा राएसिणो वत्तिआलेहाणिउणदा जाणे पिअसही मे अग्गदो वट्टदित्ति। (११०)

राजा।

यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा।

तथापि तस्या लावण्यं लेखया किञ्चिदन्वितम्॥ (१११)

मिति मल्लिनाथः। दर्शिलषि क्रीडे इति कविकल्पद्रुमः। प्रोद्भिन्न उद्गतः कान्तिद्रवः शोभाकरः स्वेदबिन्दुर्यत्र तत् तथाभूतं तस्याः शकुन्तलाया एतद्वक्त्रमानं तत् प्रागनुभूतं मुखं चित्रेपि आलेख्यगतमपि आलपति आभाषत इव। स्यादाभाषणमालाप इत्यमरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

(१०९) विदू इति। विलोक्य चित्रपटमिति शेषः। साहु इत्यादि। साधु वयस्य साधु यत्त्वया मधुरो भट्टिन्या दर्शितो भावानुप्रवेशः स्खलतीव मे दृष्टिर्निम्नतप्रदेशेषु किं बहुना सत्त्वानुप्रवेशशङ्कया आलपनकौतूहलं मे जनयति। साधुत्वे हेतुमाह यदित्यादि। भट्टिन्याः शकुन्तलायाः। मधुरो लोकप्रियः। स्वादुप्रियौ च मधुरावित्यमरः। भावानुप्रवेशो भावसम्बन्धः। दर्शितश्चित्रगतेति शेषः। निम्नतप्रदेशेषु गुह्यभागेषु स्तनादिष्वित्यर्थः। मे मम दृष्टिः स्खलति यान्ती विकलगुह्या न पततीत्यर्थः। सत्त्वानुप्रवेशशङ्कया प्राणसम्बन्धशङ्कया। द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रीतु जन्तुष्वित्यमरः। आलपनकौतूहलमालापवासनाम्॥

(११०) मिश्रेति। अहो राजर्षेर्वर्त्तिकालेखानिपुणता जाने प्रियसखी मे अग्रतो वर्त्तत इति। राजर्षेर्महाराजस्य वर्त्तिकाभिर्वर्णवर्त्तिभिर्लेखायां चित्रणायां निपुणता कौशलं अहो आश्चर्यम्। जाने मन्ये किमित्याकाङ्क्षायांमिदमाक्षेपेति॥

(१११) राजेति। यद्यदिति। यद्यद्रूपं चित्रे साधु अविकलं न स्यात् तत्तदन्यथा अन्यविधं क्रियते सर्वैरिति शेषः। तथापि तथाव्यवहारस्य चित्रनिपु-

तथाहि । (११२)

अस्यास्तुङ्गमिव स्तनद्वयमिदं निम्नेव नाभिः स्थिता
दृश्यन्ते विषमोन्नतास्च बलयो भित्तौ समायामपि ।
अङ्गे च प्रतिभाति मार्दवमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
प्रेम्णा मन्मुखमीषदीक्षत इव स्मेरा च वक्तीव माम् ॥ (११३)

मिश्र ॥ सरिसं एव्वं पच्चादावगुरुणो सिणेहस्स । (११४)

राजा निश्वस्य । (११५)

यानां सर्व्वेषां स्वभावसिद्धत्वेपि तस्याः शकुन्तलायाः किञ्चित् किमपि लावण्यं अङ्गानां सविशेषरूपं लेखया वर्णविशेषरेखया अन्वितं सम्बद्धम् ॥

(११२) तथाहीति । हि यस्मात्तथारेखायोगात् एवमेव मिति श्लोकीय-चरणद्वयोक्तेनान्वयः । तृतीयचतुर्थचरणयोः रूपान्तरप्रदर्शनाय हेत्वन्तर-निर्द्देशात् ॥

(११३) अस्या इति । समायामवन्धुरायामपि भित्तौ फलके । उत्तरत्रितयेष्व-न्वितमिदम् । अस्याः शकुन्तलायाः इदं स्तनद्वयं तुङ्गमिव उच्चवदालक्ष्यमाणम् । उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रिता स्तुङ्गे इत्यमरः । नाभिर्निम्ना गभीरेव स्थिता । तथा बलयश्च त्वक्तरङ्गाश्च विषमोन्नता नीचोच्चा दृश्यन्ते आलक्ष्यन्ते । रेखोपदर्शित-विशेषरूपं निर्द्दिश्य इदानीं हेत्वन्तरजनितविशेषरूपं दर्शयति अङ्गे चेत्यादिना । चकारः स्निग्धप्रभावादित्यन्ते योजनीयः । तथाच स्निग्धस्य तैलाक्तवर्णस्य प्रभा-वात् शक्तेश्च हेतो रङ्गे गात्रे । अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोरिति मेदिनी । इदं दृश्यमानं मार्द्दवं कोमलता चिरं स्थायिभावेन प्रतिभाति प्रकाशते तथा प्रेम्णा प्रणयेन मन्मुखं ईषदल्पमीक्षते पश्यतीव नयनतारयोः स्निग्धयोगादिति भावः । एवं स्मेरा स्मदुहासा सती मां व्यक्तं किमपि व्याहरतीव च ओष्ठयोः स्नेहादिति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥

(११४) मिश्रेति । सरिसमित्यादि । सदृशमेवं पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्य । एवं चित्रगताया अपि बहुमानम् । पश्चात्तापेन गुरोः प्रवृद्धस्य स्नेहस्य प्रेम्णः सदृशम् ॥

(११५) राजेति । निश्वस्य दीर्घमिति शेषः ॥

साक्षात् प्रिया मुपगता मपहाय पूर्व्वं
चित्रार्पिता महमिमां बहुमन्यमानः।
स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम्॥ (११६)

विदू। भो तिण्णिआ आदूदिओ दीसन्ति सव्वाओ ज्जेव दंसणीआओ ता कदमा एत्थ तत्थभोदी सउन्तला। (११७)

मिश्र। अणहिण्णो क्खु एसो सहीए रूवस्स मोहचक्खु इअं क्खु ण से गदा पच्चक्खदं। (११८)

राजा। त्वं तावत् कतमां तर्कयसि। (११९)

---

(११६) साक्षादिति। उपगतामुपस्थितां साक्षादकृत्रिमां प्रियां पूर्व्वं प्रागपहाय त्यक्त्वा चित्रार्पितामालिखितामिमां कृतकप्रियां बहुमन्यमान आद्रियमाणोऽहं पथि निकामजलां पर्य्याप्तजलां स्रोतोवहां नदीमतीत्य अतिक्रम्य मृगतृष्णिकायां मरीचिकायां नदीवदाभासमानायामिति भावः। प्रणयवान् जलार्थी जातः। मृगतृष्णा मरीचिकेत्यमरः। अत्र पूर्व्वार्द्धोक्तस्य परार्द्धोक्तवृत्तत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बभावान्निदर्शनालङ्कारः। यदुक्तं दण्डिना। अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत् सदृशं फलम्। सदसद्वा निदर्श्येत यदि सा स्यान्निदर्शनेति। सत्सम्भवत्। असत्सम्भवत्। वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्॥

(११७) विदू इति। भो इत्यादि। भोस्तिस्र आकृतयो दृश्यन्ते सर्व्वा एव दर्शनीया तत्कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला। दर्शनीया अवश्यमीक्षणीया रूपवत्य इत्यर्थः। कतमा आसां मध्ये का। किं यत्तदेकान्यादिति बहूनामेकनिर्द्धारणे डतमः॥

(११८) मिश्रेति। अणेति। अनभिज्ञः खल्वेषः सख्या रूपस्य मोघचक्षुः इयं खलु नास्य गता प्रत्यक्षताम्। अनभिज्ञ इदन्तयाननुभवादज्ञः। मोघं निरर्थकं चक्षुर्यस्य स मोघचक्षुः। मोघं निरर्थकमित्यमरः। उत्तरत्र काकुः प्रश्नार्थः। किमियमस्य प्रत्यक्षतां न गता इत्यर्थः॥

(११९) राजेति। कतमामासां मध्ये काम्॥

विदू ॥ निर्व्वर्ण्य ॥ तक्केमि जा एसा सिढ़िलबन्धणुव्वन्त-कुसुमेण केसहत्थेण बद्धस्सेअविन्दुणा वअणेण विसेसदो णमिद-साहाहिं बाहुलदाहिं उस्ससिदणीविणा वसणेण अ ईसी-परिस्सन्ता विअ अविसेअसिणिद्धदरपल्लवस्स बालचूअरुक्खस्स पास्से आलिहिदा एसा तत्थभोदी सउन्तला इदराओ सही-ओत्ति । (१२०)

राजा । निपुणो भवान् अस्त्यत्र ममापि भावचिह्नम् । (१२१)

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशाद्रेखा प्रान्तेषु दृश्यते मलिना ।
अश्रु च कपोलपतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोच्छ्रासात् ॥ (१२२)

---

(१२०) विदू इति । निर्व्वर्ण्य निरीक्ष्य । निर्व्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोक-नेक्षणमित्यमरः । तक्केमीत्यादि । तर्कयामि यैषा शिथिलबन्धनोद्वान्तकुसुमेन केशहस्तेन बद्धस्वेदविन्दुना वदनेन विशेषतो नमितांसकाभ्यां बाहुलताभ्याम् उच्छ्वसितनीविना वसनेन च ईषत् परिश्रान्तेव अभिषेकस्निग्धतरपल्लवस्य बाल-चूतवृक्षस्य पार्श्वे आलिखिता एषा तत्रभवती शकुन्तला । इतरे सख्याविति । शिथिलबन्धनेन बन्धनशैथिल्येन उद्वान्तानि मुक्तानि कुसुमानि येन स तेन केश-हस्तेन केशकलापेन विशिष्टा । तृतीया विशेषणे । एवमन्यत्रापि । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः । विशेषत इति । विशेषतोऽतिशया-न्नमितौ नम्रीकृतावंसौ स्कन्धौ याभ्यां ते ताभ्याम् । उच्छ्वसितनीविना विचलित-नीविना । नीवी कटीवस्त्रबन्धः । स्त्रीकटी वस्त्रबन्धेपि नीवी परिपणेपि चेत्यमरः । अभिषेकेति । अभिषेकेन सलिलावर्ज्जनेन स्निग्धतरोऽतिमसृणः पल्लवो यस्य स तस्य । चिक्कणं मसृणं स्निग्धमित्यमरः । एतेन स्वस्तांसावति-मात्रलोहिततलाविति श्लोकोक्तावस्था चित्रितेति गम्यते ॥

(१२१) राजेति । निपुणोऽभिज्ञः । प्रवीणे निपुणोऽभिज्ञ विज्ञनिष्णात-शिक्षिता इत्यमरः । अत्र आलिखितायामत्रभवत्याम् । भावचिह्नम् भावस्य सात्विकभावस्य स्वेदादेश्चिह्नम् । तदुक्तम् । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृता इति ॥

(१२२) पूर्व्वोक्तमेव सात्विकभावचिह्नं दर्शयति स्विन्नेति । स्विन्नायाः

चेटीं प्रति ॥ चतुरिके अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थानमस्माभिः तद्गच्छ वर्त्तिका स्तावदानय । (१२३)

चेटी ॥ अज्ज माढव्व अवलम्ब चित्तफलअं जाव आगच्छम्ह । (१२४)

राजा ॥ अहमेवावलम्बे । इति यथोक्तं करोति । (१२५)

चेटी ॥ निष्क्रान्ता । (१२६)

विदू ॥ भो किं एत्थ अवरं आलिहिदव्वं । (१२७)

मिश्र ॥ जो जो पिअसहीए अहिमदो पदेसो तं तं आलिहिदुकामोत्ति तक्केमि । (१२८)

राजा ॥ सखे श्रूयताम् । (१२९)

स्वेदस्या अङ्गुलेर्निवेशाद्र्पणात् प्रान्तेषु पार्श्वेषु मलिना रेखा दृश्यते तथा वर्णकस्य रङ्गस्य उच्छ्वासात् स्फीतभावाद्धेतोः कपोलात् गण्डात् पतितमश्रु नेत्रवारि च इदं लक्ष्यं निश्चेतव्यम् । तथाच स्वेदाश्रुणी सात्त्विकभावौ दर्शितौ । इत्यमार्या जातिः ॥

(१२३) चेटीमिति । राजाहेति बोध्यम् । एतद्विनोदस्थानं विरहयापनस्थानमालेख्यमित्यर्थः । तत्तच्चित्रं कर्त्तुमित्युक्तेः । अस्माभिरर्द्धलिखितमसम्यक् लिखितम् । वर्त्तिका वर्णकवर्त्ती ॥

(१२४) चेटीति । अज्जेत्यादि । आर्य्य माधव्य अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामः । अवलम्बस्व धारय । यावदागच्छाम आगमनपर्य्यन्तम् ॥

(१२५) राजेति । यथोक्तं करोति अवलम्बते ॥

(१२६) चेटीति । सुगमम् ॥

(१२७) विदू इति । भो इत्यादि । भोः किमत्र अपरमालिखितव्यम् । आलिखितव्यम् चित्रितव्यम् ॥

(१२८) मिश्रेति । जो इत्यादि । यो यः प्रियसख्या अभिमतः प्रदेशस्तं तमालिखितुकाम इति तर्कयामि । तर्कयामि तस्य तस्यामङ्गावादिति शेषः ॥

(१२९) राजेति । श्रूयतां यदालिखितव्यमिति शेषः ॥

कार्य्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषस्नचमरा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ (१३०)

विदू ॥ स्वगतम् ॥ जधा मन्तेदि तधा तक्केमि पूरिदव्वं अणेण चित्तफलअं आकिदिहिं लम्बकुच्चाणं वक्कलपरिहाणाणं तावसाणं त्ति । (१३१)

---

(१३०) कार्य्येति । सैकतेषु सिकतामयपुलिनेषु लीनानि उपविष्टानि हंसमिथुनानि हंसयुग्मानि यस्याः सा तथोक्ता । सिकता वालुका । सिकताः स्युर्वालुकापीति । सैकतं सिकतामयमिति चामरः । मालिनी नाम्नी स्रोतोवहा नदी कार्य्या आलेख्या तां मालिनी मभितः उभयतः । तस्याः समीपे वा । समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित इत्यमरः । अभ्युभयपरिसर्वत इत्यक्तेर्धिक्समयेति द्वितीया । गौर्य्याः पार्व्वत्या गुरोः पितुर्हिमालयस्य निषस्ना अवस्थितास्चमरा मृगविशेषा येषु ते । चमरं चामरेऽस्त्रीतु मञ्जरीमृगभेदयोरिति मेदिनी । पावनाः पवित्रताहेतवः पादाः प्रत्यन्तपर्व्वताः कार्य्याः । पादाः प्रत्यन्तपर्व्वता इत्यमरः । तथा शाखासु लम्बितानि वल्कलानि तपस्विनां वसनभूतानि यस्य स तथोक्तस्य तरोरधस्तले कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य शृङ्गे विषाणे वामनयनं सव्यमतिसुन्दरं वा नेत्रम् । वामं सव्ये प्रतीपेच द्रविणे चातिसुन्दर इति विश्वः । कण्डूयमानां कण्डुं खर्ज्जनं कुर्व्वतीम् । कण्डुः खर्ज्जश्च कण्डूया इत्यमरः । नमस्तपोवरिव इति क्यः । महादित्वादात्मनेपदम् । मृगीं हरिणीञ्च निर्म्मातु मालिखितुमिच्छामि । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥

(१३१) विदू इति । स्वगत मनतिस्पष्टम् । जधेत्यादि । यथा मन्त्रयति तथा तर्कयामि पूरयितव्यमनेन चित्रफलक माकृतिभिर्लम्बकूर्चानां वल्कलपरिधानानां तापसानामिति । यथा यत्प्रकारं मन्त्रयति विवेचयति तथा तेन प्रकारेणाहमिति तर्कयामि किमित्याह पूरयितव्यमित्यादि । अनेन राज्ञा लम्बकूर्चानां दीर्घश्मश्रूणां कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कठिनश्मश्रुकैतवे इति मेदिनी । वल्कलपरिधानानां तापसाना माकृतिभिश्चित्रफलकं पूरयितव्य मिति ॥

राजा । वयस्य अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं लेखितुं विस्मृत मस्माभिः । (१३२)

विदू । किं विश्च । (१३३)

मिश्र । वणवासस्स कसआभावस्स अ जं सरिसं भविस्सदि । (१३४)

राजा ।

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे
शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।
न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं
मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ (१३५)

विदू । किसु क्खु तत्थभोदी रत्तकुवलअसोहिणा अग्गहत्थेण मुहं आवारिअ चकिदचकिदा विअ ट्ठिदा । (१३६)

---

(१३२) राजेति । प्रसाधनं वेशरचनम् । आकल्पवेशौ नेपथ्यप्रतिकर्म्मप्रसाधन मित्यमरः । अभिप्रेतं लेख्यतयावधारितम् ॥

(१३३) विदू इति । किं विश्च किमिव ॥

(१३४) मिश्रेति । वणेत्यादि । वनवासस्य कन्यकाभावस्य च यत् सदृशं भविष्यति । सदृशमुपयुक्तं तद्विस्मृत मितिशेषः । कन्यकाभावसदृशमाभरणम् । वनवाससदृशं तस्य पुष्पादिमयत्वमिति भावः ॥

(१३५) राजेति । कृतमिति । सखे कर्णे अर्पितं न्यस्तं बन्धनं वृन्तपर्य्यन्तं यस्य तत् तथोक्तं तथा आगण्डं कपोलपर्य्यन्तं विलम्बी केशरः शिखा यस्य तत् तथाभूतं शिरीषं शिरीषपुष्पं न कृतं न लिखितम् । एवं स्तनान्तरे स्तनयोरभ्यन्तरे शरच्चन्द्रस्य शरदिन्दोर्मरीचिवत् कोमलं सुकुमारं मृणालसूत्रम्वा मृणालतन्तुः किम्वा मृणालसूत्रहारश्च न रचितं न चित्रितम् । अत्र सूत्रपदं मालामभिधत्ते अवयवत्वादिवत् । वा समुच्चये । वंशस्थविलं नाम वृत्तम् ॥

(१३६) विदू इति । किमित्यादि । किन्तु खलु तत्रभवती रक्तकुवलय-

सावधानं दृष्ट्वा॥ आ ही ही भो एसो दासीए पुत्तो कुसुमरसपाड़च्चरो दुट्ठमडुअरो तत्थभोदीए वअणकमलं अहिलसदि। (१३७)

राजा॥ ननु वार्य्यतामेष धृष्टः। (१३८)

विदू॥ भो तुमं ज्जेव अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहवसि। (१३९)

राजा॥ युज्यते। अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि। (१४०)

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता।

शोभिना अग्रहस्तेन मुखमावार्य्य चकितचकितेव स्थिता। किन्तु खल्वस्यां वितर्कगर्भः प्रश्नोद्योत्यते। रक्तकुवलयमिव रक्तोत्पलमिव शोभत इति रक्तकुवलयशोभी तेन। स्यादुत्पलं कुवलय मित्यमरः। अग्रहस्तेन हस्ताग्रेण पाणिनेत्यर्थः। आवार्य्य आच्छाद्य। चकितचकिता भीतभीता। अतिभीतेत्यर्थः। चकितः शङ्कितो भीत इति त्रिकाण्डशेषः॥

(१३७) सावधानमिति। समनोभिनिवेशमित्यर्थः। आइत्यादि। आ ही ही भो एष दास्याः पुत्त्रः कुसुमरसपाटच्चरो दुष्टमधुकर स्तत्रभवत्या वदनकमलमभिलषति। आः कोपे पीड़ायां वा। हीहीति विस्मये हासे वा। हीहीशब्दो विस्मयहासयोरिति मेदिनी। दास्याः पुत्रो नीचः। कुसुमरसस्य पाटच्चरश्चौरः॥

(१३८)। राजेति। वार्य्यतां निवार्य्यताम् धृष्टो निर्लज्जः॥

(१३९) विदू इति। भोइत्यादि। भो त्वमेव अविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभवसि। अविनीतानां दुराचारिणाम्। प्रभवसि प्रभुर्भवसि॥

(१४०) राजेति। युज्यते तदेव युक्तम्। अयिरनुनये। अयि प्रश्नानुनयोस्तथा सम्बोधनेपिचेति मेदिनी। कुसुमेति। कुसुमयुक्ता लताः कुसुमलतास्तासां प्रियातिथे प्रीतिवर्द्धनातिथिभूत। किं कथम्। परिपतनखेदं उड्डीयोपवेशनदुःखम्। नेयं कुसुमलतेति भावः॥

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु त्वां विना पिबति ॥ (१४१)

मिश्र॥ अदिग्रत्थं क्खु वारिदो । (१४२)

विदू॥ भो पड़िसिद्धवामा क्खु एषा जादी । (१४३)

राजा॥ सकोपम्॥ भो न मे शासने तिष्ठसि श्रूयतां तर्हि सम्प्रति हि । (१४४)

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।
बिम्बाधरं दशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-
स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ (१४५)

---

(४१) प्रथम मपरिपतनव्यर्थतां प्रदर्श्य पतनार्हां भूमिं विलोभनया प्रदर्शयति एषेति । कुसुमे पुष्पे निषस्ना स्थिता सती पतिव्रता अतएवानुरक्ता सानुरागा एषा मधुकरी तृषितापि मकरन्दं पिपासुरपि भवन्तं प्रतिपालयति प्रतीक्षते खलु यस्मात् त्वां विना मधु पुष्परसं न पिबति । मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे इति विश्वः । इयमार्या ॥

(१४२) मिश्रेति । अदीत्यादि । अत्यर्थं खलु वारितः । पर्याप्तं वारित इत्यर्थः ॥

(१४३) विदू इति । भो इत्यादि । भोः प्रतिषिद्धवामा खल्वेषा जातिः । प्रतिषिद्धे निषिद्धे विषये वामा निषेधप्रतिकूलाचारिणी । वामौ वल्गुप्रतीपयौरित्यमरः । किम्बा प्रतिषिद्धेन प्रतिषेधेन वामा भावे क्तः । एषा जातिर्मधुकरजातिः ॥

(१४४) राजेति । शासने आदेशे । तिष्ठसि वर्त्तसे । सम्प्रतिहि सम्प्रत्येव । हि हेतावप्यवधारणे इत्यमरः ॥

(१४५) अक्लिष्टेति । बालो अचिरोद्गतश्चासौ तरुपल्लवश्चेति सः । अक्लिष्टो अम्लानो यो बालतरुपल्लवस्तमिव लोभनीयम् अतिसुकुमारमिति यावत् अतएव मया रतोत्सवेषु निधुवनोत्सवेषु सदयमेव मन्द दष्टमिति भावः । पीतं चुम्बितं

विदू। भो एव्वं तिक्खदण्डस्स दे कधं ण भाइस्सदि। (१४६)

विहस्यात्मगतम्॥ एसो दाव उम्मत्तो अहम्पि एदस्स सङ्गेण ईदिसो ज्जेव संवुत्तो। (१४७)

राजा॥ निवार्य्यमाणोऽपि कथं स्थित एव। (१४८)

मिश्र॥ अह्मो धीरम्पि जणं रसो विआरेदि। (१४९)

विदू॥ प्रकाशम्॥ भो चित्तं क्खु एदं। (१५०)

राजा॥ कथं चित्रम्। (१५१)

प्रियायाः शकुन्तलाया विम्बाधरं पक्वविम्बिकाफलवदधरं भ्रमर त्वञ्चेद्‌यसि तदा बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनं कारागृहं कमलस्य उदरमभ्यन्तरमेव बन्धनं तत्र तिष्ठतीति स तथा भूतं कारयामि। कश्चित्तु कमलोदरस्यैव बन्धनं कमलोदर-बन्धनं तेन तिष्ठतीति स तं पुटकनिर्च्छितमिति यावदिति व्याचष्टे तन्न उत्तरत्र विदूषकवचसोऽसङ्गतेर्दुष्परिहरत्वात्। वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्॥

(४६) विदू इवि। भो इत्यादि। भो एवं तीक्ष्णदण्डस्य ते कथं न भेष्यति तीक्ष्णोऽतिदुःसहो दण्डो यस्य स तस्य। ते तव सम्बन्धे॥

(१४७) विहस्येति। एसो इत्यादि। एष तावन्मत्तः अहमप्येतस्य सङ्गेन ईदृशएव संवृत्तः। एष राजा। सङ्गेन सहकारेण। ईदृश उन्मत्त इव॥

(१४८) राजेति। स्थितएव भ्रमरइतिशेषः॥

(१४९) मिश्रेति। अह्मो इत्यादि। अहो धीरमपि जनं रसो विकारयति। रसः प्रवासविप्रलम्भाख्यः शृङ्गारः। विकारयति अन्यथयति। मिश्रकेश्या अपीदानीं भ्रमरे तात्त्विकत्वबुद्धिरस्त्येव पतङ्गस्य तस्यापसारणे राज्ञः प्रयासाधिक्यदर्शनात्तु एवमुच्यत इति बोध्यम्। अत्राह। विप्रलम्भोथ सम्भोगः इत्येष द्विविधो मतः। यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्ट मुपैति विप्रलम्भोऽसौ। स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्द्धा स्यादिति। तथा। प्रवासो भिन्न-देशत्वं कार्य्याच्छापाच्च सम्भ्रमादितिच॥

(१५०) विदू इति। प्रकाशं सुस्पष्टम्। भो इत्यादि। भोचित्रं खल्विदम्।

(१५१) राजेति। सुगमम्॥

मिश्र। अहम्पि दाणिं अवगदत्था किं उण जधाचिन्तिदाणुसारी एसो। (१५२)

राजा। किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम्। (१५३)

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन।
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता॥ (१५४)

इति वाष्पं विसृजति। (१५५)

मिश्र। पुव्वापरविरुद्धो अपुव्वो एसो विरहिमग्गो। (१५६)

---

(१५२) मिश्रेति। अहम्पीत्यादि। अहमपीदानीमवगतार्था किं पुनर्यथाचिन्तितानुसार्येषः। अहमपि इदानीमधुना अवगतो विदितोऽर्थः चित्रितशकुन्तलारूपं वस्तु यया सा तथोक्ता। अहमपि अधुना शकुन्तलायाः चित्रतामवगच्छामि इतः प्राक् ममापि तात्त्विकत्वबुद्धिरासीदिति भावः। यथा चिन्तितं अनुसरतीति यथाचिन्तितानुसारी तात्कालिकशकुन्तलादिकं मनसा यथा चिन्तयति तदनुसारेणानुष्ठातेति स्पष्टम्। एष राजा पुनः किं किं वक्तव्यः। तदेकान्तचिन्तावशात् तत्सम्भ्रमो न वक्तव्यतां गमयतीति भावः।

(१५३) राजेति। पौरोभाग्यं दोषैकदर्शित्वम्। येन कर्म्मणानुष्ठितेन केवलं दोष एव ख्यायते न कश्चित् गुणसम्भावनाप्रियत्वमित्यर्थः। दोषैकदृक् पुरोभागीत्यमरः॥

(१५४) दर्शनेति। तन्मयेन तन्मात्रविषयकेण हृदयेन मनसा साक्षात् प्रत्यक्ष इव दर्शनसुखं प्रियाया इति शेषः। अनुभवतो मे मम स्मृतिकारिणा परिबोधकारिणा त्वया कान्ता शकुन्तला पुनरपि चित्रीकृता अनुभवप्रसादचित्रमयी स्थिता चित्रमयी कृता। आर्य्येयम्॥

(१५५) इतीति। वाष्पं नेत्रजलम्॥

(१५६) मिश्रेति। पुव्वेत्यादि। पूर्वापरविरुद्धोऽपूर्व एष विरहिमार्गः। पूर्वापरैर्भूतभाविभिर्विरुद्धो विदिष्टः सेवनाविषय इति यावत्। विरोधो विद्वेष इत्यमरः। अतएव अपूर्वोऽभिनवः। एष विरहिमार्गो विरहावस्थाचारः। तथाविधाचारो न भूतो न भविष्यतीति भावः॥

राजा ॥ वयस्य कथमेव मविश्रामं दुःखमनुभवामि । (१५७)

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।
वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ (१५८)

मिश्र ॥ सव्वधा पमज्जिदं तुए पच्चादेसदुक्खं पिअसहीए पच्चक्खं ज्जेव सहीजणस्स । (१५९)

चतुरिका ॥ प्रविश्य ॥ जेदु जेदु भट्टा वत्तिआकरण्डअं गेह्णिअ इदो अहं पत्थिदह्मि । (१६०)

राजा ॥ ततः किम् । (१६१)

चेटी ॥ तं मे हत्थादो पिङ्गलिआवेदिआए देवीए वसुमदीए

---

(१५७) राजेति । अविश्राम मनारतम् ॥

(१५८) प्रजागरादिति । प्रजागरादतिजागरणात् तस्याः प्रियायाः स्वप्नसमागमः स्वप्नावस्थायां सहयोगः खिलीभूतः संक्षिप्तीभूतः । प्रायेण न भवतीत्यर्थः । खिलं भवेदप्रहते सारसंक्षिप्तबेधसोरिति विश्वः । वास्पस्तु नेत्रजलप्रूरेनां चित्रगतामपि द्रष्टुं न ददाति अयकार्यमिति शेषः । तथाच ततश्चित्रं कर्म्म स्वप्नसमये दर्शनमपीत्युक्तं विरहविनोदनमपास्तमिति भावः ॥

(१५९) मिश्रेति । सव्वधेत्यादि । सर्व्वथा प्रमार्ज्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं प्रियसख्याः प्रत्यक्षमेव सखीजनस्य । सर्व्वथा । अशेषम् । सखीजनस्य मम प्रत्यक्षं समक्षमेव प्रियसख्याः शकुन्तलायाः प्रत्यादेशदुःखं प्रत्याख्यानजनितदुःखं त्वया प्रमार्ज्जितं क्षालितम् ॥

(१६०) चतुरिकेति । चतुरिका वर्त्तिकानयनाय नियुक्तपूर्व्वा चेटी । जेदु इत्यादि । जयति जयति भर्त्ता वर्त्तिकाकरण्डं गृहीत्वा इतोऽहं प्रस्थितास्मि । वर्त्तिकाकरण्डं वर्त्तिकास्थापनोपयोगि वंशादिकृतपेटकम् । करण्डो वंशादिकृतपेटके मधुकोषके इति शब्दार्णवः । स्वार्थकानृप्रत्ययान्तत्वान्नपुंसकत्वं कदाचित् स्वार्थकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति न्यायात् ॥

(१६१) राजेति । सुगमम् ॥

अहं ज्जेव अज्जउत्तस्स उवणइस्सं त्ति भणिअ सबलक्कारं गहीदं । (१६२)

विदू । तुमं कधं विमुक्का (१६३) ।

चेटी । जाव देवीए लदाविड़बलग्गं उत्तरीअञ्चलं पिङ्ग-लिआ मोआवेदि दाव णिह्नुविदो मए अप्पा (१६४) ।

राजा । वयस्य उपस्थिता देवी बहुमानगर्व्विता च तद्भवा-निमां प्रतिकृतिं रक्षतु (१६५) ।

विदू । अत्ताणम्पि किंत्ति ण भणासि (१६६) ।

चित्रफलकमादायोत्थाय च । जइ भवं अन्तेउरकूड़वागुरादो मुच्चिस्सदि तदो मं मेहच्छदप्पासादे सद्दाविस्सदि एदस्स तहिं

---

(१६२) चेटीति । तमित्यादि । तन्मे हस्तात् पिङ्गलिकावेदितया देव्या अनुमत्या अहमेवार्य्यपुत्रस्य उपनेष्यामीति भणित्वा सबलात्कारं गृहीतम् । तत् वर्त्तिकाकरण्डकम् । पिङ्गलिका अपरा चेटी तयावेदितया चित्रकर्म्मणे वर्त्तिकाकरण्डकं भर्त्तारमियं नयतीति निवेदितया । गृहीतं हस्तादिति सम्बन्धः ॥

(१६३) विदू इति । तुममित्यादि । त्वं कथं विमुक्ता । विमुक्ता देव्येति शेषः ॥

(१६४) चेटीति । जावेत्यादि । यावद्देव्या लताविटपलग्नमुत्तरीयाञ्चलं पिङ्ग-लिका मोचयति तावन्निह्नुतो मयात्मा । लताविटपो लताविस्तारः । विस्तारो विटपोऽस्त्रियामित्यमरः । तत्र लग्नम् । उत्तरीयस्य ऊर्द्ध्वप्रावरणस्य अञ्चल-मन्तम् । अपोटस्त्वञ्चलं वस्त्रान्त इति शब्दाब्धिः । पिङ्गलिका मोचयतीति द्वयोरे-वानवकाशो दर्शितः । निह्नुतोऽपलपितः गोपायित इति यावत् । निह्नुवः पुंसि निकृतावविश्वासापलापयोरिति मेदिनी ॥

(१६५) राजेति । बहुमानगर्व्विता बहुमानेनातिसम्मानेन गर्व्विता सदर्पा ।

(१६६) विदू इति । अत्ताणमित्यादि । आत्मानमपि किमिति न भणसि । आत्मानमिति रक्षेति शेषः । तथाचात्मानमपि रक्ष इति किं कथं न भणसी-त्यर्थः । देवीसमागतावात्मरक्षापि न सुकरा तद्रक्षणं ममात्मसात्कृतमिति भावः ॥

गोवाएमि जहिं पारावदं उज्झिअ अणो कोवि ण पेक्खिस्सदि।

इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः। (१६७)

मित्र॥ अह्मो अणसंकन्तहिअओवि पड़मसम्भावणं रक्खदि थिरसोहिदो दाव एसो। (१६८)

प्रविश्य पत्नहस्तः प्रतीहारी॥ जेदु जेदु देवो। (१६९)

राजा॥ वेत्रवति न खल्वन्तरे त्वया दृष्टा देवी। (१७०)

प्रती॥ देव दिट्टा पत्तहत्थं मं पेक्खिअ पड़िणिउत्ता। (१७१)

राजा॥ कार्य्यज्ञा देवी कार्य्योपरोधं मे परिहरति। (१७२)

---

(१६७) चित्रेति। जइ इत्यादि। यदि भवानन्तःपुरकूटवागुरातो मोक्ष्यते तदा मां मेघच्छन्नप्रासादे शब्दायिष्यते इदञ्च तत्र गोपायामि यत्र पारावतमुज्झित्वा अन्यः कोपि न प्रेक्षिष्यते। अन्तःपुरं देवी सैव कूटवागुरा वन्यमयमृगबन्धनोपायः तस्या मोक्ष्यते स्वयं मुक्तिं गमिष्यति। कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगोयम्। कूटं यन्त्रेऽन्नते राशाविति विश्वः। वागुरा मृगबन्धिनीत्यमरः। एतेन राजनि मृगत्वं व्यङ्ग्यम्। मेघच्छन्नप्रासादे मेघच्छन्नाख्यदिगवलोकनप्रासादे। शब्दायिष्यते आमन्त्रयिष्यते। इदं चित्रफलकं। पारावतमिति तत्र पारावता एवोपविशन्तीति भावः। द्रुतपदं द्रुतं वेगवत्पदं पादविहरणं यत्र तत् तथोक्तम्। क्रियाविशेषणम्॥

(१६८) मित्रेति। अह्मो इत्यादि। अहो अन्यसंक्रान्तहृदयोपि प्रथमसम्भावनं रक्षति स्थिरसौहृदस्तावदेषः। अन्यसंक्रान्तहृदयः शकुन्तलाप्रहितमनाः। प्रथमसम्भावनं प्रथमकृतबहुमानम्। स्थिरसौहृदः अविचलितप्रेमा॥

(१६९) प्रविश्येति। जेदु इत्यादि। जयति जयति देवः॥

(१७०) राजेति। खलुः प्रश्ने। अन्तरे पथिमध्ये त्वया किं देवी न दृष्टा॥

(१७१) प्रतीति। देवेत्यादि। देव दृष्टा पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता। मां भवन्तमुपगच्छन्तीमिति शेषः। प्रतिनिवृत्ता प्रतिगता॥

(१७२) राजेति। कार्य्यज्ञा कार्य्यगौरवज्ञा। कार्य्योपरोधं कार्य्यविरोधम्। परिहरति न जनयति॥

प्रती। देव अमच्चो विण्णवेदि अज्ज रज्जकज्जस्स बहुलदाए एक्कं ज्जेव मए पोरकज्जं पच्चवेक्खिदं तं देवो पत्तारोविदं पच्चक्खीकरेदु त्ति। (१७३)

राजा। इतः पत्रं दर्शय। (१७४)

प्रती। उपनयति। (१७५)

राजा। वाचयति। विदितमस्तु देवपादानां धनवृद्धिर्नाम वणिक् वारिपथोपजीवी नौव्यसनेन विपन्नः, स चानपत्यः, तस्य चानेककोटिसंख्यं वसु, तदिदानीं राजस्वता मापद्यते, इति श्रुत्वा देवः प्रमाण मिति। (१७६)

---

(१७३) प्रतीति। देवेत्यादि। देव अमात्यो विज्ञापयति अद्य राज्यकार्य्यस्य बहुलतया एकमेव मया पौरकार्य्यं प्रत्यवेक्षितं तद्देवः पत्रारोपितं प्रत्यक्षीकरोत्विति। पौरकार्य्यराज्यकार्य्ययोर्नृपामात्याभ्यां विभागेन प्रत्यवेक्षणीयत्वादाह अद्येति। पत्रारोपितं लिपिगम्यम्। प्रत्यक्षीकरोतु अनुभवतु। इति विज्ञापयति॥

(१७४) राजेति सुगमम्॥

(१७५) प्रतीति। उपनयति पत्रमुपस्थापयति॥

(१७६) राजेति। वाचयति पठति। तदेवाह विदितमित्यादि। देवपादानामित्यत्र पादशब्दः सम्मानातिरेकं सूचयति। [illegible] वर्त्तमानकालेन कर्त्तरि षष्ठी। वणिक् पण्याजीवः। वाणिजो वणिक्। पण्याजीव इत्यमरः। वारिणः पन्था वारिपथो नदीमार्गः। अप्प्रत्ययः। तेन जीवति वाणिज्येन वर्त्तत इति वारिपथोपजीवी। नौव्यसनेन नावो व्यसनेन विपदा मज्जनेनेति यावत्। व्यसनं विपदि भ्रंशे इत्यमरः। विपन्नो मृतः। न पतति वंशो येन जातेनेत्यपत्यं सकुल्यपर्य्यन्तः। अनपत्यः सकुल्यपर्य्यन्तरहितः। अनेका बह्वः कोटयः संख्या यस्य तदनेककोटिसंख्यम्। वसु धनं अस्तीति शेषः। रिक्थमृक्थं धनं वस्वित्यमरः। तत् धनम्। राजस्वतां राजस्वामिकताम्। आपद्यते प्राप्नोति यस्मात् अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्। तदभावे

सविषादम् ॥ कष्टं खल्वनपत्यता, वेत्रवति महाधनतया बहु-पत्नीकेनानेन भवितव्यं तदन्विष्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वास्य भार्य्या स्यात् । (१७७) ×

प्रती ॥ दाणिं ज्जेव साकेदअस्स सेट्ठिणो दुहिदा णिव्वुत्त-पुंसवणा तस्स जाआ सुणीयदि । (१७८)

सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्यएव वा । सर्व्वेषामप्यभावेतु ब्राह्मणारिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्ता एवं धर्म्मो न हीयते । अहार्य्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषान्तु वर्णानां सर्व्वाभावे हरेन्नृप इति मनुवचने शूद्रतयाचार्य्यशिष्ययोरसम्भवेन त्रैविद्यब्राह्मणाधिकारस्यच ब्राह्मणधनगोचरत्वस्य पारिशेषिकत्वेन तद्धने राज्ञएवाधिकारः प्रतीयत इति भावः । देवो राजा प्रमाणं कर्त्तव्यतानिश्चयहेतुः । शमाणं हेतुमर्य्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृष्वित्यमरः । भवत्विति शेषः । इति देवपादानां विदितमस्त्विति योजना ॥

(१७७) सविषादमिति । सखेदमित्यर्थः । कष्टं दुःखहेतुः । महाधनतया बहुधनतया । बह्वः पत्न्यो यस्य स तेन बहुपत्नीकेन । इतः क इति कः । भवितव्यमिति भावे तव्यः । आपन्नसत्त्वा गर्भिणी । आपन्नसत्त्वास्याद्गुर्व्विण्यन्तर्व्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः । नन्ववधारितपत्नीसद्भावोपि नृपः कथं गर्भमन्विष्यति तत्पत्न्यैव स्वाधिकारवासनाया निरसनीयत्वात् । यदाह वृहस्पतिः । यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरे स्वं कथमन्यः समाप्नुयात् । सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः । अपुत्त्रस्य प्रमीतस्य पत्नीतद्भागहारिणीति । तथा । तत्सपिण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परिपन्थिनः । हिंस्युर्धनानि तान्राजा चौरं दण्डेन शासयेदिति । अत्र समाधीयते । राजान्ताधिकारिशृङ्खलायां मनुना पत्न्यधिकारो नान्तर्भावितः अतो वृहस्पत्यादिसम्मतमपि मनुविरुद्धं तदन्तर्भावमनङ्गीकृत्य तात्कालिकं वर्णयति कविः कृतयुगे मन्वनुमतधर्म्मस्यैव शर्म्मसाधनत्वात् तदाह पराशरः । कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शाङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृत इति । अतएव तदानीन्तनाधिकारे नारदः । अन्यत्र ब्राह्मणात् किन्तु राजा धर्म्मपरायणः । तत् स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृत इति ॥

(१७८) प्रतीति । दाणिमित्यादि । इदानीमेव साकेतपुरस्य श्रेष्ठिनो

राजा। स खलु गर्भः पित्र्यमृक्थमर्हति गत्वैव ममात्यं ब्रूहि। (१७९)

प्रती। जं देवो आणवेदि। इति प्रस्थिता। (१८०)

राजा। एहि तावत्। (१८१)

प्रती। प्रतिनिवृत्य। एसाम्हि। (१८२)

राजा। किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति। (१८३)

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना।
स स पापादृते तासां दुष्मन्त इति घुष्यताम्॥ (१८४)

दुहिता निर्वृत्तपुंसवना तस्य जाया श्रूयते। इदानीमेव श्रूयत इत्यन्वयः। श्रेष्ठिनः कुलोत्तमशिल्पिनः। कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी कुलश्रेष्ठिनि शिल्पिनामिति जटाधरः। निर्वृत्तं समाप्तं पुंसवनं द्वितीयसंस्कारो यस्याः सा निर्वृत्तपुंसवना। पुंसवनसंस्कारस्य गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरेति याज्ञवल्क्येन चतुर्थे स्पन्दते तत इत्युक्तस्पन्दनमासपूर्वत्वेन तृतीयमासकर्त्तव्यतयोपदेशादसंशयित-गर्भत्वं दर्शितम् अथवा पुंसवनसंस्कारेण गर्भस्य पुत्त्रीकरणश्रुतेरिदमुक्तम्॥

(१७९) राजेति। स खलु स एव। पित्र्यं पितृत आगतं पितुरिदम्वा। पितुः ष्य यद्रौ ये इति सूत्रोरेफः। रीतोऽनिरस्येत्युक्ते नोद्यगो वृद्धिः। ऋक्थं धनम्। अर्हति अधिकरोति। तथाच गौतमः। उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाल्लभेतेति॥

(१८०) प्रतीति। जमित्यादि। यद्देव आज्ञापयति॥

(१८१) राजेति। एहीति पुनरागमनायादेशोऽयम्॥

(१८२) प्रतीति। प्रतिनिवृत्य पुनरेत्य। एसाम्हि एषास्मि॥

(१८३) राजेति। सन्ततिरस्ति नास्तीत्यनेन किं प्रयोजनमिति शेषः। तथाच गर्भात्मिका सन्ततिरस्तीति तस्या एवार्थस्याधिकारो न राज्ञः सन्ततेरभावे तु राज्ञ एवाधिकारः स्यादित्येवं प्रचारणीयमिति भावः॥

(१८४) ननु किं कार्य्यमित्यत आह येनेति। प्रजा जना येन येन स्निग्धेन स्नेहवता। स्निग्धं स्नेहयुते चिक्कणेऽपि स्यादिति मेदिनी। बन्धुना स्वजनेन पित्रादिनेति यावत्। बन्धुस्वस्वजनाः समा इत्यमरः। वियुज्यन्ते विरह्यन्ते

प्रती॥ एदं णाम घोसइदव्वं। इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य। (१८५)

देव काले पविट्ठं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणं महाजणेण। (१८६)

राजा॥ दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य॥ एवं भोः सन्ततिविच्छेदनिरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रिय एष वृत्तान्तः। (१८७)

प्रती॥ पड़िहदं अमङ्गलं। (१८८)

पापात् ऋते पापं विना असति पाप इत्यर्थः। तासां प्रजानां स स बन्धुर्भवन्त इति घुष्यतां उच्चैरुच्यताम्। घुषकि इरनुविशब्दे इति कविकल्पद्रुमः। विशब्द उच्चैः शब्दः। घुष्योर्णिर्वेति विकल्पान्नञिः। घोष्यतामित्यपि क्वचित्पाठः। एतेनैतदुक्तम्भवति यत् स्थितायामप्यसन्ततावर्थजात मधुना मदायत्त मेव यथान्यः कोपि तन्नापहरेदिति। तथाच मनुः। बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्। यावत् स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशव इति॥

(१८५) प्रतीति। एदमित्यादि। एतन्नाम घोषयितव्यम्। नाम अङ्गीकारे। नामप्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने इत्यमरः॥

(१८६) देवेत्यादि। देव काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनं महाजनेन। काले यथाकालम्। प्रवृष्टं वर्षणम्। अभिनन्दितं समादृतम्। शासनमाज्ञा। महाजनेन साधुवर्गेण॥

(१८७) राजेति। मूलपुरुषस्य धनिनो अवसाने निधने सम्पदोऽर्थाद्याः सन्ततेरपत्यस्य विच्छेदात् अभावात् निरवलम्बना अस्वामिकाः सत्यः एवमित्थं यथा धनवृद्धेरुपरमात्तत्सम्पदो राजानमुपस्थातुमुद्यतास्तथा इत्यर्थः। परमन्यमुपतिष्ठन्ते उपगच्छन्ति। अन्ते नाशे। अन्तोनाशेऽद्वयो र्मृत्युरित्यमरः। पुरुवंशश्रियः पुरुवंशसम्पदः। अथ सम्पदि सम्पत्तिः श्रीश्चलक्ष्मीश्चेत्यमरः। वृत्तान्तः प्रकारः। वृत्तान्तः स्यात् प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्त्तयोरित्यमरः॥

(१८८) प्रतीति। पड़िहदं अमङ्गलं प्रतिहतममङ्गलम्। प्रतिहतं भवतः पापप्रतिघातमस्त्विति शेषः॥

राजा। धिङ्मामुपनतश्रेयोऽवमानिनम्। (१८९)

मिश्र। असंसअं पिअसहीं ज्जेव हिअए कदुअ निन्दिदो अणेण अप्पा। (१९०)

राजा।

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्म्मपत्नी
त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय
वसुन्धरा काल इवोप्तबीजा॥ (१९१)

मिश्र। अपरिच्छिन्ना दाणिं दे भविस्सदि। (१९२)

चेटी। जनान्तिकम्। अज्जे एदं पत्तं पेसअन्तेण किं विआरिदं अमच्चेण पेक्ख दाव भट्टिणो वाहजलप्पवाहो संवुत्तो अधवा ण एसो सोअं वुड्ढिपुच्छअं पडिवज्जिस्सदि ता मेहच्छदागारट्ठिदं णिव्वाणसमत्थं अज्जमाहव्वं गेह्णिअ आअच्छ। (१९३)

---

(१८९) राजेति। उपनतमुपगतं श्रेयो मङ्गलं शकुन्तलारूपमित्यर्थः। अवमन्यते यस्तं मां धिक्। श्रेयो धर्म्ममङ्गलेचेति विश्वः॥

(१९०) मिश्रेति। असंशयमित्यादि। असंशयं प्रियसखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा। हृदये कृत्वा अभिसन्धाय मत्वा वा। अनेन राज्ञा॥

(१९१) राजेति। संरोपितेऽपीति। काले यथाकालमुप्तबीजा कृतबीजवपना अतएव महते विपुलाय फलाय शस्याय कल्पिष्यमाणा भविष्यन्ती वसुन्धरा भूमिरिव कुलस्य प्रतिष्ठा गौरवं स्थितिर्वा यतः सा तथोक्ता धर्म्मपत्नी धर्म्मतः परिणीता पत्नी आत्मनि स्वस्मिन् संरोपितेऽपि गर्भभावेन तस्यामाहितेऽपि सति। आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः। मया नाम त्यक्ता। नाम कुत्सने। धर्म्मोपमालङ्कारः। छन्दउपजातिः॥

(१९२) मिश्रेति। अपरीत्यादि। अपरित्यक्तेदानीं ते भविष्यति। पुनर्गृह्यते त्वयेति भावः॥

(१९३) चेटीति। आर्य्येत्यादि। आर्य्ये एतत् पत्रं प्रेषयता किं विचारित-

प्रती॥ सुद्दु दे भणिदं। इति निष्क्रान्ता। (१८४)

राजा॥ अहो दुष्मन्तस्य संशयमारूढ़ाः पिण्डभाजः। कुतः। (१८५)

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसंहितानि
को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुसेकमुदकं पितरः पिवन्ति॥ (१८६)

ममात्मेन प्रेचख तावत् भर्त्तुर्वास्पजलप्रवाहः संहृत्तः अथवा नैष शोकं बुद्धिपूर्व्वकं परिवर्ज्जयिष्यति तन्मेघच्छन्नागारस्थितं निर्व्वाणसमर्थमार्य्यमाधव्यं गृहीत्वा आगच्छ। आर्य्ये इति प्रतीहार्य्या आमन्त्रणम्। किं निन्दायाम्। किं कुत्सायां वितर्के चेति मेदिनी। वास्पजलप्रवाहोऽश्रुप्रवृत्तिः। प्रवाहस्तु प्रवृत्तौ स्यादपि स्रोतसि वारिण इति मेदिनी। अथवेति। अथशब्दोऽनन्तरार्थः वाशब्दश्च समुच्चये तथाच अनन्तरञ्चेत्यर्थः। बुद्धिपूर्व्वकमात्मविवेचनया। परिवर्ज्जयिष्यति निराकरिष्यति। निर्व्वाणसमर्थं शोकनिर्व्वाणचमम्॥

(१८४) प्रतीति। सुदु इत्यादि। सुष्ठु त्वया भणितम्॥

(१८५) राजेति। अहो इति शोके विषादे वा। अहोधिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयोरिति मेदिनी। दुष्मन्तस्य पिण्डं भजन्ते सेवन्ते इति पिण्डभाजः पितरः। ढाङ्गजेति विण। संशय मेतत्परमयं पिण्डो लभ्यते न वेति सन्देहमारूढाः प्राप्ताः। तद्दर्शयति कुत इति॥

(१८६) अस्मादिति। यत खेदे अस्माद्दुष्मन्तात्परं नोऽस्माकं कुले यथाश्रुति यथाविधि संहितानि अनुसंहितानि निवपनानि पिण्डोदकदानानि। पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः। कः करिष्यति इति एवं चिन्तयित्वा पितरो मम पूर्व्वजाः प्रसूतिविकलेन तनयरहितेन। प्रसूति स्तनयोत्पत्त्योस्तथा दुहितरिस्त्रतेति विश्वः। मया प्रसिक्तं त्यक्तमुदकं तर्पणजलं नूनं निश्चितं धूतएव धौतः धौत उत्कृष्टोऽश्रुसेको वाष्पविन्दुर्यत्र तत् यथास्यात्तथा किम्वा तथाभूतं कृत्वा पिवन्ति। त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्ट मित्यमरः। श्लोके भूतेत्येव क्वचित् पाठः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥

मिश्र॥ हद्धी हद्धी सदि क्खु दीवे ववधाणदोसेण अन्ध-आरं अणुहोदि राएसी। (१९७)

चेटी॥ भट्टा अलं सन्दाविदेण वअत्थो ज्जेव पहू अवरासु देवीसु अणुरूअपुत्तजम्मेण पुव्वपुरुसाणं अणिणो भविस्सदि। (१९८)

आत्मगतम्॥ ण मे वअणं पडिच्छदि अणुरूअं वि ओषधं आदङ्कं णिवत्तेदि। (१९९)

राजा॥ शोकनाटितकेन। (२००)

---

(१९७) मिश्रेति। हद्धीत्यादि। हा धिक् हा धिक् सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणान्धकारमनुभवति राजर्षिः। एतेनैतदुक्तम्भवति यत् सत्यप्यात्मजे स्थानान्तरगतत्वेन अनपत्यतां मन्यते महाराज इति॥

(१९८) चेटीति। भट्टेत्यादि। भर्त्तः अलं सन्तापितेन वयःस्थ एव प्रभुरपरासु देवीषु अनुरूपपुत्रजन्मना पूर्व्वपुरुषाणां अनृणो भविष्यति। सन्तापितेन सन्तप्तीकृतेन आत्मनेति शेषः। वयःस्थो युवा। वयःस्थस्तरुणो युवेत्यमरः। प्रभुर्भर्त्तेत्यर्थः। अपरासु शकुन्तलेतरासु। देवीषु कृताभिषेकमहिषीषु। अनुरूपपुत्रजन्मना आत्मसदृशपुत्रोत्पत्त्या। पूर्व्वपुरुषाणां पितॄणाम्। अनृणः परिपालनऋणशून्यः। तदाहुः शङ्खलिखितपैठीनसियमाः। यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति। तेन चानृणतां याति पितॄणां पिण्डदेन वै इति। विष्णुधर्मोत्तरञ्च। जातेन प्रजयाचैव पितॄणामनृणो भवेदिति॥

(१९९) आत्मगतमिति। अनतिस्पष्टमित्यर्थः। णेत्यादि। न मे वचनं प्रतीच्छति। अनुरूपमपि औषध मातङ्कं निवर्त्तयति। प्रतीच्छति गृह्णाति। अपिरत्र सम्भावनायाम्। तथाच सम्भावयामि अनुरूपमुपयुक्तमौषधमातङ्कं रोगं निवर्त्तयति निवारयतीत्यर्थः। रुक्तापसन्तापसातङ्क इत्यमरः। अत्राय-माशयः। अयोग्यतया मद्वचनं न प्रतीष्टं माधव्यवचनन्तु भर्त्तर्युपयुक्तं सम्भा-वयामि तत्पुनरिमं सन्तापं शमयितु मर्हतीति॥

(२००) राजेति। शोकनाटितकेन शोकरूपतया॥

आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजावन्ध्ये ।
मय्यस्तमितमनार्य्ये देश इव सरस्वतीस्रोतः ॥ (२०१)

इति मोहमुपागतः ॥ (२०२)

चेटी ॥ ससम्भ्रमम् ॥ समस्ससदु समस्ससदु भट्टा । (२०३)

मिश्र ॥ किं दाणिं ज्जेव णिव्वुदं करेमि अधवा सुदं मए सउन्तलं समस्ससन्तीए देवजणणीए मुहादो जणभाअसमु-

---

(२०१) आमूलेति । प्रजावन्ध्येऽत्र सन्ततिरहिते देशपक्षे जनशून्ये पर्व्वतारण्यादिप्राये इति यावत् । प्रजा स्यात्सन्ततौ जने इत्यमरः । अतएव अनार्य्ये अप्रशस्ते पक्षे अगम्ये । श्लेषलिङ्गत्वामित्यस्वरूपम् । मयि आमूलमादितः शुद्धा अविच्छिन्ना सन्ततिः पुत्रपौत्रादिपरम्परा पक्षे धारा यस्य तत् । सन्ततिः पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्य्ये पुत्रपौत्राणामिति मेदिनी । पौरवं पुरुसम्बन्धि पक्षे भूयिष्ठमेव । प्रभूतं पुरुभूयिष्ठमित्यमरः । स्वार्थे अण् । एतत्कुलं तथाभूते देशे तथाभूतं सरस्वत्या नद्याः स्रोत इव अस्तमदर्शनं मितं गतम् । अस्तमदर्शन इत्यमरः । अत्रालङ्कार उपमा सा च पूर्णा श्रौती च । तदुक्तं दर्पणे । साम्यं वाच्यमवैधर्म्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः । सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च । उपमेयञ्चोपमानं भवेद्वाच्यमियं पुनः । श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थे यद्वा वतिरिति । आर्य्या जातिः ॥

(२०२) इतीति । मोहं मूर्च्छाम् । मूर्च्छा तु कश्मलं मोह इत्यमरः । एतेनोमान्यदशा वर्णिता । चरमदशायास्तु प्रत्युजीवनसम्भावनामन्तरेणावर्णनीयतया नाटके प्रतिषेधाच्च इतएव विरहवर्णनानिवृत्तिः । तदुक्तम् । चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयप्रेमतश्चेतसोऽपि निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनून्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेणेति । अपरञ्च । रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैवशस्यते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसा काङ्क्षितं तथा । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरत इति ॥

(२०३) चेटीति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । समेत्यादि । समाश्वसिहि समाश्वसिहि भर्त्तः ॥

स्सुआओ देवाओ ज्जेव तह अणुचिट्ठिस्सन्ति जह सो भट्टा अइरेण धम्मपदिणीं तुमं अहिणन्दिस्सदि त्ति ता ण जुत्तं मे एत्थ विलम्बिदुं जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहीं सउन्तलं समस्सासेमि। इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता। (२०४)

नेपथ्ये। भो अब्बह्मण्णं अब्बह्मण्णं। (२०५)

राजा। प्रत्यागतचेतनः कर्णं दत्त्वा। अये माधव्यस्येवार्त्तनादः। (२०६)

चेटी। सो णाम माधव्वो तवस्सी पिङ्गलिआमिस्सिआहिं चेडिआहिं चित्तफलअहत्थो पाविदो भवे। (२०७)

---

(२०४) मिश्रेति। किमित्यादि। किमिदानीमेव निर्वृतं करोमि अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या देवजनन्या सकाशात् यज्ञभागसमुत्सुका देवा एव तथा अनुष्ठास्यन्ति यथा स भर्त्ता अचिरेण धर्म्मपत्नीं त्वामभिनन्दिष्यतीति तन्न युक्तं मे अत्र विलम्बितुं यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं शकुन्तलां समाश्वासयामि। निर्वृतं सुस्थम्। करोमि शकुन्तलावृत्तान्तनिवेदनेनेति शेषः। देवजनन्या अदितेः। यज्ञभागाय समुत्सुकाः समुत्कण्ठिताः। एतेन सत्वराजके भूमण्डले सम्भोग्ययज्ञभागलोपाद्देवानां तदनुष्ठानसम्भावनां दर्शयति। अभिनन्दिष्यति आदरिष्यते। अनेन यावद्वृत्तान्तेनेत्यन्वयः। उद्भ्रान्तकेन आकाशपथोद्गमनाभिनयेन॥

(२०५) नेपथ्य इति। भो इत्यादि। भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम्। अवध्यमवध्यमित्यर्थः। अब्रह्मण्यमवध्योक्ताविल्यमरः॥

(२०६) राजेति। प्रत्यागतचेतनः पुनरागतचेतनः विगतमह इत्यर्थः। अये इति सम्भ्रमे। आर्त्तनाद आपन्नशब्दः॥

(२०७) चेटीति। सोऽइत्यादि। स नाम माधव्यस्तपस्वी पिङ्गलिकामिश्रिताभिश्चेटिकाभिश्चित्रफलकहस्तः प्राप्तो भवेत्। नाम सम्भावनायाम्। तपस्वी अनुकम्पार्हः। पिङ्गलिकामिश्रिताभिः पिङ्गलिकामिलिताभिः॥

राजा ॥ चतुरिके गच्छ मद्वचनादनिषिद्धपरिजनां देवी-मुपालभस्व । (२०८)

चेटी ॥ निष्क्रान्ता । (२०९)

नेपथ्ये ॥ भूयः स एव शब्दः । (२१०)

राजा ॥ परमार्थतो भीतिभिन्नस्वरो ब्राह्मणः । कः कोऽत्र भोः । (२११)

प्रविश्य कञ्चुकी ॥ आज्ञापयतु देवः । (२१२)

राजा ॥ निरूप्यतां किमेवं माधव्यब्राह्मणः क्रन्दतीति । (२१३)

कञ्चु ॥ यावदवलोकयामि । इति निष्क्रम्य ससम्भ्रमं पुनः प्रविष्टः । (२१४)

राजा ॥ पार्व्वतायन न खलु किञ्चिदत्याहितम् । (२१५)

कञ्चु ॥ नैवम् । (२१६)

---

(२०८) राजेति । मद्वचनात् राजा वक्तीत्युक्त्वा । अनिषिद्धा विप्रपीड़न-रूपादकार्य्यकरणादनिवारिताः परिजना यया सा तथोक्तां देवीमुपालभस्व क एष ते आचार इति दुर्व्वाक्यं वद । दुर्व्वादः स्यादुपालम्भस्तत्र वः स्तुति-पूर्व्वकः । सोल्लुण्ठनं सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणमिति जटाधरः ॥

(२०९) चेटीति । सुगमम् ॥

(२१०) नेपथ्य इति । भूयः पुनः । स एव शब्दः अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यमितिशब्दः ॥

(२११) राजेति । परमार्थतो वस्तुतः । भीतिभिन्नः भीत्या पृथग्विधः स्वरो यस्य स तथोक्तः । ब्राह्मणो माधव्यः । भोः अत्र कः कः अस्तीति शेषः ॥

(२१२) प्रविश्येति । सुगमम् ॥

(२१३) राजेति । निरूप्यतां निश्चीयताम् । किं कथम् । एवं क्रन्दतीति सम्बन्धः ॥

(२१४) कञ्चु इति । यावत् यद्भवति ॥

(२१५) राजेति । खलुः प्रश्ने । अत्याहितं महाभयम् । अत्याहितं महा-भीतिरित्यमरः ॥

(२१६) कञ्चु इति । नैवं न किञ्चिन्महद्भय मित्यर्थः ॥

राजा ॥ ततः कुतोऽयं वेपथुः । तथाहि (२१७)

प्रागेव जरसा कम्पः सविशेषस्तु सम्प्रति ।
आविष्करोति सर्व्वाङ्गमश्वत्थमिव मारुतः ॥ (२१८)

कञ्चु ॥ परित्रायतां सुहृदं महाराजः । (२१९)

राजा ॥ कस्मात् परित्रातव्यः । (२२०)

कञ्चु ॥ महतः कृच्छ्रात् । (२२१)

राजा ॥ अये भिन्नार्थमभिधीयताम् । (२२२)

कञ्चु ॥ योऽसौ दिगवलोकनप्रासादो मेघच्छन्नो नाम । (२२३)

राजा ॥ किन्तत । (२२४)

---

(२१७) राजेति । ततो महाभीत्यभावात् । अयं सातिशयः । वेपथुः कम्पः । तदा दर्शयितुमाह तथाहीति ॥

(२१८) प्रागिति । जरसा वार्द्धक्येन । जरस जरेति जराशब्दस्य जरसादेशः । प्रागेव इतः पूर्व्वमेव कम्पोऽवयवस्पन्दो जात इतिशेषः । सम्प्रति अधुना तु सविशेषः सातिशयः सन् मारुतः प्रबलो वायुरश्वत्थं महावृक्षमिव सर्व्वाङ्गमाविष्करोति प्रकाशते अश्वत्थमिति सर्व्वाङ्गमिति च देशाध्वकालभावं वाढेरिर्व्वधिकरणस्य कर्म्मत्वं मारुतोऽश्वत्थ इव कम्पः सर्व्वमिमङ्गं प्रकाशत इत्यर्थः । कर्म्मविवक्षया धातोर्व्यापारपरत्वान्नकोकारेणाकर्म्मकत्वात् । यथोक्तं विच्छित्तिर्विक्लेदना च यथेरर्थ. करोतेश्च निष्पत्तिर्निष्पादनाथ आद्यो तदुक्तः यचतीत्यादीति । अतएवोक्तम् । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिकाः क्रिया इति । अत्रोपमालङ्कारः ॥

(२१९) कञ्चु इति । परित्रायतां परिरक्षतु । सुहृदं माधव्यम् ॥

(२२०) राजेति । सुगमम् ॥

(२२१) कञ्चु इति । कृच्छ्रात् कष्टात् । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः ॥

(२२२) राजेति । भिन्नार्थं स्पष्टार्थम् । क्रियाविशेषणम् ॥

(२२३) कञ्चु इति । दिगवलोकनाय प्रासादो दिगवलोकनप्रासादः ॥

(२२४) राजेति । तत्र किं किं वृत्तम् ॥

कञ्चु ॥

तस्याग्रभागादृगृहनीलकण्ठै-
रनेकविश्रामविलङ्घ्यशृङ्गात् ।
सखा प्रकाशेतरमूर्त्तिना ते
केनापि सत्त्वेन निगृह्य नीतः ॥ (२२५)

राजा ॥ सहसोत्थाय ॥ आः ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ।
अथवा बहुप्रत्यवायं नृपत्वम् । (२२६)

अहन्यहन्यात्मन एव तावत्
ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।
प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-
त्यशेषतः कस्य पुनः प्रभुत्वम् ॥ (२२७)

---

(२२५) कञ्चु इति । तस्येति । गृहनीलकण्ठैः पालितमयूरैः । मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुगित्यमरः । अनेकविश्रामैरुत्तरोत्तरभागेषु अनेकशो विश्रामैर्विलङ्घ्यं मासाद्यं शृङ्गं शिखरं यस्य तस्मात् अत्युच्चादिति यावत् । शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे इति मेदिनी । तस्य मेघच्छन्नागारस्याग्रभागात् उपर्य्यलिन्दात् प्रकाशेतरमूर्त्तिना विद्याविशेषप्रच्छन्नाकृतिना केनापि सत्त्वेन पिशाचादिना । सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः । तव सखा माधव्यो निगृह्य पराभूय नीतो गृहीतः । वृत्तमुपजातिर्नाम ॥

(२२६) राजेति । आः कोपे । ममापि सततसदनुष्ठानपरस्यापि । अभिभूयन्ते आक्रम्यन्ते । गृहा इति पुंबहुवचनान्ताः । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेत्यमरः । बहवः प्रत्यवाया विहितानुष्ठानजनिताहष्टविशेषा यस्य स तत् बहुप्रत्यवायम् ॥

(२२७) अहनीति । अहन्यहनि प्रत्यहमात्मन एव प्रमादेनानवधानतया स्खलितं विध्यतिक्रमस्तावत् ज्ञातुं निर्णेतुं न शक्यं प्रजासु विषयवासिजनेषु पुनः को जनः केन पथा वर्त्मना प्रयाति गच्छति कः किमाचरतीत्यर्थः । अशेषतः साकल्येन इति ज्ञातुं निरूपयितुं कस्य प्रभुत्वं शक्तिः कस्यापि नेत्यर्थः । तथाच

नेपथ्ये। अविधावेहि भो अविधावेहि। (२२८)

राजा। आकर्ण्य गतिभेदं रूपयन्। सखे न भेतव्यं न भेतव्यम्। (२२९)

नेपथ्ये। भो कधं ण भाइस्सं एसो मं कोवि पच्चामोड़िअ सिरोधरं इक्खुं विअ भग्गत्थिं करिदुमिच्छदि। (२३०)

राजा। सदृष्टिक्षेपम्। धनुर्धनुः। (२३१)

प्रविश्य धनुर्हस्ता प्रतीहारी। जअदु जअदु भट्टा एदं ससरं सरासणं हत्थावारओ अ। (२३२)

राजा। सशरं धनुरादत्ते। (२३३)

प्रजाकृतादधर्म्माद्रक्षणाभावे तदधर्म्मभागित्वम्। यथाह मनुः। सर्व्वतो धर्म्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः। अधर्म्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षत इति। इत्युपजातिः॥

(२२८) नेपथ्य इति। अवीत्यादि। अभिधाव भोः अभिधाव। अभिधाव मत्तोऽभिमुखं धाव॥

(२२९) राजेति। गतिभेदं धावनम्॥

(२३०) नेपथ्य इति। भो इत्यादि। भोः कथं न भेष्यामि एष मां कोपि प्रत्यामोट्य शिरोधरां इक्षुमिव भग्नास्थिं कर्त्तुमिच्छति। एष कोपि अनिर्णीतः। शिरोधरां ग्रीवां प्रत्यामोट्य पश्चाद्भ्रमयित्वा इक्षुमिव मां भग्नास्थिं खण्डितं कर्त्तुमिच्छति। ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपीत्यमरः॥

(२३१) राजेति। सदृष्टिक्षेपं सदर्पं दृष्टिं निक्षिप्य। धनुर्धनु त्वरया धनुरानयेत्यर्थः॥

(२३२) प्रविश्येति। जअदु इत्यादि। जयति जयति भर्त्ता एतत्सशरं शरासनं हस्तावापकश्च। इदं पाणिमाधारयति ज्याघर्षणाभावत इति हस्तावापकोऽङ्गुलित्रः॥

(२३३) राजेति। सुगमम्॥

नेपथ्ये ॥

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।
आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
दुष्मन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ (२३४)

राजा ॥ सक्रोधम् ॥ कथं मामेवोद्दिशति । आ स्तिष्ठ तिष्ठ कौणपापसद त्वमिदानीं न भवसि । (२३५)

चापमारोप्य ॥ पार्व्वतायन सोपानमार्गमादेशय । (२३६)

कञ्चु ॥ इत इतो देवः । (२३७)

सर्व्वे सत्वरमुपसर्पन्ति । (२३८)

---

(२३४) नेपथ्य इति । एष इति । अभिनवमधुनैव निःसारितं कण्ठशोणितं कण्ठरुधिर मर्थयतीति तथोक्त एषोहं शार्दूलो व्याघ्रः पशुमिव चेष्टमानं पलायितुं यतमानं त्वां हन्मि । शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे इत्यमरः । आर्त्तानामापन्नानां भयमपनेतुं निराकर्त्तुं आत्तं गृहीतं धनुर्धन्वा येन स दुष्मन्त इदानीं तव शरणं रक्षिता भवतु । धनुः पर्य्योपि, धनुषोऽन्‌ प्रायोवात्‌ नाम्नीति वक्तव्यात्‌ अन्‌ । धनुश्चापो धन्वशरासनकोदण्डकार्म्मुक मित्यमरः । प्रहर्षिणी नाम वृत्तमेतत्‌ । तदुक्तम्‌ । आद्यन्त्रेःत्रितयमथाष्टमं नवान्त्यं चोपान्त्यं गुरुविरतौ सुभाषितोस्यात्‌ । विश्रामो भवति महेशनेत्रदिग्भिर्विज्ञेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सेति ॥

(२३५) राजेति । उद्दिशति मामभिलक्ष्याय वदति । कुणपं शवमदन्तीति कौणपाः क्रव्यादादयस्तेष्वपसीदति पश्चाद्वर्त्तते इति कौणपापसदः कौणपाधमः । विवर्णः पामरो नोचः प्राकृतश्च पृथक्‌जनः । निहीनोऽपसदोजाल्म इत्यमरः । न भवसि लक्ष्य इति शेषः ॥

(२३६) चापमिति । सोपानमार्गं मेघच्छन्नागारस्येति शेषः ॥

(२३७) कञ्चु इति । सुगमम्‌ ॥

(२३८) सर्व्वे इति । उपसर्पन्ति राजानमिति शेषः । भयादिति भावः ॥

राजा ॥ समन्तादवलोक्य ॥ अये शून्यं खल्विदम् । (२३९)

नेपथ्ये ॥ भो परित्ताआहि परित्ताआहि अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं ण पेक्खसि । मज्जारगहिदो उन्दुरूविअ णिरासोम्हि जीविदे । (२४०)

राजा ॥ भोस्तिरस्करिणीगर्व्वित किमिदानीं मदीयमस्त्रमपि त्वां न पश्यति । स्थिरो भव मा च ते वयस्यसम्पर्काद्विश्वासोऽभूत् । एष तमिषुं सन्दधे । (२४१)

यो हनिष्यति बध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्ज्जयत्यपः ॥ (२४२)

इति अस्त्रं सन्धत्ते । (२४३)

---

(२३९) राजेति । समन्तादितस्ततः । शून्यं केनाप्यनधिष्ठितम् ॥

(२४०) नेपथ्य इति । भो इत्यादि । भोः परित्रायस्व परित्रायस्व अहं त्वां प्रेक्षे त्वं मां न प्रेक्षसे मार्ज्जारगृहीत उन्दुर इव निराशोऽस्मि जीविते । प्रेक्षे पश्यामि । निराशो निष्प्रत्याशः ॥

(२४१) राजेति । तिरस्करिण्या मन्त्रविशेषेण गर्व्वित साहङ्कारः । वयस्यसम्पर्कात् माधव्येन संयोगात् । विश्वासो वयस्याङ्गेषु निपातशङ्कया शरमेषो न मोक्ष्यत्येवेतिप्रत्ययः । एषोऽहं तमिषुं बाणं सन्दधे योजयामि ॥

(२४२) स च बाणः क इत्यत आह य इति । य इषुर्बध्यं बधार्हं त्वां हनिष्यति रक्ष्यं रक्षणीयं द्विजं माधव्यमाह्मणम् रक्षिष्यति तमिषुमित्यर्थः ॥ कथमेवं बाणस्य परिचयः स्यादित्यतो दृष्टान्तयति हंस इति । तथाहि हंसः क्षीरं दुग्धमादत्ते गृह्णाति तन्मिश्राः क्षीरेण सम्पृक्ता अपः सलिलं वर्ज्जयति । करम्बः करम्बो मिश्रः सम्पृक्तः खचितः समा इति हेमचन्द्रः । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः ॥

(२४३) इतीति । अस्त्रं बाणम् ॥

ततः प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च। (२४४)

मात॥ आयुष्मन्। (२४५)

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः
शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम्।
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने
पतन्ति चक्षूंषि न दारुणाः शराः॥ (२४६)

राजा॥ ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन्॥ अये मातलिः स्वागतं देवराजसारथेः। (२४७)

विदू॥ भो मणस्सिं इमिणा अहं पसुमारणं मारिदुं पाविदो भवं उण इमं साअदेण अहिणन्ददि। (२४८)

---

(२४४) तत इति। मातलिरिन्द्रसारथिः॥

(२४५) मात इति। आयुष्मन् आयुः प्रशस्तिमन्॥

(२४६) कृता इति। हरिणा इन्द्रेण। यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु शुकाहिकपिभेकेषु हरि र्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः। असुरास्तव शरव्यं शरमोचलक्ष्यं कृताः। लक्ष्यं लक्षं शरव्यञ्चेत्यमरः। एकेनैव शरपातेन निखिलानामसुराणां विनाशं प्रतिपादयितुं शरव्यमित्येकत्वं कृतं क्लीवत्वञ्च नित्यत्वात् ततश्च एको वृक्षः पञ्चनौका भवतीतिवत् कृता इति बहुत्वम्। यथोक्तम्। प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यत्नोक्तत्वं द्वयोरपि। याचकः प्रकृतेः संख्यां स्पृहाति विकृतेर्नत्विति। इदं शरासनं धनुस्तेष्वसुरेषु विकृष्यतामाकृष्यतां न भवीति भावः। यतः सुहृज्जने मित्रजने सतां प्रशस्तपुरुषाणां प्रसादेन प्रसन्नतया सौम्यानि सुन्दराणि। सौम्यन्तु सुन्दरे सोमदैवत इत्यमरः। चक्षूंषि पतन्ति दारुणा भीषणाः शराः न पतन्ति। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। वंशस्थविलं वृत्तम्॥

(२४७) राजेति। उपसंहरन् न योजयन्। स्वागतं सुखेनागतम्॥

(२४८) विदू इति। भो इत्यादि। भो मनस्विन् अनेनाहं पशुमारणं मारयितुं प्राप्तः भवान् पुनरिमं स्वागतेनाभिनन्दति। मनस्विन् प्रशस्तमनः। पशुमारणं पशुमारणवत्। स्वागतेन स्वागतप्रश्नेन। अभिनन्दति आद्रियते॥

मात॰। सस्मितम्। आयुष्मन् श्रूयताम् यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः। (२४९)

राजा। अवहितोऽस्मि। (२५०)

मात॰। अस्ति कालनेमिप्रसूतिर्दुर्ज्जयो नाम दानवगणः। (२५१)

राजा। अस्ति श्रुतपूर्व्वो मया नारदात्। (२५२)

मात॰।

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरवध्य-
स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता।
उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्ति-
स्तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः॥ (२५३)

---

(२४९) मातलीति। हरिणा इन्द्रेण। अस्मि अहमिति शेषः॥

(२५०) राजेति। अवहितः कृतावधानः॥

(२५१) मातलीति। कालनेमेरसुरविशेषस्य प्रसूतिः सन्ततिः। दुःखेन जीयत इति दुर्जयः। ईषद्दुःसुष्विति खल्॥

(२५२) राजेति। श्रुतं श्रवणमभूत् पूर्व्वमितःप्राक् यस्य स श्रुतपूर्व्वः। श्रुतमिति भावेऽतीते क्तः। एकदा तूभयप्राप्तौ कर्म्मण्येव न कर्त्तरीति नियमात् यस्येति तत् कर्म्मण्येव षष्ठी न मयेति कर्त्तरि॥

(२५३) मातलीति। सख्युरिति। स किल दानवगणस्ते तव सख्युर्मित्रस्य शतं क्रतवोऽश्वमेधा यस्य स तस्य इन्द्रस्य। ऐन्द्रपदकामः शताश्वमेधेन यजेतेति श्रुतेः। अवध्यो वधानर्हः रणशिरसि समरमूर्द्धनि तस्य दानवगणस्य त्वं निहन्ता हन्ता स्मृतः कल्पितः नारदेनेति शेषः। तथाहि सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य स सप्तसप्तिः सप्ताश्ववाहनः सूर्य्य इति यावत्। वाजिवाहार्व्वगन्धर्व्वहयसैन्धवसप्तयः इत्यमरः। नैशं निशासम्बन्धि यत् तिमिरमन्धकारं उच्छेत्तुं नाशयितुं न प्रभवति न शक्नोति। चन्द्रस्तदपाकरोति निराकरोति। अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः। प्रहर्षिणी नाम वृत्तम्॥

स भवानात्तशस्त्र एवेदानीं देवरथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् । (२५४)

राजा ॥ अनुगृहीतोऽस्मि अनया मघवतः सम्भावनया । अथ माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् । (२५५)

मात ॥ सस्मितम् ॥ तदपि कथ्यते किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसन्तापादायुष्मान् मया विक्लवो दृष्टः पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि । कुतः (२५६)

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।
तेजस्वी संक्षोभात्प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥ (२५७)

---

(२५४) स इति । स भवान् सख्यास्थतो भवान् । आत्तशस्त्रः गृहीतास्त्रः । देवरथं व्योमयानम् । प्रतिष्ठतां गच्छतु । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे संप्रव्यवात्स्थ इत्यात्मने पदम् ॥

(२५५) राजेति । सम्भावनया बहुमानेन । अथः प्रश्ने । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ इत्यमरः । किं कथम् । प्रयुक्तं कृतम् ॥

(२५६) मातेति । कथ्यते मयेति शेषः । किञ्चित् किमपि निमित्तं हेतुर्यस्य स तस्मात् मनःसन्तापात् मनस्तापात् । विक्लवः अस्वभावस्थः । तथा कृतवान् माधव्यम्प्रतीति शेषः ॥

(२५७) ज्वलतीति । चलितानि स्पन्दितानि इन्धनानि इध्मानि यस्य सः । इन्धनन्त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियामित्यमरः । चलितेति चलञ्जगतौ मिश्वने इतिकविकल्पद्रुमोक्तस्य जरस्य रूपम् । मित्त्वात् ह्रस्वः । वह्निर्ज्वलति निर्व्वाणप्रायोऽपीति शेषः । विप्रकृतस्ताड़ितः सन् पन्नगः सर्पः फणां कुरुते सुप्तोऽपीति शेषः । एवं संक्षोभादुत्तेजनात् तेजस्वी पुमान् प्रायस्तेजः प्रतिपद्यते प्राप्नोति । अतस्तथाकृतवानस्मीतियोगः । तेजस्तु वह्नौ दीप्तिः पन्नगपुरुषयोस्तु प्रभावः । तेजः प्रभावे दीप्तौ चेत्यमरः । अत्र तेजःप्रतिपत्तिरूपैकक्रियायाः पृथक् पृथक् निर्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः यदुक्तं दर्पणे । प्रतिवस्तूपमा तु स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति । आर्य्येयम् ॥

राजा॥ युक्तमनुष्ठितं भवद्भिः। (२५८)

विदूषकं प्रति॥ वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा तद्गच्छ परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि। (२५९)

त्वन्मतिः केवला तावत् प्रतिपालयतु प्रजाः।
अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्म्मणि व्यापृतं धनुः॥ (२६०)

विदू॥ जं भवं आणवेदि। इति निष्क्रान्तः। (२६१)

मात॥ आयुष्मान् रथमारोहतु। (२६२)

राजा॥ तथा करोति। (२६३)

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे। षष्ठोऽङ्कः। (२६४)

---

(२५८) राजेति। युक्तमुचितम्। अनुष्ठितं कृतम्॥

(२५९) विदूषकमिति। अनतिक्रमणीया अनवहेलनीया। दिवस्पतेरिन्द्रस्य। परिगतः परिज्ञातोऽर्थो येन स तम्। अमात्यपिशुनमित्यस्य विशेषणम्। अथ परिज्ञाप्येत्यर्थः।

(२६०) वक्तव्यमाह त्वदिति। राजमन्त्रिणोर्धनुर्मन्त्रणोभयोः प्रजापालकत्वादाह केवला मद्धनुर्निरपेक्षा त्वन्मतिस्तव बुद्धिस्तावत् प्रजाः प्रतिपालयतु अधिज्यं बद्धगुणमिदं मदीयं धनुरन्यस्मिन् कर्म्मणि व्यापृतमासक्तम्॥

(२६१) विदू इति। जमित्यादि। यद्भवानाज्ञापयति॥

(२६२) मातेति। सुगमम्॥

(२६३) राजेति। सुगमम्॥

(२६४) इतीति। इति एवं इत्से सर्व इत्यर्थः॥

इति श्रीकृष्णनाथशर्म्मकृतायामभिज्ञानशकुन्तलटीकायाम्
प्रवेशिकाख्यायां षष्ठाङ्कविवरणम्॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्।

सप्तमोऽङ्कः।

ततः प्रविशत्याकाशवर्त्मना रथारूढ़ो राजा मातलिश्च। (१)

राजा॥ मातले अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषादनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये। (२)

मातलिः॥ सस्मितम्॥ आयुष्मन्नुभयत्राप्यसन्तोष मवगच्छ। कुतः (३)

उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते।
गणयत्यवदानसम्मितां भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम्॥ (४)

---

(१) तत इति। आकाशवर्त्मना आकाशपथेन। रथारूढो व्योमयानारूढः॥

(२) राजेति। अनुष्ठितः पालितो निदेश आज्ञा येन सः। प्रैष्यादेशनिदेशाज्ञा नियोगः शासनन्तथेति धनञ्जयः। मघवतो महेन्द्रस्य। सत्कृयाविशेषात् सम्मानातिशयात् आत्मानमनुपयुक्तं तथाभूतसत्कारानुपयुक्तं समर्थये अवधारयामि॥

(३) मातलिरिति। उभयत्र भयति महेन्द्रे च। असन्तोषमपरितोषम्। एकत्र सत्कारानुरूपोपकाराकरणावधारणात् अपरत्र उपकारानुरूपसत्काराकरणावधारणादिति भावः। तदवगमयितु मुत्थापयति कुत इति॥

(४) उपेति। भवान् हरेरिन्द्रस्य तथा अवध्यासुरवधात्मकमतिमहत् उपकृत्य अभीष्टं साधयित्वा सत्कारं महेन्द्रविहितसम्मानमवेक्ष्य आलोक्य लघु अल्पं मन्यते महदुपकृतमपीति शेषः। स हरिरपि इमामागमनवेलावसरकृतां भवतः सत्कृयां अवदानस्य भवत्कृतकर्म्मणः सम्मितां परिमितामनुरूपा-

राजा । मातले मा मैवं स खलु मनोरथानामपि दूरवर्त्ती यो विसर्ज्जनावसरे सत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य । (५)

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं
जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।
आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का
मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ (६)

मात । किमिव नायुष्मानमरेश्वरादर्हति । पश्य (७)

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं
त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम् ।

मिति यावत् न गणयति न मन्यते । अतद्दत्यर्थः । अवदानं कर्म्मवृत्तमित्यमरः । एतद्वृत्तं सुन्दरी नाम । तदुक्तम् । अयुजोर्यदि सौ जगौ युजे सभरलौ यदि सुन्दरी तदेति ॥

(५) राजेति । विसर्ज्जनस्य अवसरे अवकाशे यः सत्कारः कृत इति शेषः । स खलु सत्कारो मनोरथाना मभिलाषाणामपि दूरवर्त्ती अविषयः अनभिलषितपूर्व्व इत्यर्थः । हि यस्मात् दिवौकसां देवानां समक्षं प्रत्यक्षमर्द्धासने आसनार्द्धे उपवेशितस्य मम मन्दारमाला हरिणा पिनद्धेति श्लोकीयेन योगः ॥

(६) अन्तर्गतेति । अन्तिकस्थं समीपस्थं जयन्तं निजतनयम् । जयन्तः पाकशासनिरित्यमरः । अन्तर्गता मनोगता प्रार्थना मालाभिलाषो यस्य स तथाभूत मुद्वीक्ष्य निरीक्ष्य कृतस्मितेन कृतमृदुहासेन हरिणा मघवता आमृष्टस्य मृष्टस्य वक्षो हरिचन्दनस्य उरसि लिप्तस्य सुरलोकसुलभचन्दनविशेषस्य अङ्कचिह्नं यस्यां सा तथोक्ता मन्दारमाला मम कण्ठे पिनद्धा परिधापिता । हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदितरद्गुर्व्वाह्वं मलयजं त्विति राजनिर्घण्टः । वृत्तमिदमुपजातिर्नाम ॥

(७) मातेति । अमरेश्वरादिन्द्रात् । किमिव कथमायुष्मान् नार्हति नाधिकरोति मन्दारमालामिति शेषः ॥

तव शरैरधुना नतपर्व्वभिः
पुरुषकेशरिणश्च पुरा नखैः॥ (८)

राजा॥ तत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा। पश्य (९)

सिध्यन्ति कर्म्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्।
किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय
तञ्चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत्॥ (१०)

---

(८) सुखेति। अधुना इदानीं नतानि परिणतानि पर्व्वाणि ग्रन्थयो येषां नखपक्षे तु नतानि कुञ्चितानि पर्व्वाणि अङ्गुलिपर्व्वाणि येभ्य स्तै तथोक्तैः। जर्म्मिमत् कुञ्चितं नतमित्यमरः। तव शरैर्वाणैः। दुर्जयदानवगणदलनादिति भावः। पुरा पूर्व्वस्मिन् पुरुषकेशरिणो नृसिंहस्य नतपर्व्वभिर्नखैश्च। हिरण्य-कशिपोर्विदारणादिति भावः। इत्युभयैः कर्त्तृभिः सुखमरस्य सुखपरायणस्य हरेरिन्द्रस्य त्रिदिवं सुरपुरं उद्धृतमपसारितं दानवरूपं कण्टकं यस्मात् तत् तथाभूतं कृतम्। अतः कथमायुष्मानमरेश्वराद्वार्हति। इदं द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम्॥

(९) राजेति। शतक्रतोरिन्द्रस्य। महिमा गौरवम्॥

(१०) सिध्यन्तीति। नियोज्याः किङ्कराः। नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्य-परिचारका इत्यमरः। महत्सु दुष्करेष्वपि कर्म्मसु यत् सिध्यन्ति। कृतार्था भवन्ति तं ईश्वराणां प्रभूणां सम्भावनाया बहुमानस्य गुणमङ्गमवेहि अवगच्छ। अरुणः काश्यपिस्तमसां तिमिराणां वधाय नाशाय किं प्राभविष्यत् प्रभुरभवि-ष्यत् चेत् यदि सहस्रं किरणा यस्य स दिवाकरस्तमरुणं धुरि यानमुखे न अकरिष्यत्। धूः स्त्री क्लीबे यानमुखमित्यमरः। उभयत्र ध्वर्या सम्भावे योति यो। अत्र परार्द्धगतविशेषार्थेन पूर्व्वार्द्धगतः सामान्योर्थः समर्थ्यते तस्मादर्था-न्तरन्यासोऽलङ्कारः स चात्र वैधर्म्म्येण। तदुक्तम्। सामान्यं वा विशेषेण विशेष-स्तेन वा यदि कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते। साधर्म्म्येणेतरेणार्था-न्तरन्यासोऽष्टधा ततः इति। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥

मात॰ सदृशमस्त्वेतत् । (११)

स्तोकमन्तरमतीत्य॥ आयुष्मन् इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः । (१२)

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।
सञ्चिन्त्य गीतिक्षममर्थबन्धं दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥ (१३)

राजा॰ मातले असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्व्वेद्युर्दिवमधिरोहता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया तत्कतमस्मिन् पथि वर्त्तामहे मरुताम् । (१४)

---

(११) मात इति। एतत् वचनं तव सदृशमुपयुक्तम्। गुरोरेव नम्रोभावौचित्यादिति भावः॥

(१२) स्तोकमिति। नाकपृष्ठे सुरलोकोपरि प्रतिष्ठितस्य वर्त्तमानस्य। सौभाग्यं समधिकभाग्यवत्त्वम्। स्वर्लोकयामस्य भाग्याधीनत्वादिति भावः। सुन्दरेऽधिकभाग्येच दुर्दिनेतरवासरे तुरीयांशे श्रीमतिच सुभग इति शब्दार्णवः। आत्मनो यशसः साधुवादस्य। जनोदाहरणं कीर्त्तिं साधुवादं यशो विदुः। वर्णं गुणावलिं ख्यातिमिति धनञ्जयः॥

(१३) विच्छित्तीति। अमी दिवौकसो देवा गीतौ गाने क्षमा योग्यता यस्य स तं गानार्हं अर्थं बध्नाति धारयतीति अर्थबन्धं पदोच्चयं गीतमिति यावत्। सञ्चिन्त्य रचयित्वा सुरसुन्दरीणां सुरनारीणां विच्छित्तिशेषैः रङ्गरागावशिष्टैर्वर्णैः रङ्गैः करणैः। विच्छित्ति रङ्गरागेऽपि हारविच्छेदयोरपीति विश्वः। कल्पलताया अंशुकेषु तदुद्भूतनिवसनेषु त्वच्चरितं तव चरितं लिखन्ति। इत्युपजातिः॥

(१४) राजेति। आकाशसंग्राममन्तरयन्नाह मातले इति। असुराणां संप्रहारेषु युद्धेषु उत्सुकेन उद्युक्तेन सता। समप्रहाराभिसम्पातकलिसंस्फोटसंयुगा इत्यमरः। दिवं स्वर्गमधिरोहता आरोहता मया पूर्व्वेद्युः पूर्व्वस्मिन् दिने अयं प्रदेशो न लक्षितो निरीक्षित तत् मरुतां आवहादिसप्तवायूनां कतमस्मिन् कस्मिन् पथि वयं वर्त्तामहे वर्त्तमानाः स्मः। तथाच सर्व्वमिश्राः। आवहः

मात ॥

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्त्तयति चक्रविभक्तरश्मिः ।
तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायो-
र्मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥ (१५)

प्रवहश्चैव तथैवानुवहः परः। संवहोविवहश्चैव तदूर्द्धं स्यात् परावहः। तथा परिवहश्चोर्द्धं वायोर्वै सप्त नेमय इति ॥

(१५) मातेति। त्रिस्रोतसमिति। यः प्रवहोवायुर्गगनप्रतिष्ठां व्योमस्थाम्। प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ। स्थानेच यागनिष्पत्तिचतुरक्षरपद्ययोरिति मेदिनी। त्रिस्रोतसं गङ्गां मन्दाकिनीमिति यावत्। मन्दाकिनी वियद्गङ्गेत्यमरः। वहति धारयति। तथाच वायुपुराणम्। विभज्यमानसलिला। तैजसेनानिलेन सा। मेरोरन्तरकूटेषु निपपात चतुर्ष्वपीति। तैजसेन ज्योतिर्वहेन प्रवहेनेति यावत्। तथा चक्रेण आवर्त्तनेन विभक्ताः सेविता गृहीता इति यावत् रश्मयः प्रग्रहा इव रश्मयः किरणा येन स तथोक्तः सन् ज्योतींषि नक्षत्राणि भूचक्रमिति यावत् वर्त्तयति वहति। चक्रञ्चावर्त्तनं मतमित्यनेकार्थध्वनिः। ज्योतिः प्रकाशे दृशि तारकासु ज्योतिर्हि नेत्रानलयोरपि स्यादिति विश्वः। रश्मिपदेनाभिधामूलव्यञ्जनया प्रग्रहाअपि बोध्यन्ते। तथाच अश्वादिरज्जुवद्रश्मीन् गृहीत्वा ज्योतिषां यादृच्छिकगतिं व्याहन्ति सुतरां महरहर्ज्योतींषि तस्यावर्त्तनवशात् भूमण्डलं भ्रमन्तीति भावः। उक्तंहि अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते। एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति। किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः। अत्र सूर्यसिद्धान्तः। भूचक्रं ध्रुवयोर्नद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः। पर्येत्यजस्रं तन्नद्धाग्रहकक्षा यथाक्रममिति। आक्षिप्तमाकृष्टम्। पर्य्येति भ्रमति। सिद्धान्तशिरोमणौ च। भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्यम्। तदूर्द्धगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य तु मध्यसंस्था। नक्षत्रकक्षा खचरैः समेता यस्मादतस्तेन समाहृतोयम्। भूपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेनेति। विष्णुपुराणे च। यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन सम्मत इति। व्यपेतानि अपगतानि रजांसि धूलयो यस्मात् स तथोक्तस्तस्य। भूवायोरुपरि वर्त्तमानत्वादिति भावः। रजोयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिष्वित्यजयः। तस्य

राजा। अतः खलु मे सबाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा प्रसीदति। (१६)

रथाङ्गमवलोक्य। मङ्के मेघपदवीमवतीर्णौ स्वः। (१७)

मात॥ आयुष्मन् कथमवगम्यते। (१८)

राजा॥

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-
र्हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः।
गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां
पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः॥ (१९)

प्रवहस्य तत्राम्नोवायो द्वितीयेन हरेर्वामनस्य विक्रमेण पादविक्षेपेण पूतः पवित्र एव मार्गः। तदुक्तं वामनपुराणे। कृत्वा तु रूपं दितिजांश्च हत्वा प्रणम्य चर्षीन् प्रथमक्रमेण। महीं महीध्रैः सहितां महार्णवां जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम्। ततः सनाकं त्रिदशाधिवासं सोमार्कऋक्षैरभिमण्डितं नभः। देवो द्वितीयेन जगाम वेगात् क्रमेण देवप्रियलोकमीश्वरः। क्रमस्तृतीयो न यदास्य पूरितस्तदातिकोपाद्दनुपुङ्गवस्य। पपात पृष्ठे भगवांस्त्रिविक्रमो मेरुप्रमाणेन तु विग्रहेणेति। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥

(१६) राजेति। अतो मन्दाकिनीवारिहरणःसूर्यवायुसम्पर्कात्। करणानीन्द्रियाणि। बाह्यकरणैश्चक्षुरादिभिरन्तःकरणैर्मनःप्रभृतिभिश्च सहितः सबाह्यान्तःकरणः। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरमिति वैदान्तिकाः। करणं साधकतमम् क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः॥

(१७) रथाङ्गमिति। मङ्के मन्ये। मेघपदवीं मेघानां गमनपथम्। प्रवहादधोवर्तिनमावहापरपर्य्यायं भूवायुमित्यर्थः। तदाह सिद्धान्तशिरोमणिः। भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्याम्। तदूर्ध्वगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गतिरित्यादि॥

(१८) मातेति। सुगमम्॥

(१९) राजेति। अयमिति। शीकरैरम्बुकणैः क्लिन्ना आर्द्रा नेमिश्चक्रान्तभागो यस्य स तथोक्तस्ते तव रथः। आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं स्तिमितमिति। चक्रं रथाङ्ग-

मात॥ अथ किम्। चणाच्चायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्त्तिष्यते। (२०)

राजा॥ अधोऽवलोक्य॥ मातले वेगादवतरणादाश्चर्य्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलोकः। तथाहि (२१)

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः।
सन्धानं तनुभागनष्टसलिलव्यक्त्या व्रजन्त्यापगाः
केनाप्युत्चिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते॥ (२२)

तस्यान्तो नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानिति चामरः। अर्गविवरेभ्यः शैलरन्ध्रेभ्यो निष्पतद्भिर्निर्गत्यात्मोपरि पतद्भिः। चक्रशीकरितनीरविन्दुलोभादिति भावः। चातकैः तथा अचिरभासां तडितां तेजसा दीप्तया अनुलिप्तैः सम्पृक्तैर्हरिभिः स्ववाजिभिश्च करणैः वारीणि गर्भे मध्ये यस्य तत् वारिगर्भं तथाभूतमुदरं येषां ते तेषाम्। गर्भो ना भ्रूणे पनसकण्टके कुक्षौ सन्धौ बालके च मध्ये गङ्गोषितस्थले इति शब्दाब्धिः। घनानां मेघानामुपरि गतं गमनं पिशुनयति सूचयति। पिशुनौ खलसूचकावित्यमरः। इदं मालिनीनाम वृत्तम्॥

(२०) मातेति। स्वाधिकारभूमौ मर्त्यलोके॥

(२१) राजेति। अवतरणादधोगमनात्। आश्चर्य्यं दर्शनं यस्य स आश्चर्य्यदर्शनः॥

(२२) शैलानामिति। उन्मज्जतामुन्नमतां शैलानां गिरीणां शिखरात् शृङ्गात् मेदिनी भूमिरवरोहतीव अवतरतीव। प्राक्शैलानामपि मेदिनीमयत्वमह आसीदिति भावः। स्कन्धानां मूलाच्छाखावधिभागानामुदयात् दर्शनात् पादपाः द्रुमाः पर्णानां पत्राणामभ्यन्तरेषु मध्येषु लीनतां प्रविष्टतां विजहति त्यजन्ति प्राक्पत्राच्छादितत्वबुद्धिरासीदिति बोध्यम्। तथा तनुभागेषु अविस्तृतभागेषु नष्टस्य दूरतया प्रागनुपलब्धस्य सलिलस्य जलस्य व्यक्त्या क्रमशः सामीप्यात् प्रकाशेन। नाशः पलायने पि स्यान्निधनानुपलब्धयोरिति मेदिनी। आपगाः सरितः स्रवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः। विद्यादगारमागारमपगा-

मात॰ आयुष्मन् साधु दृष्टम्। (२३)

सबहुमानमालोक्य॥ अहो उदाररमणीया पृथिवी। (२४)

राजा॥ मातले कतमोऽयं पूर्व्वापरसमुद्रावगाढः कनकरस-निष्यन्दी सान्ध्य इव मेघः सानुमानालोक्यते। (२५)

मात॥ आयुष्मन् एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्व्वतः परं तपस्विनां क्षेत्रम्। (२६)

स्वायम्भुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः।
सुरासुरगुरुः सोऽस्मिन् सपत्नीकस्तपस्यति॥ (२७)

सापगामपीति हिरूपकोषः। सन्धानं संघट्टनं योगमिति यावत् व्रजन्ति प्राप्नुवन्तीव। प्राक्तनुभागेषु सलिलादर्शनात् विच्छिन्नप्राया लक्षिता इति भावः। सन्धानं स्यादभिषवे तथा सङ्घट्टनेऽपि चेति विश्वः। तथा उत्क्षिपता उन्नयता केनापि जनेन भुवनं भूलोको मत्पार्श्वं मत्समीपमानीयत इव पश्य। उत्प्रेक्षालङ्कारोऽयम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

(२३) मात इति। सुगमम्॥

(२४) सबहुमानमिति। सादरमित्यर्थः। उदाररमणीया अतिरमणीया॥

(२५) राजेति। पूर्व्वापरयोः पूर्व्वपश्चिमयोः समुद्रयोरवगाढो मग्नः। अतिदीर्घ इति यावत्। कनकरसं स्वर्णद्रवं निष्यन्दयितुं स्रावयितुं शीलं यस्य सः। गुणे रागे द्रवे रस इत्यमरः। सान्ध्यः सन्ध्याकालीनारक्ताभ इति यावत्। मेघ इवायं सानुमान् पर्व्वतः कतमः पर्व्वतेषु मध्ये क आलक्ष्यते दृश्यते॥

(२६) मातेति। हेममयाः कूटाः शृङ्गाणि यस्य स हेमकूटस्तन्नामा। किंपुरुषपर्व्वतः किंपुरुषवर्षपर्व्वतः। परमुत्कृष्टम्। क्षेत्रं स्थानम्। पद्मपुराणम्। दक्षिणे भारतं वर्षमुत्तरे लवणोदधेः। कुलादेव महाभाग तस्य सीमा हिमालयः। ततः किंपुरुषं वर्षं हेमकूटादधःस्थितः। हरिवर्षं ततो ज्ञेयं निषधोऽवधिरुच्यते इति॥

(२७) स्वायमिति। स्वयमात्मना भवतीति क्विप्। स्वयम्भूर्ब्रह्मा तस्यापत्यमिति स्वायम्भुवः। संज्ञापूर्व्वकत्वेन विधेरनित्यतया नोर्णोऽपि इति उकारस्य न ओकारः। ओरित्युर्व्वति उवादेशः। तस्मात् ब्रह्मणो मानसपुत्रान्मरीचेर्यः प्रजापतिः प्रजावर्द्धकः कश्यप इति यावत्। सप्तर्षयो महात्मनः कश्यपश्च प्रजा-

राजा ॥ सादरम् ॥ तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि । (२८)

मात ॥ आयुष्मन् प्रथमः कल्पः । (२९)

अवतरणं नाटयन् ॥ एताववतीर्णौ स्वः । (३०)

राजा ॥ सविस्मयम् ॥ मातले । (३१)

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः ।
अभूतलस्पर्शतया निरुद्धति-
स्तवावतीर्णोऽपि न लक्ष्यते रथः ॥ (३२)

पतिरिति पाठम् । प्रबभूव यत्ते सुरासुराणां देवासुराणां गुरुः पिता सपत्नीकः पत्नीसहितः स प्रजापतिरस्मिन् हेमकूटे तपस्यति तपः करोति । नमस्तप इति क्यर्थे क्यः । तथाच विष्णुपुराणम् । यदास्य ताः प्रजाः सर्व्वा नाभ्यवर्द्धन्त धीमतः । अथान्यान् मानसान् पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृजत् । भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा । मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वशिष्ठञ्चैव मानसानिति । महाभारतम् । मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः । प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदशेति ॥

(२८) राजेति । अनतिक्रमणीयानि अनवहेलनीयानि । श्रेयांसि मङ्गलानि । प्रदक्षिणीकृत्येति । दक्षिणो दक्षिणभागगतः । सम्मुखपार्श्वपश्चाद्गमनेपि यस्तथा भवति स प्रकर्षेण दक्षिणतया प्रदक्षिण उच्यते अतथाभूतं तथाभूतं कृत्वा दक्षिणावर्त्तेन परिवेष्ट्येत्यर्थः । भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् ॥

(२९) मातेति । प्रथमः कल्पो मुख्यकल्पः ॥

(३०) अवेति । अवतरणं नभसो नमनम् । एतौ आवामिति शेषः ॥

(३१) राजेति । सविस्मयं रथावतरणगुणविशेषजातविस्मयम् ॥

(३२) गुणविशेषं दर्शयति । उपोढेति । नास्तिभूतले भूपृष्ठे स्पर्शो यस्य तथाभूततया रथस्य व्योमगामितयेत्यर्थः । रथाङ्गस्य चक्रस्य नेमयः प्रान्ताः । चक्रं रथाङ्गं तस्यान्तो नेमिः स्त्रीस्यादित्यमरः । उपोढशब्दा जातशब्दा न

मात॰ एतावानेव शतमन्योरायुष्मतश्च रथस्य विशेषः। (३३)

राजा॰ मातले कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः। (३४)

मात॰ हस्तेन दर्शयन्॰ पश्य। (३५)

वल्मीकार्द्धनिमग्नमूर्त्तिरुरगत्वग्ब्रह्मसूत्रान्तरः
कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः।
अंसव्यापि शकुन्तनीड़निचितं बिभ्रज्जटामण्डलं
यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविम्बं स्थितः॥ (३६)

तथा प्रवर्त्तमानमुत्पतद्रजो धूलिश्च न दृश्यते तद्युक्तमेवमस्थिति भावः। एतत्तु विस्मयकरं यत्तव रथोऽवतीर्णोऽधुना जातभूसंयोगोऽपि न लक्ष्यते अवतीर्णतया नानुभूयते यतो निरुद्धति वेगावतरणादपि सङ्कुद्धतिरहितः। वंशस्थविलं वृत्तम्॥

(३३) मातेति। शतमन्योः शतक्रतोः। मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः॥

(३४) राजेति। कतमस्मिन् एषु स्थानेषु कस्मिन्। मरीचेरपत्यं मारीचः। तस्याश्रमो मठः॥

(३५) मातलेति। दर्शयन् आश्रमं निर्दिशन्॥

(३६) वल्मीकेति। वल्मीके उपदिकाकृतमृत्स्तूपे अर्द्धनिमग्ना अर्द्धावगाढा मूर्त्तिः तनुः यस्य सः। तथा उरगस्य भुजङ्गस्य त्वक् निर्म्मोको ब्रह्मसूत्रान्तरमपरं यज्ञसूत्रं यद्वा यज्ञसूत्रसदृशं यस्य सः। पवित्रं यज्ञोपवीतं ब्रह्मसूत्रं द्विजायनीति त्रिकाण्डशेषः अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थे। छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्यात्मसदृशेष्विति मेदिनी। तथा जीर्णस्य परिपक्वस्य लताप्रतानस्य लताविस्तारस्य वलयेन वेष्टनेन कण्ठे अत्यर्थमतिशयेन सम्पीडितः तथा अंसौ स्कन्धौ व्याप्नोतीति अंसव्यापि। एवं शकुन्तानां पक्षिणां नीडैः कुलायैर्निचितं व्याप्तम्। कुलायो नीड़मस्त्रियामित्यमरः। जटानां मण्डलं बिभ्रत् धारयन् तथा स्थाणुः कील इव अचलो निस्पन्दः। स्थाणु कीले हरे पुमानिति मेदिनी। असौ मुनिर्यत्र अर्कविम्बं रविमण्डलं अभिलक्षीकृत्य स्थितस्तिष्ठति तत्र मारीचाश्रम इति शेषः। वीप्सेत्थम्भावचिह्नेऽभि इत्युपादानात् अभिकृतमयेति द्वितीया। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

राजा ॥ विलोक्य ॥ नमोऽस्मै कष्टतपसे । (३७)

मात ॥ संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा ॥ एतावदितिपरिवर्द्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः । (३८)

राजा ॥ अहो स्वर्गादिदमधिकतरं निर्वृतिस्थानम् अमृतह्रदमिवावगाढ़ोऽस्मि । (३९)

मात ॥ रथं स्थापयित्वा ॥ अवतरत्वायुष्मान् । (४०)

राजा ॥ अवतीर्य्य ॥ भवान् किमिदानीम् । (४१)

मात ॥ समययन्त्रित एवायमास्ते रथः तद्वय मप्यवतरामः । (४२)

---

(३७) राजेति । विलोक्य उक्तं तपस्विविशेषमिति शेषः । कष्ट मतिदुःखावहं तपो यस्य स तस्मै ॥

(३८) मातेति । संयतप्रग्रहं बद्धरज्जुम् । एतावावामिति शेषः । अदितीति । अदित्या मारीचसहधर्म्मिण्या परिवर्द्धितो मन्दारवृक्षो यस्मिन् स तथोक्तम् ॥ प्रजापतेः कश्यपस्य ॥

(३९) राजेति । निर्वृतिस्थानं सुखस्थानम् । निर्वृतिः सुस्थितायां स्यादस्तंगमनसौख्ययोरिति विश्वः । अमृतस्य सुधाया ह्रदमगाधजलाशयमवगाढोऽन्तरानिमग्न इवास्मि ॥

(४०) मातेति । स्थापयित्वा स्थिरीकृत्य ॥

(४१) राजेति । अवतीर्णोऽपि केनचिदनावेदितमार्गो गन्तुमशक्नुवन् मातलेरवतरणायाह भवानित्यादि । अत्र अवतरिष्यतीति शेषोऽन्तर्गतः नतु सम्मानभङ्गभियास्पष्टं प्रकटितः ॥

(४२) मातेति । समयेन सङ्केतविशेषेण यन्त्रितः सङ्कोचितएव । यन्त्रिक् सङ्कोचन इति कविकल्पद्रुमः । अयं रथ आस्ते तिष्ठति न कदाचित् पदमपि चलतीति भावः । समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारेच निर्द्देशे सङ्केते कालभाषयोरिति मेदिनी ॥

तथा कृत्वा। इत इत आयुष्मन् इमास्तात्रभवतां महर्षीणां तपोवनभूमयः। (४३)

राजा। ननु विस्मयादुभयमप्यवलोकयामि। (४४)

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी॥ (४५)

---

(४३) तथेति। सुगमम्॥

(४४) राजेति। ननु भोः उभयं तपोवनभूमयस्तपःफलभूमयश्चेत्युभयम्॥

(४५) निरुपाधिकेच्छाविषयत्वेन स्वर्गस्य तपःफलत्वादेतत्स्थानस्य तद्धर्मान् दर्शयन् तपोऽनुष्ठाने विस्मयमुपपादयति प्राणानामिति। सन्तो विद्यमानाः कल्पवृक्षाः तपोमहिम्ना विविधभोगकल्पनक्षमवृक्षा देवतरुविशेषा वा यस्मिन् तत् तथोक्ते वने अनिलेन वायुना प्राणानां वृत्तिः स्थितिरुचिता अभ्यस्ता। अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यमिति यादवः। काञ्चनपद्मानां काञ्चनानां पद्मानाञ्च हेममयपद्मानां वा रेणुभी रजोभिः कपिशे पिङ्गले तोये पुण्या धर्म्मार्थं सङ्कल्पिता अभिषेकक्रिया स्नानक्रिया। कडारः कपिशः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रु-पिङ्गले इत्यमरः। अभिषेकः स्नानमित्यपीति त्रिकाण्डशेषः। अत्र पद्मपुराणम्। हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः। तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रकाञ्चनवालुकम्। रम्यं बिन्दुसरो नामेति। रत्नशिलानां मणिमयोपलानां गृहेषु गुहारूपेषु अट्टालिकारूपेषु वा। ध्यानमन्यनिःस्पृहात्मचिन्तनम्। तदुक्तं विष्णुपुराणे। तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा। तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृपेति। विबुधानां देवयोनीनां देवसम्बन्धिनीनां वा स्त्रीणां सन्निधौ सन्निकर्षे संयम इन्द्रियनिग्रहः। अन्यमुनयस्तपोभिर्धर्म्मक्रियाभिर्यद्वाञ्छन्ति कामयन्ते। अमी तपस्विनस्तस्मिन् स्थाने तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति। इतरेषां तपस्विनां वाञ्छनीयभोगेष्वेतेषामनादर इति भावः। अत्र स्वर्गधर्म्मप्रदर्शनात्तुल्ययोगितालङ्कारः। तदुक्तं पदार्थानामितरेषाम्वा धर्म्मैक्यं तुल्ययोगितेति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

मात॥ उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना। (४६)

परिक्रम्य आकाशे॥ वृद्धसाकल्य किंव्यापारः सम्प्रति भगवान् मारीचः। (४७)

आकर्ण्य॥ किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रतापुण्यमधिकृत्य पृष्टस्तदस्यै महर्षिपत्नीगणसहितायै कथयतीति। तत्प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः। (४८)

राजानमवलोक्य॥ अस्यामशोकच्छायायां तावदास्तामायुष्मान् यावत्त्वामहमिन्द्रगुरवे निवेदयामि। (४९)

राजा॥ यथा भवान् मन्यते। इति स्थितः। (५०)

मातलि र्निष्क्रान्तः। (५१)

---

(४६) मात इति। उत्सर्पिणी उत्तरोत्तरमधिकाधिकश्रेयोविषया॥

(४७) परीति। आकाशे शून्ये अप्रविष्टवृद्धसाकल्यायामपि रङ्गभूमौ तद्द्रष्टेवेत्यर्थः। एतेन घटनाकाले दूरादेवैवं सम्भाषणमासीदिति रूपयति प्रवेशनिष्क्रमाचमेषु वृद्धेषु तथारूपणस्यैव युक्तत्वात्। वृद्धसाकल्य वृद्धसमुदाय। किं व्यापारः किं कर्म्म। मरीचेरपत्यं मारीचः काश्यपः॥

(४८) आकर्ण्येति। श्रुतिमभिनीयेत्यर्थः। किमिति। किं इति ब्रवीषीत्यन्वयः। दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी। गर्गादित्वात् ष्यायनः। तया अदित्या तस्याः प्राधान्यात्। पतिव्रतापुण्यं साध्वीनां धर्म्मं अधिकृत्य विषयीकृत्य। पृष्टः कीदृगिति जिज्ञासितः। तत्पतिव्रतापुण्यम्। अस्यै दाक्षायण्यै। उद्देश्यतामात्रविवक्षायां चतुर्थी। तत् तस्मात् कर्म्मविशेषव्यापृतत्वादिति यावत्। प्रतिपाल्यः प्रतीक्षणीयोऽवसरोऽवकाशो यस्य प्रस्तावस्य सः। प्रस्तावो वक्तव्यविषयप्रसङ्गः॥

(४९) राजन मिति। त्वामागतमिति शेषः। इन्द्रस्य गुरुः पिता इन्द्रगुरुः तस्मै मारीचायेत्यर्थः। निवेदयामि विज्ञापयामि॥

(५०) राजेति। यथेत्यादि। यथा भवतो मतमित्यर्थः॥

(५१) मातलि रिति। सुगमम्॥

राजा । निमित्तं सूचयित्वा । (५२)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे मुधा ।
पूर्व्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्त्तते ॥ (५३)

नेपथ्ये । मा क्खु चवलदं करेहि जहिं तहिं ज्जेव अत्तणो पदूदिं दंसेसि । (५४)

राजा । कर्णं दत्त्वा । अभूमिरियमविनयस्य तत् को नु खल्वेवं निषिध्यते । (५५)

शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम् । अये को नु खल्वयमवरुध्यमानस्तापसीभ्यामबालसत्त्वो बालः । (५६)

अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्द्दक्लिष्टकेसरम् ।

---

(५२) राजेति । निमित्तं शुभलक्षणविशेषम् । दक्षिणबाहुस्पन्दनमित्यर्थः । निमित्तं हेतुलक्षणोरित्यमरः । सूचयित्वा रूपयित्वा ॥

(५३) मनोरथेति । मनोरथाय अभिलषिताय वस्तुने शकुन्तलासमागमायेति यावत् । न आशंसे न प्रार्थये । तस्यासम्भाव्यत्वादिति भावः । हे बाहो त्वं मुधा वृथा किं स्पन्दसे स्फुरसि । व्यर्थके तु वृथा मुधेत्यमरः । तदुक्तं वसन्तराजे । स्पन्दो भुजस्येष्टसमागमाय स्पन्दः करस्य द्रविणाप्तिहेतुरिति । हि यस्मात् पूर्व्वं प्राक् अवधीरितं अवज्ञातं श्रेयः शुभं दुःखं सत् परिवर्त्तते प्रवर्त्तते न पुनः श्रेयोरूपेणेत्यर्थः । परिवर्त्तो विनिमये कूर्म्मराजे प्रवर्त्तने इति मेदिनी ॥

(५४) नेपथ्य इति । मेत्यादि । मा खलु चपलतां कुरु यत्र तत्रैवात्मनः प्रकृतिं दर्शयसि । चपलतां चञ्चलताम् । प्रकृतिं स्वभावम् ॥

(५५) राजेति । अभूमिरस्थानम् । अविनयस्य दौर्जन्यस्य । एवं निषिध्यते मा खलु चपलतां कुर्व्वित्यनेन निवार्य्यते ॥

(५६) शब्देति । अवरुध्यमानोऽवष्टभ्यमानः । अबालस्य तरुणस्येव सत्त्वं बलं स्वभावो वा यस्य सः । सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः । बाल इति करोऽचिरावकर्षतीति स्त्रीपीवाक्यावाला मन्येति ॥

प्रक्रीड़ितुं सिंहशिशुं करेणैवावकर्षति ॥ (५७)

ततः प्रविशति यथानिर्द्दिष्टकर्म्मा तापसीभ्यां सह बालः । (५८)

बालः ॥ जिम्भ ले सिंहसावआ जिम्भ दन्ताइं दे गणइस्सं । (५९)

प्रथमा ॥ अविणीद किं णो अपच्चणिव्विसेसाइं सत्ताइं विप्पअरेसि हन्त वड्ढइ विअ दे संरम्भो ट्ठाणे क्खु इसिजणेण सव्वदमणो त्ति किदणामहेओसि । (६०)

राजा ॥ किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्त्रे स्निह्यति मे हृदयम् । (६१)

---

(५७) अर्द्धेति । मातुः केशरिण्या अर्द्धमसम्पूर्णं पीतः स्तनो येन स तम् । आमर्द्देन विमर्द्दनेन क्लिष्टाः स्रस्ताः केशराः शटा यस्य स तम् । सिंहशटासु पुन्नागे वकुले नागकेशरे । केशरः पुंसीति त्रिकाण्डशेषः । सिंहशिशुं केशरिशावकं प्रक्रीडितुं करेणैव अवकर्षति आकर्षति ॥

(५८) तत इति । यथानिर्द्दिष्टं सिंहशावकाकर्षणं कर्म्म यस्य सः ॥

(५९) बाल इति । जिम्भेत्यादि । जृम्भस्व रे सिंहशावक जृम्भस्व । दन्तांस्ते गणयिष्यामि । जृम्भस्व मुखं व्यादेहि ॥

(६०) प्रथमेति । तापसीत्यर्थः । अवीत्यादि । अविनीत किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि हन्त वर्द्धत इव ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्व्वदमन इति कृतनामधेयोसि । अविनीत अशिक्षित । अपत्येभ्यो निर्नास्ति विशेषो येषां तानि अपत्यसदृशानीत्यर्थः । सत्त्वानि जन्तून् । सत्त्वमस्त्रीतु जन्तुष्वित्यमरः । विप्रकरोषि पीड़यसि । हन्तकारो विषादे । संरम्भ आटोपः दर्प इति यावत् । आवेशाटोपसंरम्भा इति त्रिकाण्डशेषः । स्थाने युक्तम् । सर्व्वान् दमयते इति सर्व्वदमन इति योगादिति भावः ॥

(६१) राजेति । औरसे स्वयमुत्पादिते । तथाच मनुः । स्वेक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्त्रं प्रथमकल्पित मिति । स्निह्यति वत्सलं भवति ॥

विचिन्त्य ॥ नूनमनपत्यता मां वत्सलयति । (६२)

द्वितीया ॥ एसा तुमं केसरिणी लङ्घइस्सदि जइ से पुत्तअं ण मुञ्चिस्सदि । (६३)

बालः ॥ सस्मितम् ॥ अम्हहे बलिअं क्खु भीदम्हि । इत्यधरं दर्शयति । (६४)

राजा ॥ सविस्मयम् । (६५)

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधोऽपेक्ष इव स्थितः ॥ (६६)

प्रथमा ॥ वच्छ एदं मुञ्च बालमइन्दअं अवरं दे कीलणअं दाइस्सं । (६७)

---

(६२) विचिन्त्येति । विचार्येत्यर्थः । अनपत्यता सन्ततिविरहः । वत्सलयति सस्नेहीकरोति । स्निग्धस्तु वत्सलोवत्सः स्नेहयुक्तजने भवेदिति मन्त्ररत्नावली ॥

(६३) द्वितीयेति । तापसीत्यर्थः । एसेत्यादि । एषा त्वां केशरिणी लङ्घयिष्यति । यद्यस्याः पुत्रकं न मोक्ष्यसि । केशरिणी सिंही । लङ्घयिष्यति अभिभविष्यति । अलं पुत्तं पुत्रकम् ॥

(६४) बाल इति । अम्हहेत्यादि । अहो बलीयः खलु भीतोऽस्मि । अतिशयेन बलवदिति बलीयः । तुश्छन्दसिनामिति वतोर्लोपः । क्रियाविशेषणम् । अधरं निम्नोष्ठम् ॥

(६५) राजेति । सुगमम् ॥

(६६) महत इति । एधः समिधमपेक्षते इत्येधोपेक्षः सन् । एधः समित्स्त्रियामित्यमरः । स्फुलिङ्गावस्थया कणमात्ररूपेण स्थितः । त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण इत्यमरः । वह्निः प्रणीतोऽनल इव अयं बालो मे मम सम्बन्धे महतोऽनल्पस्य तेजसः प्रभावस्य पक्षे दीप्ते र्बीजं कारणं प्रतिभाति प्रकाशते हेतुर्ना कारणं बीजमित्यमरः । अत्रोपमालङ्कारः ॥

(६७) प्रथमेति । वच्छेत्यादि । वत्स एतं मुञ्च बालमृगेन्द्रकं अपरं ते क्रीड़-

बालः ॥ कहिं देहि णं । इति हस्तं प्रसारयति । (६८)

राजा ॥ बालस्य हस्तं दृष्ट्वा ॥ कथं चक्रवर्त्तिलक्षण मप्यनेन धार्य्यते । (६९)

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो
विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।
अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया
नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ (७०)

नकं दास्यामि । बालमृगेन्द्रकं सिंहशिशुम् । मृगाणां पशूनामिन्द्रो मृगेन्द्रः । पशवोपि मृगा इति सिंहो मृगेन्द्र इति चामरः । अपरमन्यत् । क्रीड्यतेऽनेनेति क्रीडनम् । तदेवेति क्रीड़नकम् ॥

(६८) बाल इति । कहिमित्यादि । कुत्र देहि एनत् । कुत्र क्रीड़नकं कुत्रास्तीत्यर्थः । एनत् क्रीड़नकम् । प्रसारयति जिघृक्षयेति शेषः ॥

(६९) राजेति । चक्रवर्त्तिलक्षणं राजलक्षणम् । अपिना न केवलं वीर्य्यातिशय इति समुच्चीयते । अनेन बालेन ॥

(७०) प्रलोभ्येति । प्रलोभ्यस्य लोभनीयस्य वस्तुनः क्रीड़नस्येति यावत् प्रणयेन प्रार्थनया प्रसारितः प्रेरितः । प्रणयास्त्वमी विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाण इत्यमरः । जालेन समूहेन संहत्या इति यावत् ग्रथिता निर्म्मिता अङ्गुलयो यस्मिन् स तथोक्तः । संहताङ्गुलिरिति यावत् । जालं समूह आनाय इत्यमरः । करः पाणिः इद्धः सम्बद्धो रागो रक्तिमा यस्याः सा तया नवोषसा प्रवृत्तमात्रया अपसन्ध्यया भिन्नं विघटितं अतएव अलक्ष्याणि आलोकातिशयाभावादनुभवनीयानि पत्राणां दलानामन्तराणि अवकाशा यस्य तत् एकमद्वितीयं पङ्कजं पद्ममिव प्रतिभाति प्रकाशते । तथाच यथापसन्ध्यायां प्रथममुपस्थितायामेव विकचभाव माप्नुवत एकमात्रपङ्कजस्य निरन्तर एवाकारः प्रकाशते नत्वालोकातिशयभावेन दलानामवकाशा स्तथायमपि करः प्रकाशते नत्वनङ्गुलिसन्धय इति तात्पर्य्यम् । जालेत्यादिना संहताङ्गुलित्वं पद्मसादृश्येनच रक्तत्व मायातम् । तयोश्च चक्रवर्त्तिलक्षणत्वम् । तदाह गरुडपुराणम् । घनाङ्गुलिश्च सघनाङ्गुलिसो रेखाश्च यस्य वै । नृपतेः करतलगा मणिबन्धे समुत्थिता इति । तथा लाक्षा-

द्वितीया। सुव्वदे सुव्व णं ण एसो सक्को वाआमेत्तेण समदूपुं ता गच्छ मम केरए उड़ए सङ्कोचणस्स इसिकुमारस्स वण्णचित्तिदो मट्टिआमोरओ चिट्ठदि तं से उवहर। (७१)

प्रथमा॥ तह। इति निष्क्रान्ता॥ (७२)

बालः॥ दाव इमिणा ज्जेव कीलिस्सं। (७३)

तापसी॥ विलोक्य हसन्ती॥ णं मुञ्च णं। (७४)

राजा॥ स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै। (७५)

निश्वस्य॥

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन्।

भैरीश्वरादत्तैरिति। वामदृकञ्च। यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेदिति। अत्र यद्यपि उषा रात्रेरवसाने इत्यव्यय एव अमरसम्मतस्तथापि अनव्ययोऽपि स्त्रीलिङ्ग उषाशब्दोऽन्यत्र दृष्टव्यः तथाच उषा प्रभातं गोसर्गं इति स्वर्गवर्गे त्रिकाण्डशेषः। मेदिन्याञ्च। रात्रिशेषे उषायान्तु केचिदाहुः सदव्ययमिति नवोषसेति पाठो इष्ट एव उषःशब्दस्य नित्यक्लीबत्वात्। अत्रोपमालङ्कारः। वंशस्थविलं वृत्तम्॥

(७१) द्वितीयेति। सुव्वदे इत्यादि। सुव्रते मुञ्चैनं नैष शक्यो वाङ्मात्रेण शमयितुं तद्गच्छ मदीये उटजे सङ्कोचनस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति तमस्योपहर। एनं बालम्। शमयितुं शान्तीकर्त्तुम्। सङ्कोचनस्य तन्नाम्नः। मृत्तिकामयूर इति सम्बन्धः। वर्णचित्रितो विविधवर्णचित्रितः। अस्य सम्बन्धे उपहर उपनय॥

(७२) प्रथमेति। तह तथा॥

(७३) बाल इति। दावेत्यादि। तावदनेनैव क्रीडिष्यामि। तावत् तत्पर्यन्तम्। अनेन सिंहशावकेन॥

(७४) तापसीति। इदानीमेकस्या निष्क्रमात् प्रथमाद्वितीयापदपरित्यागः। णमित्यादि। ननु मुञ्चेनम्। ननुरनुनये॥

(७५) राजेति। दुर्ललिताय दुर्वृत्ताय स्पृहया चतुर्थी॥

अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा पुरुषीभवन्ति ॥ (७६)

तापसी ॥ साङ्गुलितर्ज्जनम् ॥ भो ण मं गणेसि । (७७)

पार्श्वमवलोक्य ॥ को एत्थ इसिकुमाराणं । (७८)

राजानं दृष्ट्वा ॥ भद्दमुह एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुम्मोक्खहत्थग्गहेण डिम्बएण बाधीअमाणं बालमइन्दअं । (७९)

राजा ॥ तथेत्युपगम्य सस्मितम् ॥ अयि भो महर्षिपुत्त्रक । (८०)

---

(७६) निश्वसेति । दीर्घमिति शेषः । आलक्ष्येति । अनिमित्तहासैरकारणहासैः आलक्ष्याणि ईषत् प्रेक्षणीयानि दन्तानां मुकुलानि कुड्मला येषां ते तान् तथा अव्यक्तैरस्फुटैर्दितैर्वर्णैः रमणीया मनोहरा वचसां वाक्यानां प्रवृत्तयो येषां ते तान् तथा अङ्काश्रयस्य अङ्कवासस्य प्रणयिनः प्रार्थिन स्तनयान् आत्मजान् वहन्तो धन्याः सुकृतिनः । सुकृती पुण्यवान् धन्य इत्यमरः । तदङ्गानां तनयाङ्गानां रजसा पांशुना पुरुषो भवन्ति अपुरुषाः पुरुषा भवन्ति । पांशुर्ना नद्वयो रज इत्यमरः । अजाततनयसम्बन्धाः पुरुषाकारा अपि क्लीवा इवेति भावः । परुषीभवन्तीति पाठे ये परुषीभवन्ति ते धन्या इत्यर्थः । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

(७७) तापसीति । सेति अङ्गुल्या तर्ज्जयन्तीत्यर्थः । भो इत्यादि । भो न मां गणयसि । गणयसि मन्यसे ॥

(७८) पार्श्वमिति । को इत्यादि । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् । ऋषिकुमाराणामिति निर्द्धारणे षष्ठी ॥

(७९) राजानमिति । भद्देत्यादि । भद्रमुख एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तग्रहेण डिम्भकेन बाध्यमानं बालमृगेन्द्रकम् । दुर्मोचेति । दुर्मोचः कष्टेण मोचनीयो हस्तेन ग्रहो ग्रहणं यस्य स तेन । डिम्भकेन शिशुना । पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः । बाध्यमानं पीड्यमानम् ॥

(८०) राजेति । सुगमम् ॥

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमी किमिति जन्मदस्त्वया ।
सत्त्वसंश्रयगुणोपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥ (८१)

तापसी । भद्दमुह ण क्खु एसो इसिकुमारओ । (८२)

राजा । आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति स्थानप्रत्ययात्तु वयमेवं तर्किणः । (८३)

यथाऽभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य स्पर्शमुपलभ्य स्वगतम् । (८४)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रे सुखिता ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्रसूतः ॥ (८५)

---

(८१) एवमिति । एवमित्थम्प्रकारा आश्रमविरुद्धा आश्रमानुपयुक्ता वृत्तिराचारो यस्य स तेन त्वया किमिति किं हेतुकम् इति हेतौ । जन्मदः उत्पादः संयमी मुनिः सत्त्वसंश्रय आत्मनिष्ठो गुणो विद्यासौजन्यादि चन्दनपक्षे शैत्यसौगन्ध्यादिर्यस्य स तथोक्तोऽपि स्वयं गुणवानपीत्यर्थः । सत्त्वं द्रव्ये गुणान्तरे । पिशाचादौ बले चित्ते स्वभावात्मबुद्धिषु । आत्मनि व्यवसाये च धने प्राणेषु सम्मतमिति शब्दाब्धिः । कृष्णसर्पस्य शिशुना अर्भकेन चन्दनो मलयतरुरिव दूष्यते दोषं नीयते । चन्दनद्रुमकोटरेषु कालियसर्पशिशवः तिष्ठन्तः स्वगरलैस्तद्दोषमुत्पादयन्तीति लोकप्रसिद्धम् । अत्रोपमालङ्कारः । यदुक्तम् । साधर्म्यमुपमाभेदे इति । इदं रथोद्धता नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । आद्यमक्षरमतस्तृतीयकं पञ्चमञ्च नवमं तथान्तिमम् । दीर्घमिन्दुमुखि यत्र जायते तां वदन्ति सुनयो रथोद्धतामिति ॥

(८२) तापसीति । भद्रेत्यादि । भद्रमुख न खल्वेष ऋषिकुमारः । सुगमम् ॥

(८३) राजेति । आकारसदृशं आकारानुरूपम् । चेष्टितं कर्म । कथयति नायमृषिकुमार इति प्रकाशयति । तदा कथं महर्षिपुत्रकेत्युच्यते इत्यत आह स्थानेति । स्थानप्रत्ययात् अमानुषीयं भूमिरस्यां नैव मानुषकुमारः सम्भवतीति विश्वासात् । एवं तर्किणः ऋषिकुमारतया विचारिणः ॥

(८४) यथेति । यथाभ्यर्थितं दुर्मोचहस्तग्रहाद्बालमृगेन्द्रमोचनम् ॥

(८५) अनेनेति । कस्यापि अन्यस्येत्यर्थः । कुलाङ्कुरेण वंशप्ररोहेण अनेन बालेन गात्रे स्पृष्टस्य मम एवमित्थम्प्रकारा अनिर्वचनीयेति यावत् सुखिता ।

तापसी॥ उभौ विलोक्य॥ अच्चरीअं अच्चरीअं। (८६)

राजा॥ आर्य्ये किमिव। (८७)

तापसी॥ इमस्स बालअस्स असम्बद्धेवि भद्दमुहे सम्वादिणी आकिदि त्ति विह्मिदह्मि अविअ वामसीलोवि भविअ अवरिचिदस्सवि दे वअणेण पइदित्यो संवुत्तो। (८८)

राजा॥ बालकमुपलालयन्॥ आर्य्ये न चेन्मुनिकुमारोऽयं तत् कोस्य व्यपदेशः। (८९)

तापसी॥ पोरवो त्ति। (९०)

राजा॥ स्वगतम्॥ कथमेकान्ववायोयमस्माकम्। अतः खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते। (९१)

प्रकाशम्॥ अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम्। (९२)

अयं बालो यस्य कृतिनो अङ्गात् प्रसूत उत्पन्नस्तस्य चेतसि कां निर्वृतिं किं सुखं कुर्य्यात्। निर्वृतिस्तु सुखे जीव्ये इति धरनिः। वृत्तमुपजातिः॥

(८६) तापसीति। उभौ राजानं बालञ्च। अच्चरीअं आश्चर्यम्॥

(८७) राजेति। सुगमम्॥

(८८) तापसीति। इमस्सेत्यादि। अस्य बालकस्यासम्बद्धेपि भद्रमुखे संवादिनी आकृति रिति विस्मिताह्मि अपिच वामशीलोपि भूत्वा अपरिचितस्य ते वचनेन प्रकृतिस्थः संवृत्तः। असम्बद्धे सम्बन्धशून्ये। संवादिनी सुसदृशी। वामशील आश्रमविरुद्धस्वभावः। प्रकृतिस्थः स्वस्थः। वामो वल्गुप्रतीपयो-रिति। शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति चामरः॥

(८९) राजेति। उपलालयन् पाणिना स्पृशन्। व्यपदिश्यते विख्यायते अनेनेति व्यपादेशो वंशः॥

(९०) तापसीति। पोरवोत्ति पौरव इति। व्यपदेश इति शेषः॥

(९१) राजेति। स्वगतमनतिस्पष्टम्। एकान्ववाय एकवंशः। वंशोऽन्ववाय इत्यमरः। मदनुकारिणं मत्सदृशाकृतिम्। मन्यते अनुभवति॥

(९२) प्रकाश मिति। एतत् वक्ष्यमाणम्। अन्त्यं शेषावस्थोचितम्। कुलव्रतं कुलक्रमागतो नियमः॥

भवनेषु सुधासितेषु पूर्व्वं
क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम्।
नियतैकयतिव्रतानि पश्चात्
तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम्॥ (९३)

कथं पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः। (९४)

तापसी। जधा भद्दमुहो भणादि किन्तु अच्छरासम्बन्धेण इमस्स बालअस्स जणणी इध ज्जेव देवगुरुणो तवोवणे पसूदा। (९५)

---

(९३) तद्वृत्तं निर्दिशति भवनेष्विति। ये पौरवाः पूर्व्वं प्रथमे वयसि सुधा-चूर्णादिलेपनेन सितेषु धवलेषु भवनेषु सौधेष्विति यावत्। सुधा स्यात् स्नुही-मूर्व्वालेपनश्लेष्टकासु चेति विश्वः। क्षितिरक्षार्थं भुवः पालनार्थं निवासमुशन्ति कामयन्ते तेषां पौरवक्षितिपानां पश्चाच्चरमे वयसि नियतमावश्यकतया विहित-मेकं केवलं यतिव्रतं तापसव्रतं येषु तानि तरुमूलानि वृक्षमूलानि गृहीभवन्ति अगृहाणि गृहाणि भवन्ति वानप्रस्था भवन्तीत्यर्थः। एतत् कुलव्रतमस्येत्यर्थः। उपवृत्तं नाम वृत्तम्॥

(९४) पूर्व्वोक्तवाक्याभ्यां पौरवाणां वानप्रस्थव्रतं तेन च पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वेति याज्ञवल्क्यवचने रागनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यां विकल्पो-पदेशात् कयाचिद्भार्य्यया सह प्रस्थितस्य सन्तानपरम्परया धर्म्मारण्येऽपि पौरव-सन्ततिसम्भावनां दर्शयित्वा अस्यास्तु धर्म्मारण्यभूमौ तदयोग्यतया साम्प्रतं पृच्छति कथमिति। पुनरर्थः तेन किन्तु एष भूभागः कथं मानुषाणामात्मगत्या निजगमनेन निजगमनस्य वा विषयः। सुरलोकसुलभविमानयानमात्रासाद-नीयत्वात् कथमयमिमां भूमिमागत इति भावः॥

(९५) तापसीति॥ जधेत्यादि। यथा भद्रमुखो भणति किन्तु अप्सरः-सम्बन्धेन पुनरस्य बालकस्य जननी इहैव देवगुरोस्तपोवने प्रसूता। भद्रमुखो यथा भणति मानुषाणामात्मगत्या अविषय एवैष भूभाग इत्यर्थः। अप्सरः-सम्बन्धेन अप्सरः सहचारेण तामिहानयनेनेति यावत्। देवगुरोर्मारीचस्य।

राजा ॥ स्वगतम् ॥ हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (९६)

प्रकाशम् ॥ अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।(९७)

तापसी । को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णामं कीत्तइस्सदि । (९८)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ कथमियं कथा मामेव लक्षीकरोति । यावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छेयम् । (९९)

विचिन्त्य ॥ अथवा अनार्य्यः खलु परदारपृच्छाव्यापारः ।(१००)

प्रविश्य मृण्मयूरहस्ता तापसी ॥ सव्वदमण पेक्ख सउन्तलावस्सं । (१०१)

प्रसूता गर्भं मुक्तवती । प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः । अत्रार्थस्यैव कर्म्मगर्भकत्वाद्धातोरकर्म्मकत्वेन कर्त्तरि क्तः ॥

(९६) राजेति । हन्तो हर्षद्योतकः । द्वितीयमिति पौरवत्वमेव प्रथमनाशाजननं इदमप्सरःसहकारेणास्य मातुरत्र प्रसवनं द्वितीय माशाजननम् । आशा जायतेऽनेनेति आशाजननं मनोरथसञ्चारकमित्यर्थः ॥

(९७) प्रकाशमिति । अथशब्दः प्रश्ने । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो-ऽथेत्यमरः । सा अस्य जननी ॥

(९८) तापसीति । कोइत्यादि । क स्तस्य धर्म्मदारपरित्यागिनो नाम कीर्त्तयिष्यति । धर्म्मदारेति धर्म्मपत्नीत्यर्थः ॥

(९९) राजेति । इयं कथा कथं किं मामेव लक्ष्यी करोति मामभ्येव प्रवर्त्तते उतान्यमिति शेषः । अस्य शिशोर्बालस्य मातरं नामतो नाम्ना पृच्छेयं ज्ञातुमिच्छेयम् ॥

(१००) विचिन्त्येति । विचार्य्येत्यर्थः । अनार्य्यः अप्रशस्तः । खलुरवधारणार्थः । परेति । परपत्नीविषयकप्रश्नक्रियेत्यर्थः ॥

(१०१) प्रविश्येति । सव्वेत्यादि । सर्व्वदमन प्रेक्षस्व शकुन्तलावण्यम् । शकुन्तस्य पक्षिणो लवण्यं कान्तिविशेषम् ॥

बालः ॥ सदृष्टिक्षेपम् ॥ कहिं सा मे अम्बा । (१०२)

उभे ॥ प्रहसतः । (१०३)

प्रथमा ॥ णामसारिस्सेण उवच्छन्दिदो मादिवच्छलो । (१०४)

द्वितीया ॥ इमस्स मोरस्स रमणीअदं पेक्खत्ति भणिदोसि । (१०५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ किं शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या अथवा सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते । (१०६)

बालः ॥ अत्तिए रोअदि मे चडुलके एसे मउले । इति क्रीडनकमादत्ते । (१०७)

---

(१०२) बाल इति । सदृष्टिक्षेप मितस्ततो दृष्टिविक्षेपेण सह । कहिमित्यादि । कुत्र सा मे अम्बा । अम्बा माता ॥

(१०३) उभे इति । प्रहसतः उच्चैर्हसतः ॥

(१०४) प्रथमेति । णामेत्यादि । नामसादृश्येन उपच्छन्दितो मातृवत्सलः । नामसादृश्येन नामाक्षराणामैक्येन । उपच्छन्दितः प्रलोभितः । मातृवत्सलो मातरि स्नेहवान् । स्निग्धस्तु वत्सल इत्यमरः ।

(१०५) द्वितीयेति । इमस्सेत्यादि । अस्य मयूरस्य रमणीयतां प्रेक्षस्वेति भणितोऽसि । इति भणितोऽसि एवमुक्तोऽसि ॥

(१०६) राजेति । स्वगतमस्फुटम् । अपिः शङ्कायाम् । नाम: सम्भावनायाम् । मृगतृष्णिका जलवत्प्रतीयमाना मरीचिका । पिपासोरिति शेषः । नाममात्रप्रस्तावो नाममात्रोल्लेखः । विषादाय खेदाय कल्पते भवति ॥

(१०७) बाल इति । अत्तिए इत्यादि । अत्तिके रोचते मे चटुलक एष मयूरः । अत्तिका ज्येष्ठा भगिनी । अत्तिका भगिनी । ज्येष्ठेति नाट्योक्तावमरः । रोचते प्रीतिमुत्पादयति । मे मह्यम् । रुच्यर्थानामिति चतुर्थी । चटुलक चञ्चलः । एतेन बालस्य दर्शितस्य तात्त्विकत्वविश्वासो जात इति दर्शितम् । चटुलचञ्चलं प्रोक्तं चटुला विद्युति स्त्रियामिति शब्दार्णवः ॥

प्रथमा ॥ विलोक्य सावेगम् ॥ अम्मो रक्खाकारण्डओ से मणिबन्धे ण दीसदि । (१०८)

राजा ॥ आर्य्ये अलमावेगेन नन्वयमस्य सिंहशावकस्य विमर्द्दात् परिभ्रष्टः । इत्यादातुमिच्छति । (१०९)

उभे ॥ मा क्खु मा क्खु एदं । (११०)

विलोक्य ॥ कधं गहिदो ज्जेव । विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः । (१११)

राजा ॥ किमर्थं भवतीभ्यां प्रतिषिद्धोऽस्मि । (११२)

प्रथमा ॥ सुणादु महाभाओ एसा महाप्पहावा अवराजिदा णाम सुरमहोसही इमस्स दारअस्स जादकम्मसमए भअवदा मारीएण दिस्सा एदं किल मादापिदरो अप्पाणञ्च वज्जिअ अवरो भूमिपदिदं ण गेह्लादि । (११३)

---

(१०८) प्रथमेति । सावेगं ससम्भ्रमम् । अम्मेत्यादि । अम्म रक्षाकाण्डोऽस्य मणिबन्धे न दृश्यते । विस्मये अस्महे अम्म नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यत इति भरतः । रक्षाकाण्डो रक्षार्थबद्धो वलयाकारनाड़ीविशेषः । काण्डः स्त्री तरुस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते दर्ब्भिनाड़ीवृन्दे रहसि न स्त्रियामिति मेदिनी । मणिबन्धे पाणिग्रन्थौ ॥

(१०९) राजेति । आवेगेन सम्भ्रमेण । ननुरवधारणार्थः अयं रक्षाकान्तः । विमर्द्दात् मर्द्दनात् । आदातुं ग्रहीतुम् ॥

(११०) उभे इति । मेत्यादि । मा खलु मा खलु एतम् । एतं रक्षाकाण्डम् । गृहाणेति शेषः ॥

(१११) विलोक्येति । गृहीत मवलोक्येत्यर्थः । काधमित्यादि । कथं गृहीत एव । न तु प्रतिषेधः श्रुत इति शेषः । उर इति । उरसोः स्व स्व वक्षसोर्निहितावर्पितौ हस्तौ याभ्यां ते । अवलोकयत उभे तापस्या विति सम्बन्धः ॥

(११२) राजेति । प्रतिषिद्धः रक्षाकाण्डग्रहण इति शेषः ॥

(११३) प्रथमेति । शृणोत्वित्यादि । शृणोतु महाभागः एषा महाप्रभावा

राजा। अथ गृह्णाति। (११४)

प्रथमा। तदो सप्पो भविअ तं दंसइ। (११५)

राजा। अत्रभवतीभ्यां कदाचिदन्यत्र प्रत्यक्षीकृतमिदम्। (११६)

उभे। अणेअसो। (११७)

राजा। सहर्षमात्मगतम्। तत् किं खल्विदानीं पूर्णमात्मनो मनोरथं नाभिनन्दामि। इति बालकं परिष्वजते।(११८)

अपराजिता नाम परमहौषधी अस्य दारकस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता एतां किल मातापितरौ आत्मानञ्च वर्जयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति। महाप्रभावो महाशक्तिः। परमहौषधी परलोकदुर्लभलताविशेषः। दारकस्य बालकस्य। दारको बालकेऽपि स्यादिति मेदिनी। जातकर्म नाडीच्छेदनात् प्राक् कर्त्तव्यसंस्कारविशेषः। यथा मनुः प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति। यद्यपि अष्टौ संस्कारकर्म्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तदभावे तु तत् क्रमादिति स्मृतौ संस्कारेषु पितुरेवाधिकारोऽनुमतिस्तु तस्मिन्नन्येषामिति लभ्यते तथापि ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्व्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छयापि यः कुर्य्यादृत्विज्यं प्रीतिपूर्व्वकमिति नारदेन स्वयमवृत्तस्यापि ऋत्विक्त्वाभ्युपगमात् तत्कृतस्य च ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु मद्धुतं स्वयमेव हीति दक्षेण स्वयं कृततुल्यत्वप्रतिपादनादसन्निहिते राजनि स्वयमस्य एव महर्षिकृतोऽयं संस्कारः॥

(११४) राजेति। अथ यदि। प्रश्नं द्योतयति॥

(११५) प्रथमेति। तदो इत्यादि। ततः सर्पो भूत्वा तं दशति। भूत्वा अपराजितेति शेषः। तं ग्राहकम्॥

(२१६) राजेति। अन्यत्र तदितरस्मिन् पक्षान्तरे। प्रत्यक्षीकृतं दृष्टम्। इदं ग्राहकस्य सर्पभावेन दंशनम्॥

(११७) उभे इति। अणेअसो अनेकशः। अनेकस्मिन्ननेकस्मिन्नित्यनेकशः। संख्यैकार्थाद्वीप्सायामिति शसम्॥

(११८) राजेति। पूर्णं फलोन्मुखम्। नाभिनन्दामि बहुलीकृत्यानन्दामि। परिष्वजते आलिङ्गति॥

द्वितीया ॥ सुव्वदे एह्हि इमं वुत्तन्तं णियमवाबड़ाए सउन्तलाए णिवेदेह्म । इति निष्क्रान्ते । (११९)

बालः ॥ मुञ्च मं मुञ्च मं अम्बाए सआसं गमिस्सं । (१२०)

राजा ॥ पुत्त्र मयैव सह मातरमभिनन्दिष्यसि । (१२१)

बालः ॥ दुस्सन्तो मम तादो ण क्खु तुमं । (१२२)

राजा ॥ एष विवाद एव मां प्रत्याययति । (१२३)

ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला । (१२४)

शकु ॥ सवितर्कम् ॥ विआरकाले वि पइदित्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ ण मे आसंसो अत्तणो भाअधेएसु अधवा जधा मिस्सकेसीए मे आचक्खिदं तधा सम्भावीअदि एदं इति परिक्रामति । (१२५)

---

(११९) द्वितीयेति । सुव्वदेत्यादि । सुव्रते एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायाः शकुन्तलाया निवेदयामः । इमं वृत्तान्तं भूमिपतितेन रक्षाकाण्डेन स्पृष्टतोऽपरस्य सर्पभावेनादंशनम् । नियमव्यापृताया व्रतपरायणायाः ॥

(१२०) बाल इति । मुञ्चेत्यादि । मुञ्च मां मुञ्च मां अम्बायाः सकाशं गमिष्यामि । सुगमम् ॥

(१२१) राजेति । सुगमम् ॥

(१२२) बाल इति । दुस्सन्तो इत्यादि । दुष्मन्तो मम तातो न त्वम् । सुगमम् ॥

(१२३) राजेति । विवादः पुत्त्रत्युक्तस्य नाहं ते पुत्त्रः किन्तु दुष्मन्तस्येति विरुद्धवादः । प्रत्याययति निःशेषं विश्वासयति ॥

(१२४) तत इति । सुगमम् ॥

(१२५) शकु इति । सवितर्कं तर्काभिनयेन सह विआरेत्यादि । विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्व्वदमनस्यौषधीं श्रुत्वा न मे आशंसा आत्मनो भागधेयेषु अथवा यथा मिश्रकेश्या मे आख्यातं तथा सम्भाव्यते एतत् । विकारकाले प्रकृतेरन्यथाभावकाले सर्पीभावोचितसमये इति यावत् । प्रकृतिस्थां यथापूर्व्वमवस्थिताम् । औषधीमपराजितां नाम सुरमहौषधीम् । आशंसा प्रत्याशा ।

राजा ॥ शकुन्तलां विलोक्य सहर्षखेदम् । अये सेयमत्रभवती शकुन्तला । (१२६)

वसने परिधूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला
मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्त्ति ॥ (१२७)

शकु ॥ पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा सवितर्कम् ॥ ण क्खु अज्जउत्तो

भागधेयेषु भाग्येषु सर्व्वदमनजीवनमूलेष्विति यावत् । कल्पान्तरमाह अथवेति । यथा स्मृतिवशादधुना राज्ञो व्याकुलत्वमित्यर्थः । तथा तत् प्रयुक्तागमननिवन्धनम् । सम्भाव्यते मन्यते । एतत् ओषध्याः स्वभावेनावस्थानम् ॥

(१२६) राजेति । अये इति विषादे । अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि चेति मेदिनी । शकुन्तलेति श्लोकीयविभर्त्तीति क्रियायामन्वितम् ॥

(१२७) वसने इति । परिधूसरे धूलिभिः कपोतवर्णे । ईषत् पाण्डुस्तु धूसर इत्यमरः । वसने वाससी वसाना परिदधाना । वसनं ङस्तृतावपीति कविकल्पद्रुमः । नियमेन पूर्व्वभोगपरित्यागकष्टेन क्षामं शुष्कतां गतं मुखं यस्याः सा । धृता चिरस्नेति शेषः । एकैववेणिर्यया सा अतएव शुद्धं दोषलेशहीनं शीलं चरित्रं यस्याः सा तथोक्ता पतिव्रतेति यावत् । अत्र हारितः । आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रतेति । अत्र-मण्डनं वर्ज्जयेन्नारी तथा प्रोषितभर्त्तृका । देवताराधनपरा तिष्ठेद्भर्त्तृहिते रतेति विष्णुधर्म्मोत्तरे क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्त्तृकेति गरुडपुराणे चाकल्पकल्पनामात्रनिषेधेऽपि न जातु विधवावेशं कथञ्चिदपि धारयेदिति विष्णुधर्म्मोत्तरे वैधव्यलक्षणप्रतिषेधात्तथा-विधानामेकवेणीधारणमाचारः । शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य अतिनिर्द्दयस्य मम दीर्घमतिचिरोद्यापनं विरहव्रतं वियोगरूपं व्रतं बिभर्त्ति पालयति । दीर्घकालीनव्रतस्यतावा अपि पूर्व्वोक्तविशेषणार्थो द्रष्टव्यः । विरहव्रतमिति रूपकालङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत इति । उपहतं नाम वृत्तम् ॥

अअं ता को एसो किदरक्खामङ्गलं दारअं मे गत्तसंसग्गेण दूसेदि । (१२८)

बालः ॥ मातरमुपगम्य ॥ अम्ब को एसो मं पुत्तकेत्ति ससिणेहं आलिङ्गदि । (१२९)

राजा ॥ प्रिये क्रौर्य्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम् । तदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानमिच्छामि (१३०)

शकु ॥ स्वगतम् ॥ हिअअ समस्सस समस्सस पहरिअ परिच्चत्तमच्छरेण अणुकम्पिदह्मि देव्वेण उज्जउत्तो ज्जेव एसो (१३१)

---

(१२८) शकु इति । पश्चादिति । पश्चात्तापेन अनुतापेन विवर्णं मलिनं । एतदेव वितर्के हेतुः । ए्त्यादि । न खल्वार्य्यपुत्त्रोऽयं तत्क एष कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेन दूषयति । न खलु नैव । कृतेति । कृतं रक्षार्थं मङ्गलं यस्मिन् तम् । दारकं बालकम् । दूषयति दोषं नयति । रक्षाकाण्डस्य शतयपगमादित्याशयः ॥

(१२९) बाल इति । अम्बेत्यादि । अम्ब क एष मां पुत्रकेति सस्नेहमालिङ्गति । अम्ब मातः । सुम्बूद्दीर्घप्रजम्बार्थानामिति सम्बुद्धौ ह्रस्वः । पुत्रकेति सम्बुध्येति शेषः ॥

(१३०) राजेति । प्रिये त्वयि प्रयुक्तमाचरितं क्रौर्य्यं नृशंसत्वमपि मे मम सम्बन्धे अनुकूलः सुखहेतुः परिणामः शेषो यस्य तत् तथोक्तं संवृत्तम् । सपुत्रायास्ते कालेन समागमादिति भावः । तत् तस्मादिदानीमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातं परिचितमिच्छामि ॥

(१३१) शकु इति । स्वगतमनतिस्पष्टम् । हिअएत्यादि । हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि प्रहृत्य परित्यक्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि दैवेन । आर्य्यपुत्र एवैषः । प्रहृत्य प्रहारात्परम् । परीति । परित्यक्तो मत्सरः शुभद्वेषः क्रोधो वा येन तथोक्तेन । मत्सरोऽन्यशुभद्वेष इत्यमरः । क्वचित् क्रोधेऽपि मत्सर इति रत्नकोषः ॥

राजा। प्रिये (१३२)

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि।
उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम्॥ (१३३)

शकु। सहर्षम्। जअदु जअदु अज्जउत्तो। इत्यर्द्धोक्ते बाष्पसन्नकण्ठी विरमति। (१३४)

राजा। प्रिये (१३५)

बाष्पेण प्रतिरुद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया।
यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम्॥ (१३६)

---

(१३२) राजेति। प्रिये इति श्लोकीयविशेषणेन सह क्रियायामन्वेति॥

(१३३) स्मृतीति। दिष्ट्या आनन्दे। हे सुमुखि प्रिये स्मृत्या पूर्ववृत्तान्तस्मरणेन भिन्नं खण्डितं मोहरूपं तमो यस्य स तथोक्तस्तस्य मे मम प्रमुखे संमुखे त्वं स्थितासि तावद्रोहिणी उपरागान्ते राहुयोगावसाने शशिनश्चन्द्रमसो योगं सम्पर्कमुपगता। कार्त्तिक्यामुपरागे सतीति भावः। उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पुष्णि चेत्यमरः। अत्र शकुन्तलायास्तमःशून्यराजसहयोगो रोहिण्यास्तमःशून्यचन्द्रसहयोगवदिति बिम्बानुबिम्बत्वप्रदर्शनान्निदर्शनालङ्कारः। सा चात्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धना। यदुक्तं सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं दर्शयेत् सा निदर्शनेति। आर्या जातिः॥

(१३४) शकु इति। जअदु इत्यादि। जयति जयति आर्यपुत्रः। बाष्पेण सन्नो रुद्धः कण्ठो यस्याः सा। [illegible]। विरमति अन्यस्मादुक्त्यादिति शेषः॥

(१३५) राजेति। प्रिये इति पूर्ववदन्वयः॥

(१३६) बाष्पेणेति। जयशब्दे बाष्पेण नेत्रजलेन प्रतिरुद्धे स्खलितेऽपि मया जितं मम जयोऽभूत् यत् यस्मात् ते तव असंस्कारेण अलक्तकरसविरहेण पाटलं ईषद्रक्तवर्णं ओष्ठपुटं ओष्ठपुटको यत्र तथाभूतं मुखं दृष्टम्। श्वेतरक्तस्तु पाटल इत्यमरः। शरीरसंस्कारनिषेधानुपालनात् साध्वाचारत्वनिश्चयादिदमुक्तम्। पाटलोष्ठेति वौत्वोष्ठयोरित्यकारलोपः॥

बालः ॥ अम्ब को एसो । (१३७)

शकु ॥ भाअधेआइं पुच्छ । इति रोदिति । (१३८)

राजा ॥

सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते
किमपि मनसः सम्मोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ (१३९)

इति पादयोः पतति । (१४०)

शकु ॥ उट्ठेदु उट्ठेदु अज्जउत्तो णूणं मे सुहप्पड़िबन्धअं

---

(१३७) बाल इति । अम्ब को एसो अम्ब क एषः ॥

(१३८) शकु इति । भाअइत्यादि । भागधेयानि पृच्छ । भागधेयानि भाग्यानि । तथाच भाग्यैरेवायमिहानीत इति तान्येव प्रष्टुमुचितानीति भावः ।

(१३९) राजेति । सुतन्विति । हे सुतनु प्रत्यादेशेन मत्कृतप्रत्याख्यानेन व्यलीकं पीड़ा ते तव हृदयादपैतु अपसरतु पीड़ार्थेपि व्यलीकं स्यादित्यमरः । तदा तत्काले किमपि अनिर्व्वचनीयो बलवान् मे मनसः संमोहो भ्रमोऽभूत् । हि यस्मात् प्रबलं बलवत् तमो मोहो ध्वान्तं वा येषां तेषां शुभेषु मङ्गलेषु विषयेषु वृत्तयः प्रवृत्तयः । वृत्तिर्विवरणाजीव कौषिकादिप्रवर्त्तन इति मेदिनी । एवंप्रायाः प्रायेण बाहुल्येन एवमिदम्प्रकाराः । प्रायोभूम्न्यन्तगमन इत्यमरः । एवं पूर्व्वमित्येवङ्कारस्य पूर्व्वनिपातः । अत्र दृष्टान्तयति स्रजमित्यादि । तथाहि अन्धो नाम प्रबलतमाः शिरसि क्षिप्ता मर्पितां स्रजं मालामपि अहिशङ्कया भुजङ्गसंशयारोपेण धुनोति कम्पयति । अत्र प्रबलतमसामित्यादिनाऽर्थान्तरन्यासः स च स्रजमित्यादिदृष्टान्ताङ्गः । इदं हरिणी नाम वृत्तम् ॥

(१४०) इतीति । इत्युक्त्वेत्यर्थः । पादयोरिति । कोपशान्त्यर्थमिदम् । तदुक्तम् । सामभेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तद्भङ्गाय पतिः कुर्य्यात् षड़ुपायानिति क्रमात् । तत्र प्रियवाचः साम भेदस्तत्सख्युपार्ज्जनम् । दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः । सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधारणम् । रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरमिति ॥

पुराकिदं तेसुं दिअएसुं परिणामसुहं आसी जेण साणुक्कोसोवि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो। (१४१)

राजा। उन्निर्णय। (१४२)

शकु। अध कधं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाई अअं जणो। (१४३)

राजा। उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि। (१४४)

मोहान्मया सुतनु पूर्व्वमुपेक्षितस्ते
यो वाष्पविन्दुरधरं परिबाधमानः।

---

(१४१) शकु इति उत्थेदु इत्यादि। उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः नूनं मे सुखप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणामसुखमासीत् येन सानुक्रोशो-ऽप्यार्य्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः। नूनमित्यादि। परिणामे परिपाकदशायां सुखयतीति परिणामसुखमयच तेषु अतीतेषु दिवसेषु सुखप्रतिबन्धकं सुख-व्याघातकं मे पुराकृतं पौर्व्वदैहिककर्म्मजन्यपापं नूनमवश्य मासीत्। प्रत्यक्षी-भूतेऽपि महोषे कथं स्वपुराकृतानुमानमित्यत आह येनेत्यादि येन हेतुना। सानुक्रोशोऽपि अनुरागातिशयेन सानुकम्पोऽपि। अनुकम्पा स्यादनुक्रोश इत्य-मरः। विरसो विगतरागः। शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रस इत्य-मरः। तथाच दृष्टायामपि सुखप्रतिबन्धहेतुस्थाने भवदनुरागच्युतौ निर्निदा-नायाश्च्युतात्मादासम्भवेन मत्पुराकृतानुमान मावश्यक मिति भावः। यदाह मत्स्यपुराणम्। पुराकृतानि पापानि फलन्त्यस्मां तपोधनाः। रोगदौर्गत्य-रूपेण तथैवेष्टबधेन चेति॥

(१४२) राजेति। सुगमम्॥

(१४३) शकु इति। अधेत्यादि। अथ कथमार्य्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभागी अयं जनः। अथशब्दः प्रश्ने॥

(१४४) राजेति। उद्धृतमुन्मूलितं विषादशल्यं हृदयनिहितशोकशङ्कुर्येन स तथोक्तः सन् कथयिष्यामि आमूलं वक्ष्यामि। वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना इत्यमरः॥

तन्तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य
कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि॥ (१४५)

इति यथोक्तं करोति॥ (१४६)

शकु॥ प्रमृष्टवाष्पा अङ्गुरीअअं विलोक्य॥ अज्जउत्त तं एदं अङ्गुलीअअं। (१४७)

राजा॥ अथकिम् अस्मादद्भुतोपलम्भान्मया स्मृतिरुपलब्धा। (१४८)

शकु॥ विसमं किदं क्खु इमिणा जं तदा अज्जउत्तस्स पच्चाअणकाले दुल्लहं आसी। (१४९)

राजा॥ तेन हि ऋतुसमागमचिह्नं प्रतिपद्यतां लताकुसुमम्। (१५०)

---

(१४५) विषादशल्योद्धारप्रकारमाह मोहादिति। हे सुतनु अधरं परिबाधमानः परिपीडयन् ते यो बाष्पबिन्दुरश्रुबिन्दुर्मया मोहात् प्रगाढ़भ्रमात् पूर्वं प्रत्यादेशकाले उपेक्षितः न प्रोञ्छितः हे कान्ते अद्य आकुटिलेषु ईषत् कुञ्चितेषु पक्ष्मसु अक्षिलोमसु विलग्नं स्थितम्। कुञ्चितं नतम्। आविद्धं कुटिलमित्यमरः। तं बाष्पबिन्दुं प्रमृज्य प्रोञ्छ्य तावत् विगतानुशयो गतानुतापो भवामि। अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोरित्यमरः। वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्॥

(१४६) इतीति। यथोक्तमश्रुबिन्दुप्रमार्जनम्॥

(१४७) शकु इति। प्रमृष्टवाष्पा राज्ञेति शेषः। अज्ज उत्तेत्यादि। आर्यपुत्र तदिदमङ्गुरीयकम्। तदिति यदपायान्ममेयं दुर्दशेति भावः।

(१४८) राजेति। अस्मादङ्गुरीयात्। अद्भुत आश्चर्य उपलम्भो लाभो यस्य तत् तस्मात्। उपलब्धा जाता॥

(१४९) शकु इति। विसममित्यादि। विषमं कृतं खल्वनेन यत् तदा आर्यपुत्रस्य प्रत्यायनकाले दुर्लभमासीत्। विषममन्याय्यम्। यत् अङ्गुरीयकम्। तदा प्रणयविच्छतौ। प्रत्यायनकाले विश्वासनकाले। दुर्लभम् अनासन्नम्॥

(१५०) राजेति। तेन इदानी माप्तादितत्वेन लता वल्ली ऋतुसमागमस्य

शकु॰ । ण मे विस्ससेमि अज्जउत्तो ज्जेव णं धारेदु । (१५१)

ततः प्रविशति मातलिः । (१५२)

मात॰ । दिष्ट्या धर्म्मपत्नीसमागमेन पुत्त्रमुखदर्शनेन चायुष्मान् वर्द्धते । (१५३)

राजा । सुहृत्सम्पादितत्वात् साधुतरफलो मे मनोरथः मातले न खलु विदितोऽयमाखण्डलस्यार्थः । (१५४)

मात॰ । सस्मितम् । किमीश्वराणां परोक्षम् एहि भगवान् मारीचस्ते दर्शनमिच्छति । (१५५)

वसन्तेन सह सम्पर्कस्य चिह्नं चिह्नभूतं कुसुमं पुष्पं प्रतिपद्यतां धारयतु । एतेन त्वं लताऽहमस्मि वसन्तोऽङ्गुरीयकञ्चेदं कुसुममिवेति दर्शितम् । तथाच लता यथा वसन्तसमायोगात् कुसुमं धारयति तथा त्वमपि मत्समायोगात् इदमङ्गुरीयकं धारयेत्यर्थः । अत्राप्रस्तुते ऋतुसमागमलताकुसुमैः सदृशैर्वस्तुभिः प्रस्तुतस्य त्वं मत्समागमोचितमङ्गुरीयकं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थस्य गम्यमानत्वादप्रस्तुतप्रशंसाख्यो-ऽलङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे । क्वचित् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्य्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥

(१५१) शकु इति । स्येत्यादि । नाहं विश्वसिमि आर्य्यपुत्र एवैनं धारयतु । न विश्वसिमि अङ्गुलिगतं स्थास्यतीति न प्रत्येमि ॥

(१५२) तत इति । सुगमम् ॥

(१५३) मातेति । दिष्ट्या आनन्दे । वर्द्धते अभ्युदेति दिष्टिरभ्युदयोऽस्त्रिया-मित्यमरः । पत्नीलाभस्य पुत्रमुखदर्शनस्य चाभ्युदयरूपत्वादिति भावः ॥

(१५४) राजेति । सुहृदा भवता सम्पादितत्वात् परिचालितत्वात् मे मम मनोरथोऽभिलाषः साधुतरमतिशयेन साधुफलं यस्य स तथा भूतः । यतः प्रकृष्टलाभाभिलाषात् अपुष्पप्रयुक्तलाभाभ इति भावः । खलुः प्रश्ने । अयमर्थः प्रकृष्टलाभसमागमः आखण्डलस्य महेन्द्रस्य न विदितः । अत्र वर्त्तमाने क्तः ॥

(१५५) मातेति । ईश्वराणामैश्वर्य्यवतां किं परोक्षम् अगोचरम् किमपि नेत्यर्थः ॥

राजा ॥ प्रिये अवलम्ब्यतां पुत्त्रः त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि । (१५६)

शकु ॥ लज्जेमि क्खु अज्जउत्तेण सह्वं गुरुअणसमीवं गन्तुं । (१५७)

राजा ॥ आचरितव्यमेतदभ्युदयकालेषु तदेहि तावत् । (१५८)

इति सर्व्वे परिक्रामन्ति । (१५९)

ततः प्रविशत्यदित्या महासनोपविष्टो मारीचः । (१६०)

मारीचः ॥ राजानमवलोक्य ॥ दाक्षायणि (१६१)

पुत्त्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी
दुष्मन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्त्ता ।
चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म्म जातं
तत्कोटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ (१६२)

---

(१५६) राजेति । अवलम्ब्यतां मङ्कमारोप्यताम् । पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा भगवन्तं मारीचम् ॥

(१५७) शकु इति । लज्जेमीत्यादि । लज्जे खलु आर्य्यपुत्त्रेण सार्द्धं गुरुजनसमीपं गन्तुम् । सार्द्धं सह ॥

(१५८) राजेति । एतत् गुरुजनसन्निधौ भर्त्तृसाहचर्य्यम् । अभ्युदयकालेषु संस्कारकालेषु पुंसवनाद्यभ्युदयदिनेषु तथा दर्शनादिति भावः ः तथाच पुंसवने गृह्यसूत्रम् । दक्षिणतः पाणिग्राहकस्योपविशतीति ॥

(१५९) इतीति । एवमुक्तवति राजनीत्यर्थः ॥

(१६०) तत इति । आसनोपविष्ट एकासनगतः ॥

(१६१) मारीति । अवलोक्य दूरादिति शेषः । दाक्षायणी अदितिः ॥

(१६२) पुत्त्रस्येति । रणशिरसि समरमूर्द्धनि ते तव पुत्त्रस्य वासवस्य अग्रयायी अपेसरोऽयं जनो दुष्मन्त इत्यभिहितो दुष्मन्तोनाम भुवनस्य भर्त्ता आगतोऽस्ति । तत् प्रसिद्धं कोटिमत् बहुकोणकम् । शतकोटित्वादिति भावः । अत्युंत्कर्षाश्रयः कोट्य इत्यमरः । ईपो विकल्पात् कोटिरपि । कुलिशं वज्रम् । ह्रादिनी

अदितिः। सम्भावणीअप्पहावा से आकिदी (१६३)

मातलिः। आयुष्मन् एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः तदुपसर्प। (१६४)

राजा। मातले (१६५)

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्त्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद्यज्ञभागेश्वरम्।
यस्मिन्नात्मभवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम्॥ (१६६)

वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः। शतकोटि रित्यमरः। यस्य दुष्मन्तस्य चापेन धनुषा विनिवर्त्तितं निष्पादितं कर्म्म शत्रुवधादिरूपं यस्य तत् तथोक्तं सत् मघोन इन्द्रस्य आभरणं हस्तभूषणं जातम्। कोटिमत्त्वेन सुशोभनत्वादिति भावः केवलं हस्तशोभामेव सम्पादयति न किमपि करोतीति तात्पर्य्यम्। वसन्ततिलकं नाम वृत्तम्॥

(१६३) अदितिरिति। सम्भेत्यादि। सम्भावनीयप्रभावास्याकृतिः। सम्भावनीयो मन्तव्यः प्रभावः शक्तिर्यस्याः सा॥

(६४) मातेति। पुत्रेति। पुत्रस्य प्रीतिः स्नेहः पुत्रप्रीतिस्तत्पिशुनेन तत्सूचकेन। पिशुनौ खलसूचकावित्यमरः। दिवौकसां देवानाम्। माता च पिता च तौ पितरौ अदितिमारीचौ। उपसर्प उपगच्छ॥

(१६५) राजेति। सुगमम्॥

(१६६) प्राहुरिति। मातले मुनयो महर्षयो यद् द्वन्द्वं मिथुनं कर्त्तृ द्वादशधा द्वादशप्रकारेण द्वादशात्मकतयेति यावत्। स्थितस्य वर्त्तमानस्य तेजसः सूर्य्यस्य कारणं उत्पत्तिस्थानं प्राहुः। उक्तं महाभारते। अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वरा इति। तथा यत् द्वन्द्वं कर्त्तृ भुवनत्रयस्य स्वर्मर्त्यपातालात्मकस्य भर्त्तारं वृष्ट्यादिभिः पालयितारं यज्ञस्य भागो येषां ते यज्ञभागा देवास्तेषामीश्वरं शक्रं सुषुवे उदपादि। तथा यस्मिन् द्वन्द्वे आत्मभवः स्वयम्भवात् ब्रह्मणः परोऽपि। परतःस्थितोऽपि। ब्रह्मविष्णुशिवेषु विष्णोर्ब्रह्मणः परत्वादिति भावः। केलोपीति ध्वनिः। पुरुषो विष्णुः। पुरुषः पुमान्। पुंसि चात्मनि

मात॥ अथकिम्। (१६७)

राजा॥ प्रणिपत्य॥ उभाभ्यामपि वां वासवनियोज्यो दुष्मन्तः प्रणमति। (१६८)

मारीचः॥ वत्स चिरं जीवन् पृथिवीं पालय। (१६९)

अदितिः॥ अप्पदिरधो होहि। (१७०)

शकुन्तला पुत्त्रसहिता पादयोः पतति। (१७१).

पुन्नागे विष्णौ च तिलकद्रुमे इति शब्दाब्धिः। भवाय जन्मने आस्पदं पदं स्थानमिति यावत्। आस्पदं पदकृत्ययोरिति शब्दाब्धिः। चक्रे कृतवान्। तदाह विष्णुपुराणम्। तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि इति। दक्षमरीचिसम्भवं अतएव स्रष्टुर्वेधस एकान्तरमेकेन पुरुषेण व्यवहितमिदं तत् द्वन्द्वं अदितिमारीचात्मकस्त्रीपुंसौ। स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वमित्यमरः। प्रश्नमयोऽयं श्लोकः। ब्रह्मणः सुतात् दक्षादुत्पन्नेयमदितिः मारीचश्चायं ब्रह्मसुतान्मरीचेः सम्भूत इति पौत्रोपौत्ररूपयो रदितिमारीचयोर्द्वयोरेव स्रष्टुरेकपुरुषव्यवहितत्वं प्रागभिहितविष्णुपुराणमहाभारतप्रमाणादवगन्तव्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

(१६७) मातेति। सुगमम्॥

(१६८) राजेति। प्रणिपत्य नम्रीभूय। वां युवाभ्याम्। उद्देश्यतामात्रविवक्षायां चतुर्थी। वासवनियोज्यो महेन्द्रकिङ्करः। नियोज्यकिङ्करप्रैष्यपरिचारका इत्यमरः। सहितानां साहित्येनेति न्यायात् एकासनगतयोस्तयोः साहित्येनैव नमस्कारो न्याय्यस्तत्र चादित्याः पादस्पर्शणबाधादभिवादनं परिहृत्य उभयोरेव प्रणिपातः कृतः। तदुक्तं मनुना। गुरुपत्नीतु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः। पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता। तथा। कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि। विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन्निति। अतएव शकुन्तलया पादस्पर्शणमनुपदमेव वक्ष्यति॥

(१६९) मारीति। सुगमम्॥

(१७०) अदितिरिति। अप्पदीत्यादि। अप्रतिरथो भव। अप्रतिरथः नास्ति प्रतिरथः प्रतियोधो यस्य सः॥

(१७१) शकुन्तलेति। सुगमम्॥

मारीचः॥ वत्से। (१७२)

आखण्डलसमो भर्त्ता जयन्तप्रतिमः सुतः।
आशीरन्या न ते योज्या पौलोमीमङ्गला भव॥ (१७३)

अदितिः॥ जादे भत्तुणो बहुमदा होहि अअञ्च दीहाऊ उहअपक्खं अलङ्करेदु एध उवविसध। (१७४)

सर्व्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति। (१७५)

मारीचः॥ एकैकं निर्द्दिशन्। (१७६)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान्।
श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम्॥ (१७७)

---

(१७२) मारीचेति। सुगमम्॥

(१७३) आखण्डलेति। भर्त्ता ते आखण्डलसमो वासवसमः सुतो जयन्तस्य शाक्रसूनोः प्रतिमा सादृश्यं यस्य स तथोक्तः। अतस्ते तव सम्बन्धे अन्या वक्ष्यमाणेतरा आशीर्न योज्या विधेया त्वं पौलम्याः पुलोमदुहितुः शच्या इव मङ्गलमवैधव्यं यस्याः सा तथोक्ता भव। पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः॥

(१७४) अदितिरिति। जादे इत्यादि। जाते भर्त्तुर्बहुमता भव अयञ्च दीर्घायुरुभयपक्षमलङ्करोतु एत उपविशत। अयं सर्व्वदमनः। उभयपक्षं मातापितृकुलम्। अलङ्करोतु शोभयतु। एतेति सर्व्वाभिप्रायेण॥

(१७५) सर्व्वे इति। प्रजापतिं मारीचम्। अभ्युभयपरिसर्व्वत इति द्वितीया। अभितः अभिमुखे॥

(१७६) मारीचेति। निर्द्दिशन् अङ्गुल्या दर्शयन्॥

(१७७) दिष्ट्येति। दिष्ट्या आनन्दे। इयं साध्वी पतिव्रता शकुन्तला इदं सदपत्यं सत्पुत्रः अयं भवान् तत् तस्मात् श्रद्धा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः। प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृतेति देवलः। वित्तं धनं विधिः प्रवर्त्तकवाक्यं इति त्रितयं समागतं उपस्थितम्। शास्त्रोक्तत्रितयमेलनवदेतत्त्रयमित्यर्थः। तथा च शकुन्तला श्रद्धा सदपत्यमिदं वित्तं भवान् विधिरिवेति भावः। यद्यपि सदपत्यं शकुन्तलाद्युत्पन्नत्वं तथा वित्तं श्रद्धाविधिभ्यां न जन्यत इति महद्वै-

राजा ॥ भगवन् प्रागभिप्रेतार्थसिद्धिः पश्चाद्दर्शनमित्यपूर्व्वः खलु वोऽनुग्रहः । कुतः (१७८)

उदेति पूर्व्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-
स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (१७९)

मात ॥ आयुष्मन् एवं प्रसीदन्ति विश्वगुरवः । (१८०)

राजा ॥ भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्व्वेण विवाहविधिनोपयम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात् प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्गोत्रस्य कण्वस्य

षम्यं भवति तथापि यथा श्रद्धा वित्तयोगात् लोको विधेर्विषयीभवति तथा शकुन्तला तदपत्यसम्बन्धादहमपि भवतो गोचरीभूतोऽस्मीत्यवैषम्यं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तं देवलेन । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्म्मकृत्ये प्रयोजनमिति । यज्ञपार्श्वपरिशिष्टेन च । वित्तेहि सम्भवेदिज्येति ॥

(१७८) राजेति । अभिप्रेतस्य अभिलषितस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः । सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोरिति विश्वः । दर्शनं युष्माकमिति शेषः । इति हेतो र्वो युष्माकमनुग्रहोऽपूर्व्वो विचित्रः ॥

(१७९) वैचित्र्यं दर्शयति उदेतीति । पूर्व्वं प्राक् कुसुमं पुष्पमुदेति उद्गच्छति ततोनन्तरं फलं भवतीति शेषः । तथा प्राक् पूर्व्वं घनोदयो मेघोदय स्तदनन्तरं तत्पश्चात् पयो वारि जायत इति शेषः । निमित्तं हेतुः नैमित्तिकं निमित्तजन्यं तयोः कारणकार्य्यभावयोरयं क्रमः पौर्व्वापर्य्यक्रमः सर्व्वत्र दृष्ट इति शेषः । तव प्रसादस्य त्वदनुग्रहस्य तु पुरो अग्रे सम्पदः पुत्रकलत्रादिलाभरूपाः सम्पत्तयोः भवन्तीति शेषः । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥

(१८०) मातेति । प्रसीदन्ति अनुगृह्णन्ति । विश्वगुरवो विश्वेषां निखिलानां गुरवो जन्महेतवः । उक्तञ्च कश्यपात्सकलं जगदिति ॥

पश्चादेनामङ्गुरीयकदर्शनादूढस्मृतिरूढपूर्व्वामवगतोऽहं तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति । (१८१)

यथा गजे साधुसमक्षरूपे
कस्मिन्नपि क्रामति संशयः स्यात् ।
पदानि दृष्ट्वाथ भवेत् प्रतीति-
स्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ (१८२)

मारीचः ॥ वत्स अलमात्मापराधशङ्कया सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्न एव श्रूयताम् । (१८३)

---

(१८१) राजेति । आज्ञाकरीं दाराँ शकुन्तलामित्यर्थः । गान्धर्वेण अन्योन्यसमयपूर्व्वकेन । विवाहविधिना विवाहेतिकर्त्तव्यतया । उपयम्य परिणीय कस्यचित् कालस्येति अनन्तरमिति शेषः । बन्धुभिर्निजवर्ग्यैः । स्मृतिशैथिल्यात् स्मृतिभ्रंशात् । अपराद्धः कृतापराधः । तस्य सम्बन्धे इत्यत आह युष्मदित्यादि । युष्मत्सकाशात् भवत् सन्ततेः । सन्ततिर्गोत्रजननकुलानीत्यमरः । अत्र युष्मत्सगोत्रस्येति पेठुरन्ये तदयथार्थमिति महाभारतम् । यथा दुष्मन्तोपाख्याने महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् । ध्वजिनीमश्वसंबाधां पदातिगजसङ्कुलाम् । अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच स इति । अत्र काश्यपापत्यत्वश्रुतेः समानं गोत्रमादिपुरुषोऽस्येति सगोत्रशब्दार्थसङ्गतिः । एनां शकुन्तलां ऊढपूर्व्वामवगत इत्यन्वयः । ऊढपूर्व्वां परिणीतपूर्व्वाम् । ततः स्मृतिशैथिल्यं पुनरङ्गुरीयदर्शनात् स्मरणमित्येतत् । चित्रमिव आश्चर्यमिव । प्रतिभाति प्रकाशते ॥

(१८२) यथेति । साधुसमक्षं प्रकटप्रत्यक्षं रूपं यस्य स तस्मिन् कस्मिन्नपि कस्मिंश्चित् गजे हस्तिनि क्रामति गच्छति सति संशयो गजोऽयं न वेति सन्देहः स्यात् अथानन्तरं गजे गते सतीत्यर्थः पदानि पदचिह्नानि दृष्ट्वा यथा प्रतीतिर्जायते प्रत्ययो भवेत् मम मनसश्चेतसो विकारस्तथाविधः तत्प्रकारः । उपजातिर्वृत्तम् ॥

(१८३) मारीचेति । शङ्का भयम् । सम्मोहो भ्रमः । उपपन्नो युक्तः । श्रूयतां सम्मोहबीजमिति शेषः ॥

राजा॥ अवहितोऽस्मि। (१८४)

मारीचः॥ यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्याख्यानविक्लवां शकुन्तलामादाय दाक्षायणीमुपगता मेनका तदैव ध्यानादवगतवृत्तान्तोऽस्मि दुर्व्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्म्मचारिणा त्वया प्रत्यादिष्टा स चाङ्गुरीयदर्शनावसानः शाप इति। (१८५)

राजा॥ सोच्छ्वासमात्मगतम्॥ एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि। (१८६)

शकु॥ स्वगतम्॥ दिट्ठिआ अआरणपच्चादेसी ण अज्जउत्तो ण उण सत्तं अत्ताणं सुमरेमि अधवा ण सुदो सुणहिअआए मए अअं सावो जदो सहीहिं अच्चाअरेण सन्दिट्ठम्हि सो राआ जइ तुमं ण सुमरेदि तदा एदं अङ्गुलीअअं दंसेसित्ति। (१८७)

---

(१८४) राजेति। अवहितः साभिनिवेशः॥

(१८५) मारीति। अप्सरस्तीर्थावतरणात् अवतीर्णाप्सरस्तीर्थात् कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात्। भूमिमवतीर्णादप्सरोयोनेरित्यर्थः। तीर्थं योनौ जलावतारेचेति हलायुधः। आदायेत्यनेनान्वयः। प्रत्याख्यानेन भवत्कृतनिराकरणेन विक्लवां विह्वलाम् शकुन्तलामादाय मेनका यदैव दाक्षायणीमदितिमुपगता तदैव ध्यानात् चिन्तनात् अवगतवृत्तान्तो विदितसाकल्योस्मि किमित्याकाङ्क्षायामाह दुर्व्वासस इत्यादि। तपस्विनी अनुकम्पार्हा। सहधर्म्मचारिणा भर्त्रा। प्रत्यादिष्टा प्रत्याख्याता। अङ्गुरीयेति-अङ्गुरीयदर्शनादवसानं समाप्तिर्यस्य सः॥

(१८६) राजेति। सोच्छ्वासं सदीर्घनिश्वासम्। एषोहम्। वचनीयान्निन्दावादात्॥

(१८७) शकु इति। दिट्ठिआ इत्यादि। दिष्ट्या अकारणप्रत्यादेशी नार्य्यपुत्रः। न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि अथवा न श्रुतः शून्यहृदयया मयाऽयं शापः। यतः सखीभ्यामत्यादरेण सन्दिष्टास्मि स राजा यदि त्वां न स्मरिष्यति तदा एतदङ्गुरीयकं दर्शयिष्यसीति। अकारणेति। अकारणपरित्यागीत्यर्थः।

मारीचः। शकुन्तलां विलोक्य। वत्से विदितार्थासि तदिदानीं सहधर्म्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः करणीयः। पश्य (१८८)

शापादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरूक्षे
भर्त्तर्य्यपेततमसि प्रभुता तवैव।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा। (१८९)

राजा। यथाह भगवान्।

मारीचः। वत्स कच्चिदभिनन्दित स्त्वया अस्माभि र्विधिवदनुष्ठितजातकर्म्मादिक्रियः पुत्त्र एष शाकुन्तलेयः। (१९१)

शप्तं शापप्रदविषयम्। शून्यहृदयया अनवहितहृदयया। भर्त्तृप्रेरितमनसेत्यर्थः। न श्रुत इति। कुतोऽवधारितमत आह यत इति। सन्दिष्टा उपदिष्टा तत्प्रकारस्त्विलन्तः।

(१८८) मारीचेति। विदितार्था विदितपदार्था। सहधर्म्मचारिणं भर्त्तारम्। मन्युः क्रोधः। मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः।

(१८९) शापादिति। शापात् दुर्व्वाससः शापात् भर्त्तरि स्मृतिलोपात् विस्मरणात् रूक्षे स्नेहशून्ये सति त्वं प्रतिहता प्राप्तप्रतिघातासि तत्र न विश्वासीत्यर्थः। भर्त्तरि अपेतमपगतं तमो मोहो यस्य स तथोक्ते सति तवैव प्रभुता योग्यता भर्त्तृसहवासविषये इति शेषः। तथाहि मलेन उपहतो विनष्टः प्रसादः स्वच्छता यस्य तत् तथोक्ते दर्पणतले दर्पणस्वरूपे। अधःस्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः। छाया प्रतिबिम्बं। छाया सूर्य्यप्रिया कान्ति प्रतिबिम्बमनातप इत्यमरः। न मूर्च्छति न पतति शुद्धे निर्म्मले तु दर्पणतले छाया सुलभावकाशा सुलभोऽव्याघातलब्धो अवकाशः स्थानं यया सा तथोक्ता भवति। अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(१९०) राजेति। सुगमम्।

(१९१) मारीचेति। कच्चिदितीष्टप्रश्ने। कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः। अस्माभि र्विधिवत् यथाविधि अनुष्ठिता कृता जातकर्म्मादि क्रिया यस्य स एष शाकुन्तलेयः शकुन्तलापत्यः पुत्रस्त्वया अभिनन्दितः कच्चित्।

राजा ॥ भगवन् अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । इति बालकं हस्तेन गृह्णाति । (१८१)

मारीचः ॥ भाविनं चक्रवर्त्तिनमेनमवगच्छतु भवान् । पश्यतु (१८३)

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः
पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।
इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्व्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ (१८४)

राजा ॥ भगवत्कृतसंस्कारेऽस्मिन् सर्व्वमाशंसे । (१८५)

अदितिः ॥ इमाए दुहिदिमनोरहसम्पत्तीए कसो दाव सुदवित्थारो करीअदु दुहिदिवच्छला मेणआ उण इध मं परिअरन्ती सणिहिदा ज्जेव । (१८६)

---

(१०२) राजेति । अत्र खलु अत्रैव पुत्रे इत्यर्थः । वंशप्रतिष्ठा कुलस्य गौरवम् । प्रतिष्ठा गौरवे स्थितावपि मेदिनी ॥

(१८३) मारीति । भाविनं तविष्यन्तम् । चक्रवर्त्ती भविष्यतीत्यवगच्छत्वीत्यर्थः ॥

(१८४) रथेनेति । अनुद्घातेन अभूतलस्पर्शादस्खलनेन स्तिमिता अचञ्चला गति र्यस्य स तेन रथेन । स्तिमितोऽचञ्चले क्लिन्ने इति विश्वः । विमानेनेति यावत् । तीर्णजलधिर्लङ्घितार्णवः अप्रतिरथोऽप्रतिद्वन्द्वीच सन् अयं शाकुन्तलेयः पुरा अग्रे सप्तद्वीपां वसुधामुर्व्वीं जयति । यावत् पुराभ्यां भव्य इति भविष्यति की । तथा इह सत्त्वनां प्राणिनां प्रसभदमनात् बलेन शासनात् सर्व्वदमनः सर्व्वदमनसंज्ञोयं पुनर्लोकस्य भुवनस्य भरणात् भरत इति आख्यां संज्ञां यास्यति प्राप्स्यति । इदं शिखरिणी नाम वृत्तम् ॥

(१८५) राजेति । भगवता भवता कृतसंस्कारे संस्कृते अस्मिन् पुत्रे सर्व्वं भवदुक्तमाशंसे सम्भावये ॥

(१८६) अदिति रिति । इमां इत्यादि । अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः कस्य-

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ मणोगदं मे वाहरिदं भअवदीए । (१९७)

मारीचः ॥ तपःप्रभावात् सर्व्वमिदं प्रत्यक्षं तत्रभवतः कण्वस्य । (१९८)

राजा ॥ अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः । (१९९)

मारीचः ॥ तथाप्यसौ दुहितुः सपुत्त्रायाः पत्या परिग्रह-प्रियमस्माभिः श्रावयितव्यः । कः कोऽत्र भोः । (२००)

प्रविश्य शिष्यः ॥ भगवन्नयमस्मि । (२०१)

मारीचः ॥ वत्स गालव मद्वचना दिदानीमेव वैहायस्यागत्या तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय यथा पुत्त्रवती शकुन्तला दुर्व्वा-ससः शापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्मन्तेन परिगृहीतेति । (२०२)

स्तावत् श्रुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनका पुनरिह मां परिचरन्ती सन्निहितैव । दुहितु र्मनोरथस्य प्रियसमागमाभिलाषस्य सम्पत्तेः परिणामस्य श्रुतो विस्तारो येन स तथोक्तः क्रियताम् । अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्ते र्विस्तारः श्राव्यतामित्यर्थः । दुहितृवत्सला दुहितृस्नेहवती । परिचरन्ती शुश्रूषन्ती । सन्निहिता उपस्थिता ॥

(१९७) शकु इति । मणो इत्यादि । मनोगतं मे व्याहृतं भगवत्या । भगवत्या वदिता ॥

(१९८) मारीति ॥ तपःप्रभावात् तपःशक्तेः । प्रत्यक्ष मनुभूयमानम् । तत्रभवतो नैष्ठिकब्रह्मचारित्वेन श्लाघ्यस्य ॥

(१९९) राजेति । अतः तपःप्रभावविदिताखिलवृत्तान्तत्वात् । मम सम्बन्धे । अनतिक्रुद्धः दुर्व्वासःशापकृतत्वेन मदपराधाभावादिति भावः ॥

(२००) मारीति । तथापि तपःप्रभावप्रत्यक्षीकृताशेषवृत्तान्तत्वेपि । दुहितुः शकुन्तलायाः । पत्येत्यादि । भर्त्तृकृतपरिग्रहरूपं प्रियमित्यर्थः । कः करीति । भोः अत्र कः कः वर्त्तते इति शेषः ॥

(२०१) प्रविश्येति । अस्मि अहमिति शेषः ॥

(२०२) मारीति । वैहायस्या आकाशोचितया । पुंस्त्वाकाय विहायसी इत्यमरः । आवेदनीय माह यथेत्यादि इत्यन्तम् ॥

शिष्यः॥ यथाज्ञापयन्ति गुरवः। इति निष्क्रान्तः। (२०३)

मारीचः॥ राजानं प्रति॥ वत्स त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य स्वां राजधानीं प्रतिष्ठस्व। (२०४)

राजा॥ सप्रणामम्॥ यदाज्ञापयति भगवान्। (२०५)

मारीचः॥ सम्प्रति हि (२०६)

तव भवतु विड़ोजाः प्राज्यदृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं प्रीणयालम्।
युगशतपरिवृत्तैरेवमन्योन्यकृत्यै-
र्जयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः॥ (२०७)

---

(२०३) शिष्य इति। सुगमम्॥

(२०४) मारीचेति। सापत्यदारः अपत्यदारैः सहितः। आखण्डलस्य इन्द्रस्य। राजधानीं प्रधाननगरीम्। प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते इति-शब्दार्णवः। प्रतिष्ठस्व गच्छ॥

(२०५) राजेति। सुगमम्॥

(२०६) मारीचेति। सम्प्रति एवमेवं भवत्विति श्लोकीयेनान्वयः॥

(२०७) तवेति। वेवेष्टीति विट् विट् व्यापक मोज स्तेजो यस्य स विड़ोजा इन्द्रः। इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विड़ोजाः पाकशासन इत्यमरः। तव प्रजासु प्राज्या प्रचुरा दृष्टिर्यस्मात् स तथोक्तो भवतु। प्रभूतं प्रचुरं प्राज्य मित्यमरः। त्वमपि विततो विहितो यज्ञो येन स तथाभूतः सन् वज्रिणं वासवं अलं पर्य्याप्तं प्रीणाय यज्ञभागैः तर्पय। युगशतं व्याप्य परिवृत्तै र्जातविनिमयैस्तथा उभयलोकयोः स्वर्गमर्त्त्ययोरनुग्रहेण हितचेष्टया श्लाघनीयैः प्रशंसनीयैः। तव कृत्यैः स्वर्गहितचेष्टया वज्रिणस्तु मर्त्त्यहितचेष्टया श्लाघनीयैरित्यर्थः। एवमुक्त-प्रकारैरन्योन्यकृत्यैः परस्परकर्म्मभि र्जयत मुत्कर्षेण वर्त्तेथां युवामिति शेषः। मालिनी नाम वृत्तमिदम्॥

राजा । भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये । (२०८)

मारीचः । वत्स । किन्ते भूयः प्रिय मुपहरामि । (२०९)

राजा । अतः परमपि प्रियमस्ति तथाप्येतदस्तु । (२१०)

प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतिमहती न हीयताम् ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ (२११)

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे । सप्तमोऽङ्कः । (२१२)

महाकविकालिदासविरचितमभिज्ञानशकुन्तलं नाम
नाटकं समाप्तम् ॥

---

(२०८) राजेति । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । अनतिक्रमार्थेऽव्ययीभावः । [illegible] कल्याणाय ॥

(२०९) मारीचेति । भूयः पुनस्ते तव सम्बन्धे किं प्रियमुपहरामि उपनयामि ॥

(२१०) राजेति । अतः सापत्यदारसमागमात् परमितरत् । अपिः प्रश्ने । इदानीं स्वीतराजभूमिकएव निजवचनमाह तथापीत्यादि । एतदारभ्य वस्तुतो दुष्मन्तएव तदानीमेतमुक्तवानिति न मन्तव्यम् । तथापि दुष्मन्तेनेतरप्रियस्यानभ्यर्थनीयत्वेपि एतत् । वक्ष्यमाणम् ॥

(२११) प्रवर्त्ततामिति । पार्थिवः क्षितिपः प्रकृतीनां पौरवर्गाणां हिताय प्रवर्त्ततां प्रवृत्तिमान् भवतु । प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे इति मेदिनी । तथा श्रुतौ श्रवणविषये महती प्रशस्ता सरस्वती वाणी कविकृतभारतीत्यर्थः । न हीयतां लोकैर्न त्यज्यताम् । अपि एवं आत्मना भवतीत्यात्मभूः स्वतजन्मपरिग्रहः अतः परिगतो ज्ञातः शक्तिलेशनिशारणसामर्थ्यं यस्य सः । परिगतं त्रिषु प्राप्ते विस्मृतज्ञातवेष्टिते इति मेदिनी । अथवा परिगताः परितःस्थिताः शक्तयोब्राह्म्याद्या यस्य सः । यद्वा परिगतशक्तिर्गौरीयुक्तः । शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्य्यामिति मेदिनी । नीललोहितः शिवो मम च पुनर्भवं पुनरुत्पत्तिं क्षपयतु नाशयतु आत्मपरित्राणकरोतु । नान्दीवदेतेनापि

भरतः कविस्वाभिप्रेतार्थमाप्नोत्विति द्रष्टव्यम्। रुचिरा नाम वृत्तमेतत्। तदुक्तम्। जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैरिति [illegible] नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः। जो गुरुमध्यगतो [illegible] कथितोऽन्तलघुस्तः। गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक[illegible]

(२१२) इतीति। एवमुक्तौ सत्यामित्यर्थः। [illegible] महताः। [illegible]:परिच्छेदः।

नवाष्टसप्तशुभ्रांशुमिताब्दे शक[illegible]पतेः
महानवम्यां टीकेयं समाप्तिपद[illegible]।
नवद्वीपासन्नभूमौ श्रीमद्भागीर[illegible]तटे।
ग्रामं पूर्वस्थलीं नाम विद्धि वासस्थलीं मम।

इति श्रीकृष्णनाथ शर्मकृतायामभिज्ञा[illegible]
प्रवेशिकाख्यायां सप्तमाङ्कविवरणम्।
समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

श्री।

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK 3796 S3 19--
Kalidasa
Abhijnanasakuntalam

[redacted]